TANULMÁNYOK A KÉZMŰIPAR TÖRTÉNETÉBŐL

Veszprém
1999

A Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipartörténeti Munkabizottsága
jelen kötettel köszönti a
70 éves
Éri Istvánt

Készült az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával
(T 22057)

Szerkesztette:
Csifféry Gergely
Dóka Klára

Fotó:
Lónyai Györgyné

Fedlapterv:
Csifféry Gergely

Technikai szerkesztő:
Halász Imréné

Elülső borító: Porcelán váza, XIX. század, osztrák munka
Hátsó borító: Holicsi tál, 1780 körül

ISSN 0231-3383
ISBN

Kiadja a Veszprémi Akadémiai Bizottság
Felelős kiadó: Markó László, a VEAB elnöke
Kiadó: Regiocon Kft. Miskolc. Telephely: Kompolt
Készült 50 ív terjedelemben, 300 példányban

"Az ország java nem egyesek hasznán,
hanem az egésznek a virágzásán alapszik."

(Széchenyi István)

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS **9**

I. IPAR ÉS MEZŐGAZDASÁG, VIDÉKI IPARŰZÉS

KNÉZY JUDIT

A NÉMET IPAROSOK SZEREPE A MAJOROK KIÉPÍTÉSÉBEN A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A REFORMKORBAN SOMOGY MEGYÉBEN 13

T. MÉREY KLÁRA

AZ IPAR HELYZETE A DUNÁNTÚLON 1810 KÖRÜL 23

GYULAI ÉVA

MEZŐVÁROSI IPAROSOK A HÓDOLTSÁG PEREMVIDÉKÉN (IPARŰZÉS MISKOLCON A XVI–XVII. SZÁZADBAN) 35

FORRÓ KATALIN

A FILOXÉRAPUSZTÍTÁS HATÁSA VÁC KÉZMŰIPARÁRA 57

SZŰCS JUDIT

KOVÁCSOK ÉS BOGNÁROK CSONGRÁDON A XIX. SZÁZADBAN 67

KEMECSI LAJOS

JÁRMŰKÉSZÍTŐ IPAROSOK ÉSZAK-DUNÁNTÚLON 77

ERDÉLYI PÉTER

CSONGRÁD MEZŐVÁROS IPAROSAI A KÁROLYI URADALOMBAN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 95

SZABÓ SAROLTA

A MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG SZEREPE A NYÍREGYHÁZI IPAROSOK ÉLETÉBEN 103

CSIFFÁRY GERGELY

A XVIII–XIX. SZÁZADI URADALMI SERFŐZÉS HEVES MEGYÉBEN 107

HORST KLUSCH

ENTWICKLUNG DES BRAUEREIGEWERBES IN SIEBENBÜRGEN 131

GYŐRIVÁNYI SÁNDOR

A GAZDASÁGI KÖTÉLÁRUK VÁLASZTÉKA ÉS MINŐSÉGE. ÁRUTÖRTÉNELEM. 143

WÖLLER ISTVÁN

VÍZIMALMOK AZ ÖRVÉNYESI SÉDEN 155

CSIFFÁRY GERGELY

A GYÖNGYÖSSOLYMOSI MALOMKŐBÁNYÁSZAT TÖRTÉNETE.....161

DÓKA KLÁRA

A KÉZMŰIPAR TÖRTÉNETÉNEK LEVÉLTÁRI FORRÁSAI (1850–1950).....195

CSIFFÁRY GERGELY

FENÉKBÉLYEGEK, MESTERJEGYEK, GYÁRI VÉDJEGYEK HASZNÁLATA A MAGYARORSZÁGI FINOMKERÁMIA-IPARBAN 203

BALOGH ELVIRA

IPAROSTANONCOKTATÁS PÁPÁN.....219

BÍRÓ GYÖRGY

A GYULAI ÁLTALÁNOS IPARTESTÜLET 238

BARTUSZ GYULA

A KISIPAR ÉS A KÉZMŰVESSÉG FEJLŐDÉSE SZLOVÁKIÁBAN 263

GÁL GYÖRGY

A VONÓSHANGSZER-JAVÍTÁS SZERSZÁMAI.....287

III. KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

UWE FIEDLER

CHEMNITZER HANDWERKER IM KONTEXT VON SCHÜTZENGESELLSCHAFT UND STADTVERTEIDIGUNG.....305

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

ADALÉKOK A KOLOZSVÁRI CÉHEK XVII. SZÁZADI ÉLETÉHEZ 312

ELKE SCHLENKRICH

VERARMUNG CHEMNITZER LEINEWEBER IM 18. JAHRHUNDERT 322

RÓZSA MIKLÓS

EINKOMMENS- UND VERMÖGENSVERHÄLTNISSE DER PESTER ZUCKERBÄCKER IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRUNDERTS 333

JÓZSÁNÉ HALÁSZ MARGIT

A MAGYARORSZÁGI KÖNYVKÖTŐCÉHEK TÖRTÉNETÉBŐL.....349

T. PAPP ZSÓFIA

ADATOK A PÉCSI MÉZESKALÁCSOSOK ÉLETÉRŐL 391

PAPP ÁRPÁD

VAJDASÁG NÉPRAJZI ATLASZA 437

IV. Studien Zur Gesichte des Handwerks

JUDIT KNÉZY

Die Rolle der deutschen Handwerker beim Ausbau der Meiereien (im XVIII. Jahrhundert und zur Reformzeit) 447

KLÁRA T. MÉREY

Die Lage des Handwerks in Transdanubien um 1810 447
Handwerker in Marktflecken am Rande von Frondienstgegenden.....448
(Gewerbebetreibung in Miskolc im XVI–XVII. Jahrhundert) 448
Die Wirkung der Phylloxeraseuche auf das Handwerk von Vác.....449

JUDIT SZÜCS

Schmiede und Wagner in Csongrád im XIX. Jahrhundert.....449

LAJOS KEMECSI

Handwerker für Fahrzeugherstellung in Nord-Transdanubien.....450

PÉTER ERDÉLYI

Die Handwerker im Marktflecken Csongrád auf dem Landsgut von Károlyi in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts 451

SAROLTA SZABÓ

Die Rolle der Tätigkeit der Landwirtschaft im Leben der Handwerker von Nyíregyháza 452

GERGELY CSIFFÁRY

Herrschaftliche Bierbrauerei im Komitat Heves des XVIII–XIX. Jahrhunderts 452

HORST KLUSCH

A sörfőzőipar fejlődése Erdélyben.....453

SÁNDOR GYŐRIVÁNYI

Die Auswahl und Qualität der Handels-Seilwaren. Warengeschichte 454

ISTVÁN WÖLLER

Wassermühlen auf dem Bach Séd in Örvényes 454

GERGELY CSIFFÁRY

Die Geschichte des Mühlsteinabbaus von Gyöngyössolymos.....455

KLÁRA DÓKA

Die Archivquellen der Handwerkergeschichte (1850-1950).....456

GERGELY CSIFFÁRY

DER GEBRAUCH VON BODENMARKEN, MEISTERKARTEN, FIRMENSCHUTZMARKEN IM HANDWERK DER FEINKERAMIK UNGARNS 457

ELVIRA BALOGH

AUSBILDUNG VON HANDWERKERLEHRLINGEN IN PÁPA 458

GYÖRGY BIRÓ

DIE ALLGEMEINE GEWERBEKÖRPERSCHAFT VON GYULA 459

GYULA BARTUSZ

DIE ENTWICKLUNG DER KLEININDUSTRIE UND DES HANDWERKS IN DER SLOWAKEI 460

GYÖRGY GÁL

DIE WERKZEUGE DER VERBESSERUNG VON STREICHINSTRUMENTEN 460

UWE FIEDLER

A CHEMNITZI KÉZMŰVESEK KAPCSOLATA A LÖVÉSZEGYLETTEL ÉS A VÁROS VÉDELMÉVEL 461

ANNAMÁRIA JENEY-TÓTH

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ZÜNFTE VON KLAUSENBURG IM 17. JH. (FORSCHUNGSBERICHT) 461

ELKE SCHLENKRICH

A CHEMNITZI VÁSZONSZÖVŐK ELSZEGÉNYEDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN 462

RÓZSA MIKLÓS

A PESTI CUKRÁSZOK JÖVEDELMI ÉS VAGYONI VISZONYAI A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 463

JÓZSÁNÉ HALÁSZ MARGIT

AUS DER GESCHICHTE DER UNGARISCHEN BUCHBINDERZUNFT 464

ZSÓFIA T. PAPP

LEBKUCHENBÄCKER VON PÉCS 465
VOLKSKUNDEATLAS DER VOJVODINA 465

Bevezetés

A Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipartörténeti Munkabizottsága csaknem 30 éves múltra tekint vissza. A kezdeti munkamegbeszéléseket a források szisztematikus feltárása követte, és közben a 10-12 főből álló szervezet országos és nemzetközi konferenciák megrendezésére is vállalkozott. A kialakult gyakorlat szerint a tanácskozásokon elhangzott előadások szerkesztett változatát a következő évben sikerült egyszerű formában megjelentetni.

Eltért ettől az 1996. évi, a "*Luxusiparok története*" című szimpóziumról készült kötet, mely szép kivitelével kiemelkedett az eddigi kiadványok sorából. E kiadvány nem a konferencia jegyzőkönyvszerű közreadása, hanem abban csak válogatott előadások szerepelnek. Címe szerint: Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium (Veszprém, 1996. szeptember 27–28.) előadásaiból. (Szerk.): Horváth Sándor, Szulovszky János.) Bp.–Veszprém. 1997. MTA VEAB.

Jelen kötetünk alapanyagát az 1998. szeptember 1-2-án Veszprémben rendezett nemzetközi kézművesipartörténeti tanácskozás adja, ahol a fő téma az ipar és mezőgazdaság kapcsolata volt. Az elhangzott előadások elsősorban a falusi, mezővárosi, uradalmi iparosok társadalmi-gazdasági helyzetével és egyes, jellegzetes, mezőgazdasághoz kötődő iparokkal (kötélgyártás, kocsikészítés, sörfőzés, malomipar) foglalkoztak. A fő témán kívül, mint minden más tanácskozáson, elhangzottak kutatási beszámolók is.

Követve előző kiadványunkat, ezúttal sem az összes előadás szövegét közöljük, hanem csak azokat, melyeket a szerzők már kiérleltnek tartottak a publikálásra. Ez nem jelenti azt, hogy egyfajta egységesítés miatt nem végeztünk el bizonyos szerkesztői feladatokat, viszont messzemenően figyelembe vettük a szerzők eredetiségét tükröző kéziratát. Nem tettünk szerkesztői megjegyzést a más történeti iskolák, vélemények, álláspontot képviselők tanulmányában.

Felvettünk a kötetbe olyan előadásokat is, melyek nem az említett országos konferencián, hanem kisebb rendezvényeken hangzottak el. Végül kiadványunk tekintélyes részét teszik ki az elmúlt években a munkabizottsághoz eljuttatott dolgozatok, melyeket szintén érdemesnek ítéltünk a megjelentetésre.

E vegyes anyagból kiemeltük azon dolgozatokat, melyek a kézműipar történet korábban elhanyagolt területével, a polgári kori kismesterségekkel foglalkoznak. Kötetünkkel a Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipartörténeti Munkabizottság elmúlt három évéről igyekszünk képet adni.

Ezzel a kötettel is szerettük volna azt a közel 30 éves gyakorlatot továbbvinni, hogy éppen a szerzői kollektíva színessége, hazai és külföldi kutatók olyan eredeti tanulmányai lássanak napvilágot, akiknek soraiban történészek, könyvtárosok, levéltárosok és muzeológusok találhatók. Éppen ez a szemlélet, a határon innen és túl élő kutatók közös együttműködése, együttgondolkodása tartotta és tartja életben a VEAB kézművesipartörténeti kutatóit a politikai és gazdasági rendszerváltásoktól függetlenül.

SZERKESZTŐK

I. IPAR ÉS MEZŐGAZDASÁG, VIDÉKI IPARŰZÉS

Knézy Judit

A NÉMET IPAROSOK SZEREPE A MAJOROK KIÉPÍTÉSÉBEN A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A REFORMKORBAN SOMOGY MEGYÉBEN

Adataim közül a XVIII. századra vonatkozóak a nagy földesúri majorépítkezések megindulásáról, német iparosok beköltözéséről elsősorban a Festeticsek keszthelyi, keresztúri és csurgói, a Széchényiek marcali és csokonyai uradalmáról származnak. A reformkorban bekövetkező, a módosabb köznemesek majorjait érintő korszerűsítések példáit a Felsőmocsoládon lakó Kacskovics Mihály birtokainak számláival érzékeltetem. Az 1810-18 közötti időszakból a vármegye által leginkább foglalkoztatott, építkezéssel és az épületek belső felszerelésével megbízott iparosok nemzetiségi hovatartozandóságáról szóló adatokkal egészítem ki az előbbi vizsgálatok tanulságait.

A XVIII. század többek között a földesúri magángazdaságok fejlesztésének, újrakiépítésének, bővítésének időszaka a török hódítók uralma alól felszabadított területeken. Míg a század első felében elsősorban földesúri rezidenciák, kastélyok, s az ezekhez tartozó udvarok, gazdasági építmények, kisebb köznemesi kúriák készítéséhez hívtak tervező mérnököket, kőműveseket, jól képzett asztalosokat – köztük németeket, osztrákokat – a XVIII. század második felétől ez az építkezési kedv a nagyobb birtokosok központjaitól távolabb fekvő majorjaira is kiterjedt. Ezeket a munkákat már az uradalmi központok építkezési irodái irányították. Ezidejűleg az építkezések továbbterjedésével a földesurak iparosokat hívtak be, vagy hozzájárultak az önként érkezők letelepedéséhez, Somogy megye nagyobb uradalmainak központjai a megyén kívül helyezkedtek el, így a változások ezen birtokok fejlődésében somogyi területeiken mindig némi fáziseltolódással következtek be. Ezt a folyamatot az 1760 – as évektől kívánom az építkezések területén végigkísérni.

A Festetics uradalom példája

A Festetics család keszthelyi levéltári anyagában szerencsére fennmaradtak azok az épülettervek[i], legalábbis ezek egy része, amelyek a jelzett korszak építkezési technikáját, stílusát, nyersanyagait, az épületek belső tagolódását, a majorok építményeinek elhelyezkedését mutatják. Ezt egészítik ki a mesterekkel kötött szerződések, a kiállított számlák és egyéb iratok is pl. az ún. *vendégek diáriuma* is, amelyből kiderül milyen távolról jött iparost fogadtak többek között étellel, itallal[ii]. Keszthelyre nagy számban hivatott Festetics Kristóf be tudatosan német illetve németül beszélő iparosokat[iii] már a XVIII. század közepén. Ezek nemcsak Keszthelyen, de a közelebb fekvő keresztúri uradalomban is rendszeresen tevékenykedtek. Éves konvenciós szerződéssel csak a kovács, pintér, esetleg molnár kötődött az uradalomhoz[iv], a többi zsellérként, árendás szerződéssel telepedett le és pénzzel fizette ki tartozásait. Robotjuk alól rendszerint felmentést kértek és kaptak, ezt

pénzben rótták le, az uradalom számára külön megbízás alapján dolgoztak[v]. De átmenetek is lehettek, pl. a molnárok esetenként robotban faragási, építkezési, bontási feladatokat és épületek árának becslését végezték, akár konvenciósok voltak, akár árendások.

A keresztúri uradalom 1772-93 között kötött szerződéseiből kiderül, hogy a téglaégető mesterek ekkor még mind németek voltak így Dox Antal l774, Lochner György l775, Perger György 1776-77-ben Keresztúron, Frajperger József 1781-ben Sávolyon dolgozott[vi], szegletes, üres és görbe téglát, cserépzsindelyt égettek. Fizetésük két részből állt, a kiégetett termékek 1000 db-ja után kaptak pénzt, minden égetés után élelmet pl. 2 köböl búzát, 2 két köböl rozsot, 10 font tehénhúst, 10 cselédprófuntot és 10 icce bort, szerződésük idejére kenderföldhasználatot és ingyen lakást. A kőművesek között találjuk a keszthelyi illetőségű Hofstetter Józsefet, aki Krázmácz Mártonnal Keresztúron vendégfogadót emelt. 1779-ben Josef Fisnauf szintén kocsmát, de egy istállót is épített. Huber Józsefre és Huberlóner Józsefre Keresztúron juhakol, ól, majd 1781-ben birkásház építését bízták[vii]. Részben ismertek ezek tervei. Az állatokkal dolgozó alkalmazottak lakását egybeépítették az akollal, a konyha szabadkéményesre, a szoba kályhásra készült, a konyhába kemencét raktak és kamra is csatlakozott a lakrészhez. A hátsó három helyiség előtt tornác húzódott. A falakat szerződés szerint 2 sukk szélesre /64 cm/ rakatták, ez vert helyi nevén *tömés fal*nak felelt meg, alul kő alapra mésszel rögzítették, feljebb sárral. Már nem csapott azaz ún. sátortetőt kértek hanem tűzfalasat, a falat kívül mint írták, csapdozottra, belül simára kellett lekenni. A boltíveket vályog vagy égetett téglából emelték bizonyosan, de a falak vert technikával készülhettek helyi nevén *tömés*ből és már nem fából vagy favázzal, fatalpra sövénnyel vagy karóval rögzítve. A nádazó mesterek között környékbeli magyar specialisták neve szerepel[viii], vagy híresek voltak a Nagyberekben élő horvát nádazók is később az uradalmakban dolgozó nádazó csoportok között[ix].

A csurgói uradalomban az árendás iparosok között az 1763-tól 1793-ig tartó időben kötött szerződések alapján megállapítható, hogy részben magyar, részben horvát eredetű a legtöbb, alig akad német. 1763-ban egyenesen Bécsből hívták meg Bartholomeus Schweiger gelencsért Szentmiklósra, aki a csurgói kastély és más épületek kályháit készítette, rakta, javította a fiaival együtt rendszeresen[x]. 1771-ből Lintner György asztalosról tudunk Háromfán, ahol fél telekkel rendelkező iparosként tevékenykedett. Német nevű még Csurgón Stettner János szabó, Ulmann Mátyás és Cristian süvegesek, és Cristian Lanzendörfer abroncskádár azaz pintér 1722-ben. Agarévre 1773-ban szegődött el egy évre Hoffer Ferenc téglaégető[xi]. Az építkezések nagy részét Keszthelyről érkezett mesterekkel végeztették vagy irányíttatták. A mérnökök egyike C. Hofstädter, majdnem azonos nevű a fent említett kőművessel. Ő tervezte a csurgói kastélyt s a körülötte lévő kertet és a majorudvar épületeit 1764 – 73 között, a vízvári sóhivatalt 1774 – ben építette át sörházzá (1. ábra). A szentai majorudvar elrendezésének, épületeinek terveit 1812-ben K. Reiche és V. Kern mérnökökre bízták. (2. ábra). Rendszeresen megjelent a keszthelyi kéménytisztító azaz füstfaragó a szolgájával egy-egy napra Csurgón, éppígy napokra fogadták a kőművesmestert szolgájával együtt, de jött a lakatos és német

üveges is[xii]. A majorok és vendégfogadók emelésében arra törekedtek, hogy négyszegletes alakban körbeépítve zárt udvart képezzenek, mint a szentai és szentmiklósi majorok s az egyik csurgói vendégfogadó esetében[xiii]. A csurgói kastély és gazdasági épületegyüttes átépítésének l763. évi terve T-alakú elhelyezést választott. Az első hosszú cselédházat szabadkéményes kemencés konyhákkal, a szobákban kályhákkal már 1772-ben felépítették Csurgón[xiv]. Még emeltek ezidőtájt fából való falú vendéglőket is, mint Taranyban Joó Mihály magyar molnár megbízatása erre utal, de ennek konyháját is kőfalunak és kéményesnek kívánták[xv]. A rangosabb épületek közül sem mindegyik volt téglafalú, többet jelöltek vályog-, tömés- és mórfalúnak. Az egyik csurgói vendéglő falához már téglát rendeltek. Még a legtöbb épületet zsuppozták. 1792-ben már állandó kőműves jelenlétére volt Csurgón szükség, de ő már nem német nevű, hanem Paulits a horvát népű Berzencéről. Első feladatául azt adták, hogy diákok szálláshelyéül szolgáló házakat készítsen[xvi].

Nagyváthy János 1795-ben írt instrukciójának építkezési része mindazokat a tapasztalatokat is tartalmazza, amelyeket a Festetics birtokokon abban a fél évszázadban lehetett szerezni. Fából való házakat és gazdasági objektumokat csak ott engedélyezne, ahol ez elkerülhetetlen. A talpas és tapasztott sövény, illetve talpfákra állított, kémény nélküli épületeket érti rajta, és elutasítja a póznával rögzített szalmafedelet, a ragra való azaz szelemenes ágasfás vagy ollófás tetőszerkezetet, mint elavultat uradalomban éppúgy, mint a parasztnép építkezésében. Inkább tégla, vályog falakat, szarufás tetőt, zsupp, gyékény és nád, esetleg cserépfedést javasolt, a vályogfalat tégla vagy kő alapon tartotta jónak[xvii].

A Széchényiek marcali és csokonyai uradalmának építkezései, német és magyar mesterei

A két jelzett uradalom épületállományáról az 1762-es évektől kb.1810-ig több számbavétel is történt, leltárakat, átépítési javaslatokat, terveket, költségvetéseket készítettek un. *Planum*okat és *Überschlag*okat. Ezek a dokumentumok vázlatosak, esetlegesek, a megfelelő szerződésekkel egyeztetve lehetne eredményt elérni, de még ilyen forrásanyagot nem sikerült feltárnom. Kevés a támpont az építőmesterekre és az épületrajzok sem állnak rendelkezésre. A csokonyai uradalomban 1762-ben történt számbavételnél az épületek értékének megállapításánál nem molnárokat hívtak szakértőnek, mint ez általában gyakorlat volt, hanem ácsmunkához értő jobbágyokat mint mondták értő embereket a szomszédos uradalmakból. Ennek oka az volt, hogy az épületek többsége robotmunkában készült, parasztácsok vezényletével. Mind a lakó, mind a gazdasági épületek többségénél fából való borona illetve ún. *filábra* készült, azaz vázszerkezetes sövényfalú, rangosabb objektumoknál talpas-vázas sövényfalú, általában szalma, ritkábban zsupp fedésű építményeket jegyeztek fel. Csak a csokonyai központban rakták téglából az uraság lakóházát és zsindellyel fedték. A konyháknak csak egy része készült szabadkéménnyel, pincéje csak a vendégfogadóknak és a tejfeldolgozó pásztorok lakóházának volt[xviii]. A Széchényi uradalmakban a továbbiakban mindig molnárokat hívtak szakértőnek, bon-

táshoz, építéshez, javításhoz és felértékeléshez is a XVIII. században. Ezt a munkát robotban végezték szerződés szerint, amikor és ahova az uradalom rendeli[xix]. Így volt ez 1748, 1772, 1878-ben is. Ezek a molnárok általában magyarok, még a sokat foglalkoztatott bizeiek is. Barcsra viszont osztrák molnárok is telepedtek, mind a patak-, mind a folyami malmokra is[xx].

A Marcaliba betelepülő iparosok jelentős %-a német nyelvű országokból érkezett, vagy hazánk más vidékeiről. Az iparosokkal 1800–1835 kötött szerződések között nem találtam sem német, sem magyar kőművest, de voltak Marcaliban és Viden is kőművesek. 1791-ben a vidi ácsok, 1819-ben a marcali ácsok és kőművesek szerettek volna céhlevelet kapni[xxi], de hiába folyamodtak. A marcali asztalosok között három német nevű is akadt Mechwart János 1810, Zange Henrik 1813, Gottlieb Franzi 1816. évi szerződése szerint. Egyik lakatos is német Götz Georg, de volt kovács is német Schaub Jakab, de a pék, bábsütő, festő, kalapos, gombkötő, varga, szappanos, tímár is német nevű a jövevények között. Az egyik iparosok által lakott utcát nem véletlenül nevezték Német utcának e helységben[xxii]. 1812-ben Hofstätter mérnököt bízta meg a marcali uradalom épületervek készítésével a meglévők állapotának felmérésével. Felterjesztése melletti jelentésében emleget egy Rieder nevű fehérvári kőművest, akivel két szerződést is kötött az uradalom, valamint egy Freund Miklós nevű ácsot. Mindkettőjük munkáját ölszám fizették. Középületek tervei is szerepeltek a tervek között, mint a barcsi templom, somogyvári iskolaház, és zákányi postaház, de nagyobbrészt alkalmazottak lakásairól volt szó, mint a tarnócai, kálmáncsai gulyásház, kálmáncsai gulyásistálló, marcali, kőröshegyi, somogyvári birkásházak, ezeken kívül a marosi birkaakol meghosszabbítása és a gyékényesi kukoricagóré építésének rajzai. A lábodi és somogyvári malmok rossz állapotát látva azt javasolta, hogy az alapozáson és a konyhán kívül, amelyeket valószínűleg téglából rakatott volna, a többi falat mórból rakhatják, az elég jó és takarékos, mint más távol eső molnár vagy cselédlakásokat esetében is. Táska község regulációját viszont már a magyar Török Ferenc a megye hiteles földmérője végezte Simon nevű praktikánsával együtt[xxiii].

Az uradalom birtokában lévő épületek korszerűsítésén túl figyelni kellett a jobbágyok építkezését is az épületfát adó erdők védelme érdekében ebben az időben. A Széchényi uradalmak Somogyban az elsők között reagáltak a királyi és helytartótanácsi erdővédő rendeletekre. A Pusztaszemesre telepedett németeknek 1787-ben megtiltotta a bérlő, hogy a házak derekait, azaz falait fából építsék, megszabta, hogy tömés, vályog, téglafalakat emelhetnek, szalmafedés helyett, pedig zsuppal vagy cseréppel valót[xxiv]. E részletes útmutatót hamarosan a marosi, kőröshegyi, marcali lakosokkal is betarttatták. Széchényi Ferenc dél-somogyi uradalmaiban is felolvastatták a fentivel azonos értelmű ún. *rendeléseit*[xxv] 1805-ben, s ekkor már a fent említett községek csinos házaira hivatkoztak. Ettől kezdve az iparosoknak és más árendásoknak is úgy fogalmazták meg e szerződését, hogy abban a ház meglévő állapotánál korszerűbb színvonalút kapjon vissza az uradalom, azaz felújításnál favázas fal helyett tömés, tömésfal helyett vályogfalút, szalmafedésű helyett zsuppost, zsuppos helyett zsindely vagy cserép fedésűt[xxvi]. Akik csak telket

árendáltak, azoknak mérnök mérte ki az épületek helyét és az építkezéshez segítséget, pl. faltömőket, hogy az előírások szerint történjen minden.

Somogy vármegye által elvégeztetett építkezési munkák német és magyar mesterei

Somogy vármegye kisgyűlési jegyzőkönyveiben fennmaradt elszámolásokból kiderül, hogy a vármegye kezelésében lévő épületek javításánál, berendezésénél, ujraépítésénél kik voltak a leginkább foglalkoztatott mesterek. Az is látszik, milyen színvonalúak, állagúak voltak ezek a középületek. 1812, 1813, 1818. év[xxvii] számláit vizsgáltam. Megfigyelhető, hogy lehetőleg helybéli, vagy minél közelebb lakó szakembert kértek fel. 39 kifizetésből 17 esetben német nevű a mester, 19 esetben magyar, 2 név horvát, egyik iparos zsidó lehetett. Német nevű volt a legtöbb az építkezéseknél foglalkoztatott iparos Marcaliban és Szigetvárott (a szigetvári ács, fazekas, két kőműves, a marcali üveges, lakatos, kőműves, asztalos és téglaégető), Kaposvárott kevesebb a felkért német iparos, így a rézműves, nyerges, két kőműves és a szitás, Istvándiban az asztalos, Karádon a kőműves. Általában magyarok voltak a vármegye által dolgoztatott lakatosok, bognárok, de akadt magyar a kályhások, gelencsérek között is.

A javításra szoruló épületek a következők voltak a barcsi magazin, az ugyancsak katonai célokat szolgáló szili, igali, nemeskei istállók. Ú.n. vármegye házait javítottak Kaposvárott, Tapsonyban, Szomajomban, Istvándiban, Karádon, Igalban, Marcaliban és Mernyén. Fontos feladatok adódtak még a kaposvári kórháznál és az u.n. doktori háznál[xxviii]. Richter János kéményseprőnek évi bért, 156 forintot fizettek az összes vármegyei épület kéményeinek rendszeres tisztításáért. Tömésfallal készültek a szili katonaság istállói, a nemeskei vármegye háza, nádazással fedték Szilban, Marcaliban, Kis- és Nagydobszán, Istvándiban, Pettenden a vármegye házait, Kaposvárott a doktor lakását, zsuppal javították az istvándi és mernyei épületeket. Mindenhova kályhát rakattak a szobákba a kaposvári és marcali gelencsérekkel. Marcaliba az ottani német asztalossal bútorokat is készíttettek 1 fogast, 2 széket, 2 asztalt, 3 ágyat, 3 zsalugátert a téli ablakra, 1 abrakos ládát és más faeszközöket. Kaposvárott a bőrszékeket kellett javíttatni, az edényeket cinezni a vármegye házánál, a gelencsérek ugyanitt a kályharakáson kívül még cserépedényekkel látták el mind a megyeházat, mind az ispotályt.

Német iparosok Külső-Somogyban a Kacskovics birtokon

Somogy megye táji csoportjai közül Külső-Somogyban maradt fenn a legtöbb német nyelvű csoport[xxix]. Az ide érkező családok magukkal hozták iparosaikat is. A később ismertté vált adatok szerint itt is érvényesült az a szokásjog, hogy egy fiú örökölte a vagyont, a többiekről másként gondoskodtak, többnyire úgy, hogy ipart tanultak vagy valamilyen háziiparban gyakorlatot szereztek. A külső-somogyi németek házainál gyakori volt, hogy a hátsó szoba, *Hinterstube* vagy a kamra lett a műhely, amelyre egymás mellé két ablakot is tettek, hogy jobban lássanak[xxx]. A német építőiparosok szerepe nemcsak az uradalmak majorjainak korszerűsítésében,

de a paraszti építkezés alakulásában is megnyilvánult. A németek építkezésére jellemző volt e vidéken a zárt udvar, hosszanti oldalon végig tornác, esetenként az udvart keresztben lezáró istállós-pajta, vályogtéglából rakott kémény, az ún. *wikleres* mennyezetkiképzés. Már Csorba József 1857-ben kiemelte e vidék tűzfalas házait, mikor délebbre a sátortető vagy a féli kontyolt volt elterjedtebb, dicsérte a németek újítását az ún. *Wickelboden*-t[xxxi], amely takarékoskodik az épületfával, mégis jó meleget ad. Ennél nem deszkával fedik le a mennyezetet, hanem a sár- és keresztgerendák közé agyagos zsuppszalmába szorosan becsavart, karókat ékelnek sűrűn egymás mellé, alul-felül lesározzák, alul lemeszelik. Bize, Kelevíz, Hosszúvíz németjeinek építkezéséről nem ismertek leírások, elemzések, de úgy emlegetik, hogy a kaposfői német kőműveseket szívesen alkalmazták itt, építkezéseknél[xxxii].

A köznemesi majorok korszerűsítésénél itt Külső-Somogyban a XIX. század elején is szívesen alkalmaztak német építési szakembereket, hiszen számos német lakosságú község volt e vidéken. A fából való falú épületek eltűnése, jobbakra való lecserélése a jobb módú köznemeseknél a reformkorban vett lendületet. De ez az az időszak, amikor a német kőművesek mellett egyre több magyar kezd dolgozni. Kacskovics Mihály felsőmocsoládi köznemes, a vármegye táblabírája jó nevű ügyvéd pontos elszámolásokat vezetett többek között az építkezési munkákról is[xxxiii]. Előnyben részesítette esetenként a német mestereket. 1824-ben útrendezéseknél dolgozott Mocsoládon a gáloskéri Müller János. 1825-ben a somodori Krump Ádám ács a Csaliti pusztán lévő gazdaház készítését vállalta el. Erről részletes megállapodást írtak[xxxiv]. Nyeregtetős, azaz *csúcsfalas* homlokzatot, boltíves azaz boltos, kéményes konyhát kértek kemencével tűzhellyel. Az oszlopokat téglából kellett raknia, közeiket könyöklővel kitölteni egy-egy lábnyira, a mennyezetet valószínűleg wikleresre kérték az a mennyezetet elkészíteni,.a gerendák közeit belülkívül fölrakni. A wikleres tetőt kőművesek rakták, a deszkából valót ácsok vagy asztalosok[xxxv]. 1831-ben két ecsenyi német parasztács Schlüssel Konrád és Landel Hainrich kértek tetőhöz való gerendákat 25 db-ot a Csaliti pusztán, maguk termelték ki és faragták meg valószínűleg saját részükre. 1832-ben ecsenyi ácsokkal szerződtek fészer és lóistálló felállítására 60 forintért, 8 kiló rozsért, 6 akó borért. Ez a gazdasági épület 4 öl széles, l0 öl hosszú, mestergerendás, keresztgerendákkal ellátott, székes tetejű. A mocsoládi kastélynál 1841-ben a cserépfedést a toponári Sveininger Róbert végezte. Három öles földpincét 1831-ben mernyei magyarok ástak, nádazásra somogyacsai magyarokat kértek fel. A téglaégetők között akadt magyar is, német is. Vályogtégla készítőkre ebből az időszakból eddig nem akadtam szerződésre, pedig a mind a paraszti, mind az uradalmi építkezésben fontos szerepe volt. Az árokmetszők között nevezetesek lehettek a zicsi németek, ők dolgoztak 1814-ben a mernyei útnál. A Bükktetői irtásban lévő kút ásását 1843-ban a döröcskei német Ádám Bálint kútásóra bízta Kacskovics Mihály. Minden hozzávalót az uradalom szállított a helyszínre. A kastélyberendezéshez messziről hívtak mestereket, fiókos kályhák javítására, új hengeres kályha rakására Keszthelyről érkezett német kályhás. Új hálószobabútort kaposvári magyar asztalosnál rendeltek meg.[xxxvi]

Rövid összefoglalóm a német építőiparos mesterek tevékenységéről, jelentőségéről a majorok kiépítésében és korszerűsítésében a XVIII–XIX. században csak kezdete annak a vizsgálatnak, amely a paraszti építkezés változásait kutatja. Az uradalmi előképektől a paraszti építkezésig nem közvetlen az út, áttételes és időeltolódással következett be. Más szerkezetű, elhelyezkedésű épületegyüttesekről van szó mindkét esetben, egyes objektumok teljességgel hiányoztak a paraszti portákon, mint a magtárak, tejespincék. De ugyanazok az iparosok végezték a munkát és ez garancia egyes technikák, stílusjegyek, berendezések továbbélésére a falusiak építkezésében is. A német iparosok szerepe a külső-somogyi paraszti és részben köznemesi építkezésekben ismertebb, mint a megye más területein, ahol még sok kérdés e témakörben megválaszolatlan.

JEGYZETEK

---

[i] Megtalálhatók MOL T-3. I. téka II. téka V. tékában.

[ii] MOL Festetics család lt. 276. VI. 600–602. cs. Számadások 1771-73. Ld. még Knézy Judit: Élet a Festeticsek csurgói uradalmában a XVIII. század utolsó harmadában.= Somogy Megye Múltjából 28. Kaposvár 1997. 141–168.

[iii] Szabó Dezső: A herceg Festetics család története. Budapest, 1928. 112-3.

[iv] MOL P 274. 6. e. Alkalmazottakra vonatkozó iratok 78. cs. (1712-60) a 79. cs. (1762–1809).

[v] Knézy Judit, 1997. 147-56.

[vi] Petánovics Katalin: = A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772-93). = Zalai Gyűjtemény 17. sz. Zalaegerszeg, 1981. 30., 42., 51., 66., 80., 177.

[vii] Petánovits Katalin, 1981. 43., 128., 169., 189.

[viii] Petánovits Katalin, 1981. 44., 313.

[ix] Hoss József: Halászat, nádaratás, táplálkozás egy nagybereki községben. = Somogyi Múzeum Füzetei 8. Kaposvár 1966. 25-50.

[x] MOL P 275 Festetics uradalom szerződései .5. Csurgói uradalom (1771-1843) 38. sz. szerződés 31.p.

[xi] MOL P 276. Számadások IV. 602. 560.p.

[xii] MOL P 276 V. 602 cs. 293 és 553.p.

[xiii] MOL T-3. V. téka 425 (A majorudvar terve) MOL T-3 I. téka 38. (Csurgói vendégfogadó).

[xiv] Knézy Judit: Uradalmi alkalmazottak és életmódjuk a csurgói uradalomban a XVIII. század végén. = Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1986-87. 285-308. MOL T-3 I. téka 39. sz.

[xv] MOL P 276 VI. 600 cs. 289-90.

[xvi] MOL P 275. VI. 5.b. 122 cs. 1796-1802.

[xvii] Idézi részletesen Petánovits Katalin, 1981. 41.

[xviii] MOL P 623 Széchenyi család lt. IV. k. 23. sz. B. (1740-1783) Conscriptio Dominium Csokonya 236. cs.

[xix] MOL P 623 Széchenyi cs. lt. IV. 3. sz. C. (1741-1845) 219. cs. Opp. Marcali urbarialia, oeconomica et dimensionalia. MOL P 623 IV. 17.sz. B 229. cs. Acta impopulatio Pusztaszemes.

[xx] MOL P 623 IV. 10. sz. B (1717-1861) Acta oeconomica urbarialia Barcs.

[xxi] Valentényi Gáspár: A Somogy megyei céhek. Szekszárd. 1909. 43.
[xxii] Knézy Judit: Történeti-tárgyi néprajzi fejezetek Marcali és környéke népéletéből. = Marcali története I.: Kónya József, Marcali. 1991. 461-503.
[xxiii] MOL P 623 IV. 3. G (1727-1816) 220. cs. 39-40.p. Knézy 1991. 487.
[xxiv] MOL P 623 IV. 17. sz. B. 229. cs. Pusztaszemes.
[xxv] Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. = Somogyi Almanach 27-29. Kaposvár. 1978. 107-8.
[xxvi] MOL P 623 IV. k. 3. sz. B. (1788-1835) 219. cs. Emptiones et vendetiones dominin és IV. k. 2. sz. C. (1726-1810)
[xxvii] SML 1.b. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1812: 126. 128. 129. 131. 132. 1133. 134. 135. 149. 293. 1813: 207. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 1818: 617. 618. 619. 622. 625. 626. 627. 628. 631. 634. 635. 636. 640. 643. 651. 655. 656. 657. 658. 667.
[xxviii] SML 1.b. 1818. Protocollum 630. 643. 618.
[xxix] Szita Károly: Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században. = Somogyi Almanach 52. sz. Kaposvár. 1999.
[xxx] Saját népi műemléki gyűjtések 1970. Somogydöröcske, Bonnya, Szorosad.
[xxxi] Csorba József: Somogyvármegye ismertetése. Pest 1857.
[xxxii] Néprajzi összefüggések Bize községben. Gy. Rádics Márta. Rippl – Rónai Múzeum Néprajzi Adattára.
[xxxiii] SML Kacskovics – Bánó család lt. XIII. 17. sz. Inventáriumok, testamentumok, contractusok.
[xxxiv] Saját népi műemléki terepgyűjtések 1970. Bedegkér, 1997. Ecseny.
[xxxv] SML XIII. 17.7. Pittermann Sándor keszthelyi mesterrel magyar nyelvű szerződést kötöttek.
[xxxvi] SML XIII. 17.7. Faragó György Kaposvári mester.

1. Kép Vizvár (Somogy megye), a volt sóhivatalból átépítendő sörház alaprajza 1774-ből.
Hoffstädter K. rajza a Magyar Országos Levéltárban

2. Kép Szenta (Somogy megye), új majorsági épületek terve 1825-ből.
Reiche K. és Kern V. rajza a Magyar Országos Levéltárban

T. Mérey Klára

AZ IPAR HELYZETE A DUNÁNTÚLON 1810 KÖRÜL[xxxvii]

A XVIII. század második felétől már több olyan összefoglaló munka született, amely – a monarchián belül – hazánk gazdasági viszonyait is áttekintette, figyelemmel kísérte. Ezeket ma már a történettudomány nagyrészt feltárta, értékelte és bírálta. A XVIII. század végéről, a fenyegető, majd megvalósult francia háborúk idejéből azonban csak igen gyér forrásaink vannak.

Az a forrás, amelynek adataiból ez a tanulmány elsősorban merít, speciálisnak tekinthető. Az I. Ferenc idején elrendelt katonai felmérésnek Országleírást tartalmazó kötetei közül a Népismeret-et közlő részben találjuk azokat a konkrét adatokat, ismertetéseket, amelyek a feltárt terület – jelen esetben – a Dunántúl területére vonatkoznak. A jelentést tevő katonatiszt az iparral kapcsolatosan foglalta itt össze mindazt, amit – kiküldött társaival – a területen megfigyeltek és feljegyeztek.[xxxviii]

A jelentés a kereskedelmet áttekintő rész után alcímmel jelzi, hogy az alábbiakban a terület iparáról szól (Industrie). Feltételezhetően megadott kérdések vagy témák alapján dolgozott, mert a cím után azonnal a manufaktúrákról és a gyárakról ír.

Magyarországon a nyers terményeket (*rohen Natur Produkten*) nagyon takarékosan és nem olyan mennyiségben dolgozzák fel – írja a jelentés készítője – mint ahogyan az alsóbb néposztályhoz tartozó emberek szükséglete azt megkívánná, a manufaktúrák, vagyis kézműipari műhelyek és gyárak szűkössége miatt. Ezzel szemben a városokban és a mezővárosokban nem hiányoznak a kézművesek, akik az emberek legfontosabb szükségleteinek kielégítésén dolgoznak. Ezek többnyire németek, mert – teszi hozzá a jelentés – a tulajdonképpeni Magyarország területén a csizmadia, a szabó, a gombkötő és a szűcsmesterségen kívül, más kézműves iparágat nem űznek. Ezt tekinti – úgy tűnik – az ország egészére is jellemzőnek, mindenütt az egész országot említve. A következőkben már az ország "*ezen tájára*" tér át és annak magyarázatát, hogy itt manufaktúra és gyár nemigen jön létre, abban leli, hogy az itt élő földművesek szükségleteit a termékeny talaj gazdagon lefedi (*reichlich bedeckt*), s ez nem engedi, hogy egyéb mesterségekre (mellékipari munkára = *Nebengewerbe*) gondoljanak, ami pedig a manufaktúra megjelenésének jó előkészítője lenne. Ehhez járul még az is – folytatja a jelentés –, hogy szokásos táplálékaikkal elégedettek (*Genügsamkeit* szót használja, amit akár igénytelenségnek is fordíthatnánk a mai terminológiánk szerint). Testük befedésére egy birkabunda szolgál vagy *kepernek*, ami a köpenyeg németes elferdítéseként is szerepel a szövegben. Ez ebben az országban készül és legfontosabb szükségleteiket kielégíti. A németekben már több a vonzódás a gyárak irányában – hangzik tovább a jelentés –, amelyek számukra és házaik számára egyre sürgetőbb szükségletté válnak.

Itt ismét felbukkan a katonai jelentésben a különböző itt lakó népek szükségleti színvonalának eltérése, elkülönítése, ami az egész jelentésen átvonul.[xxxix]

A jelentés ismét alcímmel folytatódik, ami inkább kiemelt mondatként hat és a következőképpen hangzik: Ennek a résznek kevés manufaktúrája és gyára a következő:

Papírmalmok Budán és Pécsett vannak, amelyek azonban nem állítanak elő elegendő mennyiséget és a papír finomságát, "*jóságát*", vagyis minőségét tekintve is elmarad az osztrák hasonló termékek mögött. A Vas megyei Rechnitzen – írja tovább a katonatiszt –, különbözőfajta papírt állítanak elő, de ezek nem különösen jók és kevéssé szépek. Rechnitz magyar neve Rohonc, Vályi András lexikonában elegyes német mezővárosként szerepel, Batthyány birtok, a várát emeli ki, amelyben emlékezetes "*vigadalmak*" voltak 1774-ben és 1797-ben. Papírmalomról nem tesz említést, csupán élénk kereskedelméről szól. Piaca Kőszeg, malmai is vannak – teszi hozzá.[xl] (Ma Burgenlandhoz tartozik.)

Játékkártyát Sopronban készítenek, amelynek jó minőségét mutatja, hogy messze földön híres és nagy a keletje ("*auch vielen Abzatz haben*" – ahogyan azt a jelentésben megfogalmazták).

Vas megyében valamelyes lenolajat is sajtolnak.

Cukorfinomítót 1795-ben Sopronban létesítettek, amely azonban semmi fejlődést, előrehaladást nem mutat ("*welche aber keine Fortschritte gemacht hat*" – hangzik pontosan a szöveg).

Fűrészmalmok mindenütt (allenthalben) vannak, különösen az osztrák és stájer határon, ahol tűlevelű fák (Nadelholz) találhatók a közelben, de általában csak annyit termelnek, amennyi a környező falvak deszkaszükséglete. Találunk ilyen malmokat a Rábán, a Pinka, a Lendva, a Séd patakon, a Koppányon, a Sión, Gaja és Vaseny (?) patakokon, továbbá a Karasiczán is. Ezek a deszkametsző malmok a folyók leírásában, mint "*tárgyak*" (*Gegensände*) szerepelnek és ott írják le azokat.[xli] (Lásd: *térkép).*

A folyók leírásának Protocollumában, külön füzetben megkerestem az említett részeket, de semmi közelebbi megjelölést nem találtam ezekre a malmokra vonatkozólag. Utalnak arra, hogy szerepel egy "*detaille Beschreibung*", a részletek leírása, de ebből az anyagból az hiányzott. (Egy szerencsés kutató még nyomára bukkanhat!) Annyi azonban ebből az összefoglalásból is kiderült, hogy minden olyan folyón és patakon található volt ekkor őrlőmalom, ahol azok vizének sebessége azt lehetővé tette. Több helyen azonban a vízfolyás elmocsarasodott és ezért az igen lassan hömpölygő folyó vagy patak nem volt alkalmas még kis malmok hajtására sem.

Az ipar "*üzemei*" közt a katonatiszt nem említi az őrlő malmokat, mi azonban kiemeljük, hogy ezeknek az útjelzésben igen jelentős szerepe volt. Ezek révén maradt ránk – az utakat ismertető részben – néhány jelentékeny malomnak a neve is. Pl. Zalaszentgrótnál a Szt. Péter malmot említik, Fenyőháza irányában ugyancsak a Zala folyón állt a Wetter malom, majd közel a balatoni torkolathoz a Mand malom. A Somogy megyéből Tolna megyébe tartó Koppány folyón említik a Hunyady malmot, a Hidas-patakon állt a Szentgáli malom. A Baranya megyét átszelő Karasica viszont őrlő- és deszkametsző malmokat is mozgatott, de ezek pon-

tos helyét nem jelölték meg egyik jelentésben, illetve azokhoz csatolt táblázatokban sem.[xlii]

Mindezek alapján úgy vélem, hogy az ez idő tájt még eléggé rendezetlen folyók megfelelő helyén mindenütt megteremtették a gabona helyi feldolgozásához, lisztté őrléséhez szükséges malmokat, s ahol megfelelő mennyiségű és minőségű fa állt rendelkezésre, ott rendszerint deszkametsző malom is működhetett, egy-egy uradalomhoz kapcsolódóan.

A jelentést tevő katonatisztek – talán éppen a malmok sokasága és hadászati szempontból jelentéktelensége miatt – ezekről nem is tettek ebben a jelentésben említést. Ezek a környezetük számára voltak fontosak.

Az iparról készített összefoglalás további része a posztógyárakat (Tuch Fabriken) emelte ki. Megjegyzi, hogy ezen a területen ezek jelentéktelenek. Somogy megyében Mestegne (Mesztegnyő) és Vas megyében Loipersdorf (Lipótfalva) területén találhatók ilyenek.[xliii] A legjelentősebb manufaktúrák azonban Sopronban, Kőszegen, Tatán és még más, kisebb városokban találhatók, de – teszi hozzá a jelentést tevő katonatiszt – ezek a posztók nem a legjobb minőségűek. (...“*nicht von der ganz feinen Art verfertigen*”.) A legnevezetesebb posztókészítők Sopronban vannak, ahol a legjobb és legfinomabb posztót állítják elő és Szlavóniába s Horvátországba szállítják azokat.

Az egyetlen *selyemgyár* Pesten van – hangzik tovább a jelentés –, ahová az ország összes selymét leadják, s ahol selyemfátyolszövetet (*Krausflor*) és selyem anyagokat állítanak elő.[xliv] Magyarország számára kívánatos lenne ennek a gyárnak a selyemfeldolgozás terén gyorsabb fejlődése, előrehaladása, mert már 1802-ben több mint egy millió forint ment ki selyemáruért az országból, de még mennyi ment ki az ezt követő években? – teszi fel a kérdést e jelentés megfogalmazója. Éppen ez a helyzet a többi itteni gyárral is, de ennek így kell lennie – írja –, hogy megmaradjon az egyensúly a szomszédos osztrák államokkal, azokat ne hagyják lehanyatlani.

A “*bőrösök*” (Lederer) közül a legnevezetesebbek Pozsonyban, Pesten és Pécsett vannak, akik a legjobb talpbőrt (*Sohlenleder*) állítják elő, s ez még a bécsi mellett is megállja a helyét. Kőszegen találunk még néhány kevésbé értékes, és további városokban és mezővárosokban több jelentéktelen bőrfeldolgozó műhelyt.

A *salétromfőző üzemek (Salpetersidlerey*) szerepe a katonaság szempontjából ekkor – mint a puskapor egyik alkotórészének előállítása –, nagyon fontos volt, így ennek az iparágnak ismertetésére is nagy gondot fordít a jelentés elkészítője. Felsorolása szerint ilyen munkálkodás Székesfehérváron és Győrben folyik, továbbá Lepschin-ben, Moson megyében.

Ennél a helységnévnél meg kell állnunk. A jelenlegi és a korabeli helységnévtárakban, illetve lexikonokban Lepsin, Lepsény néven csak Veszprém megyében találunk települést. Mivel a jelentés készítője kiemelten említi Moson megyét, s mivel – más forrásokból – tudjuk, hogy abban a megyében megvoltak a saltéromfőzés természeti feltételei és folytattak is ilyen jellegű munkát, fel kell tételeznünk, hogy esetleg az idegen ajkú adatgyűjtők a helység nevét írták el. E vonatkozásban szóba kerület Lébény, melynek német neve: Leiden, s magyar falu

volt Moson megyében. Korabinszky lexikonában fácántenyésztő helyként tartották nyilván és Vályi András lexikona is elsősorban a Szent Jakab Apátságot emelte ki ebben a faluban, bár azt is hozzátette, hogy Magyar Óváron és Ausztriában van a piaca. A Veszprém megyei Lepsény viszont a Bakony hegységhez volt közel. (A térképen egyik település nevét sem jelöltük.)[xlv]

Megemlít a jelentés még salétromfőző "*műhelyeket*" Sopronnál, Parndorfban (Pándorfalva), Zorndorfban (Zurány), továbbá Lövőn Sopron megyében.[xlvi] Folyt még salétromfőzés Babóthon, Váradon és Büris-ben, ahogyan írta, Somogy megyében, továbbá Pápán Veszprém megyében.[xlvii]

Az iparágak felsorolásának követező "*alanya*" a *puskapormalom* (Pulwer Mühlen). Ezek legjelesebbjei Budán és Monostorban találhatók. A helymeghatározásban Monostor okozott gondot, hiszen Korabinszky lexikonában 6 ilyen nevű települést is nyilvántartottak akkoriban: Bács megyében, a Bánátban, Baranya megye siklósi járásában, Heves, Pest és Szatmár megyében is feljegyeztek Monoschtor nevű települést.[xlviii] Mivel a Pest megyei Monostor Szt. András szigetén volt, a Dunántúl ismertetését végző jelentésbe – kizárásos alapon – a Baranya megyei Monostort, a későbbi Pél-Monostort (ma Beli Monastir) jelöltük, noha a lexikonokban e helységben puskapormalom bejegyzése nem szerepelt. Gondolom, ennek katonai okai voltak.

A következő "*iparág*": a *timsófőzés (Alauntsiderei)*, amely hadászatilag ugyancsak fontos tevékenységnek számított akkoriban. Ezt az "iparágat" még jelentéktelennek mondja ezen a területen, s csak Bernsteint említi (magyar neve: Borostyánkő), ahol timsót, választóvizet (*Schaidewasser*) és cinóbert gyártanak (*fabriziert wird*).

Korabinszkyt érdekelték az *ásványi kincsek*, s az 1786-ban kiadott lexikonában részletesen foglalkozott Bernstein, Borostyánkő német mezővárossal Vas megyében, amely Batthyány birtok volt, s 3 1/2 mérföldnyi távolságra volt Kőszegtől. Megemlítette a régi vár romjait, de részletesen az itt található ásványi kincsekkel foglalkozott. Leírta, hogy az egész vidék tele van kénbányákkal (*Schweffelbergwerke*). Jeles választóvizet gyártanak itt, amelyet nagy mennyiségben előállítva, az egész ország és külföld területén is árusítanak. Rezet is bányásznak ezen a területen és cinóbert "*készítenek*" (*zubereiten*).

A környék talajának ez a gazdagsága tehát már az 1780-as években ismert volt. A ritka ásványoknak ez a földje, amelynek természeti kincsei – a halászaton kívül – keresettek voltak a gyógyászati és festőiparban is, nem is szólva az arany és ezüst szétválasztására alkalmas választóvízről, igen becsessé tette – az ipar szempontjából – ezt a vidéket.[xlix]

A katonatiszt 1810–1812 között készült jelentése ez után a *majolika gyárak*at jegyezte fel: Budán és a Komárom megyei Kisbáron, amely nyilván Kisbér elírása, említett egy-egy gyárat. Megjegyzi azonban, hogy ezek termékeinek nincs különösebb kereslete ("*keinen besondere Absatz finden*"), mivel az osztrák cserépedény készletek előnyt élveznek (Steingut Geschirr).[l] Ezeken kívül Pápán és Győrben van cserépedénygyár. Ezek utóbb létesülhettek, mert Vályi munkájában ilyen jellegű üzem vagy mesterség űzése nem szerepel sem Pápán, sem Győrben.

Üveghutákra térve a katonatiszt jelentésében a Veszprém megyei Lohkuton (sic!) vagy Pénzeskuton levőket tekinti a legjobbaknak. Megemlíti még a Vas megyei Schlaning üveghutáját. Ez a település Korabinszky térképén is ezen a néven szerepel, de lényegében Szalonak mezőváros volt. Üveghuta volt Zala megyében a Pakánál levő hegyben, a Somogy megyei Lukafán és ugyanabban a megyében Kapposnál (sic!) fekvő Keresztúron, amely akkor volt keletkezőben.

Üveghuta volt még e jelentés szerint: Jákóban, Városlődön, Urkuton és Szentgálon, fent a Bakony hegységben, azon kívül Rátkon a Muránál, Zala megyében. A Baranya megyében levő Hosszú Hetényben, Nádasdon és Szágyon (a leírásban Sagy névírással szerepel!) említ üveghutát. A Tolna megyei Apátinál levő Palatinus huta máris tönkrement (sind bereits eingegangen) – írja. A még működő üveghuták csupán közönséges árut (*ordinaira Waaren*) szállítanak, teszi hozzá a jelentés végén.

Az üveghuták helyeit tekintve Vályi leírásában Lókút Eszterházy birtokként szerepel a Bakonyban, ahol faedényeket készítettek a lakosok és friss forrásuk vizét árusították szárazság idején. Pénzeskút ennek szomszédságában volt, s itt megemlíti a meglévő "*üvegbányát*". Úgy tűnik, az 1810-ben kiadott leírásában a puszták közt szereplő Pénzeskúton megemlít egy üveghutát a Bakonyban. Lókút és Pénzeskút ebben a munkában már a puszták között szerepelt, ami azt jelentette, hogy közvetlenül földesúri birtok volt.[li]

Szalónak mezőváros Vályi munkájában még két település volt, egy mezőváros és egy falu, amelyet utóbb vontak össze. Ez nem volt egyedülálló ebben az időben. Batthyány birtok volt, határában bányákat említ a leírás.[lii]

A Veszprém megyei Jákóban és Szent Gálon Vályi nem említ üveghutát, az utóbbi helyen több malom és fűrészmalom működött. Városlődön és Úrkúton azonban Vályi munkájában is említik az üveghutát, igaz, Város Löd esetében így szerepel a szövegben: "*az előbb volt jó tseh féle üveghutája is*". Lehetőség és adottság megvolt tehát ebben a német faluban. Úrkúton viszont, amely szabad puszta volt akkor, két üveghuta is működött – Vályi országleírása szerint.[liii]

A Baranya megyei településeknél nem jegyzett fel Vályi üveghutát, s a Tolna megyei Apátinál sincs említés arról. Fényes Elek munkájában e sok település közül mindössze Hosszúhetényben jegyzett fel annyit, hogy üveggyárát megszüntették, másutt a határban legfeljebb kőfejtést említett, s erdőket.[liv] Az üveghuták – úgy tűnik – megszűntek.

Meg kell még említenünk a Zala megyei Paka magyar falut, ahol azonban Vályi munkájában nem említ üveghutát. Ez utóbbi – feltehetően – a földesúr majorságához tartozott, hiszen a katonatiszt jelentésében a mellette fekvő hegységben levő üveghutát említi. – 1841-ben Fényes Elek műve a megye területén csupán Vétyemben említ üveghutát. Vétyem a Kerka és a Mura összefolyásánál fekvő kis falu ekkor, Esterházy birtok.[lv]

Vissza kell még térnünk a katonatiszti jelentésben említett Somogy megyei Lukafára, amelyről – szerencsére – e korra vonatkozólag közelebbi adatokkal is rendelkezünk. Ezen a településen Festetics Lajos 1798-ban bekövetkezett halála után, özvegye létesített üveghutát. Ez az 1802. évvel jelölt térképen már szerepel.

A település puszta, akárcsak a hozzá közeli Szent Luka (eredetileg Luca). A pusztát a bőszénfai Historia Domus anyagában említik, mert Jéger János "*szent lucai üveg bányásznak*" 1802 augusztusában engedélyezték azt, hogy a bányánál kápolnát építtessen. Ugyanez a forrás rögzítette azt is, hogy mivel 1826-ban megszűnt a bánya, a kápolna céljait szolgáló 200 forintos alapítványt a két szomszédos templom között osztották fel.[lvi]

Az üveghuták élete tehát igen véges volt, mindenképpen érdemes tehát felfigyelnünk a mérnöki jelentésnek arra a passzusára, amely az üveghuták akkori helyeit jegyezte fel.

A katonai jelentés iparra vonatkozó részének utolsó mondata a vashámorokat veszi számba 1810–1812 között Dunántúl területén. Eszerint jelentéktelen *vashámor*ok vannak ("*unbedeutende Eisenhammer sind*") Zala megyében Hegyesen és Vas megyében Warth-on és Sierndorf-ban.

A Zala megyei Hegyes Vályi művében Hegyesd formában szerepel mint "*elegyes német falu*", Esterházy birtok, Monostorapáti filiája.[lvii] Határában nem említenek vashámort. 1841-ben Hegyesd magyar falu a hegyesdi csúcsos hegy alatt, az Éger vize mellett, az egerszegi járásban. A hegyesdi hegyet Fényes cukorsüvegűnek írja le, amelyet erdő borított. Vashámorról nem tett említést.[lviii]

A leírás még két települést említ vashámorral, mindkettőt Vas megyében: Wartot és Sierdorfot. Korabinszky térképe alapján Wartot azonosítani lehet, ez a két (Alsó- és Felső-) Őrrel volt azonos. Ezeket a falvakat Vályi a Pinka vize mellett fekvőnek írja. Az előbbinek több földesura volt, az utóbbi Batthyány birtok. Vashámorról nem tesz említést, csupán jó termő határát és a lakosságnak a lovak nevelésével foglalkozását emeli ki. A másik település nevét a jelentésben elírták, ez – véleményem szerint – a Vályi műben Szinersdorf néven szereplő német falu, amely Pinkaföld filiája és Batthyány birtok volt.[lix]

Előttünk áll tehát az ország leírásának az a része, amelyben a katonatiszt a Dunántúl iparát mutatta be. Rossz véleménnyel volt erről az iparról, kevésnek és fejletlennek találta. A történeti irodalomban hazánk történetének erre az időszakra vonatkozóan megrajzolt ipartörténeti kép hasonlóképpen elmaradott, primitív ábrát tár elénk. Az 1790-től kialakuló, illetve *újra* kialakuló ipar – globálisan tekintve – a magyar és az osztrák ipar közötti eltérés megtartását, vagy – ahogyan ez a jelentés megfogalmazta – "*az egyensúlyt*" állította a korszak iparpolitikájának központjába.[lx]

A központi ipartörténeti kútfőket, alapvető forrásokat feldolgozó összefoglaló munka az ország iparát ugyancsak nagyon elmaradottnak, alig kitapinthatónak mutatja be a XVIII–XIX. század fordulóján. A napóleoni háborúk során és azok hatására fellendült hadiipart szolgáló gyárak a Felvidéken és Pesten jöttek létre (fegyvergyárak, puskacső-gyár stb.)[lxi]

A Dunántúl iparáról készült összefoglalások részint a céhes ipart próbálták áttekinteni, részint a hazai levéltárakból esetlegesen előkerült anyagokból kirajzolódó iparról alkottak képet.[lxii]

Néhány érdekes konkrét anyag is felbukkant, szórt adatok ipari jellegű munkálatokról egy-egy szűkebb területen. Pécs környékén pl. már a XVIII. század kö-

zepén nemcsak több malom, pálinkafőző, hamuzsírégető és téglavető, "*téglakészítő*" működött, hanem – a hozzá tartozó Ürögön – 1784-ben bőrmanufaktúra is létezett.[lxiii]

Ugyanilyen kezdetleges, rendszerint egy-egy földesúr birtokához kötődő ipari "*üzemek*" találhatók Somogy megye területén a XVIII–XIX. század fordulóján, de még térképre sem lehet vinni azokat. A korabeli lexikon: Vályi munkája és Rumy megyei ismertetője ritkán említ helyhez kötődő, ipari jellegű "*üzemeket*", műhelyeket.[lxiv]

Igen figyelemre méltó azonban az a térkép, amelyet Korabinszky lexikonának, "*szótárának*" alapján készítettek, s amelynek latin és német címén kívül magyarul is megjelölték a tárgyát eként: "*Magyar ország természeti tulajdonságának tüköre*".[lxv] A térkép elkészítésének ideje ismeretlen, de a természeti kincsek széles skáláját jelölte meg a rajzolója, készítője, roppant precízen. Ugyanakkor a korai nyelvújítás néhány érdekes alkotását is megismerhetjük e térkép jelrendszeréből. A jelek között megtalálhatjuk a természeti kincsek közül a savanyúvízforrásoktól a fémek, a kőszén, a madarak és egyéb állatok hosszú során át a különböző malmokig minden, akkor az ország területén feljegyezhető természeti adottságot, vagy ahogyan akkor fogalmaztak: természeti tulajdonságot. Így szerepel, pl. a madarak között a gém, a gólya, a bölömbika, az állatok között a vidra és a "*hortyogó egér*" telephelye. Az utóbbinak pedig ekkor már megvolt a magyar neve, Márton szótárában *murmutér* vagyis mai nevén *mormota*.[lxvi] (E korszak megértéséhez és az akkori ipar történetéhez tartozik még néhány ilyen korai magyar fordítás, amelyhez ízelítőül csak az eltérő típusú malmok festői magyar nevét sorolom itt fel: száraz-, kanalas-, köszörülő malom, továbbá ló- és ökörmalom, kalló, papírosmalom, puskapor-, deszkametsző, koholó, továbbá törő malom.)

Keresgettem a térképen néhány ipari üzem helyét, amely a katonatiszt jelentésében szerepelt. Így sikerült megtalálnom Sinendorfnál a Réh patak (Reh Bach) mellett a "*vas Hámor*" (Eisenhammer) jelét, de szerepel ugyanez a jel a Bakonyban is, Városlőd környékén. Ugyancsak a Bakonyban, Lókúton "*Üveg tsür*"-nek nevezett Glashütte szerepel. S ugyanezt a jelet találjuk a Mecsek hegységben levő Nádasdon is, ahol két ilyen üzemet is jelöl a térkép. Somogy megyében Lukafa nem szerepel a térképen, így az nyilván még 1802 előtti adatokat tartalmaz.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy ez a térkép kitűnő ábrázolása a Korabinszky lexikonában szereplő fontos, a természeti kincsekre vonatkozó adatoknak, de az akkori ipar ábrázolására, bemutatására *nem alkalmas.*

A történeti irodalomból ma már tudjuk, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján a Dunántúlon is, miként az egész országban, gyenge és egyoldalú volt az ipar. A Dunántúlon ez az időszak még mindig a betelepülésnek kora, a kezdésé és újrakezdésé. Nehéz volt a közel kétszáz éves török uralom "*végvidékén*", az ún. felszabadító háborúk iszonyú pusztításai után új életet kezdeni, s iparral is foglalatoskodni. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy *milyen ütemben* és *milyen feltételek* mellett történhetett ez, igen fontosak azok az adatok, amelyeket 1810–1812-ben az ezt a vidéket személyesen bejáró "*szemrevételező*" katonatisztek ebben a titkos jelentésben rögzítettek. Az akkori gazdasági élet, s ezen belül az ipar valóságos helyze-

téről, kezdetlegességéről, nehézségeiről ezek és az ehhez hasonló – a könyvtárak és levéltárak mélyén lapuló s felfedezésre váró – leírások, ismertetések adják a múltbeli élet igazi, *hiteles* képét.

JEGYZETEK

---

xxxvii Ez a tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae alapítvány támogatásával készült.

xxxviii Kriegsarchiv, Wien. Landesbeschreibung. Kartensammlung. K VII. k. 116 E. Völker-Kunde kötet.

xxxix E jelentés népességgel kapcsolatos leírását lásd: T. Mérey Klára: Dunántúl népei a reformkor küszöbén egy hadmérnök szemével. = Európa vonzásában. (Kosáry Emlékkönyv.) Budapest, 1993. 129–137. o.

xl Vályi András: Magyar országnak leírása. 3. köt. Buda, 1799. 202–203. o.

xli A mellékelt térképvázlat Fonyódi Valéria munkája, amely Görög–Kerekes: Magyar Átlás. Viennae, 1802-1811. c. művében található megyetérképek alapján készült. A jelentésben említett folyókat, patakokat bejelöltük, kivéve Vaseny (Verseny?) patakot, amelyet nem sikerült azonosítanunk. Gaja mai neve: Móri árok.

xlii Az 1. jegyzetben említett bécsi anyagban külön Protocollum tartalmazza a Duna és a Dráva folyók leírását. Közülük a Duna anyagát már feldolgoztam, megjelent az Agrártörténeti Szemle 1996. 1-4. szám 278-197. oldalán "*A Duna és dél-dunántúli mellékvizei 1810–1812 (Egy hadmérnök leírása alapján*" címmel. – Ugyanebben az anyagban található útleírások anyagát is feldolgoztam, Tolna megyére vonatkozóan a Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6. kötetében, a Somogy megyei anyag a Somogy megye múltjából kiadvány 1997. kötetében jelent meg. Zala és Baranya megye anyaga kézirat, e megyék levéltárában, kiadás alatt.

xliii Loipersdorf Lipótfalva német neve, Vas megye északnyugati részén található, Pinkafőtől délnyugatra. Trianon után Burgenlandhoz csatolták. (Pallas Nagy Lexikon. Budapest, 1897. 16. köt. 668. o. utáni térkép, továbbá Új Idők Lexikona. Budapest, 1940. XVII. köt. 4218. o. Vályi Lipoldfa néven jegyezte fel Vas megyei német faluként. Batthyányi birtok. (Vályi i.m. 2. köt. 526. o.)

xliv A szöveg fordításánál a közel korabeli Márton J.: Deutsch–Ungarisch–Lateinisch Lexicon. Wien. 1823. szótárat, továbbá az osztrák–német nyelvanyagot legjobban megorzo Bitter–Puhr szótárakat használtam. A "*verführen*" szó "*máshová szállít*" értelme a Márton szótár II. kötet 745. oldalán található. A *Krausflor* szó értelmét maradéktalanul nem sikerült kibogoznom, de mivel *der Flor* = fátyolszövet, a *Kraus* pedig szóösszetételben: göndör, így a fordításom – feltételezhetően – fedi a jelentésben szereplő szó értelmét.

xlv Korabinszky, J. M.: Geographisch–Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn... Pressburg, 1786. 359, 367. o. – Vályi i.m. 2. köt. 494, 509. o. Érdekes módon a Veszprém megyei Lepsénynél Vályi megemlíti, hogy a "*Horvát Országi útban*" fekszik. Magyar falu, német nevét nem írja.

xlvi Parndorf: Pándorfalva, Zorndorf: Zurndorf elírása, Zurány, Moson megyei települések, amelyeket a trianoni béke következtében Ausztriához csatoltak. Vályi szerint Parndorf horvát falu Moson megyében, Ausztria szomszédságában. Zurndorf Zurány formában sem szerepel Vályi munkájában (Vályi i.m. 3. köt. 23. o.) A korabeli térképen – mint

látjuk – Czurendorf névformában szerepelt. Vályi munkájában is ezen a néven találjuk, mint Sopron megyében fekvő horvát falut (másik neve: Czundrava). Földesura herceg Esterházy. "*Jó módgyuk van*" vagyonaik eladására. Ez a megjegyzés viszonylag jó közlekedési lehetőségre utal (Vályi i.m. 1. köt. 449. o.)

[xlvii] A Somogy megyében említett három település pontos neve: Babód (Mernyétol a Balatonhoz vezető úton), Várad (Szigetvártól délre) és Bürüs, a szigetvári járásban, közel Váradhoz. Ez utóbbi település lakosai a bürüsi eklézsiához tartoztak. Vályi lexikonában Babódot szabad pusztaként említi Somogyban (Vályi i.m. 1. köt. 77. o.), Várad magyar falu a szigetvári járásban, Czindery birtok (Vályi i.m. 3. köt. 593. o.), Bürüs ugyancsak Czindery birtok (Vályi i.m. 1. köt. 351. o.). Egyik helyen sem említ iparűzést.

[xlviii] Korabinszky i.m. 1786. 427. o. – Vályi i.m. 2. köt. 630–632. o. már 10 Monostor nevű települést említett.

[xlix] Korabinszky i.m. 1786. 31. o. (A szerző említést tesz arról, hogy Borostyánkő mezővárosban akkor még látható volt egy szalag- és posztógyár maradványa (*Überbleibsel*), amely Batthyany Tivadar tulajdona volt. – Vályi lexikonában Borostyánkő néven találjuk, mint Vas megyei mezővárost, amely a vártól vette nevét. Határa soványas – írja –, lakói részint gazdálkodásból, részint kereskedésből élnek. A határ ásványait, az ipart meg sem említi (Vályi i.m. 1. köt. 248. o.).

[l] A "majolika iparágban" szereplő Steingut, a szótár szerint cserépedény, míg más meghatározás: kőagyagáru, kemencében égetett agyagáruként említi, ami lényegében ugyanazt jelenti (Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona. Budapest, 1929. I. köt. 71. o.)

[li] Vályi i.m. 2. köt. 533-534. o. Uo. 3. köt. 480. o.) – Fényes Elek: Magyar országnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841. (II. kiad.) 423-430. o.

[lii] Vályi i.m. 3. köt. 310. o.

[liii] Vályi i.m. 2. köt. 237. o. – Uo. 3. köt. 360, 601, 568. o.

[liv] Fényes i.m. 19, 47, 43, 316. o.

[lv] Vályi i.m. 3. köt. 5. o. – Fényes i.m. 455, 485, 487. o.

[lvi] Lehmann Antal: Adatok a szentlukai üveghutáról (1807–1808). = Somogy megye múltjából. 1971. 109–131. o.

[lvii] Vályi i.m. 2. köt. 156. o.

[lviii] Fényes i.m. 463, 446. o.

[lix] Atlas Regni Hungariae portatilis. Joh. Math. Korabinszky: Neue vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln. Wien, 1804. – Vályi i.m. 2. köt. 731. o., Uo. 3. köt. 413. o.

[lx] V.ö.: Magyarország története 1790–1848. Budapest, 1980. II. köt. 220–236. o.

[lxi] Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951.

[lxii] Az irodalom felsorolásától eltekintek, de néhány szerzőre szeretnék utalni, akik e kérdésekkel foglalkoztak saját kutatási területükön: Babics András, Rúzsás Lajos, Eperjessy Kálmán, Hangel Flóra, Valenténi Gáspár stb., továbbá a VEAB Kézmuipari Szimpóziumai megjelent köteteinek e témakörrel foglalkozó szerzői.

[lxiii] Rúzsás Lajos: A pécsi ipar a feudalizmus végén. 1686–1848. Pécs, 1956.

[lxiv] K. Rumy: Geographisch–statistisch Beschreibung der Schimeger oder Somogyer Gespannschaft in Niederungern jehnseitz der Donau., Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat, 1819. aug. 11. 64. sz. 377-384. o. – T. Mérey Klára: A

mezőgazdasági ipar kialakulása Somogy megyében. = Kisebb tanulmányok. Pécs, 1961. 61-70. o.

[lxv] J. M. Korabinszky: Geographisch–historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. c. munka alapján készült térkép. Hadtörténeti Intézet Térképtára. B. IX.c. 130/2. Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productum Tabula. Wässer und Producten Karte des Koenigreichs Ungarn. É. n.

[lxvi] Márton i.m. II. köt. 208. o.

Az ipar "*telephelyei*" a Dunántúlon 1812-ben egy katonai jelentés alapján

Gyulai Éva

MEZŐVÁROSI IPAROSOK A HÓDOLTSÁG PEREMVIDÉKÉN (IPARŰZÉS MISKOLCON A XVI–XVII. SZÁZADBAN)

Iparosok a város társadalmában

Miskolc már a középkor végén illetve a kora újkor első évtizedeiben a magyarországi városfejlődés általános iparostársadalmát mutatja az első összeírás jellegű források, az 1548–1549-es dézsmajegyzékek alapján, az összes dézsmafizető 24–27 %-a ugyanis iparosnevet visel, ami a korban még szinte bizonyos jele a valódi foglalkozásnak.[lxvii] A miskolci iparfejlődést sem kerülhette el azonban az ipar stagnálása, sőt bizonyos visszafejlődése a kora újkori óriási agrárkonjunktúra idején, Miskolcon sem vehették fel a versenyt a helyiek a külföldről származó textíliák, szatócsáruk, fémműves termékek versenyével, s így helyben inkább a bőrt és textilt feldolgozó kézműiparosok működtek, az előbbi alapanyagot főként a mezővárosi mészárosok, az utóbbit a külhoni áruval kereskedők szolgáltatták. Így nem lehet csodálkozni, hogy az iparból élők XVI. század közepi aránya konzerválódott, s az elsősorban mezőgazdasági termeléssel foglalkozó miskolci társadalomban az iparosok száma nem ment 30 % fölé, s ezek jó része gazdálkodott is.

Az egyik legelső miskolci családfő-összeírás 1677-ben, amely a portális adóhoz való hozzájárulást jegyezte fel, a jegyzék végén közli a miskolci iparosokat is. A 418 miskolci adóalanyból a mészárosok és vargák 40, a takácsok, csizmadiák, szűcsök és szabók 15, a kerékgyártók, lakatosok és kovácsok 27, a bodnárok, esztergályosok 20 fővel képviselik az iparos társadalmat, de van 2 borbély, 1 kötélverő, 4 gombkötő, 1 késműves (*Kézmives Jakab nevű*) és 1 szíjgyártó is, vagyis az adókötelesek – a jövedelmet adó ingatlanok tulajdonosai, illetve a munkájukból élők – 26 %-a kézművességből él.[lxviii] Feltűnő a négy gombkötő, akik kifejezetten városias foglalkozást űznek, s a XVIII. század elejére már a céhalakulásig is eljutnak. Különben 1698-ban *Késmíves Jánost* a lakatosok között írják össze,[lxix] így mesterségét finomabb vasas kézműiparnak képzelhetjük, aki a Magyarországra nagy tömegben behozott nyugati kések mintájára készítette termékeit, esetleg ezek élezésével foglalkozott.

1696-ban 406 családfőt írtak össze az iparosokon kívül, s mellettük 18 mészáros, 13 varga, 26 csizmadia, 10 szűcs, 4 borbély, 3 gombkötő, 11 lakatos, 5 kovács, 2 pálinkafőző, 5 takács, 14 bodnár, 13 szabó foglalkozású miskolcit (összesen 124 iparost) vettek fel az állami adót fizetők jegyzékébe, így az adóképes családfők 23 %-a iparos volt.[lxx] Az iparosok fele az állattenyésztés termékét dolgozza fel, alacsony a famegmunkáló iparosok száma, ez azonban az erdők hiányának is felróható, a gombkötők mellett a borbély is jellegzetesen városi foglalkozás. A szabók között feltűnik egy *Festő* nevű, aki feltehetően a textilfestés, kékfestés mesterségét gyakorolta, amely nemcsak a szabók, takácsok igényeit elégítette ki, hanem a házilag szőtt fehér textíliákat, kész vászondarabokat is a festő színezte a megfelelő színre, nemcsak a mezővárosi közönségnek, hanem a környékbeli falvak

asszonyainak is. A Miskolccal határos Görömbölyön az extraneus szőlősgazdák jó része miskolci 1689-ben, s közöttük *Föstő, Késcsináló, Bábos* (= mézeskalácsos) nevű is van a hagyományos foglalkozásnevűek mellett.[lxxi]

A XVI. században a mezőváros bizonyos kézműiparosai között még a finomabb mesterségek művelőit is ott találjuk a város jobbágypolgárainak nevét tekintve, ezek egy része feltehetően a diósgyőri vár urainak is termelt, amint az erszénygyártó, pajzsgyártó, íjgyártó, tálgyártó, kannagyártó, ötvös, posztómetsző, süveges foglalkozást őrző nevek mutatják, de a céhes szövetkezésig ezek az iparosok nem jutottak el. 1592-ben Petrás Tamás idézteti a vármegyével Török István jobbágyát, a miskolci Eötvös Istvánt, mert *„valami aranyat, hogy adott néki, és rézből csinál gyűrőt”*.[lxxii] 1574-ben illetve 1581-ben említik a miskolci Péter és János ötvösöket Kassán.[lxxiii] 1571-ben a Városkönyv említi *Kannagyártó Bálintot*, aki ónból készíti termékeit.[lxxiv] 1613-ban is egymás mellett van Kannajártó Bálint és Ötvös Jánosné háza.[lxxv] A XVI. század közepi dézsmajegyzékekben szereplő nevek alapján a dézsmafizetők hozzávetőlegesen 20 %-a iparosnevet visel,[lxxvi] a XVII. század utolsó harmadában készült adójegyzékekben pedig az állami adó fizetőinek 23–26 %-a iparos. A törökkor végére az iparosokon belül megnőtt a ruházati ipar – a mezővárosokra általában is jellemzően magas – aránya a csizmadiák számának szaporodásával, vagyis a minőségi bőripar előretörésével.

Céhes mesterségek

Miskolc a jelentősebb mezővárosi iparűzéshez kapcsolódott a középkor legvégén, hiszen a XVI. század elején két céh is megalakult, a mészárosoké és a vargáké.[lxxvii] A miskolci szabók is majdnem a középkor végéig vezették vissza céhes kiváltságaikat, 1760-ban Borsod vármegye előtt bemutatták Ferdinánd király 1550. március 7-én, Bécsben kelt függőpecsétes oklevelét, melyben az uralkodó megerősítette Pemfflinger Sebestyén főispán és diósgyőri várnagy 1531-ben kelt privilégiumát.[lxxviii] A szabók céhének megalakulásával szintén jellegzetes mezővárosi iparos társaság jött létre, hiszen a textileket drágaságuk miatt nem lehetett házilag megvarrni, csak szakember készíthetett ruhát belőlük. Szakértelmükre a diósgyőri várban is szükség volt, igaz, munkájukért a zálogbirtokos várurak nemigen fizettek, kivéve a német nemzetből való nagyságos urakat (valószínűleg a kiváltságot adományozott Pemfflingerek), amint 1563-ban panaszolják felségfolyamodványukban a miskolci szabók, pedig az uralkodótól nyert kiváltságaik ellen van, hogy pénz nélkül a vár urai munkára kötelezzék őket.[lxxix] A szabók 1610-ben újabb kiváltságot szereznek Thurzó György nádortól (Szendrő, 1610. július 26.), melyben az egri szabók szabályzatát veszik át. Kiváltságuk megújítása egy olyan időszakban, amikor a gazdasági élet hanyatlása, sőt létbizonytalanság jellemzi a miskolci viszonyokat is, valószínűleg annak jele, hogy céhen kívüliek is megjelentek velük szemben, mivel ez a foglalkozás nem kívánt tőkeerőt, műhelyt, jelentősebb befektetést. Egy 1680 körüli adójegyzékben Böször[ményi] Szabó Mihály szabóról, akinek semmiféle vagyona nem volt, azt jegyezték fel, céhen kívüli (*extra caeham*).[lxxx] A szabócéh tagjai már 1624-ben protestálnak a vármegye előtt a miskolci céhen kívü-

li szabók ellen (*az céhhez nem tartják magokat*), s privilégiumuk értelmében büntetést kívánnak rájuk kiszabni.[lxxxi]

Az 1634-es városi limitatio a szabók legjellegzetesebb termékeit, ugyanakkor a mezővárosi viselet legjellemzőbb darabjait is felsorolja. A legértékesebb férfi kabátért, a *„scarlat avagy gránát"* dolmányért, ha hosszúnak varrják és bagaziával bélelik, a szabómesterek 1 forint 25 dénárt kérhetnek, a hozzá való nadrágért 45 dénárt. A zsinóros felsőruháért skarlátból vagy gránátból 1 forint jár nekik, míg egy bagaziával bélelt *„garasia"* dolmány megvarrása 25 dénár, posztóval bélelve 50 dénár. *„Keszniczer"* dolmányt 40 dénárért, nadrágot 26 dénárért vállalhatnak el a szabók.[lxxxii] A késő reneszánsz ízlésű zsinóros ruha divatja magyarázhatja a gombkötők miskolci működését is, akik ezeket a díszes zsinórokat, zsinóros gombokat fonták. Mesterségük a főúri viselethez is elengedhetetlen volt, Miskolc egyik legnevezetesebb családjának őse, a bíróságot is viselt Gombos Pál 1560-ban nemességet szerez, s a diósgyőri urak szervitoraként is ismert.[lxxxiii] A diósgyőri földesurak, Nyáry Borbála és Nyáry István 1667-ben Gombkötő Andrásnak azzal az indoklással adnak inscriptiot, vagyis járadékmentességet az újvárosi Boldogasszony utcában lévő Balassa Péter-féle pusztára 200 forintért, mert 9 évig szolgálta hűségesen a földesurakat, az adománnyal *„mesterségével való kedvünk keresését"* jutalmazván meg.[lxxxiv] A gömbkötők céhhé alakulása a korszak végén meg is történt, 1702-ben a kassai gombkötő céh artikulusainak átvételével a függő pecsétes privilégiumot Kassa város adta ki nekik. A kiváltság a céhbe beválasztott legényeknek a szokásos lakomaadási kötelezettségeket írja elő a felvételkor és egy évvel utána is, inasnak pedig az állhat, aki 48 dénárt és lakomát fizet, akit az inasból legénnyé szabadítanak fel, annak 2 pint bort és két fogásos ebédet kell adnia.[lxxxv]

A miskolci szabók között az említett 1643-as árszabás külön emlékezik meg az egyszerű, falusias viseleteket gyártó a szűrszabókról, akik juhásznak való hosszú szűrt (1 forint 60 dénár) vagy rövid, *fertály* híján két singes leányszűrt (1 forint 40 dénár) esetleg még rövidebb, másfél singes szűrt készítenek. A század második felére nem változik a szűrszabók limitatiója, sőt a nagy szűr ekkor 1 forint 40 dénár. A szűrszabók készítik az egyéb abaposztó ruhákat is, bélelt vagy félig bélelt dolmányt (3 és 2 forint 50), másfél singes nadrágot, egy *„cifrázás nélkül való aba salavardinak"* az ára 75 pénz. A szűr, abaposztó a város paraszti népességének viselete volt, 1691-ben Szar Pál ménespásztor conventiójába a város is egy vég abát adott ruházatra, valamit egy szűrt, három pár csizmát, két bokor fehér ruhát és egy fekete süveget.[lxxxvi]

Az 1683-ban hozott vármegyei limitatio ugyancsak megkülönbözteti a finom és kevésbé értékes posztók varrását, a dolmányt a skarláton és gránáton kívül angliai és *fajlondis* posztóból, valamint *remek* és *septuh* posztóból is varrhatják, de abából is dolgoznak a miskolci szabók. A vármegyei limitatio a férfiruhákon kívül az asszonyi viselet készítéséről is megemlékezik, de ezeket a limitatióba nem tudja befoglalni. *„Az mi az asszonyemberek részérűl való köntösöknek csináltatását és váltságát illeti, minthogy sok közülük különb-különbféle cifrázásokkal kívánják, az olyatének alkudjanak az szabómester-emberekkel érdemek szerint, úgy mindazál-*

tal, hogy a szabómester-emberek is jó lelkek ismereti szerint többet ne kívánjanak, hanem csak az, kire érdemesek lesznek".[lxxxvii]

A mezővárosi szabók nemcsak varrást, hanem főként készruhák teljes elkészítését végezték, ezért a miskolci céhes mesterek is nagy készleteket halmoztak fel a drága külföldi anyagokból, s ezeket, akár a többi polgár, a templomban és harangtoronyban – a mezőváros biztonságot nyújtó erődítményeiben – őriztették. 1683-ban egy tolvajlási ügyben nemes Szabó Gergelynek a toronyban őrzött ládájából eltűntek a posztók, s a lopással vádolt Szakál Pannánál ráismert az eltűnt veres mentére, kék cérnaövre, kismentére, meggyszín angliai posztóra, szederjes posztóra, zöld posztóra.[lxxxviii] A szabók termékeik értékesítését jobbára saját maguk végezték a hetipiacok de leginkább az országos vásárok alkalmával. 1720-ban egészen a kassai kamarai tisztviselőkig eljutott annak a – feltehetően régtől folytatott – gyakorlatnak híre, mely szerint a miskolci szabók a miskolci vásárok első napján, a baromvásár idején, csak saját termékeiket árulják a vásárokon, s a többi – debreceni, szepsi, gönci, rimaszombati – szabót ekkor nem engedik árulni.[lxxxix]

A magyarországi késő középkori és kora újkori vágómarha-termelés nemcsak az ország exportjában játszott jelentős szerepet, hanem az országon belüli élelmezésben is, így nemcsak a mészárosok alkották az első mezővárosi céheket, hanem az iparos és városi társadalom elitjének is számítottak, a legvagyonosabb rétegnek, hiszen a húsvágás és mérés mellett a bőrös iparok igényelte alapanyagot is ők termelték, sőt a korban fontos árucikknek számító faggyút is. Az ezekkel való kereskedés is a mészáros céh privilégiumai közé számított, de a diósgyőri várnagyok a jövedelmező üzletben gyakran akadályozták őket, maguknak vindikálva a bőr és faggyú kereskedelmének jogát. 1563-ban a város a mészárosok nevében panaszszal fordul az uralkodóhoz, mert Ferenc deák és Nagy Márton diósgyőri vártisztviselők fej- és jószágvesztés terhe mellett tiltják a mészárosokat a bőrök és faggyú árulásától, pedig ezt az Ulászló királytól nyert kiváltságuk is tartalmazza.[xc] A miskolci mészárosok nemcsak bírót adtak a városnak, hanem nemes családok is kikerültek közülük, a legnevezetesebb az idegen nevet viselő Her család, amelynek több tagja is nemességet szerez.

Míg a XVI. század második felének pezsgő gazdasági viszonyai között igencsak érdemes volt húst vágni és árulni a népes mezővárosban. 1585-ben a város statútuma a legfinomabb és legkelendőbb bárányczímer árát 6 dénárban maximálta, ezt is csak Pünkösdig, a többi húst pedig, *„amit ér, úgy adják".*[xci] A XVII. század elejétől Miskolcon is egyre olcsóbb lesz a kimért hús. A hús árának változását nemcsak az általános dekonjunktúra határozta meg, hanem – agrártermékről lévén szó – az időjárás is nagyban befolyásolta. A mészárosok árlimitatiójáról szóló vármegyei statútum 1667-ben úgy rendelkezik, hogy bármely tehén- vagy ökörhús fontját a tavaszi idő kedvezőtlensége (*egészségtelensége*) miatti szénahiány következtében 4 dénárért mérhetik.[xcii] Az 1683-as vármegyei limitatio a hízott kövér ökör és tehén húsának fontját 3 illetve 2 dénárért, a században a legalacsonyabb áron limitálja, s az 1585-ös városi statútumhoz hasonlóan megtiltja a meleg hús árulását. 1683-ban az újdisznó jó kövér húsáért 6 dénárt, a sózott szalonnáért 9-et kérhetnek fontonként. A limitatióból a disznóhús különleges értéke derül ki, hiszen

1 font disznóhús áráért akár háromszor annyi marhát is vehetett a vásárló. Feltűnő a hízott állatok húsának kedveltsége is, az új háj limitált ára 9, az óhájé 12 dénár, ezekhez képest a halak viszonylag olcsósága is kitűnik, hiszen a legdrágább halért (viza, tok) is csak 5 dénárt, a harcsáért 2 dénárt, a csukát, potykát és süllőt 1 polturáért árulhatták a mészárosok. A bárányhúsért Pünkösdig 4, azután 3 dénárt kérhettek, a juhhúsért pedig 2 dénárt. Az árszabás tartalmazza a mészárosok által árult bőröket is, a tehénbőr bokra (párja) 3 forint, egyesztendős borjúbőr 48 dénár, harmadfő tinó bőre 30, egy öreg kosé 60, egy öreg kecskéé 36 dénár, a legdrágább az öreg csapbőr 64 dénárért.[xciii] A XVII. század végén a hús erőteljes drágulásának lehetünk tanúi, hiszen az 1688-as vármegyei limitatióban a disznóhús már 9, az újháj 28 dénárba kerül fontonként, a tulok- és tehénbőr bokra pedig 6 és 8 forintba kerül.[xciv]

A mészárosok és a szintén középkori kiváltsággal rendelkező – a kassai céh artikulusait átvett – miskolci vargák mestersége ugyancsak összefüggött, hiszen a bőrök legnagyobb felvásárlója a vargamesterség, amely a csizmától – mint finomabb és különleges szakértelmet megkövetelő terméktől – különböző lábbeliket készített. A vargák a XVI. század második felében még egyedül képviselték a céhes bőrös mesterséget, s ők végezték a bőrök kikészítését is, nem lévén külön tímárcéh a XVI–XVII. századi Miskolcon. 1609-ben így is említik őket: *„az tímárok és vargamesterek”*,[xcv] 1613-ban pedig új statútumokat szerez a miskolci varga céh.[xcvi] Mesterségükre nemcsak a mezővárosban, hanem a diósgyőri várban is óriási szükség volt. 1563-ban tárják a kamarai biztosok elé a miskolci vargák, hogy a diósgyőri vár tisztviselői fizetés nélkül arra kényszerítették őket, hogy a várba menjenek, s ott a maguk által kikészített bőrökből sarukat készítsenek, még ételtitalt is maguknak kellett kiállítaniuk. Ezen felül szolgáik arra vetemedtek, hogy a vargáknál talált kész lábbeliket erőszakkal elvették, sőt a lábukról is lerángatták cipőiket.[xcvii]

A vargalegények a XVI–XVII. században nem mindig tudtak a mesterré fogadásig eljutni, mint Ács János, akiről az 1680-as évek elején tanúk mondják el, hogy *„csizmadiainas volt, onnét felszabadulva imitt-amott lakott, mint egy csizmadia szegénylegény”*, s csak Kusza János özvegyével Gombos Katával kötött sikeres házassága emelte ki a nincstelenségből, hiszen azelőtt – így vall a beszédes nevű Erszényi János – *„olyan értékű embernek ismertem Ács Jánost, hogy csak egy árat (= árt) is az én bátyámtól kért munkálódni”*.[xcviii] Ács János példája nemcsak a jó házassággal nyert szerencséjét példázza, hanem, hogy a céhen kívül is sokan foglalkoztak kézműiparral, nemcsak a társulatba bekerülni nem tudott vargalegény, nemkülönben az alapvető bőrös eszközt kölcsönző erszénygyártó is. 1654-ben panaszt is emelnek a vármegyénél a céhes vargamesteremberek a kontár vargák ellen, akik ugyanúgy végzik a cserzés, készítés és minden vargamunka mesterségét, mint a céhbeliek. A mesterek azzal fenyegetik a kontárokat, hogy *„privilégiumokhoz alkalmaztatva”* eszközeiket, termékeiket erőszakkal elveszik.[xcix] 1701-ben is említi a kontárokat a miskolci varga céh a vármegyének írt kérvényében, de most nem a miskolciak jelentik a fő veszélyt, hanem a falusi kézműipar: *„a falukon penig már mostan sok kontárok vannak”*. A vargák levelükben iparuk helyzetét, nehézségeit

is a nemesi vármegye elé terjesztik, mivel szegénységük miatt igencsak megfogyatkozott a vargák száma. Mesterségük jelentős befektetést igényel, a bőrök kikészítéséhez fa, só, mész szükségeltetik, de a mészégetésért fizetni kell a diósgyőri erdő birtokosának, Haller Sámuelnek, aki egy kemence mészért 30 bőr kikészítését kérte tőlük. 1701-ben különben az uradalomnak 30 forintnyi jövedelme származott a vargáktól mészégetésből.[c] A vargáknak a són és fán, égetett mészen túl bőröket is kell venniük, melyeknek bokrát 10–12 forintért szerezhetik csak be a miskolci mészárosoktól panaszlevelük tanúsága szerint, de a mészárosok inkább a felföldi embereknek adják el a bőrt szép pénzen. A miskolci vargák csak uzsorapénzből folytathatják mesterségüket, s ez fogyatkozásuknak oka.[ci]

A vargák a sarkas, redős csizmákkal szemben a hagyományos lábbelik mesterei voltak, ezek skálája a sarutól egészen a térdig erő termékekig igen széles volt. Az 1634-es limitatio a vargamesterek által tehénbőrből készített *„öreg szekernyesarut”* 80 dénárra, a bakbőrből csinált térdig érő sarut 65 dénárra limitálta. A vargák készítettek ezeken felül veres asszonyi sarut 55, feketét 40 dénárért, valamint tizenöt esztendős felserdült inasnak való sarut 45 dénárért. A javítás költségei: fejelés 36, talpalás 30 pénz. Asszonynak veres fejelésért 27, inasnak való *„cipőlístűl”* (= cipőért) 20 dénár. Az árszabás a minőségi különbségeken túl a korabeli mezővárosi cipők három csoportját is meghatározza: rövid vagy térdig érő férfisaru, vörös női saru, és az inasnak vagy fiatal férfinak való egyszerűbb cipő. Egy 1609-es vármegyei limitatio így sorolja fel a tímárok és vargák termékeit: bocskorbőr (25 dénár), férfi *szekernyesaru* (1 forint), *asszonyi jó saru* (65 dénár), *cipellős* (33 dénár).[cii]

A vargák, mint az egyik legtekintélyesebb mezővárosi kézműipar űzői a XVII. században újabb privilégiumot szereztek, 1631-ben II. Ferdinánd kiváltságlevelét nyerték el. A lakoma mellett az új mester egy általa vásárolt bőrből 3 sarut (talán mindhárom említett fajtából egy-egyet) volt köteles készíteni, s ez a privilégium is rendelkezik az inas felfogadásának feltételéről: két talentum viasz és 13 dénár.[ciii] A viasz nem egyszerűen a felvétel díjának kurrens termékkel való megváltása volt, hanem az iparűzés elengedhetetlen feltételének biztosítása, hiszen a mezőgazdasággal szemben, melyet a szabadban, természetes fénynél műveltek, a kézműipar apró, kisablakos, rosszul megvilágított műhelyeiben gyertyafénynél dolgoztak a mesterek és legények.

A mészárosok termékének árával szemben a vargáké nem csökkent a XVII. század folyamán, illetve ugyannyi maradhatott, ha az inflációt figyelembe vesszük. 1683-ban ugyanis a férfisaruk ára 1 forint és 75 dénár között mozgott, a legolcsóbb lóbőrből készült, az asszonyoknak való piros saru ára 75 dénár, az alábbvalóé 60 dénár, tízesztendős lány 40 pénzért kap sarut. A vargák a tímárok mesterségét is végezték, az árszabásban 1 ökörbőr kikészítéséért 1 forintot, öreg tehénbőrért 75 dénárt, borjú-, kecske, csap- és juhbőr készítéséért és megfestéséért 21 dénárt kérhetnek. Egy elkészített tehénbőr párja 4 forint, a többi bőrért pedig megfestve 21 dénárral kérhetnek többet, mint amennyiért *„szőrösen”* vették, 12 dénárral, ha fehéren adják tovább a vargáknak.[civ]

A kora újkorban a szabók céhes társulása után a céhbe szerveződött további iparosok is a ruházati iparból kerültek ki, 1669-ben ugyanis a miskolci csizmadiák – elválván a vargáktól – is céhprivilégiumot nyernek Lipót császártól. A privilégium a korabeli céhes viszonyok hű tükre, talán valóban a miskolci mesterek kívánalmai szerint készült, nincs ugyanis megnevezve a privilégium mintája.[cv] Az oklevél első szabálya igen ismerős a miskolci bíróválasztások hasonló gyakorlatából, ugyanis aki a csizmadiák közül nem akarja a céhmester hivatalát elvállalni, 14 forintra büntetendő. Hogy a céh vezetése miért nem lehetett vonzó a tagok szemében, csak azzal magyarázható, hogy a mester időigényes, felelős s talán nem veszélytelen munkája nem állt arányban az anyagi ellentételezéssel, és a mester presztízse sem avathatta a hivatalt vonzó intézménnyé. A büntetés különben nem tűnik súlyosnak, hiszen a céhtagságért ennél jóval többet kellett a belépni szándékozónak fizetni. A céhtábláért 12 dénár járt, 1 forint biztosíték a mesternek, majd 14 forint ebédre, a felvétel ára ugyanis 28 forint, s ennek felét kell az ebéddel megváltani. Mesterremekre is kötelezik a céh tagját, s ha elégtelennek bizonyul, 2 forint büntetéspénzt fizet. A mesterremek elfogadásakor ismét lakomát köteles adni, a tartalmát is szabályozza a kiváltságlevél, 10 fazék étel, egy átalag bor, 100 karéj kenyér, 3 kalács. A céhtagok fiai sokkal kevesebbet fizetnek a felvételért, ha pedig egy csizmadia egy céhbeli lányát kívánja feleségül venni, az is felét fizeti a felvétel taksájának. Az inasságra beadott gyermek másfél forintot, 2 font viaszt, 50 dénárt érő bort, kétfogásos ebédet köteles adni, de az őt alkalmazó mester is ebédet ad a céhnek. A céhbe felvett legény 2 forintot fizet. Az artikulusok a céhek középkorból örökölt minőségi, az utánpótlást biztosító oktatási, a szervezet hierarchikus rendjére vonatkozó önkormányzati jellegű valamint szociális követelményeit fogalmazták meg.

A csizmadia céh szervezetére – az elsődleges, a céh irattárában őrzött források híján – csak következtethetünk. 1675-ben a csizmadiák ügye a város elé került, s ebből kiderül, hogy a csizmadiák szervezete két részre oszlott, a céhmesterek társaságára, ezt illették *Becsületes Céh* néven, és a legényekére, ezt *Becsületes Társaság*nak nevezték, de más nevük is volt: *heti béresek*, ami azt mutatja, a mesterek mellett dolgozó legények hetenként kapták bérüket. Ebben az évben a Társaság tagjai uraik ellen fordultak, mégpedig a céh rendtartásának alapját képező mesterremek ügyében. A mesterremeket ugyanis az összes céhmester együttesen vizsgálta meg, s így döntötték el, milyen jutalma legyen. A legények ebben a dologban ellenálltak, és sztrájkot kezdeményeztek, megparancsolták, hogy *„egy is közülük az urának két hétig ne míveljen”*, a társpoharukba fizetendő 7 forintos büntetés mellett. A legények arra vetemedtek, hogy a céh hites bírája, Csizmadia Nagy Ferenc házára mentek annak távollétében (mivel nem a főcéhmester és a második céhmester őrizte a ládát), s a felesége ellenkezése ellenére a céhládát egy lakatoslegénnyel felnyittatták, és *„az ajándékra esztendőnként szokás szerint való javokat per fas et nefas kivették és elvitték”*. A legények és mesterek párharcában a város az utóbbiak mellé állt, a Céh tagjai különösen sérelmezték a legények munkamegtagadását, illetve a sztrájktörés büntetését, s a mestereket megkövető Társaság tagjait pénzbüntetésre ítélték, valamint egy hordós bor elégtétel fizetésére.[cvi] A csizmadiák

egymás ellen fordulása nemcsak a város beavatkozása miatt tanulságos, hanem a nemzedékek illetve a céhtagok és legények jogai közötti különbségek, ellentétek okán is. A legények, mint *„heti béresek”,* részei voltak ugyan a mesterek iparának, de a mesterek közé való bejutást igencsak megnehezítették számukra, sokkal hasznosabbak voltak jogfosztott bérmunkásként, mint a konkurenciát növelő céhtársként. A csizmadiamesterség folytatásához az alapanyag beszerzése jelentette a legnagyobb nehézséget. Bár a mészárosok állandóan szállíthatták a bőröket, a bőr minősége – úgy tűnik – igencsak fontos lehetett, hiszen messzire, Miskolcnál jelentősebb kereskedelmi központba is el kellett érte menni, ahol nemcsak a finom keleti bőrökhöz, hanem egyéb minőségi áruhoz is hozzájuthatott a mester. 1657-ben Csapó István írja a vármegyének, hogy Egerben másodmagával kezességet vállalt egy miskolci csizmadiamesterért, bizonyos Simon Mihályért, aki nem fizetett, ezért a török rajtuk vette meg a bőrök árát, 30 forintot. A csizmadia azonban megszökött Miskolcról, ezért a kárvallott a feleségétől kéri az adósságot, hiszen *„mint mesterember felesége, a megvett bőrök árából tápláltatott”*.[cvii]

A csizmadiák árszabását először az 1683-as vármegyei árszabás tartalmazza, hiszen céhük is csak nemrégen alakult. Mesterségük alapanyagát a mészárosok és bőrkikészítő vargák szolgáltatták, ők már a kész festett vagy festetlen bőrt dolgozták fel. Hosszabb és rövidebb (félsinges) borjúbőr, kecske-, kos-, juh- és csapbőrből készült csizmákat műveltek a felnőtteknek 1 forint 24 dénár és 70 dénár közötti áron. A 12 esztendős inas szattyán- vagy kecskebőr csizmája 55 dénár, 8–10 éves inasnak 45 dénár, két esztendőseké 28 pénz. Asszonyok öreg (nagyobb) szattyáncsizmája 70 dénár, második fára való (= kisebb) csizma 60 dénár, míg az ifjú *„fejércseléd”* csizmájának ára a lányok kora szerint változik. Ha a gazda maga viszi a bőrt a vargának, 50 dénárért készíthetik el neki. A csizmadiák legdrágább terméke a karmazsinbőrből készült félsinges csizma, árszabása 2,5 forint, *„a sárgaveres kordovány”* ára 1 forint 80 dénár, ha férfinak készült.[cviii] A karmazsin és kordován az arisztokrácia körében is kedvelt lábbeli volt, 1634-ben Aszalós másként Csizmadia István egy Derék utcai házhelyet vesz a pompakedvelő bedeghi Nyáry család soros birtokosától, Istvántól, mely azelőtt Varga Györgyné háza volt (talán éppen a vargaműhely miatt kellett ez a ház a csizmadiamesternek). A házhely és szabadság díja hatvan tallér és két bokor karmazsin csizma.[cix]

Bőrös mesterség a szíjgyártóké is, bár céhük csak a XVIII. században alakul Miskolcon, ekkor válik el szervezetileg is a vargák iparától. Az 1683-as limitatio szerint legdrágább termékük az igásállatok hámja volt, egy *„furhám”* (= fuvaroshám), ha cifrázott volt, 3 forint 60 dénárt is megérhetett. A ló nyakába való egyszerű veres vagy fehér hám csak 34–24 dénár, de gyártottak kengyelszíjat, kantárt, gyeplőt, karikás ökörhajtó ostort, sőt veres puskatokot (1 forint 40 dénár), de *„tört bőr”* (régi bőr) újrahasznosítását is vállalták, s egy közönséges korbácsért csupán 12 dénárt kértek.[cx]

A ruházati kézműipar harmadik hagyományos mestersége a bőrös és szabó iparon kívül a szőrmefeldolgozó szűcsöké is eljutott a céhes keretekig, 1637-ben kapnak statútumokat, vagyis céhszabályzatot, amelyben céh tisztségviselői a fő- és kiscéhmester, nótárius és szolgálómester, tagjai pedig a becsületes szűcsmester-

emberek.[cxi] 1701-ben a *„Miskolcon lévő szűcs céhes mesteremberek”* kéréssel fordultak a vármegyéhez, hogy ne az egész évre róják ki a szűcs céhre az adót, hiszen mesterségük idényjellegű, az évből csak két vagy három hónapig folytatják. Elmondják azt is, hogy vállalkozásukhoz szinte mindnyájan uzsorás pénzére szorulnak, hiszen ha Pünkösd körül (feltehetően a miskolci áldozónapi vásárban) nem veszik meg a bélésnek való bőrt, mesterségüket egy évre felfüggeszthetik.[cxii] 1760-ban, amikor a vármegye bekérette a céhes kiváltságleveleket, a szűcsök már egy 1712-ben, VI. (III.) Károly által kiadott oklevelet mutattak be, a királyi kiváltság megújítása volt előbbi engedélyüknek. A szűcs céh is fogadott Miskolcon tanulókat, egy vármegyei tanúvallatás során 1702-ben a 70 éves Szűcs János vallja, hogy szűcsinasa volt Szőcs Gergelynek (1650 körül) Miskolcon, *„s szűcslegényül 5 esztendeig lakott nála”*.[cxiii]

A vármegye 1683-as árszabásában már szerepelnek a szűcsök, limitatiójuk ugyancsak a korabeli viselettörténet fontos forrása, akár a vargák, csizmadiák és szabók árszabásai. A szűcsök a szabók által készített ruhadarabokat bélelték vagy díszítették szőrmével, így készítettek *„vásári irhával megcifráztatott ködmönt”* (2 forint 40 pénz), kisebbeknek való ködmönöket, béleltek férfimentét és asszonyi kismentét rókabőrrel, de a gazdák által hozott báránybőröket is bevarrták a mentékbe, valamint kész *„török bélléssel”* is bélelhették a mentéket, rövidebb kabátokat. Egy férfinak való *„öreg ködmönnek”*, ha a gazda a báránybőrt és cérnát is hozza, az ára 1 forint 50 dénár, asszonynak 1 forint. A szűcsök süvegek nyuszttal való díszítését, esetleg bélelését is vállalták, *„süvegnek egy pár jó nyuszttal való megbéllésétűl, ha belől is béllelve lészen”*, 36 dénárt fizettek, ha csak *„félszeresen”* varrták a süvegre, 18 dénárt kérhetett a szűcs. A szűcsök gereznák kikészítésével, *„csáválással”* is foglalkoztak, az árszabás hasi báránybőrt, farkas-, vidrabőrt említ, valamint az irha készítését is.[cxiv]

Mivel a szabók és szűcsök mestersége kiegészítette egymást, a szűcsmestereknek komoly konkurenciát jelentett a szabók – igaz törvénytelen – tevékenysége azzal, hogy a kész viseleti darabokra maguk varrták fel a szőrméket. 1712-ben a miskolci szűcsök a városhoz fordultak a szabókkal szembeni panaszukkal, s tanúk – egykori miskolci vásárbírák – elmondása szerint a szabómesterek régóta űzik a tiltott mesterséget. Már a török időben is gyakran tették, hogy *„mentéket török vagy egyéb bélléssel béllettenek, süvegekre nyesteket varottanak volna”*, sőt ezen mukájukat, így a *„nyestes kalpagokat”* is a piacon is árulták. Előfordult, hogy egy gazda a szűcsmesterek által kikészített bárányt Szepsi Szabó János szabómesterrel varratta a mentéjébe.[cxv]

A XVIII. század előtt a miskolci lakatosoknak is sikerült társulatot létrehozniuk, 1675-ben ők is kassai lakatoscéh kiváltságait szerezték meg a kassai tanácstól,[cxvi] vagyis a gombkötőkhöz hasonlóan (1702) korszakunkban nincsen királyi privilégiumuk. A mesterré válás követelménye itt is három mesterremek elkészítése és lakoma valamint viasz adása, de ha céhbeli lányát veszi el a legény, csak két remekre kötelezik és a taksa felére. A város legismertebb lakatosfamíliája, a Mészár utcában kúriával bíró Hesel–Lakatos család a városi elithez tartozik, nemesi származású. Az 1683-as limitatióban felsorolják a lakatosok legfontosabb munkáit,

melyek a mesterség kettőségét mutatják, egyfelől fegyverművesek, és főként azok, másfelől finomabb fémtárgyak készítői: egyszerű karabélyagy készítése (1 forint), a cifrázásért a mesterek alkudjanak meg, pisztolyagy (75 dénár), puskakerék (45 dénár), egy puska rántója a rúdjától (60 dénár), egy pár puska tisztítása fehéren vagy pallérozással (75 dénár), serpenyűfedél megcsinálása lábával együtt (24 dénár), puskakerék metszéstől a serpenyű forrasztással (24 dénár), apróbb szögek (6 dénár), csizmapatkolás (9 dénár), sarkantyú felütésével 12 dénár, pléhkulcs (24 dénár), fordító (18 dénár) puskakulcs cifrázott változatban is (24 ill. 90 dénár), *tessényi* (= *tescheni*) puska agya (1 forint 34 dénár).[cxvii] A lakatosoknak jelentős jövedelme származhatott a csizmapatkolásból és sarkantyú csizmára szereléséből. 1678-ban a város egy pár karmazsincsizmát, melyet 2 forint 82 dénárért vett, 33 dénárért patkoltatott meg és tétetett rá sarkantyút a lakatossal.[cxviii]

Céhprivilégiumok Miskolcon 1550–1702

1550 előtt	mészáros, varga, szabó
1550	szabó (1550 – király)
1600	szabó (1610 – nádor, egri szabók)
	varga (1613)
	varga (1631 – király)
	szűcs (1637)
1650	csizmadia (1669 – király)
	lakatos (1675 – kassai céh)
1700	gombkötő (1702 – Kassa város, kassai céh)

A táblázatból kiolvasható, hogy a hódoltság korában a miskolci céhek szerveződése vagy újjáalakulása a XVII. századra esik, a gazdasági recesszió korára. A agrárkonjunktúra időszakában, a XVI. század második felében csak a meglévő három céh működött a városban. Feltesszük, hogy a szőlőkultúrájáról ismert, de gabonatermesztésben is jelentős mezőváros polgársága éppen mezőgazdaság válságának időszakában fordult az ipari termelés felé, céhkiváltságok megszerzésével biztosítva a mezővárosi szakmák zavartalan működését. Úgy tűnik, Miskolc mintha Bükkalja és Sajó-vidék régióközpontja éppen a XVII. században lett egyre fontosabb kézműipari központ is.

A város és a céhek

A mezőváros fejlett önrendelkezése, számos privilégiuma a társadalmi, gazdasági valamint egyházi élet megannyi területén szabályozta a miskolciak életét, így a céhek irányításában az említett 1634-es árszabáson túl is tevőlegesen részt vett. A céhek nemcsak gazdasági és érdekvédelmi szervezetek voltak, hanem a rendi társadalom jogrendjének megfelelően bíráskodással is felruházták őket, nem-

csak a foglalkozással összefüggő, hanem egyéb morális ügyekben is. Ez a joguk többször találkozott, másszor összeütközött a város kommunitásának hasonló jogaival. 1624-ben Szabó György céhtag *„mondotta volt el az lelkét”*, vagyis gyakorolt bűnbánatot nyilvánosan, amiért a céh 1 forintra büntette, míg a város tanácsa ugyanezért 11 forintra, *„minthogy a városnak régi törvénye volt ez”*. A szabó céh sérelmesnek találta a város döntését, ezért a diósgyőri úriszékhez fordult, *„az szabók az egész céhül próbára vitték”*, ahol a város törvénykezését hagyták helyben.[cxix]

A város első, a Városkönyvben fennmaradt határozatát a mészáros céh tevékenységével kapcsolatban hozta 1579-ben, megtiltván, hogy külső mészárosok csak az országos vásár (*sokadalom*) idején hozhatnak be Miskolcra húst, mégpedig a vásár előtt és után egy héttel.[cxx] A város jótékony beavatkozása a céh konkurenciáját elhárítandó, nemcsak Miskolcon általános a korban, hanem a rendi korszakban máshol is, különben hasonló tilalommal védte a város a borukat értékesítő polgárait is. A mészárosok céhének legközelebb 1585-ben ad rendtartást a város tanácsa a céhmester jelenlétében. A legfontosabb ekkor is a Miskolcon és a céhen kívüliek, a *hentesek* húsárulásának korlátozása, ekkor már csak 3 napot engednek a vásár előtt és után az idegeneknek Miskolcon a húsmérésre, és a hetipiacon pedig reggeltől délig, illetve öreg marhát délután kettőig árulhatnak a hentesek. A statútum nemcsak a miskolci céhes mészárosok, hanem a minőség és így a fogyasztók érdekeit is figyelembe veszi azzal, hogy a reggel árulandó húst este, a délutánra (*délestre*) valót pedig aznap reggel kell a mészárosoknak levágni (ami éppen nem a hús frissességére ügyel, hanem a meleg hús árulását előzi meg).

A miskolci mészáros céhnek nemcsak a vidéki *hentesek*, hanem Miskolc külön községgé váló zsellérutcája, Mindszent mészárosai is konkurenciát jelentettek. 1642-ben a mészáros céh mestere, Seres György a miskolci utcán megfogatta Czeglédi Albert tapolcai apát mindszenti mészárosát, és a miskolci bíró elé vitette, kalodába akarván záratni, de a mindszentiek kezességet vállaltak a mészárosért. Ezt követően a miskolci bíró, Húsvéth István (maga is egykori tapolcai jószágigazgató!) Mindszentre ment, s a város kincstartójával együtt követelte a mészárostól *„serpenyűjét (= mérlegét) és egyéb szerszámát”*. Amikor a mindszentiek kérték a bírót, hogy vessen véget a mészáros fogságának, azt felelte, *„az egész tanács akaratjábúl fogta meg… ő nem bocsáthatja el, mert az egész mészáros céh tartatta és fogattaővele”*.[cxxi] Pedig Mindszent különleges birtokjoga miatt a mészárosok és a miskolci tanács nem rendelkezhetett a mindszenti húsmérés felett, 1644-ben a vármegye is úgy rendelkezett, hogy a miskolci mészárosoknak nincs Mindszenten húsmérési joguk, s nem is volt. A miskolci mészárosok azonban nem törődtek bele a döntésbe, s Mindszent birtokosához, Pálfalvy János egri kanonokhoz fordultak, aki 1647-ben bérbe adta nekik *„Szabadházam”* nevű mindszenti telkén, a mindszenti majorban álló mészárszékét és miskolci kúriáját, hogy ott húst mérhessenek.[cxxii]

A statútumot a mészárosok jóvá hagyták, köztük a céhmester Füzy Bálint, s a dékánok, Bárius Máté és Füzy János. A céh és a város közötti viszonyt rendezi az 1579-es statútum utolsó pontja, mely szerint a város bünteti a céhtagot, ha vala-

mely polgárát szidalmazza, vagy húst nem ad neki, a város polgárainak pedig hasonlóan *„20 forint a kötele”*, büntetése, ha a céh tagjait megsérti. A város felsőbbségét jelzi az is, hogy a céhmester a bíró tudta nélkül tagjait nem büntetheti.[cxxiii] A céhek feletti joghatóságot a földesúr és város megosztotta, így a mészárosok által használt mértékeket is a földesúr vagy város engedélyezhette. 1563-ban a mészárosok panaszolják a földesuruk képviselőjének, a kamarának, hogy Balassa Zsigmond a földesurasága idején a szokottnál nagyobb mértéket erőltetett rájuk, amely különbözött az ország szokásos – mind az egri, mind a kassai mészárosok által használt – fontjától, ezért kérik, hogy visszatérhessenek a többi város által használt mértékhez.[cxxiv]

A piac és termelés szabályozásának legfontosabb korabeli módja az árszabások kikényszerítése volt. Az 1579-es városi rendelet limitatiot is tartalmaz, a legfinomabbnak és legkelendőbbnek – úgy tűnik – a bárányczímert tartották a korban, hiszen csak ennek a maximált árát határozták meg 6 dénárban, ezt is csak Pünkösdig, a többi húst pedig, *„amit ér, úgy adják”*.[cxxv] A város ekkor engedélyezi a böjtben való húsvágást, de nem korlátlanul. A hús árát limitálták a legtöbbször a korban, így az 1634-es miskolci limitatio arról emlékezik meg, hogy *„mostan a tehénféle marha felette olcsó, úgyhogy egy meddő tehenet megvehetni öt vagy hatodfél forinton”*, ezért a hús fontját 3,5 dénárban (*pénzen*) limitálták,[cxxvi] de már a század első évtizedében is 3 dénár volt a tehén- (1609)[cxxvii], illetve bárányhús (1610)[cxxviii] limitált ára Borsod vármegyében. 1634-ben a város 14 forint 20 dénáros büntetéssel sújtotta a mészáros céhet, mert *„vakmerőségbűl”* 3 dénárért mérték a húst a város akaratával ellenkezvén.[cxxix]

Az árszabályozások célja az volt, hogy a piaci, termelési kiváltságokkal rendelkező céhek ne adják drágán termékeiket. A város kommunitásának ezen feladatát 1634-ben így fogalmazták meg a vármegyei jegyzőkönyvbe bekerült limitatióban: *„Mivel penig az mi szegény várasunknak máig közel száz esztendeitűl fogván megrögzött szokása, és törvény obszerváltatott ebben, hogy midőn látták a városnak gondviselői az céh- és mesteremberekeknek mesterségekkel való nem jól éléseket, és munkájokért felettébb való jutalomnak avagy bérnek kívánságát tehát közönséges deliberatum szerint minden céhes rendeknek, kiváltképpen való limitatiokot avagy mesterségekhez illendő regulákot praescribaltanak, és érdemes szolgálatjokhoz való jutalmot, fezetést és bért rendeltenek. Mi is azért már régtűl fogván eszünkben vévén várasunkban lévő céhbeli mesteremberekeknek az ő munkájokért való törvénytelen kívánságát, tetszett, hogy ez fogyatkozást illendő orvossággal megorvosoljuk […] minden céhnek privilegiomait az miskolci bírák és polgárok szerzették és supplicalták, melybűl megtetszik, hogy nem az céhek az várasnak, hanem az város mindenkor praescribalt a céheknek.”*[cxxx]

A város egyéb, a céhek alapvető kiváltságait érintő ügyekben is érvényesítette a felsőbbségét, így a vargák is a város tanácsa illetve a diósgyőri úriszék elé vitték céhbeli konfliktusaikat. 1595-ben ugyanis bizonyos mesterek tiltakoztak az ellen, hogy egy varga két tanulót tarthasson. A vargák másik csoportja, élükön Varga István és Varga Bálint, a törvénnyel szerzett érvényt annak, hogy egy mester akár három legényt is tarthat.[cxxxi] A mesterség, vállalkozás kibővítésének alapvető

feltétele volt a munkaerő, s a céhes keretek között, a korabeli kézműves technológia szabályai szerint ezt csak az inasok és legények tartásával, s nem bérmunkával érhették el a tehetősebb mesteremberek. A céhek általában az efféle szabadabb versengés ellenében igazgatták az ipart, de a város és a földesúri joghatóság a miskolci vargák ügyében a liberálisabb megoldást támogatta, talán az iparűzésből remélt bizonyos hasznuk miatt.

Céhen kívüli mesterségek

A kovácsok, bár a legősibb kézműves mesterség, ritkán alkottak céhet, de jelenlétük nélkül a gazdálkodás megbénult volna, ezért a limitatiókban felsorolt termékeik és szolgáltatásaik egyben a mezővárosi jobbágy és nemes mindennapi gazdasági eszközeinek lajstroma is: kerékvasalás, csoroszlya levágása és megélesítése, szántóvas élesítése, fejsze, faragófejsze, kapa készítése, patkó készítése és felütése, az árak a szerint változnak, hogy a kovács hozott vagy saját vasából dolgozik.

A lakatosok és kovácsok munkájára a várakban is gyakran volt szükség, s ha a várban éppen nem volt kovács, vagy nem elegendő, *gratuitus labor*ként a mezővárosi mesterekkel végeztették. 1563-ban a miskolci kovácsok elmondják a kamara biztosainak, hogy valamikor saját kovácsa volt a várnak, s ők csak munkájuk díjának megfizetése mellett dolgoztak a várban, de Balassa Zsigmond arra kényszerítette őket, hogy a várba felmenvén fizetés nélkül dolgozzanak.[cxxxii] Később is kötelezték a miskolci lakatosokat és kovácsokat a diósgyőri várban végzendő munkára, 1673-ban a szendrői kapitány utasítást küld a vármegyének, hogy a diósgyőriek a miskolci mestereket (*opifices seu mechanices*), úgymint a lakatosokat és kovácsokat munkájuk után fizessék ki.[cxxxiii] Bár a kovácsok feltehetően nem rendelkeztek királyi céhkiváltsággal, céhnek nevezték magukat, 1701-ben is így írták alá azt a levelet (*miskolci kovács céhbeli mesteremberek*), melyet a vármegyének elküldvén, mesterségük nehéz helyzetéről panaszkodnak, mivel a német vitézek kovácsai terhes szolgálatokra kényszerítik őket.[cxxxiv] A megnevezés jelzi, hogy céhes kiváltság híján is társultak a miskolci kovácsok, érdekeiket együtt érvényesítették. A töröknek is nagy érték volt a miskolci mesterember, 1633-ban éppen azzal menti fel Mehmet egri pasa a miskolciakat a Cserépvárába rendelt szekerezés alól, mert *„minden esztendőben 10 ágyúszerszámot építnek, molnárokat, kovácsokat, kerékgyártókat küldenek”* a törökök szolgálatára.[cxxxv]

A kovácsokhoz hasonlóan más ősi foglalkozások sem jutottak el a céhes társulásig, de szakmájuk bizonyos együttes fellépésben, érdekérvényesítésben egyesítette őket. A famesterségek különböző fajtái közül egyből sem alakult céh a kora újkorban, de az árszabások is tartalmazzák termékeiket, s mind a vármegye, mind a mezőváros közvéleménye előtt fontos, több iparos által űzött mesterségek voltak. Az 1643-as árszabás már tartalmazza a bodnárok legfontosabb áruját, a hordót, amely a bortermelő mezőváros mindennapos árucikke volt, ebből 8 darabot kellett csinálniuk – természetesen új dongából – 1 forintért, régi dongából készült *„óhordót”* pedig 12 darabot kellett ugyanennyiért teljesítenie. Ha összevetjük, hogy ennyi pénzért csak egy hitványabb dolmányt kaphatott a kor embere, ismét

kitűnik a ruházati ipar különleges helyzete a textíliák, mint alapanyagok viszonylagos drágasága miatt.[cxxxvi] A század vége felé emelkedett a bodnártermékek ára, már csak 6 új hordót kellett 1 forintért csinálniuk, ekkor már szerepel az árszabásban a puttony (18 dénár), rocska, dézsa és cseber is. Az 1683-as limitatióba a bodnárokon kívül már kerékgyártókat is bevették, akik az ökörhöz és lóhoz való vékony kerekeken kívül a szekér elős és hátsó *„csinyját”* is gyártottak, sőt ekét és eketaligát is készítettek, ez utóbbiból egy pár 48 dénár volt.[cxxxvii] A famesterségekre a váraknak ugyanolyan nagy szükségük volt, mint a vasasokra, 1673-ban Strasoldo Károly gróf az ónodi kapuk kerítésének megerősítésére rendeli a miskolci fával dolgozó mestereket (*fabros lignarios*) a molnárokkal (= faragómolnárokkal) együtt, hogy szekercéikkel és egyéb kézi szerszámaikkal jelenjenek meg, nemkülönben férfi és női munkásokat is kér kosarakkal, valamint 10 hordó habarcsot (*coementi decem vasa*), zsindelyszögeket és mennél több fejszét, szöget és kapát.[cxxxviii] A generális levele igazolja, hogy a várerődítési munka nemcsak az élőmunka miatt volt igen terhes a mezővárosnak, hanem, mert az eszközöket, sőt többször a beépítendő anyagot is nekik kellett a várakhoz vinni.

Strasoldo gróf követelésében is együtt szerepeltek a faiparosokkal a molnárok, akik nemcsak a legfontosabb és talán legősibb mezővárosi foglalkozást űzték, hanem faragómolnárokként a malmok építését is maguk végezték, sőt technikai szakemberekként a vízművek tervezésében, építésében is részt vettek. Bár hagyományos céhet nem is alkothattak, hiszen a malom, mint termelőeszköz nem az ő tulajdonuk volt, hanem a haszonvétel kiváltságához kapcsolódva az egyházé, városé, nemeseké, földesúré, mégis bizonyos szakmai összefogás őket is jellemezte, sőt a kovácsokhoz hasonlóan a molnárok közösségét is nevezték céhnek a korban. Amikor 1701-ben a város felső (diósgyőri) végén álló Szepessy-fél malom épületeit és berendezését a város felbecsültette, a munkát *„miskolci céhmester Rubi Mihály, Csindom Mihály ezeken kívül négy mesteremberekkel”* végeztették el.[cxxxix]

1544-ben a dikajegyzékben 6 miskolci malom, 1564-ben pedig 7 szerepel, 1603-ban is 7 malom van Miskolcon (Lőrinc deákné, a tapolcai apát, a pálosok, a református prédikátorok, Pesthy Zsigmond, Zalatnay Mihály birtokában), s mindegyiknél – kivéve a tapolcai apát malmát – két molnárt vettek fel a dikális összeírásba.[cxl] Bár a malmok száma állandóan változott, hiszen több elpusztult, majd az új tulajdonos, árendator kezén újjáépült, Miskolc megőrizte a középkorból örökölt malomipari centrum jellegét, a szomszédos Csabával együtt, a környéken a kora újkorban máshol nem is igen volt malom. A század második felében a miskolci adójárásban csak Miskolcon és a szomszédos [Hejő]Csabán vettek fel malmokat, 1689-ben Miskolcon 5 malom volt Szepessy Pál, Bükk Ferenc, a református egyház, az apát és a Dőry család tulajdonában, Csabán pedig 3, a Bárczay család, a pálosok és a tapolcai apát birtokában.[cxli] A miskolci malmok 2–3 esetleg 4 kőre épültek, s a vízművek, gátlás függvényében alul- vagy felülcsapósak voltak. Elsődleges funkciójuk a gabonaőrlés, s a malomvámot is az őrölt gabona bizonyos százalékában sajátították el a birtokosok, de a Szepessy-malomhoz az új tulajdonos kender-és kásatörőt is épített a malomház mellé.[cxlii] A diósgyőri várban pukaportörő malmot is működtettek a XVI. században. Volt azonban az újjáépült Szepessy-

malom mellett kallómalom is, hiszen amikor Szepessy Pál javait a kamara – a jószágot konfiskálandó – összeíratta, Miskolcon a két kúrián, mészárszéken, kocsmán kívül a 30 köböl gabonát jövedelmező kétkövű malmot, valamit a kallót is felvették, amely durva posztó zúzására szolgált.[cxliii] De volt a pálosoknak is kallójuk, igaz, nem a miskolci elpusztult malmukban, hanem Csabán. Itteni malmukat hol öt-, hol négykövűnek említik, s a malom mellett a pálosok szűrkallót is építettek, amelyhez két ásott árokban vezették a vizet, ennek a vízműnek a korabeli neve *fészek* volt.[cxliv] A Szepessyek és a pálosok kallója mutatja, hogy ezeket a törőket nem önállóan, csupán kiegészítésként építették a nagy gabonamalmok mellé, s a malmok elsődleges funkciója végig a mezőváros és a környékbeli helységek gabonájának feldolgozása maradt.

A kallókban készült durva posztót a mezővárosi szabómesterek és kontárok varrták meg, de a miskolci házak végében, a Szinva mentén termesztett kenderből házilag lett textil, s ebből általában otthoni női munkával készítették az ágyneműt, fehérneműt, asztalneműt. A diósgyőri vár 1567-es inventáriumába is felvettek 67 lenköteget (*kytae*) és 18 kenderköteget,[cxlv] vagyis a várban is házilag szőtték a vár körült termelt növényekből a vásznakat. Hogy a háziipar, a szövés-fonás a mezővárosi nemesasszonyok foglalatossága is volt, tanú rá Új Jánosné Galvács Kata 1678-ban készült végrendelete, amelyben az esztavátát és a gerebent leányára, Veres Gergelyné Borbálára hagyja.[cxlvi]

A XVII. századi adóösszeírások említik még a takácsokat is a mesterségek között, nemkülönben a borbélyokat, akik a korban a seborvos kötelességét is viselték. 1700-ban a miskolci tanács előtt folyik Aszalós Péter garázdasági pere, aki a kocsmáról részegen hazatérvén feleségét bántalmazta, majd azt mondta neki *„Ecsegi Panna, szívem, hídd ide a borbélyt, hadd vágjon eret rajtam”*, amint az egyik tanú vallotta.[cxlvii]

A fazekasok viszont sehol nem szerepelnek az adójegyzékekben, pedig a fazekasságnak jelentős múltja van a diósgyőri vár vidékén, a régészeti ásatások a várban nagy mennyiségű középkori és kora újkori cseréptöredéket hoztak felszínre. A XVI–XVII. századi leletanyag rokon az északkelet-magyarországi várak kora újkori cserépanyagával, s ezek mögött a kutatás a végvárak körüli mezővárosok fazekasságát feltételezi, amely a felvidéki városok iparánál provinciálisabb, de a reneszánsz sőt keleti stíluselemeket egységessé ötvöző fazekasságot sejtet.[cxlviii] A XVI. századi miskolci fazekasságnak ismert darabja az a *MISKOLCI MIHALI* feliratú díszes diósgyőri akantuszleveles kályhacsempe, amelynek mestere az egri várban is dolgozott 1574-ben, s műhelyéből több korabeli kályha is kikerült.[cxlix] A fazekasok azonban nemhogy céhet nem alakítottak a XVIII. század előtt, hanem még a XVII. századi adójegyzékekben sem emlékeznek meg róluk, mesterségük nem számított adóköteles foglalkozásnak. Az agyaggal, mint legolcsóbb (de távolról sem mindegy, hogy milyen minőségű) alapanyaggal és egyszerű koronggal dolgozó fazekasok jó része feltehetően a kevésbé tehetősek, zsellérek közül került ki, a XVI. századi dézsmajegyzékekben is feltűnően sok Fazekas nevű ad igen alacsony dézsmát. Pedig termékeikre még a társadalom alacsonyabb rétegeinek háztartása is igényt tartott, így mesterségük bár létezett, csupán a források nem

őrizték meg a fazekasok iparűző tevékenységét, ellentétben az előkelőbb szakmákkal. Hogy miskolci fazekasok nemcsak termeltek, hanem kereskedtek is termékeikkel, igazolja az 1565–67-es tokaji vámnapló, amelyben a tokaji réven, mint az egyik legfogalmasabb középkori eredetű vámhelyen miskolci fazekasok is szállítják itt áruikat. A miskolci Tálas György 1565. november 23-án, Fazekas János pedig 1566. január 10-én kelt át és fizetett szekere után a tokaji réven.[cl]

A miskolci iparűzők mind céhes, mind adóköteles csoportjából a XVII. század végi forrásokban hiányzik a pékmesterség, pedig a városiasság kritériumaként értékelhetjük annak az élelmezési iparágnak a működését, amely a háztartások funkcióját vette át, a házi kenyérsütést helyettesítve. A XVIII. századtól a közvélemény s az országleírások, utazási irodalom egyik toposza a jó miskolci kenyér, pékek mégsem működtek tömegesen a városban a XVII. század végéig. Pedig a város mellett elvonuló, illetve tábort verő, valamint a beszállásolt katonaságnak, nemkülönben a környékbeli végváraknak gyakran követeltek természetbeni adóként a miskolciaktól kenyeret, több százat, sőt ezret, ezek nagy részét azonban a lakosságon vette meg a város, a kenyereket főként a háztartások sütötték. A pékek tömeges megjelenésének hiánya talán éppen a miskolci őstermelés, gabonatermesztés jelentőségében keresendő, hiszen telkes szántóin, irtványain, a környékbeli puszták bérelt földjein a legtöbb miskolci termesztett gabonát a kora újkor másfél századában, s ez a gabonamennyiség önellátásukon túl nemcsak kereskedelem, hanem a természetben szedett adó tárgyaként is megjelent. Bár pékek nem fizetnek adót a kora újkorban, kenyeret valószínűleg árultak a kevés miskolci bolt egyikében, hiszen 1678-ban a város a kalmártól vesz négy kenyeret a város mellett megszállt német táborba szállítandó élelmekhez.[cli] Valódi városi lisztes foglalkozás a perecsütőjé, s ilyen bizonyos volt Miskolcon, hiszen 1684-ben egy vármegyei bűnper tanúvallatásánál azt vallották egy miskolci asszonyra, Újvári Jánosnéra, hogy egy kalmártól borsot lopott *„a perecsütőné fiaival együtt”*.[clii] A perecsütő nemcsak perecet, hanem kalácsot is sütött, a város, amikor követei Egerbe készültek, a perecsütőknek tejet adott, hogy ezeket elkészítsék, mivel mindkét árut a töröknek szánták ajándékba.[cliii]

A miskolci céhek és mesterségek közösségeinek létszáma a céhes iratok híján csak az adójegyzékekből rekonstruálható. A korszak végén, 1698-ban az alábbi létszámmal és állami adótartozással írták össze a miskolci mesterségeket, melyek a legtöbb iparnál a céhek mestereinek létszámát közvetítik, de az adóképesség a mesteremberek vagyonára, tehetségére is utal: mészárosok 21 fő (57,58 forint /1 fő átlaga: 2,74), vargák 10 fő (30,64 forint /3,06), szűcsök 10 fő (22,79 forint /2,28), borbélyok 4 fő (12,54 forint /3,18), gombkötők 5 fő (6,42 forint /1,28), takácsok 5 fő (10,27 forint /2,05), csizmadiák 24 fő (53,75 forint /2,24), lakatosok 2 fő (45,78 forint /2,29), bodnárok 13 fő (27,17 forint /2,09) , szabók 11 fő (18,15 forint /1,65).[cliv] Az adóképesség alapján (amely igen pontos korabeli mutatója szokott volt lenni a vagyonnak) a legtehetősebbek a vargák és a borbélyok valamint a mészárosok, míg a gombkötők és a szabók az iparosok legszegényebb rétege. Feltételezhető a sok idegen, illetve az iparosdinasztiák működése is az iparűzők között, igaz, a családokat nehéz azonosítani, hiszen a legtöbb iparos még a XVII. század

legvégén is foglalkozását viseli családnévként, például a gombkötőknek kivétel nélkül Gombkötő a nevük, a vargák felét Vargának hívják, az összes takács Takács nevű, a szabókat három kivétellel (Festő, Kőrösi, Visolyi) Szabónak hívják, a lakatosok között csak egy Bakos és egy Késmíves családnevet viselő van, a többi Lakatos, igaz a késmíves is finomabb vasas szakma.

Figyelemre méltó, hogy az iparosok családnév-használata mintha a mesterségek közötti presztízsre is utalna, a kevésbé előkelő szakmák művelőit mesterségük után nevezik meg, míg a jövedelmező, elismert ipart űző mestereknek (csizmadiák, mészárosok) "*saját*" nevük van. Ez a jelenség talán összefügg ezen szakmák jelentősebb fluktuációjával is. A csizmadiák népes céhében csak három Csizmadia van 1689-ben, a többi saját családnevet visel, sok közöttük a helységneves, vagyis Miskolcra betelepülő: Polgári, Szombati, Ligeti, Rácz, Rajczi, Vidoni, Runyai, Josvai, Miklósi, Kéri, Nánási, Rosomberki, ami felföldi, gömöri de alföldi betelepülőkre is mutat. A dinasztiákat igazán a mészárosoknál érhetjük tetten, közöttük három Gábri, három Her és három Váradi vétetett fel az 1698-as adójegyzékbe. 1698-ban a vármegye család- és jószágösszeírást is készített, ahol szintén külön szerepeltek az iparosok. Feltűnő, hogy szinte csak a mészárosok rendelkeztek lóval (16-an 7 lóval), rajtuk kívül csak Varga Istvánnak volt 3 lova, viszont kevés kivétellel minden iparosnál összeírtak hordós bort is.[clv]

Ha az 1696-os adóösszeírást tekintjük,[clvi] s megnézzük, hogy a nem iparosnevet viselők között milyen arányban szerepel helységneves családnevű, 44 nem iparos nevűből 37 (84 %) helységnevet visel: Josvai, Váradi, Trincsini (mészárosok), Breznai, Czender, Győri (vargák), Polgári, Ráczkövi, Vásárhelyi, Rajczi, Szombati, Vidoni, Runyai, Josvai, Miklósi, Nánási, Rosomberki (csizmadiák), Zombori, Tokai, Liskai (szűcsök), Losi (borbély), két Otrokoczi, Laki, Colosvari (faiparosok), Kőrösi, Visolyi, Soczainé (szabók). Az idegenek ilyen nagy aránya összefügg azzal, hogy mesterséggel könnyebb volt új helyen megfelelő munkát találni, mint mezőgazdasággal, illetve a tekintélyes, szabad királyi városok magas technikai és kulturális színvonalon álló mestereit szívesen fogadták a mezővárosokban, de az iparűzés saját törvényei, jelesül a legények vándorlása is megnövelte az iparos migrációt, valamint a miskolci ipar szívóhatása is több alföldi, zempléni, abaúji, környékbeli faluból vonzotta a férfiakat a városba.

A miskolci iparűzés kora újkori forrásai tükrében a mezőváros polgárainak középkor végén fellendült ipari tevékenységébe a XVI. század második felében még beletartozott egy-két kifejezetten városi ipar, a céhalakulásig és komolyabb iparűzésig azonban csak a hagyományosan mezővárosi iparok, a mészárosmesterség, a ruhaipar textil- és bőrös ágazatai jutottak, köztük a csizmadiák ipara kifejezetten a XVII. században létesült és élénkült meg, termékeik felvásárlói közé nagyobb részt a sárga, piros csizmát kedvelő nemesek tartoztak, s talán csak a lakatosipar fegyverművesei képviselték az előkelőbb, a szabad királyi városokban már a középkor óta céheket alkotó mesterségeket. A fegyverművesek nagy száma a kora újkori Magyarország háborús viszonyainak is tükre, hiszen a fegyver nemcsak a reguláris katonaság, végváriak, hanem a mezővárosi polgár mindennapi tárgykultúrájához is hozzátartozott, a miskolci bírák mindig fegyveresek kíséretében vitték

Egerbe a török adót, s a vármegyei jegyzőkönyv is több olyan erőszakos cselekményt jegyzett fel, amelyet fegyveres kézzel követtek el miskolci nemesek. 1678-ban az élésmesternek csináltat a város tanácsa egy pisztolyagyat a lakatosmesterrel.[clvii] Az adót is fegyveres kísérettel vitték Egerbe török uraikhoz a miskolciak, de volt fegyvere a miskolci polgároknak is, 1564-ben Urszin Ferenc diósgyőri provizor panaszolja a kamarának, hogy a kocsmáltatás ügyében ellen fordult miskolciak részegségükben készek voltak őt megölni, többen ugyanis ruhájuk alatt fegyvert viseltek.[clviii] A városban megszaporodott nemesi réteg is jó felvevőpiaca volt a fegyverlakatosok termékeinek, szolgáltatásának. A malomipar vezető szerepe nemcsak a középkori hagyományokon nyugodott, hanem Miskolc gazdasági termelésének erőteljesen mezőgazdasági jellegén, jelentős gabonatermesztésén.

A város XVII. században felduzzadt – vagy legalábbis a XVI. századi népességhez viszonyítva nem csökkent – lakossága, a nemesek arányának nagymérvű gyarapodása, a diósgyőri vár közelsége, Miskolc középkortól nyomon követhető centrális helye a Bükkalja és Sajó-vidék helységei között –nem elhanyagolható piacát jelentettek az ipari termékeknek, s a XVII. század végére Miskolc a legtöbb céhvel, legmagasabb és széleskörű ipari termeléssel rendelkezett Borsod vármegyében, de Északkelet-Magyarországnak is kézműipari központja lett, ahol minden harmadik–negyedik kereső iparral is foglalkozott, s ahová legények jöttek mesterséget tanulni. 1647-ben Mehmet egri pasa Miskolc városához írott magyar nyelvű levelében a város panaszára elrendeli, hogy szolgák, leányok, özvegyasszonyok valamint mesterlegények hitlevél nélkül is betelepedhetnek a városba, de a végbeli vitézek Miskolcra telepedésüket csak a török hatóságtól váltott hitlevéllel válthatják meg.[clix]

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

BmLt = Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
IV. 501/a = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei
IV. 501/b = Borsod vármegye levéltára, Acta Politica
IV. 501/c = Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Prothocollata
IV. 501/d = Borsod vármegye levéltára, Acta Judicialia Non Prothocollata
IV. 501/l 4–7. kötet = Borsod vármegye levéltára, Be nem jegyzett iratok XIX. századi másolatai
IV. 1501/a = Miskolc város levéltára, Miskolc város jegyzőkönyvei
IV. 1501/b = Miskolc város levéltára, Tanácsi iratok

FLE = Főegyházmegyei Levéltár, Eger
AV = Archivum vetus

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc
HTD = Helytörténeti Adattár

MOL = Magyar Országos Levéltár
E 159. = A Magyar Kamara Archívuma, Dicalis összeírások
E 554 = A Magyar Kamara Archívuma, Városi és kamarai iratok
NRA = E 148 A Magyar Kamara Archívuma, Neoregestrata acta
P 108 = Az Esterházy család hercegi ágának levéltára
UeC = E 156 Urbaria et conscriptiones

DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM
1975 A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X. Főszerkesztő: Aradi Nóra. 1–3. füzet. A magyar rendtartomány monostorai. Budapest.

GYULAI Éva
1995 Szőlőbirtoklás Miskolcon a XVI. században. Miskolc.

KUBINYI András (szerkesztő)
1996 Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Miskolc.

NYÍRY Dániel
1926–1927 Miskolc város régi számadáskönyvei. = Történeti és Régészeti Közlemények 2. szám. 17-26. stb.

SZENDREI János
1886–1911 Miskolcz város története és egyetemes helyirata I–V. Miskolc.

VÁROSKÖNYV
1990 Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyvei 1569-1600. I. Közreadja Tóth Péter. Miskolc.

VIDA Gabriella

1994 Az északkelet-magyarországi kerámia a 16–XIX. században. Egyetemi doktori értekezés. (Kézirat)

VOIT Pál

1954 Későreneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. = Művelődéstörténeti Értesítő. 118–122.

JEGYZETEK

---

lxvii KUBINYI A. (szerk.) 1996. 308–309. pp.

lxviii BmLt IV. 1501/b. XX. 70.

lxix BmLt IV. 1501/b. IV. 70/A–1.

lxx BmLt IV. 1501/b. XXI. IV. 70/A-1.

lxxi FLE AV ? 2066

lxxii BmLt IV. 501/c. XIV. III. 71.

lxxiii SZENDREI J. 1886–1911. II. köt. 293. p.

lxxiv VÁROSKÖNYV 74. sz.

lxxv BmLt IV. 1501/a. 1. köt. 175. p.

lxxvi KUBINYI A. (szerk.) 1996. 307–39. pp.

lxxvii Uo. 314–317. pp.

lxxviii BmLt IV. 501/a. 35. köt. 336-337. pp. A miskolci céhek régi irattára megsemmisült, a XVIII. századnál régebbi iratok tűzben emésztődtek el. 1760-ban minden miskolci céh bemutatta céhprivilégiumait, és ezeket bevezették a vármegyei jegyzőkönyvbe a 35. kötet 334–337. oldalára.

lxxix *Quomodo domini magnifici, qui ex natione Germanica, qui antea possidebant arcem Dios Györ, nos unanimiter conservaverunt et retinerunt in lege nostra, quae concessa fuit antecessoribus nostris a sacratissima regia maiestate […] nos coegerunt servire ad hanc arcem iam perditam violenter et sine solutione laboum nostrorum*. MOL NRA 723/38

lxxx BmLt IV. 1501/b. XXI. IV. 70/A–1.

lxxxi BmLt IV. 501/a. 4. köt. 530. p.

lxxxii BmLt IV. 501/a. 3. köt. 758. p.

lxxxiii GYULAI É. 1995. 49–51. pp.

lxxxiv SZENDREI J. 1886–1911. II. köt. 300. p.

lxxxv BmLt IV. 501/a. 35. köt. 336–337. pp.

lxxxvi BmLt IV. 1501/a. 1. köt. 400. p.

lxxxvii Borsod vármegye limitatioja. 1684. március 15. BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp.

lxxxviii BmLt IV. 501/a. 10. köt. 214–2216. és 223–226. pp.

lxxxix A Szepesi Kamara adminisztrátorának levele Miskolc város tanácsához. Kassa, 1720. október 12. BmLt IV. 1501/b. XXII. 40.

xc MOL NRA 723/51

xci VÁROSKÖNYV 164. sz.

xcii *...quaevis libra carnis pecorinae vel bovinae in macello per eosdem ad festum affuturi Penthecostis usque dictis lanionibus quatuor denariis hungaricis dinvendendae, inopiae foeni adeoque maximi pretii pecorum*. BmLt IV. 501/l. 4. köt. 311–312. pp.

xciii BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp.

xciv BmLt IV. 501/a. 11. köt. 104. p.

[xcv] BmLt IV. 501/a. 3. köt. 757-758. pp.
[xcvi] SZENDREI J. 1886–1911. II. köt. 296. p.
[xcvii] *...cogentes nos violenter servire et laborare ad hanc arcem sine restitutione mercedis fecerunt nobiscum cutes elaborare absque pecunia et iterum calceos reficere coactos ascendere in arcem [...] Insuper servi illorum descentes si quos calceos paratos apud nos invenerunt, nullo precio soluto absolverunt violenter, et quod maius est, etiam de pedibus nostris etraxerunt calceos et sic abstulerunt.* MOL NRA 723/48.
[xcviii] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 257-258. pp.
[xcix] BmLt IV. 501/a. 6. köt. 204. p.
[c] *Suttores autem ac alii, qui calcos pro necessitatibus suis in dictis silvis cremari curabant, anuales habere solebant conventiones, uti anno praeterito sutores florenos 30.* Urbárium, 1702. MOL UeC 87/67.
[ci] BmLt IV. 1501/b. III. I. 1208.
[cii] BmLt IV. 501/a. 3. köt. 758. p.
[ciii] BmLt IV. 501/a. 35. kötet 334–337. pp.
[civ] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp
[cv] BmLt IV. 501/a. 35. kötet 334–337. pp.
[cvi] BmLt IV. 1501/b. 1. köt. 372. p.
[cvii] BmLt IV. 501/d. I. 113. és 501/l. 7. köt. 100. p.
[cviii] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp
[cix] MOL P 108 Fasc. L ? 269.
[cx] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp
[cxi] SZENDREI J. 1886–1911. II. köt. 296. p.
[cxii] *...nincs közöttünk csak kettő avagy három, aki usorás pénzzel nem industriálná mesterségét. Ha Pünkösd tájban azon usorás pénzén nem szerezhet béllésnek való bort, mesterségét nem promoveálhatja.* BmLt IV. 1501/b. III. I. 1206.
[cxiii] BmLt IV. 501/a. 14. köt. 1317. p.
[cxiv] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp
[cxv] BmLt IV. 1501/b. XV. 37. doboz.
[cxvi] BmLt IV. 501/a. 35. kötet 334–337. pp.
[cxvii] BmLt IV. 501/a. 35. kötet 334–337. pp.
[cxviii] NYÍRY D. 1926–1927. 60. p.
[cxix] BmLt IV. 1501/a. 1. köt. 203. p.
[cxx] VÁROSKÖNYV 164. sz.
[cxxi] BmLt IV. 501/d. II. 91.
[cxxii] SZENDREI J. 1886–1911. II. köt. 297–298. pp.
[cxxiii] VÁROSKÖNYV 245. sz.
[cxxiv] *...Sigismunuds Balassa per violentiam nobis imposuerat libram magnam, qua carnes mensuraremus discrepantes et differentes a libra regni Hungarie, et multo maior est, quam Cassoviensis et Agriensis. Quare supplicamus magnificentiis vestris, ut vestre magnificentie darent libertatem nobis quoque iisdem libris uti in vendendis carnibus bovinis, sicut relique civitates sacratissimae cesareae maiestatis regieque maiestatis utuntur.* MOL NRA 723/ 43.
[cxxv] VÁROSKÖNYV 245. sz.
[cxxvi] BmLt IV. 501/a. 3. köt. 758. p.
[cxxvii] BmLt IV. 501/a. 3. köt. 829. p.
[cxxviii] BmLt IV. 501/a. 3. köt. 772. p.

[cxxix] BmLr IV. 1501/a. 1. köt. 244. p.
[cxxx] BmLt IV. 501/a. 5. köt. 195–198. pp.
[cxxxi] VÁROSKÖNYV 406. sz.
[cxxxii] MOL NRA 723/28.
[cxxxiii] BmLt IV. 501/b. III. III. 443.
[cxxxiv] BmLt IV. 501/b. III. I. 1210.
[cxxxv] SZENDREI J. 1886–1911. III. köt. 171. sz.
[cxxxvi] BmLt IV. 501/a. 3. köt. 758. p.
[cxxxvii] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 378–382. pp
[cxxxviii] Carolus de Strasoldo levele Miskolc város bíráihoz és lakosaihoz. Az Ónod melletti táborból, 1675. szeptember 16. BmLt IV. 501/b. III. III. 447.
[cxxxix] BmLt IV. 501/c. XVIII. XV. 1006.
[cxl] MOL E 159 Borsod 1544–1603.
[cxli] BmLT IV. 501/a. 11. köt. 141. p.
[cxlii] *...azon malomnak házát, malomkerekeit, vízben való kerekeit, annak szerszámát, kender- és kásatöroit megjárván ezen molnármester-emberek, mostani romlott állapotjához képest becsüllették százkilencven a malmot magát, külön a törot harminc magyar forintra.* 1701. BmLt IV. 501/c. XVIII. XV. 1006.
[cxliii] *In oppido Miskolcz. In fluvio Szinyva mola rotarum ? 2, cujus proventus tritici cubulorum 30. Pila pholenica pro contumendis rudioribus pannis cuius proventus annuus Fl. 12.* Pauli Szepessy Bona confiscata anno 1670. MOL UeC 157/73
[cxliv] *...in fluvio Heyew vocato molendia subtus volventia 5 rotarum, ibidem e regione praedicti molendini alterum molendinum vulgo Szwrkarlo vocatum 2 foveraum vulgo Fyszek vocatorum […] molendinum 5 rotarum subtus volventium cum altero molendino Crisiario Karlo nuncupato oppisio ejusdem molendini.* 1572–1591. DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM 1. füzet 78-79. pp.
[cxlv] HOM HTD 79. 334.
[cxlvi] BmLt IV. 501/d. II. I. 7.
[cxlvii] BmLt IV. 1501/b. XV. 37. doboz.
[cxlviii] VIDA G. 1994. 14–23. pp.
[cxlix] VOIT P. 1954. passim.
[cl] MOL E 554 Fol. lat. 1365.
[cli] NYÍRY D. 1926–1927. 81. p.
[clii] BmLt IV. 501/a. 10. köt. 453. p.
[cliii] NYÍRY D. 1926–1927. 108–109. pp.
[cliv] BmLt IV. 1501/b. XXI. IV. 70/A-1.
[clv] Conscriptio seu inquisitio familiarum et eorum rebus mobilibus in processu Egry domini repertis. 1698. november 8. BmLt IV. 501/b. III. I. 41.
[clvi] BmLt IV. 1501/b. XXI. IV. 70/A-1.
[clvii] NYÍRY D: 1926–1927. 60. p.
[clviii] *...parati fuissent in illa temulentia omnia mala tentare, et etiam nos interficere, plurimi enim ex eis fuerunt, qui clam sub vestibus arma habuerunt.* ÖStA HKA HFU RN 11. 1564. fol. 336.
[clix] BmLt IV. 1501/b. Sp. XXVII. 20.

Forró Katalin

A FILOXÉRAPUSZTÍTÁS HATÁSA VÁC KÉZMŰIPARÁRA

„Leszüreteltünk. És, – Isten a megmondhatója jövőnknek, – nem utolszor tartottunk-e szüretet. Szőleink legnagyobb részét már teljesen elpusztította a filokszera. Azokon a nemrég viruló bortermő hegyeken itt a Naszál lábánál, melyek néhány évvel ezelőtt szeme fényét, mindenét képezték szőlős gazdáinknak, a pusztulás gyászthozó hatalma ütött tanyát. És ez annál elszomorítóbb, mert a város lakossága mindenekelőtt a szőlőmivelésre támaszkodott. Szőleje volt a honorátiornak, kereskedőnek, iparosnak és gazdának egyaránt. És ezeken kívül a lakosság nagy része kizárólag szőlőmivelésből élt." – jegyezte le ezeket a szomorú sorokat a Váczi Hírlap vezércikkírója a lap 1887. október 23-án megjelenő számában. A filoxéra[clx] pusztítása a végső csapást jelentette a város gazdasági életében. A bajok orvoslásának módját kereső városatyák és a gazdasági nehézségeket a mindennapjainkban megtapasztaló lelkes lokálpatrióták belátták azt, hogy a megoldás a gazdaság szerkezeti átalakításának szükségességét is jelenti. Előadásomban a szerkezetváltás okait, folyamatát és eredményét vizsgálom, különös tekintettel a szőlőművelésnek és a kézművesiparnak a gazdasági életben betöltött szerepére és a két ágazat kölcsönhatására.

A természetföldrajzi adottságok miatt – a napsütötte, lankás hegyek koszorújában kevés a gabonatermesztésre alkalmas terület – már a középkorban a szőlőművelés jellemezte Vác mezőgazdaságát. A városnak sajátosan ellentmondásos jogi helyzete volt: a középkori Vác nem mezőváros, hanem magánföldesúri városnak tekinthető. Földesura a mindenkori váci püspök. A fallal körülvett, emeletes házakból álló városmagja a hazai középkori városokhoz tette hasonlóvá. Belső közigazgatása szintén több hasonlóságot mutatott a szabad királyi városokéval, mint a mezővárosokkal. Lakói – bár magukat polgároknak tartották – jogilag mégis jobbágyoknak tekintendők.[clxi] A szőlőbirtok kevésbé volt kötött, mint a szántóföld, nem is számították a jobbágytelki állományhoz, s a járadékok – ha voltak – lerovása után szabadon adhatták-vehették.[clxii] Ezért lehetett a szőlőterületek birtoklása olyan jelentős a váciak számára is.

Vácott a török uralmat, majd a Rákóczi szabadságharcot követően tűzvész és járványok is pusztították. A hajdan virágzó városnak mindössze 960 lakosa maradt 1715-re.[clxiii] A püspöki székváros újjáépítését és a gazdaság talpraállítását célul kitűző püspök-földesurak különböző kedvezményekkel – ház, ill. házhely és építőanyag, adókedvezmények – igyekeztek idecsalogatni a hazai és főként a külföldi telepeseket. A megművelt területek – párhuzamosan a lakosság számának növekedésével – gyarapodtak, különösen a szőlővel beültetett területek nagysága nőtt ugrásszerűen.[clxiv] Ennek oka lehetett az is, hogy „ *... kiki a mívelőket nélkülöző, illetőleg elhagyott szőlőkből annyit foglalhat el, amennyit csak akar. Egyéb iránt termő szőlőket készpénzben is sokat lehet venni és pedig könnyen ...* "[clxv]

Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicolaris összeírásában[clxvi] a város szőlőtermesztéséről megjegyzik: „*Szőlőskertjük a hegyek és dombok oldalán fek-*

szik, földje agyagos, közepes termés idején egy kapás után 1 1/2 csöbör bort terem. A bor egyharmada jobb, kétharmada silányabb minőségű, az előbbi ára 1 forint 50 dénár, az utóbbié 1 forint. ”[clxvii] Az összeírás 325 adóköteles lakost említ név szerint. A nem név szerint összeírtak a „*pesti domonkos atyák*”, „*két sváb*”, „*örmények*”, „*oláhok*”, „*zsidók*”, „*juhászok*”. Szőlőbirtokkal közülük csak a domonkos atyák rendelkeztek. Az ő birtokuk nagysága 15 kapás volt. Az összeírásban szereplő váciak összesen 1.590,5 kapás (kb. 292–331 magyar hold[clxviii]) szőlőbirtokkal rendelkeztek. A 325 adóköteles lakos közül 75 volt kézműves: 65 mesterembert és 10 segédet írtak össze. A kézművesek 540,4 kapás szőlőterülettel, azaz a terület 33%-ával rendelkeztek. A 65 kézműves mester közül 16-nak, s a 10 segéd közül 2-nek nem volt szőlőbirtoka, tehát a kézművesek 76%-a bírt szőlőterülettel. A kézművesek esetében a szőlőbirtok nagysága nem volt feltétlenül párhuzamos az anyagi teherbíró képességükkel. Szabó, másként Szalay György és Hajdu Mihály rendelkeztek ugyan némi szőlőbirtokkal – az előbbi 8, az utóbbi 6 kapás területtel – mégis azt jegyezték fel róluk, hogy „*ebből* – azaz a szabóságból – *él nyomorultan.* ”[clxix] Ugyanakkor Pauer Dávid tímárnak nem volt szőleje, ennek ellenére az szerepelt a neve mellett, hogy „*ebből* – azaz a tímárságból – *tisztességgel megél*”[clxx]. Az összeírásban szereplő négy szűcsmester közül egyedül Lichrer Bertalannak nem volt szőlőbirtoka, de ő lehetett a legtehetősebb, mivel csak ő fizetett iparűzési adót, 5 forintot.[clxxi] A kézművesek nagy része természetesen jobbágytelekkel – 1/2 ill. 1/4 telekkel – is rendelkezett, s így más mezőgazdasági munkát is végzett. Két házatlan zsellért találunk csak a mesteremberek között Kiaszson János kovácsot és Vajszer András segédet tartó szabót.[clxxii]

Vác 1828. évi összeírását Almási Gertrúd elemezte.[clxxiii] A két városban – Püspök- és Káptalanvácon – összeírt családfők 53,42%-ának volt szőlőbirtoka. A kézműiparosok esetében ez az arány valamivel kisebb: szőleje csak 50%-uknak volt. A két városban 436 iparost írtak össze, azaz a lakosság közel 20%-át tették ki. Közülük azonban csak 53 mester, azaz csupán 12,18%-uk dolgozott egész éven át. A nagy részük, 76%-uk fél- ill. negyed éven át foglalkozott iparűzéssel. A kézművesek a város társadalmának középső részét alkották. Az adatokból látszik, az iparosok megélhetését nem biztosíthatta kizárólag a kézműipar, a mezőgazdasági termelés – mivel többségük már zsellérré vált, csak 8 család rendelkezett szántóterülettel és állatállománnyal[clxxiv], így a szőlőművelés – kiegészítő és szükséges jövedelemforrást jelentett a számukra. A kézműipari és a mezőgazdasági termelés nem különült el teljesen. Jellemző példa erre, hogy 1851-ben a céhbiztos azért nem tudta a céhek pénzügyeiről szóló jelentését Kápalan-Vác tanácsa elé terjeszteni, mert: „*... a mesteremberek szüreteléssel vannak elfoglalva, s így ... céhet előbb nem tarthatott.* ”[clxxv]

A XIX. század közepétől a kézművesipar szervezeti kereteinek átalakulása zajlott le. Sem az 1851. február 6-i Geringer-féle *Ideiglenes Utasítás*, sem az 1859. december 20-án kibocsátott, 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* nem okozott jelentős változást a céhek belső működésében. A pátens utasításával ellentétben a remeklést továbbra is kötelezővé tették a céhek. Mivel az iparengedélyek kiadásának joga 1857-től a közigazgatási hatóságokat – ebben az esetben a városi

tanácsot – illette, sőt az *Iparrendtartás* értelmében a tanács lett a város iparosainak, iparos szervezeteinek első fokú iparhatósága, az iparengedéllyel rendelkezők száma megnőtt. A cezúrát a céhek megszűnését kimondó 1872. évi VIII. törvénycikk, az *Ipartörvény* jelentette.[clxxvi]

A céhek megszűntetése azonban nemcsak a korszerűbb gazdasági átalakulást, a fejlődést mozdította elő, hanem – mivel az iparengedélyek kiadását nem kötötték a képesítést igazoló dokumentumokhoz – a mezőgazdaságból megélni nem tudó, az iparűzéssel kacérkodó, sok esetben egyszerűen csak szerencsét próbáló kontárok beáramlása a kézműiparba feszültségeket teremtett.[clxxvii] A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1874-ben készített összeírása szerint abban az évben 57 iparágban 475 önálló iparos működött a városban.[clxxviii] Érdemes összevetni a demográfiai változással.[clxxix] A lakosság száma kb. 10%-kal nőtt a két időpont között. Az önálló iparosok száma 1828 és 1874 között hasonló, tehát nagyjából 10%-os gyarapodást mutat. A növekedés nem tűnik ugrásszerűnek. Ehhez a számhoz még hozzá kell adni a gyárakban és a kisebb műhelyekben dolgozók számát ahhoz, hogy megtudjuk, hány főt foglalkoztatott az ipar. 1874-ben az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottak száma 1150 fő körül mozgott.[clxxx] Ezért lehet Vác történetírójának, a kortárs Karcsu Antal Arzénnak véleménye az, hogy *„a város anyagi jólétének hátránya az is, hogy mind az iparosok, mind a kereskedők száma kelleténél nagyobb.* ”[clxxxi]

A céhes keretek felbomlása, az ipar szabaddá tétele megosztotta a helyi közvéleményt is. A megélhetésüket féltő iparosok tartottak a konkurenciától. A verseny nem csak helyi szinten jelentkezett. Az 1870-es, 1880-as évekre a közlekedési feltételek javulásával a helyi kézműiparosok számára a főváros nyomasztó közelségbe került.

Vác a XIX. század közepéig a kereskedelemben, mint vásárváros, a regionális központ szerepét töltötte be. A vasúthálózat kiépítését követően – a pest-váci, majd losonci vasútvonal megnyitása – a közeli főváros fokozatosan átvette az árucsere-közvetítő szerepet. A hajdan híres váci vásárok veszítettek jelentőségükből. A helyi iparosok nem versenyezhettek a fővárosi konkurenciával. A tehetősebb váci polgárok is Budapesten vásárolták meg az iparcikkeiket. A kereslet beszűkülése egyszerre jelentkezett a kínálat bővülésével, s ez már a filoxéra megjelenése előtt is okozott feszültséget.

A gazdasági életben a legjelentősebb tényező a szőlőtermesztés volt. A megközelítően 9000 kat. h-nyi megművelt terület közel 1/5-én, 1647 kat. h-on szőlőt termesztettek. A város határában termett gabona még a helyi igényeket sem fedezte. A legfőbb mezőgazdasági árucikk a szőlő és a bor volt. A váci boroknak, különösen a fehérbornak volt nagy híre. A váciaknak nemcsak a városhoz tartozó területeken voltak szőlőbirtokai, hanem a szomszédos településeken – Csörögben, Csekében, Kijóson, Pencen – is[clxxxii]. A lakosság több mint kétharmada kizárólag a mezőgazdaságból – azon belül is főként a szőlőművelésből – élt.[clxxxiii] Rajtuk kívül azonban *„szőleje volt a honoratiornak, kereskedőnek, iparosnak és gazdának egyaránt... A kereskedő kereskedéséből az iparos iparából, a földes gazda földjeiből*

csak a mindennapi szükséglet fedezésére számíthatott. Félretenni, szerezni, csak a bor árából lehetett" – olvashatjuk a helyi lap vezércikkében.[clxxxiv]

A filoxéra 1870-es évek közepén jelentkezett Magyarországon.[clxxxv] A váci sajtóban 1882. júniusában figyelmeztették először a szőlősgazdákat a pusztulásról, s a védekezés módjáról.[clxxxvi] A legnagyobb probléma az volt, hogy „*... maga a rovar alig vehető szemügyre, különös istencsodája, nem is, olyan, mint az erő: jelenléte alig, inkább csak hatása mutatja, hogy itt a phylloxera, csaknem olyan, mint a titkos erő, mely csak a hatása után ismerhető fel. Sajnos erő, melynek hatása pusztulás, általános nyomor!* " A filoxéra rendkívül gyorsan terjedt. Jellemző, hogy olykor a filoxérabiztosok is terjesztették a fertőzést, mert „*azokkal a sáros csizmákkal, azokkal a phylloxerás földdel meglepett kapákkal vándorolják be a hegyet, hogy ott is legyen még, a hol nincsen, ásatnak, hogy a kapáikon levő phylloxerás földet a tiszta földdel tudományosan összekeverjék*".[clxxxvii] A pusztulás következményeként 1885-re a szőlőterület 1090 kat. h-val csökkent, s a megmaradt területek hozama is gyengébb volt.[clxxxviii] 1895-ben pedig csupán 239 kat. h beültetett szőlőterületről szólnak a statisztikák, azaz a filoxérapusztítás előttinek 1/7-ére zsugorodott.[clxxxix]

A szőlőtermelésből élők tömegesen mentek tönkre. A filoxéra pusztítása következtében elszegényedett városi polgárok segélyezésére 1888. márciusában alakult *Páli Szent Vince Egylet* által közzétett felhívásban képet kaphatunk a kialakult állapotokról: „*Egykoron jómódú mesteremberek, kik becsületes munka után egyszerű, de megelégedett életet éltek, egymás után tönkre mennek, elzüllenek, más foglalkozás után néznek, szóval nyomorognak. Csak még néhány évvel ezelőtt tisztességes megélhetésnek örvendő szőllőbirtokosok és kézimunkások, a mindinkább szükségtől késztetve, tűzhelyeiket elhagyják, hogy vidéken, ismeretlen emberek között, mint szolgák, kőtörők, vasúti, s más napszámosok, kereshessék meg valamiképen kenyeröket. A honn maradottak között pedig vajmi sokan vannak, kik minden keresetforrás nélkül a ruházatnak, élelmi szerek – fűtőnek hiányát fájdalmasan érezni kénytelenek.*"[cxc]

Az iparos gondjait nem csak a szőlejének kipusztulása okozta. Természetesen nem elhanyagolható anyagi veszteséggel járt a filoxérapusztítás a szőlejében, de jóval tetemesebb volt annak közvetett hatása. A váci kézműiparos a helyi piacot látta el termékeivel. Fel kellett vennie a versenyt a fővárosi iparral, s a kereskedelemben megjelenő készárukkal.[cxci] A nagyobb vásárokra járás nem járt igazán nagy haszonnal.[cxcii] A megélhetést biztosító belső piac omlott össze a szőlőtermesztés csődbe jutásával. Az egykori gazdasági egyensúly felborult. A mezőgazdaság csődje a közvetetten rá épülő helyi kézműipart is válsághelyzetbe hozta.

A válságból való kilábalás módja munkalehetőségek, munkahelyek teremtése, s ezáltal a piacképes kereslet növelése volt. A munkahelyteremtésben több elképzelés jelentkezett: mezőgazdasági illetőleg ipari fejlesztés.

A kipusztított területek újratelepítése[cxciii] csak a filoxérának ellenállni képes amerikai szőlőfajtákkal történhetett. Varga János, a váci országos fegyintézet igazgatója már 1885 januárjában szorgalmazta, hogy létesítsenek amerikai szőlőtelepet Vácott, a fegyintézet által bérelt területen. Ez a mintegy 8 kat. h-nyi terület koráb-

ban szántóföld volt.[cxciv] A megvalósításról már nem esik szó. Sőt két évvel később is csak a tervekben szerepel egy kísérleti állomás felállítása.[cxcv] Az ok egyszerű: egy amerikai szőlőtelep létrehozása igen költséges mulatság. A korabeli számítások szerint[cxcvi] egy holdnyi területre kb. 12000 szőlővesszőt kell ültetni, amely ára a szállítási költségekkel és a munkadíjjal együtt optimális esetben 180 forint. A vad szőlővesszőt európai fajokkal kell beojtani, melynek költsége 240 forint. Hat évi munka után lesz a szőlő termő, s ez évi 60 forinttal számolva 360 forintot tesz ki. Egy kat. hold esetében 780 forint és hat év munka szükséges ahhoz, hogy a szőlő hasznot hajtson. Csak komoly beruházással lehetett volna újratelepíteni a szőlőket. 1891-ben határozatot hozott a város 5398 négyszögölnyi területen egy amerikai szőlőtelep felállításáról.[cxcvii] 1895-ben pedig – az 1894. évi XII. törvénycikk utasításának megfelelően – öt hegyközség alakult Vácott.[cxcviii] A szőlőtermesztés azonban nem tudta visszanyerni a filoxéra előtti jelentőségét. A XX. század első felében mindössze 536 kat. h-on termesztettek szőlőt.[cxcix]

Nem talált követőkre az a törekvés sem, mely szerint a mezőgazdaságból élők problémáját a háziipar fejlesztésével oldanák meg.[cc] A néptanítók feladata lett volna az érdeklődés felkeltése, s a különböző háziipari tevékenységek – kosárfonás, fafaragás, szövés, méhészet – megismertetése. Az ötlet kitalálói szerint, ha a családtagok ilyen kiegészítő tevékenységet folytatnak, segítségére lehetnek a gazdálkodónak, ha a földjét elpusztítaná a filoxéra. Bár a háziiparról lelkesen írt a helyi sajtó is, hatása nem volt jelentős, s nem oldotta meg a problémát.

A munkanélküliek sem a mezőgazdaságban, sem a kézműiparban nem találtak munkát. A munkaerő-felesleget leginkább az iparvállalatok szívhatták volna fel. Amint azt a helyi sajtóban is panaszolták: „*... gyárunk egy sincs, mely némileg kárpótolná a munkáshiányt. A szegény embernek itt vidéken nem akad úgyszólván semmi említésre méltó keresetforrása*”.[cci] Az 1880-as években a városban működő gyárakban[ccii] összesen kb. 170–180 munkás dolgozott.[cciii] A város vezetése nagyarányú iparosítással igyekezett megoldani a munkanélküliség okozta problémákat. A város kereskedelmi szerepét elsorvasztó földrajzi körülmények felértékelődtek. A gyáralapítás szempontjából nagyon kedvezővé vált a főváros közelsége, s a jó közlekedési feltételek. A városi tanács, hasonlóan az országos tendenciákhoz, (pót)adókedvezményt, s ingyentelket, ingyen építőanyagot ajánlott az ide települni szándékozó gyáraknak. A törekvéseket siker koronázta. 1889. november 1-jén nyitották meg az *Első Magyar Kötőszövő Gyár*at. A gyár részvénytársasági formában működött. A korában nagyon korszerűnek mondható gyár már a megnyitáskor is 250–300 munkást foglalkoztatott[cciv], tehát egymaga jóval többet, mint a többi működő gyár összesen. Két évvel később kezdte meg – szintén részvénytársasági formában – működését a *Váci Hengermalom*, majd 1894-ben a *Váci Horganyhengermű Rt.*[ccv]

A nagyarányú iparosítás következtében az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottak száma megnőtt. Az 1891-es népszámlálás szerint 2612-en találtak munkát az iparban és a kereskedelemben.[ccvi] Míg az önálló iparosok száma az 1870-es évek elején meghaladta a gyárakban dolgozókét, s a kisipari jelleg volt a döntő, addig a századfordulóra ez megváltozott. A kisiparban foglalkoztatottak

száma alul maradt a gyárakban dolgozókénál. A kisipar jellege is megváltozott: eltolódott a szolgáltatások irányába. Néhány iparág menthetetlenül halálra volt ítélve. A hajómalmok egykor tisztes megélhetést nyújtó tulajdonosai alulmaradtak az olcsóbban dolgozó Hengermalom versenyével szemben. A legnagyobb számban dolgozó szabók is változtatásokra kényszerültek. Az olcsó készruhák elárasztották a váci boltokat is. A magukat a helyi lapokban reklámozó szabók üzleti stratégiájának megváltozását jól szemlélteti Forschner József hirdetése. A szabás-varrás mellett javításokat és tisztítást is vállalt.[ccvii]

A XIX. század végén merésznek tűnő elképzelések is megjelentek a helyi sajtóban. Az iparosok számára megélhetést nyújtó helyi piac fellendítését Vác nyaralóteleppé fejlesztésében látták.[ccviii] A cikkíró szerint a főváros hamarosan pezsgő világvárossá válik, s mint mindenütt a világon, szüksége lesz egy kellemes, jó levegőjű vidéki városra, ahol a fővárosiak üdülhetnek. A kopár szőlőhegyeket fel kellene parcellázni, hogy oda nyaralókat építsenek. Az itt pihenő nyaralók fellendítik a helyi kereskedelmet és a helyi ipart is, „ *... s lesz pénze annak is, aki most kenyeret sem bír keresni, és 20 év alatt városunk lakossága megkétszereződik.* ”[ccix] A parcellázás ugyan 1894-ben megkezdődött, de Deákváron nem a nyaralók, hanem a helyi polgárok találtak otthonra.

Olykor apróságok is átalakíthatják az életet. A szabad szemmel alig látható filoxéra rovar pusztítása katalizátora volt a város gazdasági élete átalakulásának. A szőlőtermesztés, ami addig a legjelentősebb szerepet játszotta a város és vidéke gazdasági életében, néhány év leforgása alatt gyakorlatilag elsorvadt. A helyi piac összeomlását, s a nagyarányú munkanélküliséget eredményezte. A város gazdasági és társadalmi egyensúlya is felborult. A munkaerő-felesleget a fellendülő gyáripar szívta fel, megváltoztatva a város addigi struktúráját. A kézműiparban dolgozók száma ugyan nem változott jelentősen, százalékos arányuk mégis csökkent az iparban foglalkoztatottak számán belül. A gyárak ugyan jótékonyan hatottak a város gazdasági életében, anyagi gyarapodásában, másrészt árucikkeikkel növelték a versenyt a kisipari termékekkel szemben.

IRODALOM

ALFÖLDI Vilma

1983 A dualizmus kora Vácott. = Sápi Vilmos (szerk.): Vác története II. Szentendre, 337–372. p.

ALMÁSI Gertrúd

1987 Vác 1828. évi összeírása. = Váci Könyvek 3. Vác, 111–138. p.

BOROSY András

1997 Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicolaris összeírása. Bp.

BOROVSZKY Samu

1912 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II. köt.

BURUCS Kornélia

1998 Karóból vándorbot, présházi kötényből vándortarisznya. Filoxéravész Magyarországon. = História, 5–6. sz. 57–61. p.
CSOMA Zsigmond
1994–1995 Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösségi kötelékében (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a XVII. század végétől a XX. század elejéig.) Debrecen–Budapest.
DURAY Kálmán
1912 A váci céhek. Vác.
EPERJESSY Géza
1965 A Pest megyei céhes ipar 1686–1872. = Keleti-Lakatos-Makkai (szerk.): Pest megye múltjából. Bp. 243–292. p.
FORRÓ Katalin
1997 Egyesülés vagy autonómia – a váci ipartársulatok megalakulása. = Kutatások Pest megyében Tudományos konferencia I. Szentendre. 245–251. p.
FEYÉR Piroska
1981 A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Bp.
GALGÓCZI Károly
1877 Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monográphiája. III. köt. Bp.
HALÁSZ Zoltán
1981 Könyv a magyar borról. Bp.
HANUSZ István
1901 A bor-ág és nedűje. Kecskemét.
HÉJJAS Pál
1990 Iparigazgatás és iparszervezés Pest megyében a dualizmus első évtizedeiben. = Fejezetek pest megye történetéből. Bp. 389–421. p.
KARCSU Antal Arzén
1888 Vác város története. IX. köt. Vác.
KUBINYI András
1983 A középkori Vác 1526-ig. = Sápi Vilmos (szerk.): Vác története I. Szentendre. 49–77. p.
MIKLÓS Zsuzsa
1996 Vác középkori pincéi. Váci Könyvek 9. Vác.
PETRI Edit
1983 Vác az abszolutizmus korában. = Sápi Vilmos (szerk.): Vác története. II. Szentendre. 289–305. p.
SÁPI Vilmos
1983 Vác a késői feudalizmus idején és a reformkorban: 1686–1847. = Sápi Vilmos (szerk.): Vác története. I. Szentendre. 121–239. p.
TRAGOR Ignác
1903 Vác. Ismertető kalauz. Vác.
1923 Váci érdekességek. Vác.
VARGYAI Gyula

Vác a Horthy-rendszer idején. = Sápi Vilmos (szerk.): Vác története. II. 436–439. p.

JEGYZETEK

[clx] „Filoxérafélék (Phylloxeridae): lomblevelű fákon és szőlőféléken élnek. Gazdasági szempontból talán legfontosabb a *szőlőlevéltetű* (Phylloxera vastatrix), amelyet Amerikából hurcoltak be Európába, s *filoxéra* néven vált hírhedtté. A legapróbb levéltetvek közé tartozik, hossza 1–2,5 mm. Két lényegesen eltérő alakja van: a föld feletti részen levőt általában *szőlő*tetűnek, a föld alatti részeken élőt pedig *gyökér*tetűnek nevezik." Biológiai Lexikon, 1975. 2. köt. 598–599. p.

[clxi] Kubinyi, 1983. 70–71. p.

[clxii] Kubinyi, 1983. 54. p.

[clxiii] Sápi, 1983. 160. p.

[clxiv] A megművelt szőlőterület becsült nagysága: év – a megművelt szőlőterület nagysága; 1696 – 80 magyar hold; 1699 – 168 magyar hold; 1715 – 260 magyar hold; 1720 – 870 magyar hold; 1743 – 2500 magyar hold; 1827 – 6000 magyar hold; Sápi, 1983. 132. p.

[clxv] Beniczky László uradalmi prefektus 1763. június 11-én kiadott települési levelét idézi Kubinyi. 1983. 133. p.

[clxvi] Borosy, 1997. 829–862. p.

[clxvii] Borosy, 1997. 829. p.

[clxviii] Az átszámítás alapja: Feyér, 1981. 380. p.

[clxix] Borosy, 1997. 832. p. 840. p.

[clxx] Borosy, 1997. 834. p.

[clxxi] Borosy, 1997. 834. p.

[clxxii] Borosy, 1997. 848. p. 850. p.

[clxxiii] Almási, 1987.

[clxxiv] Almási, 1987. 132. p.

[clxxv] Petri, 1983. 295. p.

[clxxvi] Forró, 1997. 245–251.

[clxxvii] Héjjas, 1990. 404. p.

[clxxviii] Alföldi, 1983. 344. p.

[clxxix] Vác lakosságának alakulása: 1699: 900 fő; 1728: 1850 fő; 1757: 5588 fő; 1769: 7189 fő; 1784: 8334 fő; 1828: 11075 fő; 1873: 12895 fő; 1881: 13199 fő; 1891: 14450 fő; 1900: 16808 fő. – Sápi, 1983. 160. p.; Alföldi, 1983. 369. p.

[clxxx] Alföldi, 1983. 352. p.

[clxxxi] Karcsu, 1888. IX. 434. p.

[clxxxii] Galgóczi. 1877. III. 116–117. p., Tragor, 1923. 73. p.

[clxxxiii] Alföldi, 1983. 338. p.

[clxxxiv] Váczi Hírlap 1887. október 23.

[clxxxv] Egyes adatok szerint 1878-ban. Halász, 1981. 45. p. 1875. augusztus 30-án Pancsova határában már 68,5 holdat fertőzött meg a filoxéra. Burucs, 1998. 58. p.

[clxxxvi] Váczi Hírlap 1882. június 11.

[clxxxvii] Uo.

[clxxxviii] Váczi Hírlap 1885. augusztus 23.

[clxxxix] Alföldi. 1983. 340. p.

[cxc] PML VO Vác várostörténeti iratok levéltári gyűjteménye, Egyesületek, 12. tétel.

[cxci] Váczi Hírlap 1888. április 8.

[cxcii] Váczi Közlöny 1883. augusztus 5. Az iparról és iparosról.

[cxciii] Az 1883:XVII. tcikk a phylloxera vastatrix terjedése ellen teendő óvintézkedésekről. A fertőzött területeket „*a tulajdonosoknak kárpótlás való igény nélkül*” kiirthatták, de a parlagon maradt földek hat évi földadómentességet élveztek. Magyar Törvénytár 1882–1883. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 229–232. p. Az 1891:I. tccikk. szerint az amerikai szőlőfajokkal beültetett szőlők tíz évi adómentességet kaptak. Magyar Törvénytár 1889–1891. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 367–369. p. Az 1896:V. tcikk rendelkezik az új telepesek számára adható hitelekről. Magyar Törvénytár 1896 évi törvénycikkek. Bp. 1897. 6–13. p.

[cxciv] Váczi Közlöny 1885. január 18.

[cxcv] Váczi Hírlap 1887. október 23.

[cxcvi] Váczi Hírlap 1888. február 26.

[cxcvii] PML VO Vác város tanácsülési jegyzőkönyve V 476. 6711/91.

[cxcviii] PML VO Vác város polgármesterének közigazgatási iratai, 1606/1896.

[cxcix] Vargyai, 1983. 438. p.

[cc] Váczi Közlöny 1888. május 13.

[cci] Váczi Hírlap 1889. március 17.

[ccii] 1853. (alapítás éve) Reitter-féle kocsigyár; 1862. Neumann-féle ecetgyár; 1867. Lőwinger-féle aranyozottáru- és bútorgyár; 1868. Udvardy – Hoffmann-féle gőzmalom; 1878. Saxlehner András-féle szalmahüvelygyár. – Borovszky, 1912. II. 156. p. 1881. Neumann Zsigmond szalmahüvelygyára; 1882. Mayer Sándor könyvnyomdája; 1885. Preszburger Károly és Tsa bútorgyár. – Tragor, 1903.

[cciii] Alföldi, 1983. 352. p.

[cciv] Alföldi, 1983. 346. p.

[ccv] Alföldi, 1983. 347. p.

[ccvi] Alföldi, 1983. 353. p.

[ccvii] Váczi Hírlap 1891. április 5.

[ccviii] Váczi Hírlap 1887. július 31.

[ccix] Uo.

Szűcs Judit

KOVÁCSOK ÉS BOGNÁROK CSONGRÁDON A XIX. SZÁZADBAN

A paraszti gazdálkodás számára az iparosok közül a kovács és a bognár munkája és terméke volt a legfontosabb. Ezért vizsgálom a két ipar XIX. századi csongrádi képviselőit.

Az iparok levéltári források, főként inventáriumok alapján történő elemzésének eddig a következő módjait választottam. Egy témaként általában a mesterségek, majd egy foglalkozási csoport leltárait, aztán egy-egy műhelyt, berendezéseket, szerszámokat is tartalmazó inventárium részletes elemzését végeztem el.[ccx] Most két rokonszakmát választottam.

A leltárak és más dokumentumok tárgyalása előtt nézzük meg, mit mondanak a statisztikák a két ipar török idők utáni újjáéledéséről! Az 1760-ban feljegyzett 20 mesterről nem tudjuk, milyen iparokat képviseltek. Az 1775-1776-ban megalakult 3 önálló céh, a takács, a csizmadia, a szabó és a szűcs (a két utóbbi együtt) a viseleti iparokat jelentette.[ccxi]

Valamilyen szinten a kovács és a bognár iparnak már a török idők utáni szerveződés, betelepülés kezdetén is kellett lenni, hiszen ezen iparok a kialakuló és megerősödő paraszti gazdaságok működésének abban az időben is fontos hátterét adták. Csak az ipar művelői nem alakítottak céhet, vagy más közeli település céheihez tartoztak. Az asztalosok, a lakatosok és a pintérek együtt 1815-ben, a kerékgyártók és a kovácsok 1820-ban nyerték el céhlevelüket.

Az ácsok és a molnárok is 1820-ban alkottak önálló céhet.[ccxii] A megalakulás évéből nem tudjuk a céheket alapító mesterek számát. Az 1828-as összeírás szerint 102 mesterből 9 kovács, 5 bognár, 25 segédből 5 kovács, 1 bognár volt.[ccxiii] Pár évtizeddel később a mesterek száma közel megkétszereződött. A XIX. század közepéről csak ezek számáról van adatunk. 1855-ben a 316 céhes mesterből 27 kovács és bognár tartozik egy céhbe.[ccxiv] (A paraszti gazdaság XIX. századra is vonatkoztatható igénye szerint a 27 mester többsége kovács lehetett.) Az 1860-as években az egyesült céhnek kettővel kevesebb, csak 25 tagja volt.[ccxv] Céhen kívüli iparosokkal is számolhatunk ekkor (is).

Csongrádról hagyatéki leltárak nagyobb mennyiségben és folyamatosan 1854-1860 között készültek és maradtak fönn.[ccxvi] A leltárak feltárása, feldolgozása 1993-1996 között *A társadalmi rétegződés kifejeződése a textíliákban és a gyermeknevelésben Csongrád mezőváros példáján* címen OTKA kutatási témaként foglalkoztam a csongrádi hagyatéki leltárakkal. (Az OTKA-kutatás nyilvántartási száma T 7030 volt.) 1997-ben Csongrád város önkormányzata támogatásával folytatódott a munka. Az OKTK, az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások közalapítvány terhére 1997 őszén 1 évre elfogadott kutatási témám *Csongrád társadalma a tárgyakban* címet viseli (Nyilvántartási száma: A 1365.)

A leltárak feltárását 1998 őszén, jelen előadás, kézirat leadása időpontjában Labádi Lajos levéltárigazgató és Perczel Olivér levéltárkezelő közreműködésével fejezzük be. A feldolgozáshoz a számítógépes programot készíti és az adatfelvételt

végzi Szűcs Imre. A számítógépes feldolgozás munkájában konzultációs kapcsolatban állunk Benda Gyulával és Granasztói Péterrel.

Kérdés, hogy az 1854-1860 közötti leltárakból hány kovács és bognár inventárium és Haláleset Fölvétele dokumentum került elő, ezeket lehet-e, hogyan lehet értelmezni. A jelzett időszakból 8 Haláleset Fölvétele és/vagy leltár készült elhalt kovácsról, kovácsfeleségről, egy bognárról. (Az 1. számú melléklet az iratok főbb adatait tartalmazza.) A 8 leltárból azokat tárgyalom részletesebben, amelyek más kiegészítő forrásokkal együtt az elhalt kovács életkörülményeiről, családjáról, a szakma gyakorlásáról értékelhető adatokat tartalmaznak.

Az egyetlen leltár, amelybe szerszámokat vettek fel, Szalkai Szabó György 1859-ben 63 évesen elhunyt kovács halála után készült. Nézzük meg először az elhalt családi helyzetét! Első feleségétől született öt gyermekéből négy nagykorú. A legidősebb fia szintén iparos, Csongrádon élő, 38 éves órás. Két lánya férjezett. (A férjek foglalkozását nem tudjuk.) A legfiatalabb nagykorú fia katona. Az ötödik gyermek egy kiskorú, 16 éves lány. Második felesége 9 évestől fél évesig 5 gyermeket szült. Az idős iparos családi helyzete a leltárakhoz kapcsoltan *Haláleset Fölvétele* című dokumentum alapján a maga korában is rendhagyónak számított.

Az apa ingatlan vagyonából halála előtt vagy a halála utáni hetekben eladták a szőlőt. (A haláleset és a leltár felvétele között 28 nap telt el.). Ugyanis a leltárba bejegyzetten Fekete István szőlő árában 336 forinttal tartozott. Körülbelül 1 hold szőlő ért ennyit. Az ingatlan vagyon következő két tétele egy ház 840 forintra és egy házrész Bökény 20 forintra értékelve. Az ingó vagyon néhány bútordarabból, boros edényekből és a kovácsműhely néhány berendezéséből állt. A szőlőt már eladták, a jó állapotú boros edényeket, hordókat, kádakat még nem adták el, illetve többségük még megvolt. A tulajdonlás teljességében hasonló átmeneti helyzetre következtethetünk a kovácsszerszámok alapján is. Ezek 11 tételt jelentenek, és 22 forint 3 krajcárra becsülték őket. (Lásd a 2. számú mellékletet!) A műhelyből a legfontosabb berendezések, fuvó (fújtató), kétfajta üllő, sutu (satu) és néhány szerszám, fogók, reszelők és fúrók voltak még meg. Egy baltát kivéve mind jóállapotú.

Végül összegezve a számunkra legfontosabbakat, Szalkai Szabó György leltára tükrözi a mezővárosi iparosoknak azt a törekvését, hogy öregkori megélhetésüket, biztonságukat kis földtulajdonnal igyekeztek biztosítani. A legidősebb fiú mestersége (órás), amely apjáénál (kovács) szellemileg igényesebb, tisztább, polgáriasultabb ipart jelentett. Tehát a fiú apjához képest a társadalmi-foglalkozási ranglétrán előbbre lépett.

A Csongrád járáshoz tartozó, Farkas Péter nevű, Síróhegyen élő, 1860-ban 58 évesen elhunyt kovácsmester halála után készült iratok is bővebb elemzést érdemelnek. Kérdés, hogy egy mezőváros körzetéhez tartozó községben, faluban elhunyt kovács iratai mit mondanak a mesterség műveléséről, a családi, anyagi, társadalmi helyzetéről.

Legelőször idézem az elhunyt nagykorú gyermekeinek adatait szószerint: *"1ső Farkas György kovács 32 éves mindszenti tömörkényi szállásokon lakik 2ik Farkas János 27 éves kovács lakik Pesten 3ik Farkas Ferentz 25 éves kerékgyártó tartózkodnak Csongorádon 4ik Farkas Mihály 22 éves béres Mindszenten 5ik Far-*

kas Katalin 20 éves szolgálló Síróhegyen 6ik Farkas Terézia 30 éves mindszenti lakos Kis Takács János nője" Lapalji jegyzetben: "Farkas György Mindszenten Kósa Ferentznél dolgozik kinek leányát elvette".

A fenti adatokat a peres iratok egészítik ki. Ezek felhasználásával határozható meg vázlatosan az iparos családnak az apa halála idejére kialakult társadalmi helyzete. A négy fiú közül György, a legidősebb apja foglalkozását űzte, vele együtt dolgozott. Az utólagos bejegyzés a legidősebb fiúnak az apa halála utáni szakmai, magánéleti megállapodását jelenti. (Róla még lesz szó.) János szintén kovács lett, vándorlása során juthatott Pestig. Ott le is telepedett. Tanyai, falusi kovács apjánál, testvérénél bizonyára több szaktudással művelte a nagyvárosban az ipart. A pesti, szülőhelyétől távoli megállapodást a szakmai megfelelésen túl az is indokolja, hogy otthon nem számíthatott az apai műhely átvételére, vagy családi örökségből önálló műhely állítására. Az első fiút ugyanakkor a családi kötelezettség, a fiatalabb testvérek eltartása a szülőhely környékéhez és apjához kötötte.

A harmadik fiú, Ferenc kerékgyártó lett. A kováccsal rokon szakmát választotta. Apja halálakor Csongrádon Sarusi nevű tanítómesterénél dolgozott. A "*tartózkodnak*" többes száma nős állapotára utalhat. A negyedik fiú béres mindszenten. Az iparos családi környezetben ennek az lehetett a magyarázata, hogy a fiú szellemi képességei nem tették lehetővé mesterség tanulását. Az idősebb lány férje foglalkozását nem tudjuk meg, de a paraszti munkához nem (vagy kevésbé) értő iparos lányok általában iparosok feleségei lehettek a XIX. században is.

Összegezve a falusi kovács fiainak foglalkozási-társadalmi helyzetét, három fiából egy tanyai-falusi, egy pesti (nagyvárosi?) kovács, egy kisvárosi kerékgyártó lett. Tehát a fiúk apjuk foglalkozási társadalmi helyzetét megtartották, illetve ettől tovább léptek – tudva az apa életvitelét – saját erejükből.

Az elhalt második felesége és a legidősebb fiú beadványaiból tudjuk meg, hogy mindketten az elhaltról gondoskodásra hivatkozással maguknak, illetve családjuknak követelik a szerény ingatlan vagyont. A leltárba a háztartási eszközök, néhány bútordarab és ágynemű mellett "*az egész kovács szerszám*" 20 forintra becsülve került. A kovács szerszámok a vagyon értékének egyharmadát jelentik. Az érték és a megfogalmazás szerint sem jelentenek a szerszámok teljes berendezést. Sajnos itt még csak nem is részletezik a szerszámokat.

A kiskorúak jussáért folyó per irataiból tudjuk, hogy a legidősebb fiú apjával dolgozott, hogy a kiskorú gyermekeket el tudják tartani. Majd ugyanez a fiú elzüllött, beteg apjáról gondoskodott. Ő jogos tulajdonának érezhette a műhely berendezését. Nem bízhatott abban, hogy ezt meg is kapja. Ennek egy részét a leltárba vétel elől el is rejthette.

Kérdés, mit mondhatnak a másfél év különbséggel elhunyt gazdálkodó apa és kovácslegény fia iratai számunkra. A két személy, ugyanazon család egymást követő generációja képviselőjének dokumentumai néhány fontos adatot biztosítanak a XIX. század közepi iparos foglalkozás-választás családi-társadalmi hátteréről. Az apa, Farkas Mihály 62 éves gazdálkodó, községi választmányi tag (leltára, más iratai nyilvántartási száma: 1281/1855.) 5 hold 900 négyszögöl szőlő, ház és veteményföld tulajdonosaként halt el. (Ingó és ingatlan vagyonának összértéke

7879 forint.) A vele egy házban lakó, nagykorú nős fia, Farkas László lehetett a tényleges gazdálkodó. Az apa kiskorú gyermekei közül Farkas József nevű 19 éves fiát ekkor Hódmezővásárhelyen vándorló kovácslegényként, Györgyöt 12 éves iskolásként jegyezték be.

Magától értetődő lehetett, hogy az elsőszülött fiú az idősödő, választmányi tagként tevékenykedő apától átvette a szőlőbirtok művelését. Ugyanakkor az apa felmérhette, hogy birtoka nagysága mellett a kor színvonalán fiatalabb fia(i) anyagi társadalmi helyzetét iparosként alapozhatja meg. Az apa után másfél évvel elhalt kovácslegény fiú Haláleset Fölvételében 14 éves öccsét, Györgyöt már kéményseprő inasként írták be. A legkisebb fiú a bátyjáénál könnyebb és a városias közegben új mesterséget tanult.

A Farkas család tagjai nemcsak a társadalmi-foglalkozási térben mozogtak rugalmasan, hanem földrajzilag is. Az a tény, hogy az egész fiatal segéd apja halálakor még Hódmezővásárhelyen vándorol, természetes. De az, hogy az apa, Farkas Mihály nőtestvére, Viktor (a Viktória nevet használták így) Kecskeméten, Török Lászlónál volt férjnél – az adott időszakban gazdacsaládban az ilyen távolra kötött házasság a korabeli iratok szerint – kivételnek számított.

Két azonos foglalkozással jelölt, de különböző anyagi helyzetű családfő eltérő starthelyzetet biztosíthatott utódainak az iparosként induláshoz. Erre XIX. század közepi adatunk van. Futó Kovács Mátyás gazdálkodó halálakor Csányi István nevű 15 éves bognárinas unokájára 1500 forint jut az örökségből. (F. K. M. leltáráról később lesz szó.) Farkas József kovácslegény apja után 437 forintot örökölt, illetve örökölt volna, ha fiatalon meg nem hal. A két összeg kezdő iparosnak induló tőkeként eltérő indulóhelyzetet jelentett. Az előbbi összegből, 1500 forintból kisebb házat és műhely berendezését is meg lehetett venni. (A leltárak becsült árai alapján következtetve.) Az utóbbi összeg mindkettőre nem lett volna elég. Sajnos az utóbbi példa jelzi az általános helyzetet. Az iparosok jelentős része minimális tőkével vagy tőke nélkül indult.

Csongrádra iparosok közelebbi és távolabbi vidékekről a múlt században (is) érkeztek. A XIX. század elején települt iparosokra, kovácsokra és bognárokra példa a Csókfalváról érkezett Piroska család. (A család származási helyét a család szóbeli emlékezete tartja számon napjainkig.) 1828-ban Piroska Ferenc kovácsot írják össze családfőként. 1858-ban, 30 év múlva Piroska János bognármesterről tudjuk meg, hogy 24 évesen Piroska Ferenc és Pálfi Anna fiaként, Gresó Erzsébet férjeként 24 évesen hunyt el. (Haláleset Fölvétele ny. sz. 3391/1858.) Az irat szerint vagyontalanul halt el. Jogosan feltételezhetjük, hogy a fiú apja támogatásával indult önálló iparosként. Ezt a vagyont az apa magának tarthatta, nem engedte fia leltáraként felvenni. Majd az 1889-es iparos összeírásban Piroska Antal kovács szerepel 25. sorszámon. A jelzett források a XIX. század folyamán a családnak három egymást követő generációja 1-1 iparos, kovács és bognár képviselőjéről adnak hírt. A család meghatározó alakjai a XIX. század végétől már értelmiségiek és művészek.

Kérdés, hogy egy megfelelő gazda-leltár(a) hogyan és hány féleképpen szolgáltathat adatot a vizsgált iparok és a paraszti gazdaság viszonyára. Szolgáltathat három megközelítésben is. Nézzük ezeket sorba!

Ehhez érdemes megnézni az eddig feltárt leltárakból a legmódosabb gazdálkodó, Futó Kovács Mátyás inventáriumát és Haláleset Fölvétele dokumentumát. (Ny. sz. 285/1855.)

A H.F. az örökösök között jelzi elhalt lánya 3 fiának életkorát, foglalkozását és tartózkodási helyét. Legidősebb fiú, Csányi Pál 27 évesen kovácslegényként Kolozsvárott vándorol, a legfiatalabb fiú, Csányi István "*bognár inas 15 éves hollété nem tudatik*". (A középső fiú, János 25 éves szabólegény szintén Kolozsvárott vándorol.) A háromból két fiú a paraszti gazdasághoz legközelebb álló szakmákat választotta. Apjuk szintén iparos lehetett.

A fiúk az anyai nagyszülő tekintélyes vagyonából jussukat megkapva – csak abból – tudtak házat venni, műhelyt állítani. Az inventáriumhoz csatolt iratokból megtudjuk, hogy a legfiatalabb unoka – ahogy már szóba került – 1500 forintot örökölt. Ebből az összegből – ahogy erről már történt említés – házat lehetett venni és műhelyt lehetett állítani. Így is történhetett, mert az 1889-es jegyzékben 70. sorszámon Csányi István kerékgyártó szerepel. (A Csányi név Csongrádon nem elterjedt, biztosak lehetünk abban, hogy a két forrásban szereplő azonos név és foglalkozás azonos személyt takar.)

Második megközelítésben az inventárium Tartozási állapota szolgáltat adatokat. Ebből a rovatból kiderül, hogy az elhunyt 2 kereskedőnek és 4 iparosnak tartozik. A tartozás összege egy kisebb ház árát (888 forint) teszi ki, de vagyonához képest jelentéktelen összeg. A négy iparos közül az egyik Tari Illés kovács. (A másik három 1 építőmester, 1 pintér és 1 szűrszabó.) Egy ilyen gazdálkodó már a XIX. század közepén is (a XX. században is érvényben maradt szokás szerint) egy évben egyszer vagy kétszer, aratás, cséplés után vagy újévkor számol(hatot)t el kovácsával. A március 1-jén felvett leltárban az újkor vagy újévkor megkezdett szolgáltatás értékét, elszámolását rögzíthették 49 forint 52 krajcár értékben.

Futó Kovács Mátyás kapcsolata a vizsgált iparokkal kettős. Egyik részről leszármazottai között ilyen mesterséget tanulók voltak, illetve ezen ipar képviselőjével (kováccsal) állt munkakapcsolatban.

Harmadik megközelítésben a tárgyalt leltárt alapul vettük a korabeli kovács és bognár munkájának, termékeinek rekonstruálásához. Az eddig feltárt inventáriumok közül Futó Kovács Mátyásé tartalmazza a legnagyobb ingó és ingatlan vagyont, melynek értéke 48.430 forint. A kor színvonalán legteljesebb csongrádi tárgy- és ingatlan együttes ebben az inventáriumban található. Ebből sorra lehet venni a két tárgyalt szakma művelőinek a paraszti gazdaság számára készített termékeit.

Ehhez segítségül hívtam két adatközlőt. Egyik Fekete László (sz. 1920.), aki a nagyszülők által vezetett, várostól távoli tanyán nőtt fel, a kovácsmesterséget idős csongrádi iparosoktól tanulta. A másik adatközlő a szülei gazdaságát öröklő, ezermester középparaszt gazda, Atkári György lánya, Csépai Jánosné, Atkári Anna (sz. 1924.). Az adatközlők családjában a tárgyak, berendezések megőrzése, azok szár-

mazása, készítése történetének ismerete lehetőséget adott a XIX. századi állapotok vázlatos összerakásához, felidézéséhez. Ezen vizsgálat a történeti, levéltári (írott) forrást a néprajzi (szóbeli) forrás, néprajzi adatok egészítik ki. Ezt a módszert egy gazdálkodónő leltára elemzésekor alkalmaztam.[ccxvii]

A műutak elterjedése előtt az Alföldön csak télen vasalták a lovat, szarvasmarhát. A patkót a kovács készítette, legtöbbször ő is rakta föl. Nevezett gazdának 8 lova és 10 jármos ökre (a leltár 2. oldalán Egyéb ingóságok alatt 5. és 1. tétel) patkoltatásáról kellett gondoskodnia. (Településtől távoli tanyán a gazda által hidegen patkolásra a XX. század elejéről is van adatunk.) Az 1 vasas szekeret, 3 vasas kocsit, 3 ekét minden készületestől (2. oldal 9., 10. és 11. tételek) a kovács és a bognár csinálta. A vasalást a kovács, a famunkát a bognár. A kocsit a kovács és a bognár ekkor is rendelésre csinálhatta, piacon is árulhatta. A csatló láncot és vontató láncot kovács készítette (2. oldal 12. és 13. tételek). A 10 ökörhöz tartozó jármos szerszámot (2. oldal 1. tétel) a bognárra bízták. A szánok közül a ló utánit a bognár, az ökör utánit (2. oldal 17., 16. tételek) a gazda vagy bérese is faraghatta. Az utóbbi durvább kidolgozású, egyszerűbb formájú volt.

A szerszámnyelek, vasvilla, vaslapát, ásó, kapa, vasgereblye (2. oldal 18., 3. oldal 2., 5., 6., 4. oldal 47. tétel) házilag is készülhetett, bognártól is vehették. A leltárban szereplő szerszámok között két helyen is találhatóak a barkácsoláshoz, közelebbről bognármunkához való eszközök, fúrók, kétkézvonók, fűrész, véső, balta (3. oldal 7., 8., 9., 10., 11., 12. és 5. oldal 2., 3., 4. tételek és az 5. tételként szereplő két pad lehetett esztergapad) mindezek valószínűsítik, hogy a famunkák egyszerűbb részét is maguk végezték.

A kasza nyelét (4. oldal 38. tétel) mindig bognár, a köszörűkő (4. oldal 48. tétel) vályuját, fatengelyét bognár és a gazda is készíthette. A vásárban vett vasas fülű vödör (4. oldal 43.tétel) fülének, a szintén vásárban bognártól vett favillának (3. oldal 1. tétel) vasalását a tulajdonos a kováccsal csináltatta meg. A kaszaüllő kalapáccsal (3. oldal 18. tétel) kovács és bognár munka. A baltát, a fejszét, a szénahúzó horgot és a bárdot (3. oldal 12., 21., 23. és 4. oldal 8. tétel) a kovács vasból kovácsolta, az élbe acélt forrasztott. A szénavágót (3. oldal 22. tétel) acélból csinálta. A kovács fúrót, kétkézvonót (3. oldal 7., 8. és 9. tétel) még az 1930-as években tudott készíteni. Bár ekkor már csak magának csinálta, mert gyári áruként lehetett kapni. A múlt század közepén még tömegével tőle vásárolhatták.

Az előbbiekből láthatjuk, hogy a gazdaság és háztartás eszközei közül mit készített a kovács és a bognár, az utóbbi termékéből, ha nem is azonos színvonalon, mit csináltak, faragtak meg házilag. Ezt a rekonstrukciót tovább pontosíthatja a korból származó árlimitáció és a gyáripar terméktörténete.

Mit tudunk meg, és milyen következtetéseket tudunk levonni a tárgyalt ipar képviselőiről egy 1860-ban kiadott vándorkönyv alapján? Ezt a vándorkönyvet a Csongrádon 1838-ban született Szabó Rajmund kerékgyártólegénynek állították ki.[ccxviii] A bejegyzésekből először megtudjuk, hogy Hernger Gábor kerékgyártó volt a mestere. Nála szabadult 1859-ben. Ezután 45 hetet dolgozott nála. Majd szintén ebből tájékozódhatunk arról, hogy ebben az időben a vándorkönyv aláírói, hitelesítői a csongrádi Kovács és Kerékgyártó Czéh tisztségviselő mesterei a kö-

vetkezők voltak, F. Cz. M., vagyis főcéhmester Szlávik Farkas, Al. Cz. M., alcéhmester Szőke Illés és Cz. J., céhjegyző Gyeorgyiades Károly. Az aláírásból nem derül ki, hogy a 3 mester közül ki kovács, ki bognár.

Következő kérdés, a vándorkönyv adatait hogyan egészítik ki más források, elsőként például a 29 évvel későbbi, az 1889-ben készült iparosjegyzék. Az iparosoknak a céhek eltörlése utáni újjászerveződését dokumentáló listában 167. sorszámon szereplő ifj. Hernger Gábor kerékgyártó a 29 évvel korábban a vándorkönyvbe bejegyzett Hernger Gábor fia lehetett, aki apja mesterségét folytatta. A 137. sorszámon bejegyzett Hernger Sándor kerékgyártó közeli rokon lehetett. A család a XIX. század elején kerülhetett Csongrádra. Az apa, Hernger Gábor 1856-ban már Csongrádon van. Neve és foglalkozása Imre István nevű szolgája irataiban annak halálakor szerepel (Imre István iratai ny. sz. 102/1856.)

A vándorkönyvben céhjegyzőként olvasható Gyeorgyiades Károly nevét az 1889-es jegyzékben 147-es sorszámon kovácsként találtam meg. A vándorkönyv főcéhmester aláírója Szlávik Farkas. A listán 198. sorszámon Szlávik József kovács nevét találtam azonos vezetéknévvel. A két Szlávik kapcsolatát, Szlávik Farkas foglalkozását, Gyeorgyiades Károly személyének azonosságát kiegészítő adatokkal kell még bizonyítani.

Egy családrekonstrukciós vizsgálat adatai, eredményei alapján[ccxix] a következő kérdést úgy vethetjük fel, hogy szintén a tárgyalt vándorkönyvet aláíró Szőke Illés alcéhmester családjának egymás követő generációiban a vizsgált foglalkozások, bognár és kovács hogyan vannak jelen. Szőke Illés azonosítható Szőke Sebestyén 1823-ban született fiával. Az apa. Sz. S. az 1828-as összeírásban házas zsellérként, egyben kerékgyártóként szerepel. A fiú, Illés (1823-1903.) szintén kerékgyártó és céhe tisztségviselő tagja 1860-ban. Ezt vagy más céhbeli tisztséget hosszabb ideig betölthetett. 1873-1895 között városi képviselő volt. 7 gyermeke született. Három fia közül kettő iparos lett. Gyula (1854-1877) kovácsnak tanult, fiatalon, nős családtalan emberként halt meg. Ferenc (1856-1929) bognár lett. Szőke Ferencet megtaláljuk az 1889-ben készült iparos összeírásban. Tehát a céhek fölöszlatása után szerveződő mesterek közé felvetette magát. 1890-ben tagja az Ipartestületnek. 1893-ban ennek elnöke lett. 1897-ben újjáválasztása után lemondott. A közéleti feladatok, problémák az ipar gyakorlásától, inasok nevelésétől vonták el. Jelentős anyagi veszteségei is lettek. Majd 4 évi elnökség után a mindennapi kerékgyártó munkát választotta. Ferenc fiai közül István és Ferenc apja foglalkozását követte, Illés kovácsnak tanult. (Egy fia sikeres kereskedő lett Pesten, de ez már egy másik témához tartozó adat lehet.) Istvánról többet nem tudunk. Illés Tömörkényre nősült.

A családnak utolsóként a bognármesterséget tanult, életét Csongrádon leélő tagja, ifj. Szőke Ferenc (1887-1960) az első világháború után az ipar művelését föladta. A Kisrétben gazdálkodott, ott is lakott. Ezzel a család kapcsolata a két vizsgált mesterséggel megszakadt.

A Szőke Sebestyén őstől származtatható, csongrádi Szőke családban a bognármesterség apáról fiúra 4 generáción keresztül hagyományozódott a XIX. század folyamán. Összefoglalva ennek képviselői: Szőke Sebestyén, Szőke Illés (1823-

1903), Szőke Ferenc (1856-1929), ifj. Szőke Ferenc (1887-1960). Az egymást követő generáció családjaiban esetenként megjelennek a társszakma képviselői, a kovácsok is. De a 4 generációból a második és harmadik generáció bognármester családfője jelenti az ipar gyakorlásában, a szakmához kötött és a város közéletében betöltött szerepe alapján a család felfelé, előre vivő ágát.

Ugyanakkor ez a Szőke családnak nevezett ága meg sem jelenik a XIX. század közepi inventáriumokban. Ennek oka, hogy 1855-1860 között nem hal el a családból senki. Ez a példa is figyelmeztet arra, hogy ezek a leltárak csak egyik forrásai lehetnek a tágabb kor társadalma, iparosai vizsgálatának.

De mit mondhatnak témánkhoz a kor peres iratai? Még pontosabban mit mondhat egy kovácsról a vele, nála készült, ugyanakkor nem a szakmájához tartozó kifizetetlen számla és záloglási jegyzőkönyv?

Az 1858-ban Elekes Balázs kovácsmesternél felvett záloglási és Becslési jegyzőkönyvbe Martics Ignácz kereskedő követelésére, kifizetetlen számla miatt a kovácsmester házában található bútorok, lakberendezési tárgyak egy részét veszik fel. A kifizetetlen száma "*aprólékok*" és egy meszely pálinka mellett 1 tucat finom páros késről, 1 tucat paflong kanálról, 2 pár cipőről szól. A tételek többsége a feleség vásárlását, igényét jelenti. A korban, a leltárak ismeretében iparos, kovács családban nem átlag polgári igényességet jelző darabok Elekes Balázs anyagi lehetőségeit is meghaladták. Ezért nem tudta kifizetni a számlát, és ezért kellett ingó vagyona egy részét elzálogosítani. A kutató sajnálatára a tárgyak nem a kovácsműhelyből kerültek ki. Ennek oka lehetett, hogy a vásárlás a feleség igényét jelentette, és ellenértékeként az elzálogosított tárgyak is a hozományából kerültek ki. A per dokumentumai egy XIX. század közepén élt csongrádi kovácsmester családjának életviteléről, polgári igényéről ad hírt. (A per az iratok szerint barátságos megegyezéssel végződött, mely szerint Elekes Balázs és Sarusi Teréz határidőre fizetnek.)

A fentiekben a XIX. századi, főként század közepi iparoséletéből a kovácsok, bognárok munkájáról, anyagi-társadalmi helyzetéről, életmódjáról, az iparnak a családokban megjelenéséről, hagyományozódásáról kaptunk mozaikszerű képet a levéltári forrásokat faggatva. A fenti részelemzések kapcsolódnak a XIX. század iparosainak és egész népi társadalmának inventáriumok, árverési jegyzőkönyvek, ezekhez kapcsolódó peres iratok alapján már végzett és ezután elvégzendő vizsgálatához.

A kovács és a bognár inventáriumok és Haláleset Fölvétele dokumentumok főbb adatai[ccxx]

Sorszám	ny.sz.	n é v	családi állapot	foglalkozás	kor	ingó vagyon	ingatlan vagyon	Megjegyzés
1.	*506/1857.*	*Vörös Rozália Endrődi András neje*	*férjezett*	*kovácsmesternő*	*55*	*3 for*	-	

2.	*598/1857.*	*Kókai Rozá-lia Dányi György neje*	*öz-vegy*	*kováts-mesternő*	*57*	*-*	*-*	*2 hold szöllejét még életében eladta*
3.	*2042/1857.*	*Farka József*	*nőte-len*	*kováts-legény*	*19*	*437 for*	*-*	
4.	*2137/1858.*	*Endrődi András*	*öz-vegy*	*kovács*	*67*	*-*	*-*	
5.	*2543/1858.*	*Lajos István*	*nős*	*kováts-mester*	*65*	*16 for*	*906 for*	*Tartozásként csak a 30 forint teme-tési költség jelentkezik.*
6.	*3391/1858.*	*Piroska János*	*nős*	*bognár mester*	*24*	*-*	*-*	
7.	*1560/1859.*	*Szalkai Szabó György*	*nős*	*kovács*	*63*	*62 for*	*1196 for*	*Tartozás 534 forint*
8.	*306/1860.*	*Farkas Péter*	*nős*	*kováts-mester*	*58*	*60 for*		

2. számú melléklet

Szalkai Szabó György hagyatéki leltárának 2. lapján a "*kováts mesterséghez való szerszámok*":

[ccx] Szűcs Judit: Csongrád iparosainak szerepe a XIX. századi mezőváros társadalmában. = IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém. 1994. 11. 9-11. Szerk. Dóka Klára, Éri István. Bp. 1995. 216-222. Szűcs Judit: A vizekhez kötődő munkák, iparok képviselői Csongrádon a XIX. században. Oppidum-Csongrád, Szerk. Georgiádes Ildikó, Sebestyén István – Csongrád, 1996. 89-102. Szűcs Judit: Gyovai Antal mézeskalácsos leltára. Luxusiparok. Szerk. Horváth Sándor és Szulovszky János. Budapest-Veszprém. 1997.

[ccxi] Pozsár István: A csongrádmegyei céhek története. Csongrád, 1912. 114-116.

[ccxii] Pozsár István i.m. 113-115.

[ccxiii] Barta László: Az 1828. évi országos összeírás Csongrádon. = Mozaikok Csongrád város történetébol. (szerk.): Bálint Gyula. Csongrád, 1980. 198.

[ccxiv] Palugyay Imre: Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest, 1855. 476-477.

[ccxv] Pozsár István i.m. 115.

[ccxvi] CsmL SzL Csongrádi Cs. Kir. Vegyes Szogabírójának iratai – Polgári Peres iratok 1854-1856. Az 1854-1858 közötti évekből teljesen feltárt leltárak és Haláleset Fölvétele, néhány esetben Árverési jegyzőkönyvek alapján az elhaltak foglalkozási-társadalmi megoszlása a következő: 6 polgár, 86 gazdálkodó, 65 iparos, 152 napszámos, 66 egyéb (halász, juhász kupec, dohánykertész, szolga, koldus, cigányzenész), 11 meghatározhatatlan foglalkozású.

[ccxvii] Szűcs Judit: Csongrád társadalma a tárgyakban: Harmai Rozália csongrádi földművesné leltára (Forrásközlés és forráselemzés). = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Ethnographicae 2. 5-36.

[ccxviii] Tari László: Adatok Csongrád mezőváros céheinek történetéhez. = Mozaikok Csongrád város történetéből 1981. Szerk. Bálint Gyula György. Csongrád, 1981. 139-142.

[ccxix] Vass Erika: Csongrádi családok XIX-XX. századi története családrekonstrukciós módszer felhasználásával. Szakdolgozat. Kézirat. 42-50.

[ccxx] Megjegyzések: az ingó és ingatlan vagyonról a krajcárokat elhagytam.
(A név és foglalkozás írásképe a leltárét követi!)

Kemecsi Lajos

JÁRMŰKÉSZÍTŐ IPAROSOK ÉSZAK-DUNÁNTÚLON

A kocsi, szekér készítése bonyolult, összehangolt tevékenység. Az alkatrészek megmunkálásához alapos ismeretekre, szaktudásra és meghatározott eszközkészletre van szükség. Előadásomban az Észak-Dunántúlon folytatott több éves néprajzi terepmunka, szakirodalmi, levéltári és adattári adatgyűjtés eredményeiből a járműkészítő iparosok tevékenységét dokumentáló írásos források jelentőségére hívom fel a figyelmet.

Az Észak-Dunántúlon működő iparosok a vevőkörzetükben élő parasztsággal közösen alakították napjainkig a járműveket. A járművek készítésénél a famunkát sok esetben falusi parasztember végezte. Parasztfaragók elsősorban a lombos erdők övezetében a fában gazdagabb, hegyvidéki településeken működtek. A Kisalföld fában szegényebb vidékein ritkábban fordult elő, hogy egy-egy gazda maga faragja ki szekerének alkatrészeit.

Az észak-dunántúli területről nem készült olyan tanulmány, amely részletesen leírná a járművek készítését, a munkafolyamatot a nyersanyag beszerzésétől a kocsi elkészültéig. Timaffy László munkáiban olvasható a bognár, illetve a kovácsmunka rövid bemutatása a Kisalföld falvaiból, de a terület más részein nem készült hasonló.[ccxxi] Előadásom kereteit szétfeszítené a munkafolyamat mégoly vázlatos bemutatása, vagy az eszközkészlet részletekbe menő vizsgálata. Ezen alkalommal elsősorban a levéltári és adattári adatok hangsúlyos szerepére szeretném felhívni a figyelmet, a járműkészítő iparosok tevékenységét illetően.

Az eredeti szerszámkészlet nem sokat változott évszázadok alatt. A legnagyobb változást az új energiaforrások eredményezték. A hagyományos emberi erőt felváltó elektromos áram működteti a XX. század második felében általánosan a fújtatót, esztergát, fúrót, esetleg a fűrészt. A hagyományos szerszámkészlet több elemét maga a használó, a mester készítette el. A leggyakoribb eset – a mesterség céhes hagyományaira emlékeztetően – idősebb mesterek szerszámainak megvásárlása. Sűrűn fordult elő a házasság útján az elhunyt kovács vagy bognár özvegyénél maradt szerszámok használata is.

Az évszázadokkal korábbi eszközkészlet és a recens anyag összehasonlítására ideális források a hagyatéki leltárak. A különböző hagyatéki becsük jelentős százalékban azonban csak szűkszavú közléseket tartalmaznak az elhunyt mester (vagy özvegye) szerszámaira. Legtöbbször csak egy becsült értéket adnak meg a kovács szerszám mindenestől tételnél. (Pl. Pencz János kovácsmester hagyatékának becsűje Bánhida 1797. MOL. P.211. Birtokigazgatási iratok III. Községi iratok.) A hagyatéki leltárak között található olyan is amely az összes hagyatéki vagyontárgy között részletesen felsorolja a műhely teljes berendezését és szerszámkészletét is. Ilyen például az oroszlányi (Komárom vm.) Pavelka Jánosné 1821-ből származó hagyatéki jegyzéke. A 79 tételes lista az értékek – igaz, hogy használt eszközök esetén – megadásával, kitűnő forrása a kovácsmesterség kutatásának (1. melléklet).

Hasonlóan értékelhető forrás a bognárok szerszámkészletét bemutató 1795-ből Szomódról (Komárom vm.) származó hagyatéki becsűje Tobik Ádám kerékgyártónak. A közel 70 tétel között szerepel a bognár fa becsűje is, összesen 19 Ft 50 kr. értékben (2. melléklet). Az észak-dunántúli területről származó inventáriumok összevetése más területről származókkal, igazolja a mesterség eszközkészletének egységességéről írottakat. Így például az Alföldről a XIX. század első évtizedeiből származó makói vagy ceglédi kerékjártó, kollár mesterek hagyatéki leltárai nem tartalmaznak egyedi, a dunántúlitól eltérő szerszámokat. Ahogy az 1785-ből származó veszprémi Suly József bognár és feleségének inventáriumában szereplő műhelybeli szerszámok is szinte darabszámra megegyeznek a fent említettekkel. (A hivatkozott hagyatéki leltárak a Néprajzi Múzeum inventárium gyűjteményében találhatóak.) Az eszközök többségét ekkor még maga a kerékgyártó készíti. A hagyatéki licitálásoknál is több alkalommal találhatunk a vásárlók között azonos ipart űző kézműveseket, akik a szerszámokat vették meg.

A hagyatéki leltárak adatainak sokrétű felhasználása – a mesterek anyagi viszonyainak, berendezési, gazdálkodási tárgyainak vizsgálata – egyes esetekben más forráscsoportok, így az árszabások kutatásához is nyújthat támpontokat. Különösen az inventáriumokban "*új*" jelzővel szereplő alkatrészek becsűje vethető össze a központilag szabott árak mértékével. A mesterség megítélése, illetve a mesterek házassági szokásainak a vizsgálatához hasznos forrás Pencz János bánhidai kovácsmester hagyatékának becsűje (1797). A mester után özvegyen maradt felesége így nyilatkozott: "*Az özvegynek Sneider Ursulának semmi móringja nem lévén, tizenöt esztendőkig lakott Pencz Jánossal, de semmi gyermekek sem maradott, az özvegy azt vallja, hogy a midőn őtet Pencz János elvette volna, akkoron az említett Pencz Jánosnak, az egy Kovács szerszámon kívül semmije sem volt.*" Ezek a szerszámok a licitáció szerint mindenestül 60 FT-ot értek, míg egy tehén ára 43 Ft.

Az árszabások forrásértékére korán felfigyelt a tudomány. Már 1835-ben közöltek a Tudományos Gyűjteményben egy árszabást, elsősorban "*a régi műszavak*" megőrzésének céljával. Ipartörténeti forrásként elsőként Szádeczky Lajos alkalmazta a céhek történetét bemutató két kötetes munkájában. A néprajzi szakkutatásban Györffy István a cifraszűrről 1930-ban megjelent monográfiájában próbálta kiaknázni, az árszabások által megőrzött viselettörténeti adatokat. Egyébként napjainkban az egyik legjobban kutatott részterület, – ahol az árszabásokat feltárták – a viseletkészítő céhmesterek vizsgálata.[ccxxii] Domonkos Ottó forrásközlő munkáiban elsősorban a gazdag Sopron megyei anyag bemutatására törekedett.[ccxxiii] Nagy segítséget jelent a különböző iparokkal foglalkozó kutatók számára az 1986-ban megjelent *Árszabáskataszter*.[ccxxiv] Az árszabások, mint forráscsoport jelentőségére éppen az itt Veszprémben, 1992-ben rendezett Kézművesipartörténeti Szimpóziumon elhangzott előadások is felhívták a figyelmet.

A különböző kézműves készítmények – így a bognárok és a kovácsok munkái is – piaci helyzetére, választékuk táji különbségének bemutatására elsőrendűen alkalmasak a limitációk. Természetesen figyelembe kell venni azt, hogy az egyes megyék egymás között kölcsönözték az árszabásaikat. Így például 1744-ben Veszprém megye Zala, Komárom és Somogy megyéktől is kapott limitációkat,

saját szabályozásának elkészítéséhez segédletként.[ccxxv] A mezőgazdasági termények változó áraihoz viszonyítva állították össze a kézművestermékek árait. Az 1810-20-as években Magyarországon fellazult a központi irányítás és teret engedett a tájak és kistájak sajátos fejlődésének – amely a limitációk változásain is érzékelhető.

A kocsigyártó mesterségre vonatkozó árszabások értékét már korán felismerték egyes kutatók. Így Domonkos Ottó már 1955-ben a Néprajzi Közleményekben közölt egy Sopron megyei "*Kováts ár Jegyzést*" 1848-ból.[ccxxvi] Bodgál Ferenc pedig gazdag válogatást közölt Magyarország északi megyéiből (Borsod, Gömör, Abaúj, Nógrád megyék) a XVII-XVIII. századból.[ccxxvii] XVIII. századi árszabások adatait felhasználva Paládi-Kovács Attila – a közelmúltban megjelent Domonkos Ottó tiszteletére készült kötetben szereplő – tanulmányában elemző, összehasonlító vázlatot készített a kisalföldi régió korabeli paraszti járműveiről.[ccxxviii] Kutatásaikból világosan látszik, hogy a XVIII. század közepétől a kocsialkatrészek vasalásának mértéke növekedésnek indult, s ez a folyamat a XIX. század végén felgyorsult.

Az árszabások vizsgálatával a termékek struktúrájának változását és a táji jellegzetességek feltárását is megkönnyíthetjük. Az árszabásokban szereplő készítmények elnevezései, készítési technikájuk, esetleg nyersanyaguk említése valószínűvé teszi, hogy a készítő mesterek a céhek is részt vettek a limitációk megszövegezésében. Egy eddig csak részleteiben publikált Komárom megyei, 1813-ban készült árszabás elemzésével kívánom folytatni a limitációk elemzését, s ezzel időben és térben is tágítani ismereteinket. (3. melléklet). Az árszabás általam vizsgált tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében található példányát korábban tévesen leltározták (55.13.1.) az 1811-es évre. A hibás keltezésű adat több, árszabásokat felhasználó munkában is szerepel, így a Magyar Néprajz III. Kézművesség kötetében is.

A nyomtatott árszabás a nyers bőrök felsorolásával kezdődik, s utána 53 mesterség készítményei és azok árai következnek. A kézműves mesterségek felsorolása után következnek a teherszállító fuvarosok, a favágók, napszámosok illetve a fogadósok bérei illetve árai. Az árszabás a különböző béreseknek, cselédeknek, pásztoroknak évi bérének meghatározásával zárul, járásonkénti bontásban.

A kerékgyártók termékeinek listája tartalmazza a XIX. század elején széles körben használatos járműtípusokat (lektika, oldalas szekér, kisebb szekér, fedeles kocsi, parasztkocsi, tséza, fedeles deszkás oldalú társzekér, hintó, postakocsi, közönséges fakó szekér, szánkó). Az árszabás nyomtatott volta, s az, hogy pl. Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi publikált ár- és bérszabása[ccxxix] sorszám szerint megegyezően azonos járműveket tartalmaz, valószínűvé teszik, hogy egy általános – akár országosan ismert – felsorolást vettek át a Komárom megyeiek. Az egyetlen eltérés a korábbi limitáció kerékgyártó kézműves termékek sora között azonban lényeges. Míg a 16. sorszámú tétel az alföldi számadásban "*egy pár leg nagyob szekér oldal*" addig a komáromi árszabás azonos rovata kiegészül "*kotsi oldal közönséges, akár egyenes akár görbe*" megjelöléssel. Az ívelt kocsioldal megléte az észak-dunántúli árszabásban természetes. Ezen a területen már évszázadokkal korábban megjelent és egészen napjainkig jellegzetessége maradt a kocsiknak.

A XVIII. századi kisalföldi megyék árszabásaival ellentétben a Komárom megyei árszabás tételei között kétkerekű járművekre is találunk utalást, ilyen a lektika és a tséza. Szintén eltérés a két terület között, hogy szánkót csak a Komárom megyei árszabás említ a termékek között. Az eltérést a természeti adottságok különbözősége magyarázza. A téli, havas napok száma lényegesen alacsonyabb a sík, győri, mosoni, vidéken. A szánok alkalmazásának intenzitásbeli különbségét a recens néprajzi gyűjtés is igazolta. A szánokat a kisalföldi településeken rendszerint parasztfaragók, ügyes kezű gazdák faragták.

Az igazán gazdag választék négykerekű járművekből található. A kocsi és a szekér közötti általános különbség – ló illetve ökör vontatta jármű – az árszabásban felsorolt alkatrészek között is jelentkezik. S bár az ára azonos egy szekér- illetve egy kocsi "*lőts*"-nek vagy nyújtónak, egyes alkatrészek egyedül a ló vontatta jármű tartozékaként szerepelnek (pl. hámfa, ferhéc).

A kocsioldal kitámasztásának korabeli módjáról is árulkodik a limitáció. Szerepel ugyanis kocsi fergettyű rövid és hosszú rakoncával is, de ökörszekérhez csak rakonca tartozik. Ez egy újabb eltérés a kisalföldi régióban készült limitációkhoz képest. Azokban nincs nyoma a rakonca használatának. A különböző járművek között szerepel a valószínűleg legrégibb eszköz a "*közönséges fakó Szekér*" is, amelyen vasalás helyett még gúzsok rögzítették az alkatrészeket. Használata azonban már csak szórványos, s a vasalkatrészek gyors terjedésével meg is szűnik. A limitációban egymás után felsorolt kocsi – és szekér – alkatrészek lényegében megegyeznek a későbbi bognármesterek által alkalmazott felosztásával a járműkészítés munkafolyamatának.

Feltűnő, hogy ha a Komárom megyei 1813-as árszabás árait összehasonlítjuk a Pest-Pilis-Solt vármegyéből, 1812-ből származó árakkal, szinte minden termék olcsóbb az Észak-Dunántúlon. Az árszabások monetáris hátterének feltárására Buza János felhívta a figyelmet már 1992-ben.[ccxxx] A XIX. század első évtizedeinek sajátos pénzügyi helyzete indokolja az ebből a korból származó limitációk árainak különösen figyelmes vizsgálatát. A két devalváció közti, inflációs években készült árszabások egyaránt megmutatják az egyes területek gazdasági körülményeit és az országos gazdasági helyzet hatását. A kerékgyártó és a kovács termékek árai egyaránt lényegesen kedvezőbbek a komáromi árszabásban. Ezt nem lehet egy minden cikkre kiterjedő árcsökkenéssel magyarázni, hiszen az imént említett infláció felgyorsul 1813 áprilisában az akkor kibocsátott óriási mennyiségű papírpénz miatt, mert más termékek ára megegyezik a két limitációban (pl. lakatosáruk, fésűkészítők termékei stb.). A helyi viszonyokhoz való igazítása a kerékgyártó és a kovács termékek, illetve elsősorban a kocsik és a szekerek alkatrészei árainak arra enged következtetni, hogy a nyersanyag bővebben állt rendelkezésre (erdőségek), s a kereslet is nagyobb, állandóbb a fő közlekedési útvonalon fekvő Komárom vármegyében.

Az árszabásokból kibomló kép a céhrendszer felbomlása után átalakul. Az észak-dunántúli településeken élő és dolgozó mesterek is több csoportba oszthatók. A kerékgyártók a céhrendszer felbomlása után részben önállók, részben az uradalmak alkalmazottaiként szerepelnek. A városokban élők általában tehetősebbek

falusi társaiknál. Közöttük is elfogadott, hogy részben terményben fizetik ki a megrendelők az elvégzett munka ellenértékét.

A kovácsmestereknek is sokféle társadalmi típusa ismert. A kisalföldi falvakban – ahol jelentős közbirtokosság volt – gyakori az ún. *kommenciós kovács*, a XIX. századtól egészen a XX. század közepéig. Őket a faluközösség alkalmazta, az adott műhelyt, lakást, kisebb földterületet. A közbirtokosság tagjai számára kedvezményt adott. Általában pénzért dolgozott, de az ekevasak élezéséért a tagoktól 1-1 véka (25 kg) kenyérgabonát kapott. Hitelbe is végzett munkát, ekkor az ún. *kontóskönyv*ben jegyezte fel annak árát. A legtöbb faluban a gazdák évente egyszer számoltak el, általában cséplés után. A szegényebbek tartozásukat ledolgozták, szántottak, fuvaroztak. A szabott ár és a gazdák külön jogai – hajnali és esti munka, szántás idején – nem engedtek jólétet az iparos számára.

Az észak-dunántúli területen kialakult nagy uradalmak majorjai kovácsokat és bognárokat is tartottak. Előre megszabott bérük, feladataik a közösségi kovácsok helyzetére emlékeztetnek. Magasabb azonban a szakmai színvonaluk, s lényegesen biztosabb a státuszuk is. Mégis számukra is az elérendő cél az önálló műhellyel rendelkező iparossá válás. Egy bánhidai kovács adatközlőm fiatalon közbirtokossági kovács mellett dolgozott, s utána az Eszterházy uradalom "*gépműhelyébe*" került. Végül szintén kovács testvérével közösen kezdtek önálló iparba. Lassan, fokozatosan tudták felszerelni műhelyüket, idős mesterek szerszámaival. Az önálló mesterek szociális szintje magasabb volt, főként a városokban, mint az alkalmazott kommenciós iparosoké.

A kovácsmesterek legfontosabb adminisztrációja a korábban már említett adóskönyv vezetése volt. Ilyen *kontóskönyv*et találtam a tatai múzeum helytörténeti gyűjteményében. A kovácsmester által vezetett nyilvántartás megőrizte az általa végzett munkák adatait. A sajnálatos módon sérült, csonka állapotú ceruzával írt nagyformátumú könyvben több helyen olvasható utalás a hiányzó oldalakra illetve a "*kis könyvre*". Feltevésem szerint a nagyalakú, egy oldalán esetenként több év munkáit rögzítő feljegyzés mellett, a kovács folyamatosan vezetett egy kisebb, és naponta írt regisztert is. A csonka könyv még így is több mint 160 oldalt tartalmaz. A kifizetéseket igazoló áthúzások és átírások ellenére a több évtizedes ceruzás írás viszonylag jól olvasható. Jellege arról árulkodik, hogy végig egy ember vezette, akinek a kézírása – minden bizonnyal a megerőltető kovácsmunka miatt – egyre romlott.

A könyvben szereplő nevek közül kigyűjtöttem az állandó, több éven át szereplőket. Az ezeken kívül évente külön feltüntetett – egyediek, naszályiak, egyesek, stb. címszó alatt összegyűjtött száma évente átlagosan 25 – 35 személy. Az összeírás 1915 és 1935 között rögzítette a kovácsmester állandó megrendelői számára végzett munkákat, időpontjuk és értékük megjelölésével. A megrendelői kör alapján és visszaemlékezések felhasználásával sikerült – a pontosabb adatok nélkül a gyűjteménybe került – kontóskönyv készítőjét azonosítani. Mivel naptári rendben szerepelnek a bejegyzések, így alkalmasak annak megállapítására is, hogy évszakonként hogyan változtak a jellemző kovácsmunkák (4. melléklet). A legtöbb munka a tavaszi – őszi időszakban akadt, elsősorban javítási feladatok.

Azokban az esetekben – ez átlagban a munkák 30%-a – amikor az elvégzett munka fejében pénz helyett más szerepel ellenszolgáltatásként, a legkülönbözőbb megoldások fordulnak elő Az évek során fuvar, ledolgozás, termény-kenyérgabona, takarmány, bor, nyersanyag egyaránt szerepel az elszámolásban.

Hasonló eredményekre jutottak a korábbi szakirodalomban szereplő két kontóskönyv adatai alapján azok kutatói is. Boross Marietta 1974-ben írja le egy a Kisalföld déli részéről származó könyv segítségével annak szerepét a kovácsmester tevékenységében.[ccxxxi] Bodgál Ferenc példamutatóan alapos munkájában pedig egy ároktői kovács kontóskönyve alapján rekonstruálta a mester tevékenységét 1910 és 1920 között.[ccxxxii]

Az általam felkutatott könyv is tartalmaz ebből az időszakból részletes adatokat, így lehetséges egy falusi kovács és egy mezővárosi iparos munkájának, árainak az összehasonlítása (5. melléklet). A könyv vezetésének idején zajlott pénzügyi válság, infláció a termény – készpénz arányt nagymértékben befolyásolta. Természetesen az állandó megrendelők a hitelezett munkák ellenértékét év közben több részletben törlesztették. A nagykereskedő, vagy kocsmáros megrendelők pontosan betartva a negyedéves határidőt törlesztették addigi megrendeléseik árát. A kisebb gazdák között rendszeresen előfordult, hogy a tartozás egy részét átvitték a következő évre. Az aprólékos gonddal vezetett nyilvántartásban csupán egyetlen alkalommal bukkantam annak nyomára, hogy az adós nem fizette ki a kovács munkájáért járó összeget. Ebben az esetben bírósági úton szerezte meg a mester a jogos munkadíjat. A könyv bejegyzései megőrizték az ügyvéd költségeit is.

Az állandó megrendelők névsorának összeállításakor nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdálkodó családok akár több generáción keresztül is ragaszkodtak a megszokott iparos munkájához. Az özvegyek, önállósodó fiúk, testvérek megmaradtak akár több évtizeden keresztül is a kovács megrendelői között. A parasztgazdák mellett a városi polgárok, iparosok, kereskedők közül is többen szerepelnek a hosszú névsorban. A városban működő piarista gimnázium, illetve az állami főreál iskola is éveken keresztül dolgoztatott a mesterrel. A leggyakrabban, évente általában csak 18-20 név szerepel. Ezek a megrendelők minden évben legalább 15-20 alkalommal fordultak különböző munkával a kovácshoz. A többi állandó munkaadó általában évente csak 4-5 alkalommal dolgoztatott.

A könyvben szereplőkön kívül az abból hiányzó megrendelők köre is meghatározható. Érthető, hogy egyetlen alkalommal sem található az uradalom részére végzett munkáról feljegyzés. Ahogy a tatai helyőrség, úgy a grófi uradalom is a saját külön műhelyével végeztette el az adódó kovácsmunkákat. Az is megállapítható, hogy a tóvárosi gazdák, kereskedők nem a tatai kovácsnál végeztették el a javítási munkákat. A város vonzáskörzetében fekvő közeli Kocs, illetve – a tatai plébániához is tartozó – Naszály község lakosai közül azonban annak ellenére többen is dolgoztattak a tatai mesterrel, hogy falujukban is működött mindvégig a könyvben szereplő időszakban kovácsmester.

Napjainkban egyre kevesebb a szakmáját még folytató kézműves mester. A korábban a termelőszövetkezetekben dolgozó kovácsok és bognárok közül a legtöbben abbahagyták a mesterséget. A járművek készítéséhez, javításához értő szak-

ember egyre kevesebb. A kocsik vas alkatrészeinek a pótlása némileg könnyebb. A különböző fémműves szakmákban dolgozók (lakatosok, esztergályosok) alkalmanként kisegítik a hagyományos alkatrész javítását igénylő gazdákat. A lovak patkolását is egyre nehezebben oldják meg a fuvarosok. A famunka elvégzésére alkalmas mesterember azonban oly ritka, hogy napjainkban egy-egy megyében csak két-három idős bognár dolgozik. A szükség azt eredményezte, hogy felelevenedtek a régi hagyományok és egy-egy gazda időnként maga faragja meg szekere törött alkatrészét.

IRODALOM

BÁRTH János

1987 Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása. = Cumania 10. 155-207. Kecskemét.

BODGÁL Ferenc

1964 Kovács limitációk Magyarország északi területéről a XVII-XVIII. századból. = Néprajzi Közlemények IX. 1. 272-291.

1967 Az ároktövi kovácsok. = Ethnographia 88. 202-217.

BOROSS Marietta

1974 Kovácsműhely Szilsárkányból. = Néprajzi Értesítő. 56. 105-119.

BUZA János

1993 XVII. századi limitációs törvénycikkek monetáris háttere. = VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1992. november 9-11. 9-18. Veszprém.

DOMONKOS Ottó

1955. Kovács árjegyzék. = Néprajzi Közlemények 1. 276-280.

1980. Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI-XIX. század). Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Budapest.

DOMONKOS Ottó–KISS Mária–NAGYBÁKAY Péter

1986 A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere I-II. Budapest.

FLÓRIÁN Mária

1994 A céhes mesterek termékeinek árazása. "Tsak egy Mester Emberhez illő öltözet, s mertekletes élet módgya". = Kisbán Eszter szerk. Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. 99-104. Budapest.

1995 Az Mester Emberek Míveinek Árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597-1821) Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1998 Paraszti járművek néhány XVIII. századi árszabás tükrében. = Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. 365-377. Sopron.

TIMAFFY László
1985 A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára. ELTE-MTA Nyelvtudományi Intézete, Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 22. 1-86. Budapest.
1991 Rábaköz és a Hanság. Győr.

JEGYZETEK

[ccxxi] Timaffy, 1985. 5-15. ill. 1991. 101-103.
[ccxxii] Flórián, 1994. 1995.
[ccxxiii] Domonkos, 1980.
[ccxxiv] Domonkos-Kiss-Nagybákay, 1986.
[ccxxv] Flórián, 1994. 100.
[ccxxvi] Domonkos, 1955. 276-280.
[ccxxvii] Bodgál, 1964. 272-291.
[ccxxviii] Paládi-Kovács, 1998. 365–377.
[ccxxix] Bárth, 1987.
[ccxxx] Búza, 1993. 9-18.
[ccxxxi] Boross, 1974. 109.
[ccxxxii] Bodgál, 1967. 202-217.

Mellékletek

1. Melléklet Pavelka Jánosné (kovács mester özvegye) hagyatékának becsüje és limitációja. Oroszlány 1820-1821. OL. P. 210. Eszterházy család tatai lt. IV. Úriszéki ir. I.cs. 127.cs.300/2

Anno 1821 du 18 Febr. Orofzlányi Pavelka Jánofné után meg maradott Kováts Szerfzám következendő mod fzerint betsűltetett meg:

1. A Furo
2. Az Öreg Űllő
3. A Szarvas Űllő
4. A Satu
5. Az Öreg Véső, vagy is a legg nagyobb
6. Ennél kifzebb, két kézre valo
7. Harmadik, ugyan kifzebb
8. Fél kézre, nagyobb Verő
9. Másik egykézre verő
10. Más ugyan egy kézre verő
11. Más ugyan illyen egy kézre verő
12. Más fél kéz verő
13. Ugyan más fél kézre valo
14. Csizmát patkollo Kalapáts
15. Karika hajto
16. Kiffebb kopott karika hajto
17. Nyeles vágo
18. Más nyeles vágo
19. Gömbőlyű vakollo
20. hegyes lyukafzto
21.Más gőmbőlyű vakollo
22. Hozzá valo hegyes lyukafzto
23. Csillagzo
24. Sinet lyukafzto Vakollo
25 .Hegyes, hozzá valo
26. Loopatko lyukafzto Vakollo
27. Hozzá valo hegyes
28. Szerfzám lyukafzto
29. Más Szerfzám lyukafzto
30. Czéh Vágo
31. Más Czéh vágo
32. Gombozo vakollo
33. Marok vas lyukafzto
34. Űllőbe valo Szemző
42. Tűzbe járo fogo
43. Szánto vas Orom fogo
44. Tűzbe járo fogo
45. Más tűzbe járo fogó
46. Kiffebb fogo tűzbe járo
47.Ugyan más fogo, kopott
48. Harapo fogo
49. Pánt fogo
50. Nagy Szeg fejező
51. Kisebb
52. Más Szeg fejező
53. Ugyan más fejező
54. Kohoba valo nyárs
55. Kohoba valo Lapotzka
56. Sirhágli, Kohoba valo
57. Kohoba való Pemét
58. Sin huzo, nem nagy
59. Masik Sin huzó
60. Ugyan máfik Sin huzo
61. Czizma patkolló
62. Fejfze fogzo
63. Köröm farago, kés (Lovakhoz)
64. Köröm ráfpol
65. Loopatko Kalapáts
66. Srof tábla, de nem jo
67.Torm gőmbőlyű 4 darab
68.Gomb forma, vagy is Zőng
69.Loofzáj tifztíttó két darab
70 Kétkéz vonyó
71 Kiff fűréfz
72.Vafz ráfpol, kopott
73.Kerék vafallo Lántz
74.Csizmát lyukafzto torm
75. Szákla vas, nem jo
76. Hideg vágo 3 darab

35. Faltz vágó
36. Faltz űllőbe valo
37. Tengelyt vafallo Fogo, nagyobb
38. Ugyan tengelt vafallo fogo
39. Fejfze fogo
40. Más Fejfze fogo
41. Más, ugyan Fejfze fogo
77. Űllőbe valo vágo, 2 darab
78.Pufkázo Vésű, 2 darab
79. Hoffzu fzáru furo
80. Marok Vafz hajto
81. Tűz eleibe valo Matska
82. 7 darab Spáring

2. melléklet

Tobik Ádám kerékgyártó hagyatékának becsüje és limitációja Szomód 1795.
P 210. Birtokigazgatási iratok IV. Úriszéki jkv. 147. cs. (bognár szerszámokra vonatkozó részletek)

egy Bárd
1 Balta
1 ,,
1 őreg feifze
1 Kapacs
1 más ollyan kapacs
1 fűréfz
egy más fűréfz
egy fél kis fűréfz
egy gőrbe két kéz vonyó
egy ,, ,,
1 ,, ,,
1 czifrázó ,,
czirkálom és ráspó
1 gőrbe véső
1 más véső
1 más ,,
1 Ismét ollyan
1 hegyes véső
1 hasonló ,,
1 ,, ,
2 nagy két kéz vonyó
2 ,, ,,
2 fűró
2 ,,
2 ,,
3 más gőrbe
1 gyalu
2 véső
2 fűró
3 nagy fűró
3 darab vas más aprólékokkal
2 kis fűró
2 őreg fűró
1 más fűró
1 ,,
2 fűró
2 ,,
1 Kalapács egy ráspó
1 hofzú vékony fűró
4 vas karika
5 vas karika
1 Lántz
1 kőfzűrű kű
1 más ,,
1 fa bot forma
2 fzántó Eke kerék
2 őreg kerék
Egy saragla
az őreg Kerék fűrók
egy faragó fzék
1 gombolitó tőke
A Bognár fák el adattattak árallyába a
Nefzmeli Bognárnak a Bognár
fzerfzámok voltak bősűlve 12fra

3. melléklet

Komárom megye árszabása 1813. Kuny Domokos Múzeum Helytörténeti Gyűjtemény 55.13.1. lt.sz.
Árszabás részletek

A'Nagy Méltóságú H.T.Tanátsnak1811-dik Efztendőben Szent András Havának 13-dik napján 29057-dik Szám alatt költt K.parantsolatya következésében,ezen Tekintetes Nemes Komárom Vármegye Rendei által hozott végzés fzerint,a' Mester emberek Kézi müveiknek bére,és az első Szükségő fserek Árának meghatározása viget folyó Efstendő január 19-dik és többi következett napján biztos Követség tartatván,ugyan azon Követség a' most emlétetett Targyban az 1759-dik Efstendei Törvény 71-dik Czikkelyének ételméhöz képpest kéfsétet,és a' fzomfzéd Nemes Vármegyék árszabásaihoz alkalmaztatott Munkáját a Tekintetes Rendeknek most folyó 1813-dik Esztendőben Mártius 9-dik napján tartatott Köz Gyűlés alatt bé adta, melly tökélletessen jová hagyattatván,ugyan az fserént a' Mefter emberek Müveiknek ára következendö képpen állapéttatott meg úgymint:

XXIX. Kerékjártók

1.	Egy nagy fél fedeles Kotsiért,faraglyás korbával ajtóval, Bognár munka 4 fzemélyre	35
2.	Pósta Kotsi 4 fsemélyre való	23
	detto Két fsemélyre való	20
3.	Két kerekü Lektika	10
4.	Oldalas Szekér 6 ökör után való	20
5.	Kifsebb 4 ökör vagy 4 Ló után való	13
6.	Két Ló után való	15
7.	Fedeles Kotsihoz való 4 Kerekek	12
	detto Hasonló kereke Pósta kotsihoz	10
8.	Közönséges oldalas Szekérnek 4 Kerekiért	10
	Kissebb Szekérnek	10
	Parafst Kotsinak	10
	Fél fedeles vagy Pósta Kotsinak eleje rúddal ferhétzel együtt	5,20
	detto Hasonló fél fedelü,vagy Pósta Kotsinak hátulja nyújtóval Bakkal együtt	8
9.	Oldalas parafst Szekérnek eleje	4,30
	detto Hasonló Szekérnek hátulja	4,30
10.	Oldalas Szekérnek rúdja	48
	detto Fél fedelü vagy Pósta Kotsinak rúdja	48
11.	Egy Kotsi első Tengely	1,15
	detto Hátulsó	1,15
12.	Egy nyújtó Kotsihoz vagy Szekérhez	48

13.	Egy Hintó rúd fzárnyáért párja	1,30
	detto Szekérhez való	1,20
14.	Ferhétz hám fástól	50
	detto Kisefa hám fástól	30
	Lógó fa hám fával	30
15.	Egy pár leg nagyobb Szekér oldal	4
	detto Kotsi oldal közönséges akár egyenes akár görbe	3
16.	Egy pár Lajt alá való leg erőfsebb Lajt fa minden hozzá tartozandó eszközzel együtt	3,30
17.	Lajt Kortsolya nagyobb	1,30
	detto Kisebb	1
18.	Egy fzekér Lőts	15
	detto Kotsi Lőts	15
19.	Első Saraglya	51
	detto hátulsó	1
20.	Fejsze,kapa Ásó nyelek egy darabjáért	5
21.	Egy közönséges Szánkóért	3
22.	Kő hordó Talitska kerekivel együtt	1,50
23.	detto Meszet hordó Talitska	1
	detto közönséges Talitska	50
24.	Talitska kerék	30
25.	Egy Kotsi vagy Tséza kerék Talp	12
	detto szekér Talp	12
26.	Egy küllőnek bé tétele	6
27.	Uj kotsi fergetyü rövid rakontzával	30
	detto hofzfzú rakontzával	32
28.	Ökör fzekér rakontza	5
29.	Egy négy Személyre való Kotsinak korbája	8
	detto Két fzemélyre Ajtókkal	8
	detto a nélkül	6
30.	Két kerekü Taliga	6
31.	Eke kerék párja	54
32.	Fedeles deszkás oldalú Tár fzekérnek minden fa munkája	35
	detto Két Ló után	25
33.	Egy Eke	51
34.	Egy Járom	36
35.	Közönséges fakó Szekér	12
36.	Egy Lapát	6
37.	Egy Sütő Lapát	12
38.	Fa villa	6
39.	Ganéj hányó villa	6

XXX. Kovátsok

		fl	kr.
1.	Mint egy másfél fontos nagy német Lóra való patkó a Mefter vasából felütéssel és fzegekkel eggyütt	20	
	detto A Gazda Vasából	8	
2.	Magyar Lóra való a Mester vasábol fel ütéssel és fzegekkel	--,	15
	detto A Gazda vasábol	--,	6
3.	Közép fzerű patkó a Mester vasábol fel ütéssel és fzegekkel	--,	15
	detto a Gazda vasábol	--,	6
4.	Kissebbszerű patkó a Mester vasábol	--,	10
	detto Ha a Gazda adja a Vasat a munkáért fzegekel és felütéssel	--,	4
	Patkó fel ütése a Kováts fzegeivel	--,	3
5.	Egy Lónak efztendöbéli patkolásától ide értvén a vasat is, Komáromba	5	
	detto Falukon	2,	50
6.	Négy fzemélyre való fél fedelű kotsinak vasallásáért a Kováts vasábol	50	
	detto a Gazda vasábol	25	
7.	Pósta kotsinak vasallása a Mester vasábol	30	
	detto a Gazda vasából	17	
8.	Ökör Szekérnek vasallásáért	30	
	detto egyedül a munkáért	12	
	detto Paraszt kotsinak vasallásáért	20	
	detto A munkáért	8	
9.	Fél fedelű Kotsi elejinek vasallása rúddal eggyütt a Kováts vasából kerekek nélkül	7	
	detto a Gazda vasábol	3	
10.	Ollyan Kotsi hátuljának vasallásáért nyujtóval bakkal fzárnyával a Mester vasábol	12	
	detto A Gazda vasábol	6	
11.	Egy tár Szekérnek vasallása a Kováts vasallásábol	45	
	detto Egyedül a munkáért	20	
12.	Kissebb Tár Szekérnek vasallása a Kováts vasábol	38	
	detto Egyedül a munkáért	15	
13.	Két elsö keréknek a vasallása a Kováts vasábol	6	
	Egyedül a munkáért	2	
14.	A két hátulsó kerék vasallása a Kováts vasábol	6,	30
	Egyedül a munkáért	2	
15.	Egy ó Sing vasnak fel húzása forrafztáfsal eggyütt	--,	30
16.	Fúrhétznek vasallása hánfával eggyütt a Kováts vasából	2,	30
	detto A Gazda Vasából	1	

17.	Kisefának vasalllása a Kováts vasából	1
	A Gazda vasából	--,20
18.	Kerék Puskának tsinállásáért a Kováts vasából	--,20
19.	Marok vasnak tsinálásáért egy Tengelyre a munka	--,45
20.	Karikás marok vasért	--,9
21.	Egy dupla Pántért	--,9
	detto Közönséges Pántért	--,6
22.	Egy új karikának a kerék ágyra való fel veréséért	--,4
23.	Egy pár hoffzú óldalnak vasallásáért a Gazda Vasából	1
24.	Egy pár Kotsi oldalnak vasallásáért Saraglyával eggyütt	1
25.	Egy Ökör Szekér Lötsnek vasallásáért kám vassal eggyütt	--,15
	detto pánttal	--,15
26.	Kotsi Lötsnek vasallásáért kám vassal és pánttal eggyütt	--,15
27.	Karikának öszve forrasztásáért	--,3
28.	Egy derék fzegért Kováts vasából	--,30
29.	Egy pár Lántzos rúd Szeg	--,51
30.	Fürhétz Szeg	--,4
31.	Egy közönséges kerék Szeg	--,4
32.	Kalapos kerék Szeg	--,8
33.	Nyujto karikáért	--,9
34.	Egy Lántz fzemnek forrafztásáért	--,2
35.	Egy Lántz fzemnek tsinálásáért a Kováts vasából	--,4
	detto a Gazdáébol	--,2
36.	Malom Lántz fzemnek tsinálásáért a Kováts vasábol	--,14
	detto a Gazdáébol	--,7
37.	Egy uj Fejsze a Kováts vasábol és atzéljából	1,15
	detto Fejszének atzélozása a Kováts Atzéljábol	--,30
	detto Fejfzének tsinálásáért a Gazda vasábol	--,30
38.	Épületben való foglaló vasnak fontyátol	--,2
39.	Hordók vasallásától mázsa és font fzámra Mázsátol	3,30
	Fontol	--,2
40.	Kö hordó Talitskának vasllásáért a Kováts vasábol	6
	A Gazda vasábol	2
41.	Meszet hordó Talitskának vasallásáért a Kováts vasábol	3
42.	Közönséges Talitskának vasllásáért	1
43.	Három Ágú vas villla	--,51
	detto Két Ágú	--,45
44.	Czimer vasnak fzeggel eggyütt tsinálásáért a Kováts vasábol	--,15
	detto a Gazda vasábol	--,7
45.	Ösztökönel tsinálásáért a Kováts vasábol	--,10
46.	Tézslának vasallásáért tsikojtóval eggyütt a maga vasábol	--
	detto Tsikojtó nélkül	--,40
47.	Malom Tsákánynak élesítéséért	--,3

48.	Uj malom korong vasnak és a kereszt vasnak ujíttásáért atzéllal együtt	3
49.	Malom korongnak meg nádolásáért	4
50.	Törött koronynak meg forrasztásáért	1
51.	Egy Vedernek vassallása 3 karikával éa a hozzá tartozó markolattal maga vasából	--,12
52.	detto Vedernek vasallása két karikával	--,45
53.	Egy Ér vágásért	--,7
54.	Egy Ló fzáj tisztitásáért	--,7
55.	Egy pár marok vas Kováts vasábol ha 25 fontos	4
	detto ha 10 12 fontos	2
	detto ha 7 fontos	1
56.	Egy fzánto vasnak és tsoroszlya nádlása a Kováts vasábol	--,54
	detto a gazda vasábol	--,27
57.	Fél nádolás vagy élesítés	--,30
58.	Akár hátúlsó, akár elsö Tengelynek vasaltatása ide értvén a marok vasat is	3
	A Gzda vasábol	1,30
59.	Kasza pántolás oda tartozó fzeggel karikával a Gazda vasábol	--,9
60.	Egy Széna mettzö a Kováts vasábol	4
	detto a gazda vasábol	1,30
61.	Egy Széna horog vagy vonyogó a Kováts vasábol	--,15
62.	Egy Nád vágó a Kováts vasábol	--,30
	detto a Gazda vasábol	--,6
63.	Uj fzántó vas tsinálásáért minden fontol	--,4
64.	Uj tsoroszlya tsinálásátul	--,18

4. melléklet

Dobos Pál tatai gazda 1917. évben a kováccsal végeztetett munkái, a kontóskönyv feljegyzései alapján.

1917. január 20. Lerovás:adott 50 Kor. hozott szenet 24 Kor.
január 23. 1 zabla összecsinálás 60
január 25. 5 új srófos patkó 12 K. 1 új platniszeg 40
február 3. 1 avitt srófos patkó rövidebbre lukasztva
bele 2 hegyes sarok 1 K 60 nyaklókba 3 új csat 60
február 14. csikóra első-hátsó nagy 4 sarkos patkó 6 K
február 26. 5 db. új pántszeg 6 K 50
március 3. új ferhécz horog 1K, bele új sróf 50
március 20. új patkó elöl nagy 1 K 80
március 26. 2 ásó kalapálás 80
március 28. 2 ekevas élesítés 1K 60, lukvágó élesítés 1 K 20

április 27. új patkó elöl 1K 80, ekevas élesítés 80, ösztöke köpü élesítése 60
április 28. 2 új patkó elöl 3K60, 2 új plátlisszeg 1 K 40
május 3. 3 új 6K, és 1 avitt patkó 1K
május 8. ekevas élesítés 1 K
május 21. ekevas élesítés 1 K
június 7. kapálló 3 vasa élesítés 3K, vasa és 2 oldal vasa igazítás 2 K
június 12. kapálló vasa igazítás 80, oldal sticniszeg új csatos 1 K 60
vasai reszelve
június 18. kaszanyélre 3 új pánt 1 K
június 23. új patkó hátsó 2 K
július 3. 1 új nagypatkó elöl 2 K
július 9. új patkó hátsó 2 K
július 13. eketaliga tengelygörbülés igazítás 1 K, ki és bekötés 1K 20
vánkossa felöl újabb toldás 80, ráboríttás igazítva 80,
nagyzcugba toldás 1 K, új erősebb sráf 1K 20, új kis kerékre
4 agykarika 1 K 60, küllőkre új karika 2 K, 1 új és 1 avitt
puska belecsinálás 30, 1 sín húzva új lukak ráfurva 1 K,
1 új kerékszeg 60
július 18. 1 ekevas élesítés 1 K
július 19. 2 új patkó elöl 3 K 60
július 25. rostahajtó tengely törve 1 k60, villaág ránittelés 40, vasvágó élesítés 40
július 27. 1 erős sin húzás 5 K, talpkimetszés 2 agykarika 1 K 20, puska beleszoritás 50
augusztus 1. 1 új fergettyű vasalás 2 K, 2 hátsó sin húzás, talpkimetszés 8 K
3 agy 2 K 10
augusztus 11. erős hátsó sin húzás 6 K, talprepedésbe 2 új sróf 1 K 40,
augusztus 8. adott 50 kilo árpát
augusztus 13. kiskocsi kereke új sin 10 K, felhúzás 7K, 1 agy és 1 szél karika
ekevas élesítés 1 K
augusztus 22. 3 új patkó 7 K
augusztus 29. ekevas élesítés 1 K
szeptember 5. 1 új 2 avitt patkó 2 K 40,
szeptember 26. oldalakra 2 új lőcskar. borítás, 4 új pánttal lukak beékelve új toldásra
új lőcskar. borítás toldásra borítás 2 pánttal, 2 alsó belecsinálás
egyik végénél 1 középső 2 szélső spanga rácsinálva 3 új kis sróf,
1 saroglyatartó új pánttal Összesen É 25 K
október 5. 1 avitt patkó elöl 1 K30
október 8. ekevasélesítés 1 K 20
október 27. 2 ekevas élesítés 2 K 40
október 29. adott 80 K
október 30. 2 avitt patkó hátul én adtam 3 K 40, kiskocsi oldaltoldása felső

borítás újracsinálva 1 K, avit szélsőbe ráf 60, fergettyű kopásra 1 új borítás 1 K, 1 új saroglyatartó 3 K, másik oldalra 1 új saroglyatartó új pánttal 3K, felső végére új karika 60, rudszárny törésre 2 új borítás 1 új sráf és 1 pánttal 4 K, ferhéc leborítás és felvasalás 2 K, 1 új hasló felvasalás 1 K, czugok 1-1 fele meczve új muter rájok 1 K 20
november 3. 3 új patkó 7K 80
november 10. 4 új patkó 2 hátsó felhúzva 11 K 20
november 16. új patkó elöl 2 K 60
december 10. 4 első 4 sarkos 20 K, 2 hátsó sarkos 9 K 20
december 13. 2 új 4 sarkos hátsó felhúzva 6 K
december 27. 3 új erős sin 1 K 20

összes kiírva 270, 30 K lerovás 103 K
maradvány 167, 30 K
1918 január 11. fizette

5. melléklet

Tatai kovács kontóskönyve alapján összeállított munkadíjak 1915-1916-ból (vö. Bodgál, 1967.207-212). Tata Kuny Domokos Múzeum Helytörténeti gyűjtemény 89.69.1. lt.sz.

sínhúzás – stráfkocsin	6
sínhúzás nagykocsin	5
srófos patkó új	1,10
patkó griffelve	1
avitt patkó én adtam	0,40
avitt srófos patkó én adtam	0,50
2 új kerék vasalás,	
sin, puska, karika, zcugpánt, lőcsfejre pánt, össz.	14,60
2 új kerék koptató	0,60
juha vasalása	2
új oldal lőcsös kocsi	2
hámfa vasalása	0,40
új nyújtó vasalás új pánttal	1
lőcskarika, kámva	1,60
új bókonyszeg	1,20
új bókony vasalás	8
új kocsi vasalása	253,60

Munkadíjak 1930-ból

2 új lőcsfejre új pánt	1,20
2 új lőcskámva	5,60

2 új patkó	3
2 avitt patkó	1,60
új ráf	--,60
2 új puska	1,20
4 kerékre erős avitt sin húzás	10,40
1 új saroglya újjal vasalva	4
2 agykarika forrasztás	1
1 új srófos patkó elöl	2,20
hámfára 1 tasni forr.	--,60
új bókonyszeg	--,80
4 új lőcsfej igazítva	2

Erdélyi Péter

CSONGRÁD MEZŐVÁROS IPAROSAI A KÁROLYI URADALOMBAN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Előadásomban nem elsősorban a téma statisztikus feldolgozását tartom elsőrendű feladatomnak, hanem inkább arra törekszem, hogy eddig a kutatásba be nem vont források feldolgozására kísérletet tegyek, másrészről pedig megpróbálom vázlatosan bemutatni azt a viszonyrendszert, ami egy nagy uradalom és legkisebb mezővárosa iparosai között kialakult.

Csongrád a dél-alföldi Károlyi uradalom (vagyis a Vásárhely-csongrádi uradalom) harmadik oppiduma Vásárhely és Szentes után. E helységekben viszonylag fejlett mezőgazdasági termelés mellett az iparszerű tevékenységre az országos átlag alatti mutatószámok jellemzők a XIX. század első felében. E tekintetben Csongrád még inkább elmaradott térség volt, annak ellenére, hogy a XVIII. század második feléhez viszonyítva a céhes ipar és az uradalom iparszerű tevékenysége jelentősen gyarapodott. Ám még így is azok közé az alföldi mezővárosok közé tartozott, amelyek iparűzési mutatói jóval a dél-alföldi régió átlagai alatt maradtak. Ezt két adattal is szeretném illusztrálni. Az egyik: ha az előbb említett három oppidumban megvizsgáljuk az egy iparűzőre jutó lakosságszámot, akkor következő a sorrend: Szentesen 39 (17.000 lakos – 413 iparos), Vásárhelyen 55 (28.000 lakos – 510 iparos) és Csongrádon – ez a szám a legmagasabb – 75 (12.000 lakos – 160 iparos) lakos jutott 1 iparosra. A másik adat az iparágak számára vonatkozik, Csongrádon mindössze 20 iparágat írtak össze 1828-ban. Ez szintén a gyenge ipari fejlettség mutatója.[ccxxxiii]

Az 1848-ig tartó nagy céhalakítási hullámból is kimaradt Csongrád. Ugyanis a tárgyalt időszakban a már meglévő három (csizmadia, takács és szűcs) céh mellett ugyanannyi alakult vegyes felállásban; 1815-ben az asztalosok, lakatosok, pintérek, 1820-ban az ácsok, molnárok, valamint a kovácsok, kerékgyártók céhe. A vegyes céhek alakítása ugyancsak a szakmák színvonalának gyengeségére utal.[ccxxxiv]

Mint Szűcs Judit kutatásaiból tudhatjuk, az elmaradottság mögött a vízhez és a gabonatermesztéshez kötődő iparok közül a malomipar, az ács és faragó ipar fejlettsége figyelhető meg. A század közepén a hozzájuk kapcsolódó kőművesekkel együtt a legnépesebb – 60 fős – céhet alkották.[ccxxxv]

Tehát a helyi iparágak között vezető helyet foglalt el a malomipar. Ezt támasztja alá a malmok, elsősorban a tiszai vízimalmok és a molnárok magas száma. Az összeírások tanúsága szerint 40 és 60 között volt a tárgyalt időszakban a működő vízimalmok mennyisége, az 1828-as összeírás szerint pedig 44 molnár őrölte az uradalom és a mezőváros gabonáját. A magas számok mögé tekintve azonban meg kell állapítanunk, hogy ezek a vízimalmok többségükben kisméretűek és -teljesítményűek voltak.[ccxxxvi]

Az 1784-es első katonai felmérés térképén még csak 11 hajómalom látható, amelyeknek pontosan kijelölt helyük volt, amit nem hagyhattak el elsősorban a hajózás veszélyeztetése miatt. A korabeli technikai eljárások szerint, ahol a víz sodrása erősebb volt, ott több malmot is összekötöttek a magasabb teljesítmény reményében. Ezek a malomcsoportok 40, illetve 100-200 méter távolságra voltak egymástól. Annak ellenére, hogy a változó vízállás nehezítette munkájukat, malomkőpárjaik jó minőségű lisztet őröltek, elsősorban azért, mert a kövek egyenletes sebességgel forogtak, ellentétben a szélmalmokéval.[ccxxxvii]

Az uradalomnak 2 vízimalma és egy szárazmalma volt Csongrádon. Ezekben konvenciós molnárok dolgoztak a vám 1/3-áért és egy pár csizmáért. A többi félszázat meghaladó vízimalom és a két szárazmalom a csongrádiak tulajdonában volt. Az uraságnak vízimalmonként 12 forint 48 krajcárt fizettek, ami tekintélyes bevételt jelentett, a legtöbbet az uradalomban, hiszen Szentesen csak 30, Vásárhelyen 20 (de szárazmalom 62, 530 forint jövedelemmel) és Mindszenten 17 vízimalom őrölt. A malmok teljesítményeire csak következtetni tudunk. Egyes számítások szerint naponta 5-6 q-t őröltek meg, más megközelítésben "*jó vízen*" 10 zsák, rossz vízen pedig 3 zsák volt a teljesítményük.[ccxxxviii]

A száraz statisztikai adatok mögé tekintve most vizsgáljuk meg a csongrádi vízimolnárok mindennapjainak gondjait a források alapján.

Legtöbb gondot a természet csapásai jelentették. Ennek érzékeltetésére tekintsünk csak bele 9 csongrádi vízimalom tulajdonosnak a vármegyéhez írt adóelengedési kérelmébe. 1814 telén a Tisza jege a vízimolnárok 1/5-ének kisebb-nagyobb mértékben megrongálta a malmát. Azért kérik az adóelengedést, mert amíg újra felépítik a malmokat, addig "*semmi nemű hasznot az idén káros hátramaradásnál és költséges fáradtságnál egyebet belőlük*" nem vehetnek. A kártételek felmérését tartalmazó jelentés, ami a vármegyei hatóságok számára készült, nemcsak a rombolás mértékéről, hanem a korabeli tiszai vízimalmok felépítéséről is tanúskodik. Részletezi a károkat és kijavításuknak összegét is. Ebből lehet következtetni a malomméretre és a korabeli árakra, esetleg munkabérekre. Három példát hadd idézzek fel a különböző mértékben károsultak köréből. A legnagyobb kárt Draskovits József malma szenvedte. Két tombácát, készségét (lapátkerekét) és két gerendáját úgy összetörte a jeges ár, hogy "*csak tűzre veheti hasznát*". Mindezen károk kijavítása 800 Ft-ba került. Közepes kártételnek számított Vikor Gergelyé, akinek a malmát a következő kár érte: "*egy tombáca fenekét beütötte, tárhajóját betörte és egy gerendáját kettétörte*" a jeges ár. Mindezek "*reparatioja*" 312 Ft-ba került. És végül lássuk a kisebb kárt. Percze Nagy József lapátkerekének a vízben lévő részét zúzta össze a Tisza, s ennek kijavítása 60 Ft-ba került. Hogy a malomkárokat rendbe tudták hozni, azt bizonyítja, hogy a malomtulajdonosok jövedelme nem lehetett alacsony. Mindenesetre a 28 Ft 8 kr.-os vármegyei adóösszeg – aminek elengedése megtörtént – eltörpül az ennek tíz, hússzorosát jelentő helyreállítási költségek mellett.[ccxxxix]

Ugyanez a helyzet figyelhető meg az öt évvel későbbi kárbejelentés és -becslés esetében is, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben három, csongrádi "*malom csináláshoz értő faragók*" pontos és részletező költségvetését adták a ma-

lomkárok rendbehozatálának. A hét károsultnak különböző mértékben rongálódtak meg a malmaik, de szinte minden malom -tartozékot ért kár. Ezekből a kárbecslési adatokból lehet következtetni a vízimalmok szerkezetére, építési anyagaira stb., az anyagárakra és esetenként a munkabérekre is. A becslési jegyzőkönyv egy-két érdekes adatát lássuk a következőkben.

Bodor József viharos szél miatt elült malomházának, vízilapátjának kártételeiből megtudhatjuk, hogy annak helyreállításához 60 nagy küllő, 60 hajtókván (darabja 18 kr.), 60 kis küllő (darabja 6 kr.) és 24 szál 4 1/2 öles deszka (szála 2 Ft) szükséges. Ezeknek az együttes értéke 90 Ft. A leírás alapján a vízimalom rekonstrukciója is lehetséges. Információkat nyerünk a faragó ácsok munkadíjáról is. A fent említett vízikészség elkészítése és egyéb kisebb javítások munkadíja 50 Ft, fele, egyharmada az anyagköltségnek. Azt is megtudhatjuk a dokumentumból, hogy a tiszai vízimalmokat zsindelytetővel látták el, és hogy 2000 zsindely ára 20 Ft. Valamint azt is, hogy egy vasmacskához szükséges vas ára közel 12 Ft, s a kovács munkadíja 20 Ft, tehát majdnem az anyagár kétszerese.

A 200-300 Ft-os károk ellenében a vármegye mindössze 7 Ft 58 kr. adót engedett el; ez a tény ugyancsak alátámasztja, hogy a malomtulajdonosok tehetős emberek voltak, hiszen költségeikhez képest az adóelengedés összege iránti kérelem kicsinyes volt.[ccxl] A XIX. század első felének következő nagy vízimalom kártétele az 1831-es volt, amikor kb. 4500 Ft kárt okozott a nyári szélvész a molnároknak. Ekkor mindkét adót, a hadit és a honit is elengedte a vármegye.[ccxli]

A fenti adalékok együttesen bizonyítják, hogy a malomipar a XIX. század első felében a legjelentősebb és a legtöbb hasznot hozó iparág volt Csongrádon.

Ezek után vizsgáljuk meg az uradalom keretein belül folyó ipari tevékenység különböző ágait.

A Károlyi uradalom iparszerű tevékenységeinek sorában kiemelt szerepű volt a *serfőzés és a pálinkaégetés*. Vásárhelyen, Szentesen és Csongrádon már a XVIII. sz. második felétől működött serház. A csongrádit az 1800-as évek elején újjáépítették. Ezt igazolja az uradalom 1814-es invertáriuma, amelynek tételei között jelentős helyet foglal el az iparággal kapcsolatos épületek és eszközök részletes leírása. Ebből következtethetünk a termelés volumenére és szakemberszükségletére. A téglafalba rakott és hat keményfa grádicson "*hozzájutható*" 32 akós rézüst jelentős mennyiségű ser főzésére volt alkalmas (Szentesen 40, Vásárhelyen 100 akós üstök voltak).

A sert az uradalom kocsmáiban mérték el. Csongrádon és környékén két korcsma és korcsmaház is volt, tehát folyamatos serfőzés esetén az igényeket ki is tudták elégíteni.

A Tisza-parton épült serház vízszükségletét a folyó biztosította úgy, hogy a Tiszába benyúlt egy "*állásos híddal*" összekötött meregető kút, amelyből a vizet vas vederrel mérték a vízeresztő fenyőfa csatornákba. Ugyanitt található a pálinkaház is, amelyben 3 pálinkafőző rézüst termelt. Ennek az együttműködésnek az egyik magyarázata, hogy a megromlott sörből általában pálinkát főztek. A serfőzés elit iparnak számított, ezt támasztja alá az a tény is, hogy a csongrádi serházban a mesternek háromszobás, konyhás és cselédszobás lakása volt, amit pincerész és

veteményes kert egészített ki. A serház munkaerő foglalkoztatásáról közvetlen források nem állnak a rendelkezésünkre, de a leltár adatai alapján következtetni tudunk arra, hogy minimum 8-10 emberre volt szükség a serház működtetéséhez. Valószínűleg a serfőző nem csongrádi volt, viszont a többi alkalmazott a csongrádi zsellérek közül kerülhetett ki.[ccxlii]

A téglaégetés a XVIII. század második felétől kezdve fontos szerepet játszott az uradalom életében, még akkor is, ha több esetben megkérdőjelezték gazdaságosságát. Szükségességét az indokolta, hogy a vármegye megtiltotta a deszkából készített kéményeket és a tűzvészek miatt a nádfonatú kerítéseket is téglaépítésűekkel kellett felváltani.

1814-ben a "*Pestre való út mentiben*" volt az uradalom csongrádi téglaháza. Ebben mintegy 50.000 téglát égettek évente. A téglaverő mester kvártélya két szobából, konyhából és kamrából állott. Magának az épületnek földből vert fala volt és nádfödele, egyedül a kéménye volt téglából.

A téglás, aki vagy maga vagy esetleg egy segítséggel végezte munkáját, 10 000 db tégla veréséért 4 forintot kapott, amely a teljes kapacitást számítva 200 forint éves közepes jövedelmet jelentett.[ccxliii] A mezőváros téglaszükséglete a század középére fokozatosan nőtt, 1847-ben 63 000 téglát használtak fel, amely azt bizonyítja: a téglagyár kapacitását bőségesen kihasználták.[ccxliv]

A helyi kézművesipar-történet elsődleges forrásain – vagyis a conscripciokon, vármegyei és céhes iratakon és az uradalmi adminisztráción túl – másodlagos forrásként használhatjuk témánk feldolgozásában a mezőváros szóbeli bíráskodási jegyzőkönyvét, amely iparosokkal kapcsolatos peres ügyeket is tartalmaz. Sajnos csak az 1839-1847 közötti tárgyalások jegyzőkönyvei maradtak fenn. Ezek az ügyek általában jelentéktelenek voltak. A városi tanács képviseletében az első bíró két esküdt jelenlétében szolgáltatott igazságot. Nagyobb fontosságú kérdésekben az úriszék ítélkezett, egyben gyakorolta a fellebbviteli fórumot. A közel tíz év peres ügyeinek összesített száma 247 volt, s ezen belül 64-ben valamilyen formában kézműves is érdekelt.

Ez a félszázat meghaladó peranyag árnyaltabb kép kialakításában segíti a kutatót. Ugyanis a jegyzőkönyvek szólnak munkavállalásokról, anyagokról, árakról és természetesen kisebb-nagyobb vétségekről is.[ccxlv] A mindennapi élet gondjai elevenednek meg itt is előttünk, ha belelapozunk a könyvecskébe. Pár példa álljon előttünk a fentiek igazolására.

A munkák elvégzésének ellenértéke körül igen sok vita alakult ki a bíróság előtt, s egyúttal ezek az ügyek azt is bizonyítják, hogy a kézműveseket természetben is fizették, valamint azt, hogy egyesek közülük mezőgazdasági munkákat is vállaltak.

Érdekes eset volt Bernát Pál molnármesteré, aki három rész kukoricaföld művelését vállalta úgy, hogy annak bérleti díját, azaz 15 Ft-ot, kútrovás csinálásának díjával egyenlített ki. Ez utóbbi munkától a megrendelő elállt, ezért került sor a perre, amely egyúttal a molnárok ácstevékenységére is bizony Balázs Imre ács esete több szempontból is tanulságos. Egyrészt azért, mert egy ház farészei renoválásának elvállalásáért a 14 Ft-on túl még egy ludat és egy icce pálinkát kért, más-

részt pedig, mert a csatlakozó kőműves munkát egy Kecskemétről fogadott emberrel végeztette el 7 váltóforintért. A vita a kőműves fizetsége körül alakult ki.[ccxlvi]

A kovácsokkal kapcsolatos perek más oldalról mutatják be a csongrádi iparosvilágot. 1846-ból való az a per, amelyben a megrendelő a Szlávik Mátyás kovácsmester által készített kocsit nem akarta átvenni, s félegyházi szakértő kovácsokkal megvizsgáltatta. A pervita a megegyezett ár kifizetése körül zajlott. A per azt is bizonyítja, hogy nem volt ritka más városokbeli "*szakértő*" mesterek véleményének kikérése peres ügyekben.[ccxlvii] Egy másik kovácsmestert érintő per pedig arra utal: a mester általányban – évi 3 véka őszi búzáért – vállalja a vele szóbeli egyezséget kötővel az összes kovácsmunkát 1842-ben.[ccxlviii] Szűcsökkel kapcsolatosak a következő esetek, amelyek újabb információkat nyújtanak a helyi ipari tevékenységről. Bognármunkáért, két kerék elkészítéséért Lantos János szűcs egy gyermeksubával tartozott, egyébként ennek a pénzbeli értéke 8 Ft volt. Tehát az egyik kézműves a másiknak saját termékével fizetett.[ccxlix]

Egy 1846-os per három szereplője egy malomtulajdonos, a molnárja és egy szűrszabó, akinél a malomgazda molnárja részére egy szűrkankó varratásával kapcsolatosan alkudozott. A szűrkankó elkészült, amit a molnár el is vitt, de a gazda nem akart kifizetni (8 Ft) azzal, hogy ő nem rendelt, csak alkudott; egyébként bejelentette, hogy molnárja bérében csak egy pár csizma van. A bíróság elmarasztalta a malomtulajdonost. Ez a perirat is egy adalék a molnárok és a malmosgazdák közötti kemény béralkukra.[ccl] Az árutermelés szűk voltára utalnak azok az adatok, amelyek szerint az adósságot termékkel törlesztették. Például ifj. Tekulics Antal 9 Ft-os tartozását egy pár férfi és asszonyi "*fejellés*" csizma varrással kívánta leróni.[ccli]

A céheken belüli vitás ügyek is ide kerültek, ezek tárgya általában céhmester és legény, valamint mester és mester közötti adósságok voltak, mivel a csongrádi céhek iratai lappanganak, ezért ezek az adatok is értékesek.

Összegezve a perekből kiolvasható információkat megállapíthatjuk, hogy 80%-uk adósságokkal kapcsolatos. További 30%-uk tartalmaz olyan pereket, amelyekben iparos áruval törleszt, 27%-uk arra utal, hogy iparos a termékét mezőgazdasági terményre cseréli, és 18%-uk szól olyan perekről, amelyekben az iparűző mezőgazdasági tevékenységet is folytat.

Az uradalom és a mezőváros iparűzőinek függőségi viszonyairól csak szórványadataink vannak. Általában az Alföldön az volt a helyzet, ha a földesúr majorsági birtokára települt kézműves, akkor az úrbéri függést vett magára, s ipari munkával rótták le szolgálataikat. Csongrád esetében az a helyzet, hogy ez a függés a céhbe tömörült és telekkel nem rendelkező iparosokra is kiterjedt. Ezt igazolja egy 1838-as úrbéri panaszokat összegző irat, amely szerint a mezőváros céhbeli, úrbéres telket nem bíró (többségük házas vagy házatlan zsellér volt) és mesterségüket folyvást űző kézművesei azt panaszolták, hogy az uraság őket "*a földmívelő jobbágyoktól megkülönböztetni nem akarja*". A panaszt egy kérés követi, amelyben az iparosok azt kérik, hogy "*úriszolgáltatásaiknak*" megváltását 10 pengőben határozzák meg, ami a korábbi gyakorlatnál kedvezményesebb lenne. A kérés jogi alátámasztását az 1836-os 7. tc. 9. §-a jelentette, amely lehetőséget biztosított arra, hogy

a jobbágytelken élő iparosok az úrbéri szolgáltatásokat pénzben megválthassák, s ennek mértékét vagy egyezséggel vagy ítélettel kellett megállapítani.

A panaszt és a kérést kivizsgáló uradalmi jószágigazgató az uradalom érdekeit képviselve ekképpen érvel: "*Ámbár a csongrádi mesteremberek a VII. úrbéri törvénycikkely rendeletének méltánylása alá alig tartózhatók, mindazonáltal ezeknek is megvolt engedve a robotváltság, hogy pedig ezekre nézve az uradalom kevesebb váltódíj követelésére lenne szorítva, arról a fent idézett törvénycikkelyben egy szó sem foglaltatik, azt abból logicai renddel gondolkozva soha senki következtetni nem fogja.”* E véleményre támaszkodva a vármegye ítélete az elutasítás.

Ebből az egy esetből messzemenő következtetéseket levonni aligha lehet, de ennek ellenére mindenképpen azt jelzi, hogy a Károlyi uradalom nem kívánta a mezővárosban tevékenykedő mesterembereket kedvezményezett helyzetbe juttatni, noha erre országszerte számtalan példát ismerünk. Ennek alátámasztására pedig, mint a fenti jószágigazgatói vélemény is mutatja, eléggé következetlen és homályos érveket hoz fel.[cclii]

Hogy miért nem volt érdeke az uradalomnak a mezővárosi iparűzés erőteljesebb támogatása, arra nincsenek közvetlen forrásaink, de valószínűnek látszik a következő magyarázat: számára nagyobb hasznot jelentett a magasabb megváltási összeg, mint a mesterek ipari tevékenysége, amelynek mennyisége, minősége és differenciáltsága amúgyis kielégíthette a mezőváros igényeit. Nem volt szükség tehát a támogatást igénylő fejlesztésre.

Összegzésképpen – a fentiekből – levonhatjuk az alábbi általánosításokat:

– Csongrádon az ipari tevékenység a tárgyalt fél évszázad során sem mennyiségileg, sem differenciáltságát tekintve alig fejlődött.

– A malom- és az ácsipar dominanciája elsősorban a természeti tényezők kedvező együtthatásának volt köszönhető.

– A helyi iparűzés jövedelmi viszonyai igen alacsony szintűek voltak, ezért az iparosok gyakran éltek a termék-termény cserével, és széles körben bekapcsolódtak a mezőgazdasági termelésbe is.

– A viseleti iparok viszonylagos fejletlensége valószínűleg abból fakadt, hogy a közeli városokban (Szentes, Kiskunfélegyháza) erős volt e szakmákban a konkurencia.

JEGYZETEK

[ccxxxiii] 1. Bartha László: Az 1828. évi országos összeírás Csongrád vármegyében. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V. (szerk.): Blazovich László. Szeged. 1981. 20-22.

[ccxxxiv] Pozsár István: A Csongrád megyei céhek története. Csongrád. 1912. 112-116.

[ccxxxv] Szűcs Judit: Csongrád iparosainak szerepe a XIX. századi mezőváros társadalmában. = IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1994. (szerk.): Dóka Klára–Éri István. Bp. 1995. 216-217.

[ccxxxvi] Barta László: i.m. 15., 26., 30.

[ccxxxvii] Dudás Lajos: A keresztény gőzmalom története. = A 100 éves csongrádi gőzmalom. Csongrád. 1985. (Kéziratként) 2-3.

[ccxxxviii] Herczeg Mihály: Adatok a Károlyiak Csongrád-vásárhelyi uradalmának feudalizmus kori történetéhez. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. IV. (szerk.): Farkas József. Szeged, 1980. 99-100. A bevételek összesítését ld. Megyei Levéltár Károlyi család Levéltára P 394. 28. cs. 3. sz.

[ccxxxix] Csongrád Megyei Levéltár, Szentesi Levéltár (a továbbiakban CSMLSZL). Megyei közgyűlési iratok. 1814. 105.cs. 621. sz.

[ccxl] CSMLSZL Megyei közgyűlési iratok. 1820. 122. cs. 809. sz. (114.)

[ccxli] CSMLSZL Megyei közgyűlési iratok. 1832. 170. cs. 170. sz.

[ccxlii] CSMLCSL Csongrád város tanácsának iratai (1726-1849) A gróf Károlyi csongrádi uradalmának leltára. 1814.

[ccxliii] Herczeg M.: i.m. 123-126.

[ccxliv] CSML Csongrádi Levéltár. Csongrád város tanácsának iratai. Községi számadások. 1847.

[ccxlv] Forgó Tilda-Forgó Ida: Peres ügyek Csongrádon az 1939-47 közötti években. = Mozaikok Csongrád város történetéből. (szerk.): Bálint Gyula György. Csongrád. 1984. 70-95.

[ccxlvi] Uo. 1844. júl. 23. 2. sz.

[ccxlvii] Uo. 1846. aug. 28. 49. sz.

[ccxlviii] Uo. 1842. márc. 9. 43. sz.

[ccxlix] Uo. 1844. dec. 11. 9. sz.

[ccl] Uo. 1846. jan. 20. 40. sz.

[ccli] Uo. 1839. aug. 4. 9.

[cclii] CSMLSZL Megyei közgyűlési iratok. 1838. 179. cs. 1139. sz.

Szabó Sarolta

A MEZŐGAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG SZEREPE A NYÍREGYHÁZI IPAROSOK ÉLETÉBEN

A történeti és néprajzi szakirodalomban általánosan ismert, hogy a mezővárosokban az iparosok többsége az ipari tevékenység mellett mezőgazdasági tevékenységgel is foglalkozott, amely kiegészítő jövedelemforrásként szolgált. Nyíregyháza esetében ez a megállapítás így nem helytálló a XIX. század közepéig, a jobbágyfelszabadításig terjedő időszakig. Mi a magyarázata ennek a mezővárosokra általában jellemzőtől való eltérésnek az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatában. Erre keres feleletet az alábbiakban a dolgozat.

Nyíregyháza a XVI–XVII. század folyamán, a szatmári békéig magánföldesúri, hajdúk által lakott terület volt, lakói szabadságát a Rákócziak többször megerősítették. II. Rákóczi Ferenc birtokainak elkobzása után a település először a kincstár tulajdonába került, majd a Palocsay-Dessewffy ill. a Károlyi család birtokaiba. Ezzel együtt a korábbi hajdú szabadságjogok is elvesztek, amelynek következtében a település elnéptelenedett területek újratelepítésének utolsó hullámában Nyíregyházára is érkeztek új lakosok, mintegy kétezren. Károlyi Ferenc 1753-ban kiadott telepítési pátensének hatására a település lakosainak száma rohamosan emelkedett, 1789-ben 280%-os volt a népesség növekedésének aránya a betelepítés éveihez képest.[cccliii] (Az első népszámlálás idején (1784–87) 7163 fő a lakosok száma, már ekkor Szabolcs megye legnépesebb települése.[ccliv])

Károlyi Ferenc 1753-ban kiadott telepítési pátense biztosította az ideköltözők számára a gazdálkodáshoz szükséges földet, három adómentes évet, minden földesúri szolgáltatás megváltásaként gazdánként egy arany fizetését, a környező puszták bérletének szabadságát, a közösség számára az összes földesúri haszonvétel árendába adását, szabad vallásgyakorlást, – ui. evangélikusok voltak – és házaik felépítéséhez fát. A betelepültek egyenlő nagyságú telkeket kaptak az egységes, birtokosonként nem megosztott településen. A település határát néhány évig szabad foglalás szerint művelték, majd „*...1759-ben a szállásföldek méréséhez fogtak, ... Egy ily 30 öles kötélnek szélességre való mérését egy kötélalj földnek nevezték, és 6 ilyen kötélalj föld neveztetett egy szállás földnek...*”[cclv] A szállásföldeket városi házzal bíró, gazdálkodással foglalkozó lakosok között osztották fel.

Nyíregyháza az 1750-es években kelt szerződésekkel a szabolcsi településektől nagyobb gazdasági lehetőségeket és belső autonómiát kapott. A település földesurai nem kívántak beleavatkozni a contraktusos jobbágycommunitas életébe, így a közösség mindennapi életének megszervezése a lakosság által évenként újraválasztott, a falvakétól népesebb elöljáróság feladata volt. Az elöljáróságnak három feladatkört kellett ellátnia: 1. közigazgatási, 2. bíráskodási jogkört (három forintig), 3. és a legjelentősebb feladatot a közösség gazdálkodásának a szervezése jelentette. Leginkább ezen a területen teljesedett ki az autonómia (a földesurak a gazdálkodás folyamataiba, se az azt szervező tisztségviselők megválasztásába nem szóltak bele.)[cclvi]

A betelepülőkkel kézművesek is érkeztek, de számuk ugrásszerű növekedése az 1790-es évektől figyelhető meg. Ennek oka az, hogy a földesurak és az 1786-tól oppidum elöljárói támogatták a megszaporodott létszámú település növekvő szükségleteit kielégítő kézművesek betelepülését. A telepítési szerződésben céhes kiváltságot ígértek az iparosoknak, ezért a földszerzésből a kezdetektől kirekesztették őket, mert mint mondták: „*... a mesterséghez szükséges eszközöknek ú. m. kaptának, tűnek, árnak, bicskának, téglázó vasnak, s több efféle eszköznek pascum nem szükséges, mert azokat legelni nem látta soha senki...*”[cclvii] Azonban az 1790-es évektől osztásra kerülő szőlőföldekből a városban lakó kézművesek vásárolhattak. A gazdálkodó családok tulajdonában lévő földek elaprózódásának megakadályozását szolgálta az a gyakori családfői döntés, hogy a fiú gyerekek közül egy mesterséget tanult. Az öröklési szokásoknak megfelelően a mesterséggel bírók szállásföldet[cclviii] nem örökölhettek, ugyanis a mesterséget űzőknek szállásföld nem lehetett a tulajdonukban. Szőlőföldet, állatot és készpénzt kaptak a hagyaték felosztása során.[cclix]

Bizonyára nem volt könnyű feladat az iparosokat távol tartani a földtől, hiszen az ő életüket is ezer szállal átszőtte az alapvetően mezőgazdasági meghatározottságú környezet. Sokuk szülei, testvérei gazdálkodott, tartott állatott. Erre enged következtetni az az úriszéki irat, amely 1799-ben keletkezett, és megtiltotta a mesteremberek földművelését: „*Tapasztaltatván az, hogy ezen városban a Mester Emberek a Haza Törvénye, közelebbről az 1723. Törvénnek 117dik Tzikkelye ellen, mesterségeknek és kézi műveknek hátra vetésével magokat paraszti s mezei gazdaságra is agyák, és ezáltal azon mezei gazdáknak, kik a földművelésnél egyebet nem tanultak, ártalmakra és szegényítésekre törekednek; sőt a feles mindenféle marhatartásba beleelegyedvén a legelőmezőket, mellyek őket egy átalyában nem illetik azon túl kiknek a marhatartás, szaporítás és azzal való kereskedés valóságos kötelességek, az előljáróknak és uraságok minden engedelme nélkül el foglalyák. Ezen Úriszékben meghatároztatott: hogy ezen túl ezen mezővárosban lakozó mester emberek, sem mezőbéli paraszti gazdaságot mívelni, és azáltal a szegény mezei parasztok élelmét megfolytani, sem marhatartással, s azzalvaló kereskedésekkel ... a legelő mezőt elfoglalni ne merészeljék, hanem folytassa kiki maga kereskedését ... Költ Nyíregyházán Anno 799. Die 7. May tartott Úri Székbül.*”[cclx] Nem tudjuk, hogy ennek a földszerzési tilalomnak a gyakorlatban érvényt tudtak-e szerezni, ill. a mesterek mennyire tudták ezt különböző módon kijátszani. Ugyanebben az időszakban keletkezett mesterösszeírás[cclxi] „*Mester Emberek conscriptiója*” alapján nem állapítható meg olyan nagy arányú földművelés az iparosok körében, mint amelyre az úriszéki iratból következtethetnénk. Összesen 254 mestert írtak össze szakmánként csoportosítva őket. Az összeírásból az is kiderül, hogy hány legényt és inast tartottak, „*csupán a mesterséget folytatyák*”-e és ha nem „*a mesterségen kívül gyakorolnak*(-e) *szántást vetést*” vagy „*kereskedést*”. Ennek alapján mindösszesze négy mester foglalkozott földműveléssel, egy fő öregsége miatt csak szőlőt művelt, hárman mesterségük gyakorlása mellett „*szántanak és vetnek*”. Ezeket az adatokat megerősíti az ugyanebben az évben keletkezett adóösszeírás is,[cclxii] hiszen az adókivetés alapja elsősorban az ingatlan volt (ház, szőlő). A mesterek több mint

háromnegyede saját házában lakott, földtulajdonnal nem rendelkeztek, de szőlője több mint harmadának volt.

Az összeírásokban lévő számadatok a vagyoni képességet csak körvonalazzák. Egyrészt az összeírások keletkezésének körülményei miatt, másrészt mert csak a szállásföldek, szőlők nagyságára és az állatok számára vonatkozóan adnak információkat. Harmadrészt csak az összeírás keletkezési évének állapotát mutatják. Azonban a több időpontból származó adatok sem módosítják lényegesen azt, hogy egészen a jobbágyfelszabadításig a mesteremberek fő megélhetési forrása a saját mesterségük volt. Itt most az 1847-es adatsor néhány, témánk szempontjából lényeges pontjára utalok.[cclxiii] Az adóösszeírásban 417 iparos szerepel. Ebből heten nem fizettek adót különböző okok miatt (nemes, megszökött, legényként dolgozik stb.).

Az iparosok anyagi helyzetét legjobban azzal lehet jellemezni, hogy milyen ingatlannal bírtak. A 417 iparos közül ketten két házzal, huszonketten fél házzal rendelkeztek, az iparosok 75%-a saját házában lakott. Százan ház nélküliek voltak. Az adóbevallás szerint 65-en rendelkeztek valamilyen mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó tulajdonnal a következő megoszlásban:

kert	4 fő
szőlő	20 fő
állat	12 fő
föld	1 fő
szőlő + állat	20 fő
kert + szőlő	1 fő
föld + szőlő	2 fő
föld + szőlő + állat	4 fő

Ez a szám nagyon kevés és azt mutatja, hogy a nyíregyházi iparosok túlnyomó része ipari tevékenységből élt. Ezen belül a többség rendelkezett szőlővel, néhányan kerttel, többen állatot is tartottak, de a fő megélhetést az iparos tevékenység jelentette. Az összeírás alapján csak sejthető, hogy 4-5 olyan iparos volt a városban, akinek inkább az ipar jelentette a kiegészítést.

Egyes mesterségek (ács, kőműves) időszaki jellegétől eltekintve a legtöbben egész évben űzték mesterségüket. Vagyis a lakosság részéről megvolt a megfelelő kereslet az iparosok munkája iránt, akik kiegészítő foglalkozás nélkül, mesterségükből is megélhettek.

Végső soron feltehető a kérdés: mi az oka a korabeli Nyíregyházán az iparosok éles elkülönülésének a mezőgazdasági tevékenységet folytató többségtől. A források hiányosak, de úgy tűnik ez az akkori városvezetés koncepciójából eredeztethető, a város alapításától kezdve következetesen tilalmazták az iparosok mezőgazdasági tevékenységét.

A város és a térség történetével foglalkozók a mai napig nem tudtak egyértelmű választ adni a kérdésre: miért fejlődött a megye összes települése közül legjobban Nyíregyháza. A város lakosainak tehetségén, rátermettségén túl, ebben va-

lószínűleg közrejátszott az is, hogy egy nagyon koncepciózus városvezetés irányította a települést az első évtizedekben.

Ennek a várospolitikának egyik eleme lehetett az iparostársadalom kényszerítése a csak ipari tevékenységre, ezáltal rászorítva arra őket, hogy a település és tágabb környezetének ellátóivá váljanak. Az ily módon bekövetkező („*relatív*") iparfejlődés egyik elemévé vált a település „*kiugrásának*".

JEGYZETEK

[ccliii] Balogh István: Nyíregyháza az újratelepítés után. = Tanulmányok Nyíregyháza újabbkori történetéből. (szerk.): Hársfalvi Péter és Mann Miklós: Nyíregyházi Kiskönyvtár 11. Nyíregyháza. 1976. 14–17.

[ccliv] Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). (szerk.): Danyi Dezső–Dávid Zoltán. Bp. 1960.

[cclv] Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyíregyháza, 1886. 213.

1 kötélalj föld = 10 magyar hold

[cclvi] Kujbusné Mecsei Éva: Vázlat az újratelepülő Nyíregyháza előljáróságának társadalomrajzához. = Rendi társadalom-polgári társadalom. (szerk.): Á. Varga László. Hajnal István kör 1995. 85–86.

[cclvii] Lukács Ö., 1886. 214.

[cclviii] Szállásföld: az újratelepítés után a néhány évig szabad foglalás alapján használt földet a gazdák között szállásföldekre osztották. 1826-ban 6 kötélaljában maximálták az egy gazda kezén lévő föld mennyiségét, ill. kimondták, hogy 1 kötélaljtól tovább a földet osztani nem lehet.

[cclix] Németh Zoltán: Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1792. = Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 2. Nyíregyháza, 1987.

[cclx] Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban SZSZBML) V. A. 102. 40/40 1799.

[cclxi] SZSZBML V/A 102/g 1793.

[cclxii] SZSZBML V/A 102/h 1792.

[cclxiii] SZSZBML V. A. 102/h. Adó kivetési lajstrom 1847/48.

Csifféry Gergely

A XVIII–XIX. SZÁZADI URADALMI SERFŐZÉS HEVES MEGYÉBEN

A magyarországi serfőzés kezdetei

A magyarországi serfőzéssel már a XI. században találkozunk. Korai serfőzőinket megtaláljuk a (fejedelmi) királyi és egyházi szolgálónépek sorában. A pannonhalmi apátság alapító levelében olvasható, hogy Szent István király két serfőzőt (Orod és Chod) is rendelt az apátság szolgái közé. A *százdi apátság* 1067. évi oklevelében a monostor népeinek házanként többek között két köböl sert kellett szolgáltatniuk.[cclxiv] 1090 körül Szent László király az általa alapított Bihar megyei *Szentjobb kolostor*ának egyéb szolgálónépek mellett, öt szakács és három serfőző családot adományozott.[cclxv] Ilyen szolgálónépek laktak 1237 körül Kaposvártól délre a zselici erdőben, *Márcadó* faluban, amely ez időben a pannonhalmi apátság kasznárainak a falva, majd 1268-ban a királynő népei voltak.[cclxvi] A *márcadó* jelentése méhsört szolgáltató vagy mézsörrel adózó. A mézsör készítése végigkísérhető a középkor évszázadaiban, mint a sörfőzés egyik ága. Emellett még gabonából főzték a seritalt hazánkban az árpán kívül kölesből, búzából, rozsból, sőt zabból is. A gabonából történő sörkészítés egyik legkorábbi adata 1107 tájáról ismert, amikor Álmos herceg létrehozta a dömösi prépostságot. Az alapító oklevél szerint a prépostság a szokott dézsmán kívüli ellátására kötelezett 59 falujának népei 1522 akó gabonából készült sert, és 175 akó méhsert (*meth*) tartoznak évente adni a monostornak.[cclxvii] Az árpából történő serkészítés egyik korai adata 1226-ból ismert, amikor a pannonhalmi apátság népeinek a panaszát kivizsgáló Miklós nádor így rendelkezett: "*...tartozik minden egyes falu Szent Márton napjára egy harmadfű tinóval és minden helyről egy vödör zabbal és egy vödör serrel...Mindegyik udvar és minden egyes telek tartozik árpából való sört, amely két akónyi legyen.*"[cclxviii]

Az európai sörfőzés két ága, a gabonából és a mézből történő serkészítés gyakorlata ismert volt a XI–XII. századi Magyarországon. A mézsör készítése indoeurópai örökség. Ennek máig kézzel fogható bizonyítékai az angol *beer* = sör, *bear* = medve, a német *der Bär* = medve, *das Bier* = sör vagy a francia *bière* = sör szavak. Hasonlóképpen az ószláv *mjod* = méz szavából származik a *medvegy* = medve szó. Az ószlávok *mézevőnek* nevezték a medvét, amelyet szentként, félve tiszteltek, s a nevét sem merték kiejteni. A kontinentális Európa erdőségeiben őshonos medve kultusza általános lehetett az indoeurópai népeknél. Ennek emlékei a német nyelvterületen *Berlin* és *Bern* települések nevei, amelyik a medvéről kapták a nevüket, s e városok címerállata is a medve. Valószínű, az indoeurópai népek körében meglévő közös medvekultuszra vezethető vissza a medve és a sör szavak egyezősége, amely egyben a *méhsörkészítés* indoeurópai hagyományainak máig élő emléke.

A gabonából (árpa, búza) történő serfőzés gyakorlata az ókori Egyiptomiaknál már ismert volt. A keresztény középkor gabona serfőzése kelta remineszcenciákat őriz. A keltában *brac* = sör, ez a gyökere a latin *brax* = sör sza-

vaknak, amely a gabonából készült sörfőzés hagyományának az emléke. A francia-vallon hatások mintegy tükröződnek a sör és komló XI–XV. századi magyarországi latin kifejezéseiben. A *brac* kelta szóból – amely *serlét* jelent – lett az ófranciában *bras* (ser) és a latinban *brasium*. Ez utóbbi a magyarországi latinban *darát* jelent, amely a gabonasör alapját képező őrölt *szalad*ot takarja. Ugyanakkor a *brasium* kifejezést a XVI. századig nálunk *ser* értelemben használták a *cerevisia* – ugyancsak gall eredetű szó – mellett.[cclxix] A *cerevisia* = sör kifejezés talán a kelta hagyományokon nyugvó ófrancia mézser készítés emléke, amely a középkori francia-vallon kapcsolatok révén a magyarországi latinban is megjelenik, amikkor *cera* = méhviasz, *cerarius* = viaszkészítő, gyertyamártó kifejezésekkel találkozunk. Még feltűnőbb a kelta eredetű *humló – humuló = komló* szavunk okleveles gyakorlata, amely a XVI. századig kizárólagos.[cclxx] A francia-vallon kapcsolatok eredményeként került a magyar nyelvbe a *márc* szavunk, s ez lett a *Márcadó*, azaz méhsört adó szolgáltató falvak elnevezésének az alapja. A mézüledékből készült *márc* az ófrancia *mars* (*marc* nominativusza) üledék, török szóból származik. A kifejezés mézser értelmű jelentésváltozása valószínű a magyar nyelvben ment végbe, s a *márcital, márcsör* kifejezésekből alakult ki mai formája.[cclxxi]

A mézsör készítése

Bevilaqua Borsody Béla azt írta, hogy a valódi ser: minden olyan ital, amely gabonafélék őrölt lisztjéből vagy gabona csíráztatása által, pörkölt maláta lisztjének főzés után erjesztett levéből készül, s fűszerekkel keserített vagy édesített szénsavas, habzó ital. A *méhsert* is a valódi sörök közé sorolja, mivel meleg úton, katlanban főzve, erjesztve, szénsavképződés közben készül és frissen édes, habzó, nagy alkoholtartalmú ital.

A mézsör készítésének két módozatát különböztethetjük meg. Az egyik eljárás szerint színmézből készül, melyet bizonyos arányban vízzel hígítanak. A méhser főzését K. Mátyus István 1792-ben Pozsonyban kiadott *Ó és új diaetica* c. műve V. kötetében így írta le: ha "*vékonyabbnak*" akarják főzni, egy rész mézből és nyolc rész vízből készítik és főzik mindaddig, amíg a képződő habja el nem főtt. Ezután egy kevés élesztővel erjesztik, faedényekbe helyezik, ahol mintegy 40 nap alatt hűvös helyen tartva kiforr és megtisztul. Leírja, hogy egyesek ízesítőszereket is főznek bele.

Egy 1816-ban kiadott méhészkönyv szerint a méhser főzése a következő: *"…Minden pint mézhez töltsön az ember 6 pint jó kútvizet, és azt egy üstben tsendes tűzön mindaddig főzze, valameddig harmadrésze, vagy valamivel több el nem fő… Ha pedig az előbbeni összeszedett vizes mosadék mézét is hozzá önti az ember, mely felől nem tudhattya, hoy mennyi méz vagyon benne a vízhez képest, hanem tsak az édességérül tehet ítéletet, tehát ilyenkor a méhsert addig kell főzni, hogy egy kis új tojás benne le ne üllyön, hanem tsak úgy lebegjen abban, hogy annak felső részét, mint egy ezüst garast úgy lehessen látni… mentül édesebb pedig a víz a vagy az úgy nevezett virits, annál jobb lészen a méhser. Mihelyt felkezd a ser forrni, annak sokaságához képest vagy két marok komlót kell beli tenni, amelyet*

egy darab tisztán megmosott és ruhába kötött kavitssal a fazék fenekére kell bocsájtani és mindaddig benne kell hagyni, valameddig a méhser el nem készül… A tajtékját tapasztalni lehet rajta, ezután belé kell tenni a fűszerszámokat és fél óráig kell benne főzni".

A fűszerek közül említi a könyv a komló, a száraz zsálya, feketegyopár, betonika, a koriander és más növényeket.[cclxxii] A néprajzi irodalom szerint a méhser készítésének másik módjánál nem színmézből főzték a sert, hanem abból a mézes vízből, amelyet a méz kicsorgatása után a sonkolyra öntöttek. Valószínű, a méhsörkészítés két módozatán belül is, főleg a méz és a víz adagolásának mennyiségében, a fűszerek, főként a komló hozzáadásában, valamint az erjesztés és eltarthatóság idejében igen nagy eltérések lehettek.[cclxxiii]

A mézsörkészítés oklevél szerint igazolható legkorábbi adata 1107-ből való. A dömösi prépostság adománylevelében évente 175 akó méhsert kellett adni a szolgálatára rendelt falvaknak. 1231-ben Gug comes egy általa *Dym*-ben alapított Szent Miklós kápolna javadalmazására többek közt elrendelte, hogy a szolgák mézes italt (*medonem*) is készítsenek, amelyet a kápolna ünnepein a szegények közt kell kiosztani. 1235-ben a Tolna megyei *Mázá*n királyi méhserfőzők (*marchidatores regii*) laktak. 1280-ban a Balaton melletti *Tördemic* községben is a királyi márcadók (*marci datorum*) éltek.[cclxxiv] A Nyitra megyei *Turdomesztic* község már 1280-ban szerepel oklevélben, amelyet 1330-ban *Turdemiz*, 1474-ben *Tordaméz* néven említenek.[cclxxv] 1302-ből ismerjük a Hont megyei *Méznevelő* falut, amely nevét királyi szolgálónépeiről kapta[cclxxvi], akik minden bizonnyal mézserkészítéssel is foglalkozhattak. A Sopron megyei *Márcz* falu[cclxxvii] szintén a méhsörről kapta nevét.

Az Árpád-kori Magyarországon igen elterjedt méhészkedésre utal számtalan adat, s különös bizonyítékai e ténykedésnek a települések földrajzi nevei. 1219-ben említik *Méhes* elpusztult falut Körösladánytól DK-re, ahol réti méhészek laktak. Méhtartásra utal a Bihar megyei *Mihellő* (hajdan: *Méhellő*), később *Mirló* néven szereplő püspöki birtok.[cclxxviii] A Fekete-Körös völgyében *Mézes*, amely azonos *Méhes* középkori községgel, amelyet 1568-ban János Zsigmond adományozott el.[cclxxix] Méhészfalvak sorába tartozott a Bihar megyei *Méhkerék*, a gömöri *Méhi* falu, az Abaúj-Torna megyei *Méhész*[cclxxx], a Szatmár megyei *Méhtelek.*[cclxxxi]

Méhtartással kapcsolatosak a *Födémes, Fedémes* falunevek. A *födémes* jelentése méhes, kaptáros, amelynek alapszava a *fed* szó, ősi finnugor örökség. A történelmi Magyarország területén nyolc ilyen nevű település ismert a középkorban. 1055-ben említett *Fidemsi* valószínű Tolna megyében, a tolnai vártól É-ra, Fadd közelében létezett, s utóbb nyomtalanul eltűnt. 1221-ben feljegyzett *Fudemus*, a Pozsony megyei Tevel járásában ma Nagy- és Pusztafödémessel azonos. 1239-ből ismert *Fedemus* Nyitra megyében Suránytól ÉK-re, a Zsitva mellett, ma Zsitvafödémes. 1259-ben *Fedemes* nevű település ismert a Hont megyei Hont várától ÉK-re, amely ma Ipolyfödémes. 1261-ben *Fedemus* faluról írtak Heves megyében, Egertől É-ra, amely a mai Fedémessel azonos. 1264-ből fennmaradt oklevél *Fedemus* településről tudósít, amely a Csepel sziget É-i részén, mint a királyi mézadók faluja szerepel, s ezt akkor IV. Béla eladományozta. Utóbb elpusztult

falu lett. 1295-ben a Nógrád megyei *Fedemus*t említik Pásztótól É-ra, ma Filimes néven található. 1325-ben *alia Kallow alio nomine Fedemus* írták azt a falut Szabolcs megyében, amely a későbbi Kis-Kálló, ma Nagykálló város része.[cclxxxii]

A méztermelő falvak sorába tartoztak a *Darázs*, illetve *Darázsfalu* nevet viselő települések. 1113-ban a zobori apátsághoz tartozott a *Drasej* néven nevezett *Darázsfalu*[cclxxxiii], 1135-ben a Hont megyei *Darázsi* a bozóki prépostság alapítólevelében szerepel.[cclxxxiv] További *Darázs* nevű falvakról tudunk Baranya, Hont és Vas megyékben.[cclxxxv] Méhtartás volt a létalapja *Lépesfalvának* Sopron megyében.

Az oklevelekben további méhtartásra, mézadózásra és méztermelésre utaló adatokat találni. Pécsváradon, a Mecsek lábánál egy királyi udvarházat védő kis várban Szent István király 1095-ben bencés apátságot alapított, melynek nagy számú szolgálónépet adományozott, s köztük 12 méhészt (*apiarii*).[cclxxxvi] 1277-ből ismerjük a Vas megyei *Mézadó* (*Mezadou*) szolgáltató falu nevét, amely Körmendtől DK-re feküdt, s a mai *Sárfimizdó* helynévvel azonos.[cclxxxvii] Méhtartásukról kapták neveiket az oklevelekben szereplő következő Árpád-kori településeink. Az 1219-ből ismert Bihar vármegyei Méhes[cclxxxviii], az 1293-ban létező Kolozs vármegyei *Nagyméhes* és *Kisméhes*[cclxxxix], s az 1300-ben eladományozott szintén Bihar vármegyei Méhes.[ccxc] Szintén méhtartásról kaphatta nevét az az 1255-ben elajándékozott Abaúj vármegyei *Méhlyuk* falu, amely a jászói monostor birtoka lett.[ccxci] Méhviaszkészítőkről kaphatta nevét a Bihar megyei *Sonkolyos* falu, amelyet 1256-ban említett egy oklevél.[ccxcii]

A *sonkoly* szavunk méhviaszt jelent, s ez a gyertyakészítés alapanyaga. A sonkolyt, a méz kiválása után visszamaradó virágport, holt méheket s egyéb szerves anyagot tartalmazó tisztítatlan méhviaszt használták fel a tiszta viasz készítésére, s igen keresett cikk volt az egész középkortól a XX. századig. A viasz volt az egyik nyersanyaga – a faggyú mellett – az egyik legfontosabb világítóeszköz, azaz a gyertya készítésének. A sok méhtartásból élő, arra szakosodott településre nem csupán a magas alkoholtartalmú méhsör készítése miatt volt szükség. A méz volt az Újvilág felfedezéséig még nem ismert nádcukor előtt az egyetlen édesítésre, édesség készítésre szolgáló nyersanyag, s a méztermelést ez is fontossá tette. Viszont szerintem ennek a kiterjedt méhtartásnak a világításhoz nélkülözhetetlen gyertya előállítása miatt volt szüksége a társadalomnak. Ezen kívül faggyút is használtak gyertyakészítéshez, de világítottak olajjal, szurokfáklyával stb. is. A méhtartás az adózás alapját képezte. A méhek után a XVIII. század végéig az egyházi és a világi földesúr és az állam méz-, mézsör- és viaszadót szedett. Elsőként István király rendelte el a tized fizetését az egyháznak mindenféle terményre. Ebből következett, hogy a méheket is a tizedköteles jószágok, az ún. *kisebb dézsmák* közé sorolták. A dézsmát általában természetben fizették, de gyakran olvashatunk a méhtized pénzzel való megváltásáról is. A beszolgáltatott tized igen jelentős értékkel rendelkezhetett, erre utalnak azok az oklevelek, amelyek a méhtized eladományozásáról szólnak.[ccxciii]

A méhtartásra alkalmasak voltak erdeink, ahol elsősorban – az amerikai akác behozataláig – a *hárserdők* szolgáltatták a nyersanyagot. De kiválóan alkalmasak voltak méhtartásra a vizes rétek és lápok helyenként erdőkkel (vadkörtés, vadalmás

stb.) tarkított világa. A középkorban különösen jelentős méztermelő terület volt az egykori Bihar megye, ahol a kettős Sárrét 1000 km^2-es világa réti méhészeinknek adott otthont.

A magyarországi serfőzés eddig ismert legkorábbi forrásadatai is kolostorok javadalmazásával kapcsolatosak, s már a XI. századtól kimutathatóak. Ezek azonban nem a monostoroknál, szerzetesi felügyelettel történő serfőzésre utalnak, hanem paraszti tevékenységre.[ccxciv] A kézművesipar történetének a kutatása – éppen ezzel összefüggésben – ezért a háziiparból eredezteti a serfőzést, amelyet elsődlegesen nők végeztek.[ccxcv] Ezt támasztják alá, a háziipar jelleget, a legkorábbi hazai serfőzésre utaló források, akár a százdi apátság szolgálónépeinél, akik házanként tartoztak ezt előállítani. Hasonló a helyzet a szentjobbi monostornál is, amely többek közt három ház (értsd itt három család) serfőzővel is rendelkezett.

A komlós serek meglétéről Magyarországon

A nyelvészeink szerint az eredetileg *sárga* jelentésű *ser*, *sör* és komló szavaink még honfoglalás előttiek. A kétfajta serfőzés, vagyis a mézből és a gabonából készült ser fogyasztása, valamint készítése Magyarországon a XI. századi okleveles anyagból igazolható. Az 1067-es százdi alapítólevélben a monostor 6 jobbágyának a kötelessége volt 3 köböl méhsert, továbbá házanként két köböl sert adni.[ccxcvi] Ez utóbbi a gabonából főzött sörre utal. A komlós serfőzés ismerete ázsiai eredetű. A sörhöz adott komló egyrészt az italnak kesernyés utóízt kölcsönzött, s hosszabb eltarthatóságot biztosított. A komlós sört a VIII. században a finnek, de a honfoglaló magyarok is ismerték. A komló ismeretét ázsiai népeknek köszönhetjük, akik a *kinin* felfedezése előtt a maláriás megbetegedőknek, a magas láztól hidegrázásban szenvedőknek komlóból főzött teát adtak. Más gyógyászati értékei is vannak a komlónak. Idegcsillapító és könnyed altató hatása miatt a mai gyógyszeripar is felhasználja. Szexuális, klimakterikus zavaroknál a komló hatóanyagát tartalmazó jó néhány gyógyszer van forgalomban. Ismert még az étvágygerjesztő, vizelethajtó és antiszeptikus hatása is. Az erősen komlózott sörfajták huzamos idejű és nagy mennyiségű fogyasztása impotenciát okozhat.[ccxcvii]

A komlós serfőzés korai bizonyítéka a pannonhalmi apátság oklevele, amely már említi a *Komlóvölgy*et, *Komlóaszó*t, mint komlótermő határhelyeket. I. Géza 1075. évi adománylevelében a garamszentbenedeki apátság halászó helyeit általánosságban említve komlósokról ír (Cumulonibus), amelyek inkább *vadkomlósok* lehettek. A határban lévő komlós kertek, azaz a szelíd komlósok meglétének egyik legkorábbi bizonyítéka olvasható, az 1082. évi keltezésű és a XIII. század végénél bizonyosan nem fiatalabb hamisított oklevélben. E szerint a veszprémi egyház Tolna megyei birtokán *Berchen* prédiumban két királyi négyszögöl szántóföld, négy rét mellett három *komlóskert*ről is megemlékezik. Egy 1208-as oklevél említi a Győr megyei Lébény melletti *Komlonzorm* villa (jelentése: Komlószarv) települést, amely komlótermesztésre utal.[ccxcviii] Komlótermesztésre utal IV. Béla 1262. évi oklevele, amely az Esztergom megyei *Dag* falu határleírásában említi, hogy Péter comes esztergomi lakosnak Dag faluban komlóskertjei voltak. Komló szere-

pel Esztergom 1288. évi vámtételeiben is, amely igen drága. Ez időben 440 kg réz értéke azonos volt két zsák komlóéval. Ez a legkorábbi városi serfőzési adat a történelmi Magyarországon.[ccxcix] Idővel megszaporodnak a komlós kertekre található adatok, sőt 1380-ban Pozsony már külföldre szállított komlót.[ccc]

Az adatokból a komlós serfőzés XI. századi hazai gyakorlatára lehet következtetni. A korai forrásokban szereplő szolgáltató népeink bizonyosan komlós sert szállíthattak a monostoroknak, s maguk is azt ihattak. Először is erre utalnak a kolostorok igen gyakran távoli birtokain élő népek serfőző és serfuvarozó kötelességei, a Szent Mihály és Szent Márton napokra. Így például egy 1138. évi oklevél szerint a Bihar megyei Sarkadról és Kölesérről a dömösi prépostságba szállították Szent Mihály napra a sert.[cccci] A nyár végén a hosszú úton komló nélkül, viszont az megromlott volna. Hasonló következetésre jutunk, ha a kolostorok szolgáló népeinek, a Szent Márton napra előirt mennyiségi az adatait vizsgáljuk. A bakonybéli apátság kisszámú szerzetese Szent Márton napra az 1171. évi oklevél szerint, csak a két *Gananna* faluból összesen 130 veder (*hydria*) sert kaptak.[ccccii] Egy csöbör átlagban 41,97 liter, ez esetben a kérdéses mennyiség 5456,1 liter, közel 55 hl volt. Ezt a mennyiséget néhány nap alatt nem ihatták meg, hanem nagy részét tárolniuk kellett, de ez komló nélkül nem volt lehetséges. Valószínű, hogy Bakonybélben (és más kolostorokban) feltehetőleg a nagyböjtre is tartalékoltak ebből a mennyiségből. Az is nagyon valószínű, hogy a kolostor néhány lakója nemigen tudott volna ekkora mennyiségű, 55 hl sört elfogyasztani rövid időn belül. Ennek ellenére a kolostorok szerzeteseinek serfogyasztása is jelentős lehetett, mert a Szent Galleni barátoknak naponta 5 liter sör volt a fejadagja. Okkal feltételezhető, hogy itt is és másutt is a kolostorok gazdaságában dolgozó, s jelentős számú, ún. *laikus fráterek* javadalmazása (akik a műhelyekben, malmokban vagy a mezőgazdaságban tevékenykedtek) igényelte e jelentős sörmennyiséget.

A sörfőzés a történelmi Magyarországon igen elterjedt iparág volt. A XII. századtól a háziipartól különvált a sörfőző mesterség.[ccciii] A Szepességben egy-két évtizeddel az első német telepítések után már olyan kis falvaknak, mint a Poprád környéki *Kubach* (Hernádfalu) és *Gránic* (Szepesvéghely) külön serfőző házat tartott fenn egy 1295. évi oklevél szerint. A Szepességben gyanítható, hogy az idő tájt az írott forrásokban felbukkanó falvak némelyikének a fő gazdasági ágazata a komlótermesztés volt, mint a Lubló melletti *Hobgart*ról (Komlóskert) már 1315-ben feltételezhető, ugyanitt serfőzőház is volt.[ccciv]

A XVI. században is még kétféle sert készítettek. 1525-ben Budán egyaránt főzték az árpából nevelt *Zalad ser*t, és a *Dulcé*nak (édes) nevezett *mézser*t.[cccv] A serital sajátsága, hogy könnyen megromlik, s miután a hosszas szállítást nem bírja, ezért a XIV–XV. századi Magyarországon az egyes városok, egyházi és világi uradalmak önellátásra rendezkedtek be. Így azután sokfelé főzték a sert. Különösen nagymértékben folyt a termelés Selmecbánya, Körmöcbánya, Besztercebánya és Nagybánya városokban, továbbá Sopronban, Lőcsén, Pozsonyban, Eperjesen, Késmárkon és Kassán. A legnagyobb hírnévre azonban a bártfai sör jutott, innen hozatta a sört, a hegyaljai borok mellett, Mátyás király is az 1476-ban Beatrixszel tartott esküvőjére.

A XVII. század végére mind a nemesi, mind a polgári, úgymond *házisörfőzés* fokozatosan elveszti uralkodó jellegét, s mind nagyobb szerephez jut a hivatásos sörnevelő. Ekkor lesz a foglalatosságból mesterség, ipar. Ez időre egy új sörrendtartás lépett életbe, s erre az 1696-ban alakult komáromi sörfőző céhnek a privilégiuma lehet a klasszikus példa. Ez időtől sörfőző az lehetett, akit a céh – mint más szakmáknál – felavatott. Az avatás feltétele volt a kétéves céhes inasidő, a háromévi vándorlás, hogy elegendő tapasztalatot szerezzen a leendő mester, akinek a vizsgán *mesterremek sert* kellett főzni. A mesterség céhes jellege megmaradt több mint másfél évszázadon át.[cccvi]

Az 1696-ban alakult komáromi céh országosan főcéh kívánt lenni, de ez nem sikerült, a helyét az 1697-ben létrejött pesti céh vette át.[cccvii] Ismereteink szerint további 23 serfőzőcéh kapott privilégiumot a XVIII–XIX. században a Magyar Királyság területén.[cccviii]

Serházak Heves megyében

A korai sörfőzés földrajzi névben megőrzött emléke Hevesben, hogy Gyöngyössolymos egy 1212-ben kelt határjáró oklevelében szerepel: *Komlóspatak*[cccix], amely feltehetően a komlótermesztés, s talán komlós serfőzés meglétére utal az egri püspöki uradalomban.

A mai Heves megyében a serfőzésre a XV–XVI. század fordulójától vannak adataink. Nagyon is valószínű, hogy az egri püspöki udvar ellátására ennél jóval korábban már főzhették a sert. [cccx] 1486-ban Maklár látja el az egri püspöki udvart a sajt, a kenyércipó, a bárány mellett *sör*rel.[cccxi] Ugyanebben az évben Felnémet urbáriuma szerint fizet az egri várnak pünkösdkor 6 köböl sört, karácsonykor 32 köböl sört, 4 márka viaszt, húsvétra 6 köböl sört.[cccxii] 1486-ban a szarvaskői váruradalomhoz tartozó Egerbakta karácsonykor 1 akó sört, húsvétkor 1 akó sört, pünkösdkor 4 akó sört, Szent Márton-napkor 4 köböl sört adózott.[cccxiii] Estei Hippolit egri püspök 1500–1508 közötti számadáskönyvei tanúsága szerint a püspöki udvar ellátására Nagytálya, Maklár, Felnémet falvakból szállították a sert.[cccxiv] 1548–1563 közt az Egerrel szomszédos püspöki faluban, *Felnémeten* az egri vár egy serfőzőt üzemeltetett, ahol nemcsak árpából, de búzából is főzték a sert.[cccxv]

Az egri várban először 1577-ben állítottak fel serházat, amely rövid életű volt. A várbeli kincstári serház létesítése összefüggött azzal, hogy azokban a várakban, amelyekben egy zászlóaljnyi (250–300 fő körüli) külföldi zsoldos állomásozott, serfőzőház felállítását kezdeményezte a kamara. Ennek részint az volt az oka, hogy a végvárakban a katonák legtöbbször ihatatlan minőségű borban kapták a fizetést. A kamara a kincstári serfőzést éppen a borok rossz kezelése miatt szorgalmazta, hogy elejét vegye a végváriak emiatti elégedetlenségének. A magyarországi serház létesítéseket az is indokolta, hogy a vizek fertőzöttek voltak. Egy újabb serfőzőház felállítására 1588-ban került sor az egri várban, amelyek működése 1592–93-ig követhető.[cccxvi] Ez időben a végvárakban szolgáló katonák közel 5 liter sört kaptak napi fejadagban.[cccxvii]

A török kiűzése után a XVIII–XIX. században az ipartörténeti kutatások eredményeként 35 településen létrejött 40 különböző serfőző működéséről tudunk.[cccxviii]

Heves megyei serházak[cccxix]

Település	Birtokos	Működés ideje	Működés időtartama
Abasár	V	1725–1790	66
Andornaktálya–Kistálya	E	1698–1740 körül	43
Bodony	V	1769 előtt–1820	52
Bükkszenterzsébet	?	1729–1770	42
Domoszló	V	1750–1770	21
Eger. Kincstári serház	K	1690–1753	64
Eger. Püspöki serház	E	1690–1824	135
Eger. Káptalani serház	E	1690–1853	164
Egerbocs	P	1699	1
Egerfarmos	P	1708–1758	51
Erdőkövesd	V	1729–1777	49
Feldebrő	V	1712–1823	112
Gyöngyös. Városi serház	Ö	1705–1728	24
Gyöngyös. Jezsuita serház	E	1723–1773	51
Gyöngyös. Alsó serház.	V	1735–1869	135
Gyöngyös. Felső serház	V	1743–1856	114
Gyöngyöspüspöki	E	1725–1851	114
Gyöngyöstarján	V	1743	1
Hatvan	V	1710–1850	141
Heves	V	1703–1777[cccxx]	75
Ivád	?	1738–1785	48
Kál	V	1712–1820	109
Kápolna	E	1704–1770	67
Lőrinci*	V	1730	1
Mátraderecske	V	1770–1777	8
Mezőtárkány	E	1716–1770	55
Mónosbél	E	1794	1
Pálosvörösmart	E	1699	1
Parád	V	1769–1805	37
Pétervására	V	1720–1749	30
Poroszló	V	1747–1777	31
Recsk	?	1744–1770	27
Rózsaszentmárton	P	1699	1
Sirok	V	1699–1794	96

Település	Birtokos	Működés ideje	Működés időtartama
Szarvaskő	E	1744–1746	3
Szücsi	V	1699	1
Tarnalelesz	V	1699	1
Tarnaörs	V	1730–1789	60
Tarnazsadány	V	1706–1770	65
Verpelét	Ö	1714–1769	56

A serházak egynegyede egyházi uradalom része, a fele világi uradalom tartozéka, míg kettő polgári, egy kincstári, két másik városi önkormányzati tulajdonban volt. Három műhelynek nem ismerjük a tulajdonosát. A megyében a serfőzőházak átlagos működési ideje 49 év. Ennek a kiszámításánál azokat a legkorábbi és legkésőbbi időpontokat vettem figyelembe, amikor a serház termelése igazolható, tekintettel arra, hogy azok átalakítva – főként a kőből épültek – még hosszú ideig fennálltak.[cccxxi] Viszont a táblázatban a tényleges működési időket vettem figyelembe. Általában megállapítható, hogy a serfőzőházak egynegyede a XVII., háromnegyedük a XVIII. században keletkezett. A világi és egyházi birtokosok a serfőzőházak létesítésekor éltek a *földesúri educillatio*, más néven *korcsmáltatás* jogával. Ez a haszonvételi jog és a serfőzők jövedelmezősége indukálta azok szinte tömeges keletkezését.

A legtöbb serházat – összesen nyolcat-nyolcat – Grassalkovich I. Antal birtokolt, valamint az Orczy-család, miután az Orczyak a Grassalovichoktól árendált uradalomban meglévő négy serház mellett, még négy másikat üzemeltettek. Az egyházi birtokosok közül az egri püspöknek a megyében három, az egri káptalannak kettő, az egervári prépostnak és az egri szervitáknak egy-egy serházuk volt. A megye területén a kamarának egy serfőzőháza ismert.

A serfőzés rövid technológiája a XVII–XVIII. században a következő volt.[cccxxii] Egy *nevelés*re (vagyis főzetre) való árpát, amely akkoriban 500 kg lehetett (*szalad*nak is nevezték) e mennyiséget, a *nevelőház* áztató vályúiba tették, hogy kicsirázzon. Az árpa a kicsírázás után a *szárító*házba került, a kemence felett lévő szárítópadra, ahol fából készült lapátokkal forgatták, hogy egyenletesen pörkölődjön. Ezen eljárás során – mai kifejezéssel – *malátát* készítettek belőle. E művelettől függött a sör színe. Ha jól megpörkölték, *barna*, ha csak kevésbé, akkor *világos sör* lett belőle. Az *aszúszalad*ot, vagyis a kész malátát ezután a malomba vitték megőrölni. Majd a malátalisztet visszaszállították a nevelőházba, ahol rézüstökben tiszta vízzel főzni kezdték. A főzés vége felé komlót kevertek hozzá, az előbbi mennyiséghez mintegy 50 kg-ot. Az így elkészült sörlevet, amelyet *virics*nek[cccxxiii] is neveztek, ún. *hűtőhajók*ba, vagyis alacsony falú kádakba eresztették. A hűtésre a +1°C-os pincék igen alkalmasak voltak. Lehűtés után, a szűrőkason átszűrt sörlevet *élesztőkádak*ba merték, s ott 5–12 napig erjesztették. Ezután a néhány szeszfoknyi sört 50 liter körüli űrméretű hordókba fejtették át,

amelyeket a pince *ászokgerendái*ra tettek utóerjedésre, és ott pihentették 3–4 napig. Ezután a már kész sört akár csapra verve árulhatták is.[cccxxiv]

Korán felismerték a serfőzők, hogy a gyártási üledék újabb erjedésre alkalmas, és ezért az tovább hasznosítható. A lévai uradalom 1719. évi szesz-és sörgyártási utasításaiban már külön intézkedtek az *élesztő* értékesítéséről, vagyis a fele a főzőmesteré lett, aki szabadon rendelkezett vele. Ha akarta, eladhatta s sütőiparosoknak, míg a másik fele az uradalmat illette, ahol azt elsősorban a pálinkafőzés során újabb erjesztésre használták fel.[cccxxv]

Elvileg közel 20 napra volt szükség ahhoz, hogy az árpa pörkölésétől kezdve a sör iható legyen. A serfőző műhelyek nem üzemeltek folyamatosan a korban. Mindenütt kötelezték a serfőzőket, hogy ha sör megromlott, azonnal főzzék ki azt pálinkának.[cccxxvi] Így idővel a sörfőzésből kivált a pálinkafőzés, amely önálló iparággá lett később. Sajnos ezzel együtt a pálinkaivás, vele pedig az alkoholizmus is nem kívánt mértékben előtört.

Heves megyében a vizsgált korszakban nem létezett serfőzőcéh. A serházakat bérlő vagy ott alkalmazott serfőző mesterek bizonyosan céhben szerezték a serfőző jogosítványukat, de ennek ellenére a Heves megyebeli serfőzőknek semmiféle céhekkel való kapcsolatáról nem tudunk. Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy a serházak az egyházi és világi tulajdonban lévő uradalmak szerves tartozékai voltak.

Fél évszázadnál hosszabb ideig üzemelt az ismert serfőzők több mint egyharmada, közülük hét létesítmény több mint 100 évig termelt. Ezek a következők: az egri káptalani (164), a hatvani uradalmi (141), az egri püspöki és a gyöngyösi *Alsó serház* egyaránt (135), a gyöngyösi *Felső serház* (114), a feldebrői (112), a káli (109), és gyüngyöspüspöki (106) serház.

A serházak hosszú idejű fenntartásának több oka volt. Egyes vélemények szerint a serfőzés a gödöllői uradalomban csak azt a célt szolgálta, hogy a gabonaértékesítés zavaraiban és rossz termés esetén kiegészítse a jövedelmeket, s ennek megfelelően a termelt sör valamint a pálinka mennyisége állandóan ingadozott.[cccxxvii] Az uradalmi serházak gazdasági jelentősége egy másik álláspont szerint, mint kisipari "*melléküzemági*" tevékenység értékelhető.[cccxxviii] Elgondolásom szerint a létesítésüket döntően befolyásolta a serfőző műhelyek jövedelmező volta. A serházakat a korszakban vagy a tulajdonos közvetlenül üzemeltette ún. *konvenciós serfőzők*, azaz fizetett alkalmazottak beállításával, vagy pedig bérlet formájában működtette *árendás serfőzők* útján. Ezen uradalmi műhelyek működése a jobbágyi robotmunkán alapult, ha azt a birtokos saját kezelésében üzemeltette *konvenciós munkások*kal. Ha a tulajdonos időről-időre árendába adta a serházat, akkor állandó, biztos jövedelemre tehetett szert, különösebb fenntartási kiadások nélkül.

Az uradalmi serfőzőkhöz más létesítmények is kapcsolódtak. Ez ugyan a különböző uradalmi összeírásokból közvetlenül nem derül ki viszont, ha ismerjük a serfőzés technológiai menetét, akkor a leltárakban egymás után felsorolt épületek jegyzékéből (serház, pálinkafőző, vízimalom vagy szárazmalom, csárda vagy vendégfogadó, hizlalda stb.) kideríthető. Mindenképpen szükség volt legalább egy vízimalomra vagy szárazmalomra, a *szalad* (azaz a csíráztatott gabona, *a maláta*)

folyamatos őrlése miatt. Egyébként is a sörfőzés eleve folyóvizek mellé vagy annak a közelébe települt, mert vízigényes iparág. A serházak, mint említettük rendszeresen kiegészültek pálinkaházzal vagy ha nem volt ilyen önálló építmény, lenni kellett pálinkafőző üstöknek. A pálinkafőzés alapanyagát az uradalmak szőlői és gyümölcsösei is szolgáltatták. A serfőzőből kikerült malátát, ezt a tápanyagokban dús melléktermékét az állatokkal megetették, tehát kapcsolódott hozzá sertés- vagy marhahizlalda. Korán felismerték a serfőzők, hogy a gyártási üledék újabb erjedésre alkalmas és tovább hasznosítható. Ez pedig az *élesztő*, amelyet egyaránt fel tudtak használni a pékek a kenyérsütésnél, de az élesztőre szükség volt a pálinkafőzőkben is, az újabb erjesztéshez. A sör miután nem volt tartósítható, ezért nem lehetett nagyobb távolságokra elszállítani, így a termelt ital elfogyasztásához kocsmára volt szükség, ahol a sert is és a pálinkát is kimérték. A nagyobb uradalmak nem csupán kocsmát létesítettek, hanem vendégfogadót is fenntartottak. Ha a serház környékén gyér volt a forgalom, akkor a helyben főzött sert a szomszédos községek kocsmáiban mérték ki. Így történt ez Hevesen 1738-ban, amikor az itt előállított sert a Átányban, Erdőteleken, Egerszalókon, Poroszlón adták el. A földbirtokosok a majorságaikon is árusították a sört, már a XVII. század óta. Erre utal egy 1614-ből fennmaradt bajmóci udvarbírónak adott utasítás:"*az serfőzés környűl vigyázzon, hogy jó sert főzzenek ki, nemcsak az mi kocsmánkon keljen el, de még az idegen falukra is pénzen elkelhessen.*"

Egy-egy serház jó működéséhez kellő forgalom is kellett, ezért azok forgalmas utak mellé vagy városokba települtek. Heves megyében a városokban Gyöngyösön 4, Egerben 3 serház is működött egy időben. A Pest-miskolci országút mentén keletkeztek: Hatvan, Gyöngyös, Kál, Kápolna, Eger műhelyei. A Hatvan-losonci út mentén Hatvanban és Lőrinciben állt egy-egy serház. A Tarna völgyében egymást követték a serfőző műhelyek, amelyek északról dél felé így sorjáztak: Tarnalelesz, Sirok, Verpelét, Feldebrő, a már említett Kápolna, Kál, Tarnaőrs és Tarnazsadány. Az Egert Gyöngyössel összekötő, s a Mátrán át vezető útvonal mentén találhatók Sirok, Recsk, Parád műhelyei.

A leghosszabb ideig a nagy uradalmak serházai működtek, ahol a serház, a szaladház, a pálinkafőző, a kocsma, a vendégfogadó és a gazdaság együttesen, egy termelési rendszert alkotott.

A serfőzők sem működtek folyamatosan a korban. Általában a serházban hetente egyszer, kétszer, esetleg kéthetente egyszer főztek sert. Egy-egy üzem kapacitását nem csupán a főzések gyakorisága mutatja, hanem a főzött mennyiség is jelzi. Az egri püspöki serházban 1745–1750 között hetente egyszer, addig Gyöngyöspüspökiben 1759–1761 közt, Hevesen 1750-ben, Kálban 1730-tól kéthetente főzték az italnak valót. Változó volt az egy alkalommal kifőzhető sör mennyisége is. A leltár szerint Mátraderecskén 1770 után egy 10 akós sörkatlanban több mint 5 hl, Egerben a püspöki serházban 1799-ben, a 40 akós sörkatlanban már 20 hl-nél is több sör készült.

Egerben 1745–1750 között a püspöki serfőző 18-20, vagy talán 1-2 hordóval még több sört is előállított. Ha 50 literes űrtartalmú hordóval számolunk – *Bogdán István* szerint is kb. 50 literes hordókban hűtötték a sert –, akkor főzésenként 9–10

hl sört állítottak elő. Később növelték a műhely termelőkapacitását, mivel 1762-ben egy teljes főzéskor 48 hordó, vagyis 24 hl sört állítottak elő. Miután hetente főzték a sört, ez azt jelenti, hogy ugyanitt évente közel 1250 hl-t tudtak főzni. Természetesen ekkora mennyiségű sört nem csupán Egerben mérték ki, hanem árusították az uradalmi korcsmákban, a környék falvaiban is.

Az adatokból úgy tűnik, hogy a megyében döntő többségben kis- és közepes nagyságú serfőzőházak léteztek.[cccxxix] A korszak serházaiban dolgozó személyzet létszáma változó. A Heves megyei serfőzőházak személyzetéről alig van adatunk. Egerben a püspöki serházban, egy olyan műhelyben, ahol hetente legalább egyszer főztek 1750 előtt, a serfőző mesteren és a segéden kívül még további öt munkás munkájára volt szükség. 1750 után ugyanott a mester, továbbá a felesége mellett két segéd és egy napszámos rendszeres munkájáról tudunk, de a mester szerint kevés volt az ember. 1750-ben Hevesen a serfőző mester, annak a legénye, valamint egy béres tartozott a serházhoz, aki elszállította a sört, s arról is tudunk, hogy azt panaszolták, hogy itt is kevesen voltak a nagyobb mennyiségű serfőzéshez.[cccxxx] A korszak legnagyobb serfőzőiben, mint például Regécen, a műhely folyamatos termeléséhez 9 ember munkájára volt szükség.[cccxxxi] 1828-ban a Károlyiak nagykárolyi serházának a személyzetét a következő alkalmazottak képezték: egy főzőmester, négy serfőző legény, három bodnár, egy serházi hajdú, négy serházi kocsis, egy-egy malombeli kocsis, molnármester, molnárlegény s bivalyos. Ennél a serháznál 17 állandó alkalmazottat foglalkoztatott az uradalom.[cccxxxii]

A felsorolt adatokból kitűnik, hogy országosan voltak kicsi, közepes és nagy serfőzők. Egy serfőzőház minimális személyzete 3-5 fő, közepes nagyságúé 9-12 fő, míg a legnagyobbak alkalmazottainak a száma 12-17 személy is lehetett.

A Heves megyei sörfőzés értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül a terület szőlőtermelő jellege. Az egri völgyben már a XIV–XV. században kialakult a szőlőmonokultúra. A Szerémségnek, mint az ország legfontosabb borvidékének a török kézre kerülése után (1523) és különösen Buda elestét (1541) követően egyre inkább a Gyöngyös-Eger vidéke, valamint a Hegyalja váltak a maradék ország legjelentősebb borvidékévé. Jellemző példa erre, hogy az egri vár 1551. évi 17 913 frt. összes jövedelmének az egyharmada (5427 frt.) bortermésből származott. A török kiűzése után Eger és Gyöngyös környékén helyreállt a korábbi szőlőmonokultúra. Természetes, hogy a kiterjedt bortermelés korlátot szabott a helybeli serfőzésnek. Egerben a XVIII–XIX. században egyre nőtt a bortermelés: 1720-ban 330187 akó, 1724-ben 9850 akó, 1750-ben 47 975 akó, 1768-ban 75 446 akó, míg 1850-ben 150 000 akó bortermést jegyeztek fel.[cccxxxiii] Ennek következtében magas a városban az egy lakosra jutó termelt bormennyiség, amely 1720-ban 7,2 akó, 1750-ben 5,9 akó, míg 1850-ben már 8,3 akó bort tett ki.[cccxxxiv]

A megyében előállított sörnek a fogyasztásban játszott szerepét, csak úgy értékelhetjük, ha a borfogyasztás mértékével összevetjük. Az eladott, a kimért és a szolgáltatás fejében kiosztott bor mellett azonban sajnos már a középkorban igen nagy volt a borfogyasztás. 1438-as adatok szerint a pécsváradi apátságban a barátok fejenkénti borköltsége napi átlagban 1,5 liter bornak felelt meg. 1503-ban a béli apátság saját fogyasztása 257 akó 38 icce volt.[cccxxxv] Ez 53,72 literes egri akóval, s

0,85 liter űrtartalmú iccével számolva 136,5 hl-re rúg. Egy 1520. évi számadás szerint Estei Hippolit püspök felnőtt kori napi borfogyasztása 4 icce asztali bor és 1 pint főzött sör volt, míg Estei Hippolit 1503. évi egri udvartartásáé 579 akó 25 icce volt.[cccxxxvi] Estei Hippolit püspök napi italfogyasztása 5 liter bor, ha 1 pintet 1,6 liternek, 1 iccét 0,85 liternek számítunk, s ezt kiegészíti a napi 1,6 liter sör. Egyesek (pl. Oláh Miklós püspök) a középkori magyar államiság szétesését a mértéktelen borfogyasztással hozzák összhangba.

Egerben 1788-ban a maklári hóstyán 3-400 liter bor volt az egy termelőre jutó átlagos bortermés, ugyanez a város szegényebb negyedeiben (Felnémeti negyed, vagy a Sánc) a 250 litert is alig érte el. Általános jelenség volt a korban, hogy az anyagi jólét 50%-os emelkedését a borfogyasztás 300%-os növekedése követte.[cccxxxvii]

Azt a tényt, hogy a sör kelendőségét érezhetően befolyásolta, sőt inkább korlátozta a terület szőlő monokultúrája más adatok is alátámasztani látszanak. A megyében valaha létezett 40 serház közül négynek a rövid idejű működése csak a XVII. században igazolható. A megyebeli serfőzők több mint a háromnegyede még 1794 előtt megszűntette a termelését. Ezek megszűnése összefügg azzal, hogy a török kiűzése után meginduló újjáépítés, a gazdaság ujjászervezése eredményeként a szőlő monokultúrát helyreállították. A XIX. században már csak 9 műhelyben főzték a megyében ezt az italt. Ezeknek is majd a fele (4) serfőzde 1825 előtt bezárt. A még megmaradt hagyományos serházak közül a hatvani uradalmi 1850-ben, a Gyöngyöspüspökiben lévő egri érseki 1851-ben, az egri káptalani 1853-ban, a gyöngyösi *Felső serház* 1856-ban, ugyanitt az *Alsó serház* 1869-ben fejezte be a termelését. *A XIX. században megszűnt serfőző műhelyek mindegyikének a létalapját, a századra 1873-ig általánosan jellemző tartós borkonjunktúra tette tönkre*.

Heves megyében később sem teremtődtek meg a feltételei annak, hogy a gyáripari korszakban időtálló sörgyárat hozhassanak létre. Mindössze Egerben volt egy rövidéletű sörgyár alapítási kísérlet 1891-ben, amely egy-két évig működött. Ennek az létrehozatalát elősegítette, hogy a filoxéravész kipusztította a szőlőtermő területek kétharmadát. Ezért átmenetileg a borárak magasra szöktek, s megnőtt a sör iránti kereslet. Ezzel a rövid életű konjunktúrával le is zárult a Heves megyei sörgyártó ipar története.[cccxxxviii]

Történetiróink közül Takáts Sándor *A magyar sernevelő*kről megjelent tanulmányában még a régi magyar serfőzőházak pusztulásáról ír, s azon kesereg, hogy a XVII. század utolsó éveiben már csak a prédára vetett műhelyekről szólnak a források.[cccxxxix] Joggal tette ezt, hisz ő nem vizsgálta a Rákóczi szabadságharc utáni idők seriparát, amely éppen a harcok lezárultával, a békésebb idők eljövetelével a hazai serházak számának a gyarapodását mutatja. Egymás után létesültek világi és egyházi birtokokon újabb és újabb műhelyek. Mi lehetett ennek az oka? Bizonyára szerepet játszottak ebben, az elnéptelenedett területeken megjelenő új német és szlovák telepesek, bevándorlók sörfogyasztási szokásai is. A hazai gazdaságtörténet nem vizsgálta azt a kérdést, hogy mi lehetett az oka a XVIII–XIX. században, a magyarországi serfőző ipar virágzásának. Az 1848-as forradalom előtti években mintegy 800 serház működéséről tudunk.[cccxl] Figyelembe véve, hogy a

magyar királyság területén akkortájt több mint 13 000 település létezett, ez azt jelenti minden 16. helységben működött legalább egy *sernevelő*. Másként fogalmazva: abban az időben egyetlen működő serház ellátta a tágabb környék mintegy 16-20 falvát serrel.

A XVIII–XIX. században a serházaink népes számát elsősorban azok jövedelmezőségével szokták indokolni. Ez kétségtelen, viszont ez még nem magyarázza, hogy miért maradnak életben hosszú ideig a kevésbé jövedelmező közepes és kisméretű sernevelők?

Figyelembe kell venni, hogy a meglévő ipar ellenére, a kor magyar gazdaságában a mezőgazdaságé a döntő szerep. Az agrárium egészének a sajátsága – még a napjainkban is –hogy az ott keletkezett jövedelemhez csak a termés betakarítása után lehetett hozzájutni. Nem véletlen, hogy Magyarországon évszázadok óta a legtöbb házasságot augusztusban kötik. Tették ezt azért, mert addigra el lehetett adni a termést, s volt pénz. Magyarországon a későfeudalizmus idején, a XVIII–XIX. században nincsenek hitelintézetek az országban, már pedig pénzre szükség volt. Ezért úgy gondolom a világi és egyházi uradalmi iparok keletkezésének az egyik mozgatója, hogy azok az időjárási és természeti viszonyoktól nem függő, rendszeres jövedelmet biztosítottak. Különösen érvényes ez a serfőző iparra. Márpedig a birtokosoknak rendszeres kiadásaikhoz készpénzre, ún. *forgótőkére* volt szükségük. Ehhez ugyan hozzájutottak a földesúri borkimérésből származó bevételek útján, de csak részben. Az eladható bor mennyisége korlátozott volt, s azt nem lehetett úgymond "*gyártani*", mint az árpából, komlóból, vízből főzött sert. Ezen kívül az ősiség törvénye kizárta a lehetőséget, hogy a birtokra jelzálogot vegyenek fel, s éppen ezért írta Széchenyi István a nagyhatású művét, a *Hitel*t.

Elgondolásom szerint ennek a mindennapos hiteligénynek a fedezetét jelentették a serfőzőházak és a vendégfogadók. A kisforgalmú, csekély termelésű uradalmi serfőzők hosszú idejű életképességét az tette lehetővé – amiről már szóltam – , hogy azok működése ráépült a gazdaságra (hizlaldák, élesztőkészítés, pálinkafőzés). A főzés után visszamaradó melléktermékет, a malátát feletették a hizlaldákban, rendszeresen élesztőhöz jutott az önellátó uradalom, s nem veszett kárba a megromlott ser sem, mert kifőzték pálinkának. Az uradalmi serházak jövedelmezőségét biztosította az, hogy a sernevelők körüli munkák egy részét (favágás, fuvarozás, árpa és komlótermesztése stb.) a jobbágyi szolgáltatások révén ingyen lehetett elvégezni.

Nagy múltú történelmi borvidékeink közül Tokaj-Hegyalján a XVI–XVII–XVIII. században számos serház létezett. Ez a körülmény is azt a megállapítást erősíti, hogy a földesúri uradalmak csak a serfőzésből és az eladás révén tudták a – a bor korcsmáltatás mellett, s egyéb ipari üzem híján – a folyamatos működéshez szükséges rendszeres bevételt előteremteni.

A szőlő termesztésére alkalmas országrészekben nem véletlenül törekedtek a birtokosok az ültetvények növelése révén mind több jövedelemhez jutni. Ezeken a területeken, mint például Heves megyében a serfőző iparnak korlátot állított a szőlő monokultúrából eredő borkonjunktúra. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után a magyar gazdaság is rálépett a kapitalizáció útjára, s elhárultak

a tőkés fejlődést akadályozó tényezők. Az előbbieket igazolják azok a számadatok, amelyek a magyarországi serházak számára vonatkoznak.

Serfőzőházak száma Magyarországon (1851–1895)

Év	Üzemek száma	Termelt mennyiség
1851[cccxli]	773	384000 hl
1860[cccxlii]	458	524844 hl
1869[cccxliii]	291	513885 hl
1880[cccxliv]	142	427000 hl
1895[cccxlv]	108	1500000 hl

A fentiekből leszűrhető, hogy 1851 után kezd csökkeni a serházak száma. Az 1851-ben fennálló 773 műhely már mindenképpen kevesebb, mint az 1848-as forradalom előtti évek 800-ra becsült üzemeinek a száma. A forradalom és szabadságharc utáni csökkenést bizonyosan befolyásolta, hogy a Bach korszak kezdetén, 1850-ben a sörfőzést is állami adózás alá vették,[cccxlvi] mint például a szivargyártást. Az üzemek számának látványos csökkenése következett be 1870-ig, amikorra a hagyományos kis serfőző műhelyek 6o %-a megszűnt. Valószínű szükség volt egy ideig a hazai hitelintézetek kiépüléséig, a kis serházakra is. 1862-től számíthatjuk Magyarországon a nagyipari sörgyártás kezdetét, amikor felépült Dréher Antal sörgyára, s ettől kezdve a sörfőzés kilépett a manufaktúraipar köréből. Négy évtized elteltével az üzemek száma egyhetedére esett vissza a söripar koncentrálódása következtében, míg közben a termelés megnégyszereződött. 1895-ben az összes Magyarországon előállított sörnek a kétharmadát 5 pesti sörgyár termelte, azaz a korábbi népes számú, kis kapacitású sörházak helyét átvette véglegesen a nagyipari sörgyártás. Ezen kívül: Kassa, Kőszeg, Nagykanizsa, Nagyszentmiklós, Nagyvárad, Nyitra, Pécs, Pozsony, Sopron és Turócszentmárton évi 4-5000 hl-t termelő üzemei voltak jelentősek. A hazai sörgyártó iparnak a fővárosba történő koncentrálódását nagyban segítette a Budapest körüli agglomeráció, mint potenciális nagyfogyasztó piac létrejötte.

A XIX. század végén létező sörgyáraink növekvő termelése ellenére, hazánkban a pálinka- és a borfogyasztás maradt jellemző. A sört inkább a városi polgári lakosság fogyasztotta. Jellemző, hogy a XIX–XX. század fordulóján Belgiumban 213, Németországban 120, Ausztria-Magyarországon 42 liter s ezen belül Magyarországon mindössze 7 liter volt, az egy főre jutó sörfogyasztás. Ezzel a mennyiséggel utolsó helyen állt Európában Oroszországgal együtt Magyarország.[cccxlvii] Az 1920-as években még 7 liter, az 1930-as években 10 liter, s az 1970-es években viszont 40 liter volt az egy főre jutó hazai sörfogyasztás.[cccxlviii] Ez pedig egy kicsit sok, de azt, hogy hol a határ, egy valamire való sörivónak, azt már megírta Robert Burns skót költő *A jó sör, ó* c. versében:

A jó sör, ó, jön is, megy is.

Sebaj, ha rongyom rámegy is.
Culám, cipőm is eladó –
A jó sör, ó, a búra jó.

Hat ökröm volt, de kitűnő,
ami a fő: ugartörő!
Elolvad áruk, mint a hó –
A jó sör, ó, a búra jó.

Nyakam töröm, csak jöjj söröm,
a konyhatündért gyömködöm,
s jöhet a szégyenpad s bitó –
A jó sör, ó, a búra jó.

A jó sör, ó, jön is, megy is.
Sebaj, ha rongyom rámegy is.
Culám, cipőm is eladó –
A jó sör, ó, a búra jó.

IRODALOM

H. BATHÓ Edit
1988 Méhészkedés a Jászságban. Debrecen. Folklór és Etnográfia 47. (szerk.): Újváry Zoltán.

BOGDÁN István
1973 Régi magyar mesterségek. Bp.
1989 Kézművesek mestersége. Bp.

BOROVSZKY Samu (szerk.)
1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Bp.
1898 Nyitra vármegye. Bp.
1901 Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp.
É. n. Gömör-Kishont vármegye. Bp.
É. n. Hont vármegye és Selmecbánya. Bp.

CSIFFÁRY Gergely
1996 Manufaktúrák és ipari létesítmények Heves megyében. Eger. Tanulmányok Heves megye történetéből 14. (szerk.): Bán Péter.

BEVILAQUA BORSODI Béla
1931 A magyar serfőzés története. II. kötet. Bp.

DOBROSSY István
A tapolcai apátság mindszenti serfőző műhelye. = A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. Miskolc, 66–72.

1989 A 18–XIX. századi műhelyek helye az északkelet-magyarországi serfőzés történetében. = Németh Györgyi – Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon. I. Miskolc. 157–171.
1991 Serfőzőházak Északkelet-Magyarországon. – Németh Györgyi (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon. I. Kiegészítő kötet. Miskolc. 73–75.

FÉNYES Elek
1851 Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest.

FRECSKAY János
1879 Találmányok könyve. Ismeretek a kézmű- és műipar mezejéről. IV. kötet. Bp.

FRISNYÁK Sándor
1990 Magyarország történeti földrajza. Bp.

FUTÓ Mihály
1944 A magyar gyáripar története. Bp. (A gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig.1881.) A Magyar Gazdaságkutató Intézet 26. Külön kiadványa.

GLATZ Ferenc (szerk.)
1995 A magyarok krónikája. Bp.

GYÖRFFY György
1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Bp.
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. kötet. Bp.

HECKENAST Gusztáv
1970 Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp.

HERÉNYI István
1997 Magyarország nyugati végvidéke. 800–1242. Argumentum Kiadó.

HUNFALVY János
1874 A magyar-osztrák monarchia rövid statistikája. Bp.

JÁRMAY Edit
1930 A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. = Domanovszky Sándor (szerk.): Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Bp.

KARÁCSONYI János
1911 A nagykárolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története. II. kötet. Bp.

KELETI Károly
1873 Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Bp.

KLEB Béla
1978 Eger múltja a jelenben. Bp.

KOVÁCS Béla
1991 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye. Bp. Központi Statisztikai Hivatal kiadványa.

E. KOVÁCS Péter (közzétette)
1992 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Eger. A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai. (szerk.): Kovács Béla.
NAGY Gyula
1964 Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös.
SOÓS Imre
1975 Heves megye községei. Eger.
SÖRÖS Pongrácz
1902 A bakonybéli apátság története. I. Bp. Erdélyi László (szerk.): A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. VII. kötet.
SZABADFALVI József
1961 A magyar mézsörkészítés. = Gunda Béla (szerk.): Műveltség és hagyomány. III. Bp. 107–128.
SZABÓ JÁNOS Győző
1990 Az egri kincstári serfőzés kezdetei a XVI. században. = Archívum 12. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. Eger. 47–98.
TAKÁTS Sándor
1961 A magyar sernevelő. = Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp. 96–104.
TROSTOVSZKY Gabriella (összeállította)
1996 Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban. I. kötet. Magyarországi kormányhatóságok 1. rész. Céhprivilégiumok. Temetikus mutató. Bp.
ZOLNAY László
1977 Kincses Magyarország. (Középkori művelődésünk történetéből). Bp.
WELLMANN Imre
1933 A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp.
WENCZEL Gusztáv
1860 Árpád-kori új okmánytár. I. kötet. Pest.

JEGYZETEK

---

cclxiv WENCZEL Gusztáv, 1860. I. N°. 27.

cclxv GYÖRFFY György, 1987. I. 668.

cclxvi Ennek az utóbb elpusztult koraközépkori településnek az emlékét őrzi *Márcadópuszta* határnév Zselickisfalud határában. – HECKENAST Gusztáv, 1970. 115.

cclxvii FÉNYES Elek, 1851. I. 80.

cclxviii BOGDÁN Imre, 1973. 315.

cclxix SZABÓ JÁNOS Győző, 1990. 51–52.

cclxx SZABÓ JÁNOS Győző, 1990. 51–52.

cclxxi SZABADFALVI József, 1961. 115–116.

cclxxii SZABADFALVI József, 1961. 109–110.

[cclxxiii] SZABADFALVI József, 1961. 110.
[cclxxiv] SZABADFALVI József, 1961. 115.
[cclxxv] BOROVSZKY Samu, 1898. 89.
[cclxxvi] GYÖRFFY György, 1987. III. 220.
[cclxxvii] FÉNYES Elek, 1851. III. 6.
[cclxxviii] BOROVSZKY Samu, 1901. 118.
[cclxxix] BOROVSZKY Samu, 1901. 114.
[cclxxx] BOROVSZKY Samu, 1896. 309.
[cclxxxi] FÉNYES Elek, 1851. III. 78.
[cclxxxii] HECKENAST Gusztáv, 1970. 101. – Heckenast Gusztáv 7 települést közöl. Nyolcadikként említett Heves megyei Fedémesre vonatkozó adatot ismerteti: KOVÁCS Béla, 1991. 74.
[cclxxxiii] BOROVSZKY Samu, 1898. 93.
[cclxxxiv] BOROVSZKY Samu, é. n. 36.
[cclxxxv] FÉNYES Elek, 1851. I. 240.
[cclxxxvi] GYÖRFFY György, 1987. I. 364.
[cclxxxvii] HECKENAST Gusztáv, 1970. 115.
[cclxxxviii] GYÖRFFY György, 1987.I. 510.
[cclxxxix] GYÖRFFY György, 1987. III. 363.
[ccxc] GYÖRFFY György, 1987. I. 643.
[ccxci] GYÖRFFY György, 1987. I. 118.
[ccxcii] GYÖRFFY György, 1987. I. 662.
[ccxciii] H. BATHÓ Edit, 1988. 5.
[ccxciv] SZABÓ JÁNOS Győző, 1990. 50.
[ccxcv] BOGDÁN Imre, 1989. 4-18. 96.
[ccxcvi] A százdi alapítólevél (1067), 1986. 8.
[ccxcvii] SZABÓ JÁNOS Győző, 1990. 77.
[ccxcviii] HERÉNYI István, 1997. 345.
[ccxcix] SZABÓ JÁNOS Győző, 1990. 50–51.
[ccc] FUTÓ Mihály, 1944. 23.
[ccci] GYÖRFFY György, 1963. I.. 577.
[cccii] WENCZEL Gusztáv, 1860. I. N°32., N°67.; SÖRÖS P., 1903. I. 54.
[ccciii] BOGDÁN Imre, 1989. 18.
[ccciv] SZABÓ JÁNOS Győző, 1990. 54.
[cccv] ZOLNAY László, 1977. 319.
[cccvi] BOGDÁN Imre, 1973. 318.
[cccvii] Komárom szabad királyi város címerében megtalálható a serfőzők céhének a jelvénye, a *hexagram*. Ez emlékeztet arra, hogy egykor itt volt a régi Magyarország serfőzőinek a *főcéhe*.
[cccviii] Ezek a következők: Apatin (Bács) 1817; Csepén (Verőce) 1847; Diakovár (Verőce) 1838; Dunasziget (Győr)?; Felsőmihojlác (Verőce 1839; Kassa (Abaúj) 1766; Komárom (Komárom) ?; Nagybecskerek (Torontál) 1818; Pakrác (Pozsega) 1818; Pest (Pest) 1845; Pozsega (Pozsega) 1842; Pozsonyváralja (Pozsony) 1768; Ruma (Szerém) 1818; Szászpelsoc (Zólyom) 1824; Szomolnok (Szepes) 1766; Sztropkó (Zemplén) ?; Tótpelsőc (Zólyom) 1824; Trencsén (Trencsén) ?; Újlak (Szerém) ?; Valpó (Verőce) 1839; Varasd (Varasd) 1824; Versec (Temes) 1817; Zsolna (Trencsén) ? – TROSTOVSZKY Gabriella, 1996. 277–278.

[cccix] NAGY Gyula, 1964. 41.

[cccx] Erre enged következetni, egy 1469-es adat. Eszerint Beckensloer János, Eger német származású püspöke Hunyadi Mátyás boroszlói tartózkodásakor, mint a kíséret tagja egy negyed akó *búzasert*, egy pincetokra való, görög módra készült ún. *Malváziás* aszúbort, s ugyanennyi hegyaljai bort kapott. – BEVILAQUA BORSODI Béla, 1931. II. 591–592.

[cccxi] SOÓS Imre, 1975. 347.

[cccxii] HML. XII-3/a/11. Liber 11. pag. 396.

[cccxiii] HML. XII-3/a/11. Liber 11. pag. 419.

[cccxiv] E. KOVÁCS Péter, 1992. 64., 168-169., 173., 332.

[cccxv] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 175.

[cccxvi] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 175.

[cccxvii] BOGDÁN Imre, 1973. 316.

[cccxviii] A jelenkori Heves megye területén valaha létesült serházakat tartalmazza a következő táblázat, amely megyehatárok 1950-ben rögzültek.

[cccxix] A táblázatban szereplő betűrövidítések: E., V., Ö., K., P., az egyházi uradalmi, a világi uradalmi, az önkormányzati a kincstári, valamint a polgári tulajdonosok megjelölésére szolgálnak. Ott, ahol a létesítő ismeretlen egy? található. A táblázat adatait CSIFFÁRY G., 1996. 324., vettük át, kivéve azt az egy *-gal jelölt települést, amelynek a serháza a legfrissebb kutatások eredményeként vált ismertté.

[cccxx] A serház 1703. szeptember 25-én II. Rákóczi Ferenc számára készült összeírásban szerepel az udvarházzal, a serházzal, a hozzátartozó malommal és kocsmával. – MOL E 213. Heves, 1703. IX. 25. A hevesi jószágban II. Rákóczi Ferenc utasítására összeírt termények kimutatása.

[cccxxi] Hatvanban 1746 körül Grassalkovich I. Antal építtetett uradalmi serházat. Ez az épület napjainkban Hatvanban, a Kossuth téren álló 11. számú építménnyel azonos. Az időközben többször átépített, s átalakított egykori serfőzőház falai közt 1996-ban, a város Hatvany Lajosról elnevezett múzeumát helyezték el.

[cccxxii] A sörfőzés hagyományos technológiájára lásd: DOBROSSY István, 1978-1979. 66-72., míg a gyáripari készítés módjára: FRECSKAY János, 1879. IV. 122-130.

[cccxxiii] BOGDÁN Imre, 1973. 317–318. A *viricsnek* volt egy másik jelentése. A kora tavasszal megfúrt nyírfa oldalából kifolyó nedvet nevezték így. A viricset gyógyvíznek, szépítőszernek is szívesen használták.

[cccxxiv] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 170–171.

[cccxxv] FUTÓ Mihály, 1944. 72.

[cccxxvi] DOBROSSY István, 1991. 75.

[cccxxvii] WELLMANN Imre, 1933. 160.

[cccxxviii] FRISNYÁK Sándor, 1990. 78.

[cccxxix] A nagy serfőzőházra lehet példa a tapolcai apátság mindszenti serháza. A serfőző jövedelmezőségét jelzi, az az adat, amely szerint 1770–1780 közt ez a műhely a legszerényebb számítások mellett évi 1000 rajnai frt-ot jövedelmezett, s a hozzátartozó kocsma pedig, amelyben évente 300 hordó bor, 400 hordó sör és 30 hordó pálinka fogyott el, évenként 2000 rajnai frt-tal gyarapította az apátságot. –DOBROSSY István, 1989. 161. – A regéci serház 1711-ben 264, 1732-ben 875, 1738-ban 896 hordó sört állított elő. Ugyanitt a söreladás tiszta haszna 1711-ben 1126, 1732-ben 1724, 1738-ban 1914 frt-ot tett ki. – JÁRMAY Edit, 1930. 53–54.

[cccxxx] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 179–180., 193.

[cccxxxi] A braxatórium személyzete 1732-ben a serfőző mester, két segéd, kádár, kovács, két kocsis, több éven át egy külön ispán vagy felügyelő, továbbá ide számítható a komlóskertben dolgozó kertész is. – JÁRMAY Edit, 1930. 53.

[cccxxxii] KARÁCSONYI János, 1911. II. 214.

[cccxxxiii] KLEB Béla, 1978. 168.

[cccxxxiv] KLEB Béla, 1978. 168. táblázatának az adatai alapján.

[cccxxxv] KLEB Béla, 1978. 101.

[cccxxxvi] KLEB Béla, 1978. 101.

[cccxxxvii] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 327–328.

[cccxxxviii] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 328.

[cccxxxix] TAKÁTS Sándor, 1961. 104.

[cccxl] FRISNYÁK Sándor, 1990. 79.

[cccxli] BOGDÁN Imre, 1973. 321.

[cccxlii] KELETI Károly, 1873. 221.

[cccxliii] HUNFALVY János, 1874. 102.

[cccxliv] BOGDÁN Imre, 1973. 321.

[cccxlv] BOGDÁN Imre, 1973. 321.

[cccxlvi] GLATZ Ferenc, 1995. 441.

[cccxlvii] GLATZ Ferenc 1995. 441.

[cccxlviii] BOGDÁN Imre, 1973. 322.

1. kép: Serfőző a nürnbergi Zwölfbruder kolostor krónikájából 1367 körül. A képen a serfőző céhek közös európai jelvénye, a *hexagram* látható

2. kép: Az egri püspöki serház.
Zwenger József építőmester terve 1803-ból

Horst Klusch

ENTWICKLUNG DES BRAUEREIGEWERBES IN SIEBENBÜRGEN

Aus der Gilgamesch- Sage – das erste groβe Epos der Weltliteratur – erfahren wir über die Wirkung eines Getränkes, das wir heute mit Bier bezeichnen. Da lebte der wilde Affe Enkidu, ein zottiges Wesen, in der Steppe und fraβ mit den Gazellen Gras. Zu ihm schickte der Halbgott Gilgamesch eine Dirne, die ihn mit Brot und Bier fütterte. "*Sie sagte zu Enkidu: Iβ das Brot, das gehört zum Leben. Trinke das Bier, wie es im Leben Brauch ist!*

Enkidu aβ das Brot, bis er satt war. Er trank das Bier, sieben Krüge voll. Da entspannte sich sein Inneres und er ward heiter. Sein Herz frohlockte und sein Angesicht strahlte. Er wusch sich den zottigen Leib mit Wasser, salbte sich mit Öl – und ward ein Mensch."

Das erste schriftliche Dokument der Sumerer (4.Jht.-1800 v. Chr.) über ein Brauverfahren, ist etwa 6.000 Jahre alt. Es besteht aus einigen Tontäfelchen die im Louvre zu Paris aufbewahrt werden. Auf den Täfelchen ist festgehalten, wie das Getreide enthülst wird, wie aus den gereinigten Körnern Fladen gebacken werden, aus denen durch Rösten eine Art von Pfannkuchen entstehen. Dieses Gebäck (Brot) wurde eingeweicht, vergor und ergab ein Bier.

Wir wissen auch wie das Bier der Sumerer beschaffen war. Es gab zwei Sorten. Das für die Damen wurde aus Emmer (Triticum dicoccorum) hergestellt. Es ist eine Weizenart, die mit dem bei uns heute noch bekannten Dinkel (Triticum spelta) verwandt ist. Dem Bier wurden Honig und Gewürze beigemengt. Die Männer tranken herbes Bier aus Gerste. In Babylon gab es später schon 20 verschiedene Biere: acht aus Gerste, acht aus Emmer und vier Mischbiere. Hopfen war damals als Zugabe noch nicht bekannt. Bittere "*Herrenbiere*" erzeugte man durch Beigabe von Lupinen.

Die ägypter erzeugten Bier mit der schon beschriebenen Technik, dekretierten es aber zum Staatsmonopol. Hier entstand die erste Brauindustrie groβen Stils, die bereits strentgen lebensmittelrechtlichen Bestimmungen unterworfen war.[cccxlix]

Juden, Griechen, Römer, Kelten, Germanen – alle kannten das Bier. Die historische Entwicklung soll hier nicht nachvollzogen werden, der veränderte Stand der Technik aus dem finnischen Nationalepos des 8. Jahrhunderts – der Kalevala, aber Erwähnung finden.

War ein Greis da auf dem Ofen,
sprach der alte von dem Ofen:
Gutes Bier entsteht aus Gerste,
wohlbekannter Trank aus Hopfen
Doch entsteht's nicht ohne Wasser
und des hitz'gen Feuers Hilfe. (Gärung)
Fertig war das Bier geworden,

war das braune Bier gelagert,
in der Erde nun zu schlafen (Reifen)
in dem kalten Felsenkeller,
in den festen Eichenfässern,
hinter seinen Kupferzapfen.[cccl]

Mit dem Christentum brachten irische Mönche auch Klostergründungen nach Deutschland. Deutsche Mönche übernahmen von den alte Germanen nicht nur das Bierbrauen, sondern auch den Spaβ am Biertrinken. Was die Zutaten betraf,die in die Maische (Malz plus Wasser) wanderten, so zeigten sich die Mönche sehr experimentierfreudig. Und die Nonnen ebenso, denn auch in Frauenklöstern wurde tüchtig gebraut.

Mit den Klöstern kam auch das Bier nach Siebenbürgen. Vergil berichtete schon vor 2.000 Jahren, daβ die Geto-Daken im Winter ein Getränk aus Gerste tranken, vermutlich ging die Kenntnis des Braugewerbes in der Völkerwanderungszeit verloren. Niederlassungen der Prämonstratenser und des Deutschen Ritterordens sind schon vor dem Mongolensturm bezeugt. Um 1200 gründeten die Zisterzienser die Kerzer Abtei und begannen eine rege Bau- und Siedlertätigkeit.

Die Dominikaner besaβen schon vor 1230 ein Kloster in Hermannstadt. Niederlassungen der Dominikaner sind später auch in Kronstadt, Schäβburg, Bistritz und Mühlbach belegt. Die Franziskaner sind u. a. in Bistritz, Broos, Kronstadt, Hermannstadt und bei Schäβburg bezeugt. Die Hospitaliter und die Kreuzträger vom Heiligen Geist pflegten Kranke und Gebrechliche und waren in Hermannstadt und an anderen Orten tätig.

Orden, Klöster und Bruderschaften brachten aus ihrer Urheimat nicht nur religiöse Praktiken, sondern auch die Technik des Bierbrauens mit. Manche Klosterbrauerei glich einer Alchimisten-Werkstadt. Für Malz wurde in Siebenbürgen Gerste vorgezogen; auch Weizen war beliebt. Oft nahm man aber auch nur Hafer. Die Mönche verwendeten für das damals schon übliche Mälzen auch Hirse, Bohnen oder Wurzeln – einfach jede stärkehaltende Pflanze die in ihrem Landwirtschaftlichen Repertoir anzutreffen war. Gewürze als Zutaten waren üblich: Wermut, Hirse, Fenchel und Wacholder, Nelken, Salbei, Schafgarbe und Kirschblüten, Eichen-, Kiefer- und Birkenrinde, Schlangenkraut, Ochsengalle und Kienruβ.

Bis schlieβlich, bei uns in siebenbürgen im 14. Jahrhundert, bekannt wurde, daβ auch Hopfen, der vorerst nur an Gartenzäunen wild wuchs, eine nützliche Zutat sei. Zwar stand er nicht überall in gutem Ruf, man sagte ihm allerlei böse Eigenschaften nach. Manche aber hielten medizinisch viel von ihm. Auβerdem hatte er einen groβen unbezahlbaren Vorteil: Er machte Bier haltbar, so daβ man es einige Zeit im Keller lagern konnte.

Bei der Bevölkerung Siebenbürgens setzte sich das Bierbraunen und Biertrinken im Mittelalter nur schwer durch. Das hatte zwei Gründe. Die Kirche

bevorzugte den Wein als standesgemäßes Getränk und betrachtete das Bier als heidnisches Gesöff. Das Konzil in Achen hatte schon im Jahre 817 das Bier als Getränk verboten, und es ist den Mönchen zu verdanken, daß dieses Gebot umgangen werden konnte, denn sie verordneten es medizinisch als Heiltrank. Zweitens war Siebenbürgen ein ausgesprochenes Weinland, mit guten Sorten, und der Bauer ersparte sich die Arbeit des Brauens. Wo kein Wein wuchs, pflanzte man Obstbäume und trank Schnaps.

Trotzdem sind für das Mittelalter auch weltliche Brauereien in Siebenbürgen und den benachbarten Fürstentümern belegt. Ein Dokument von 1366 erwähnt Jakob den Brauer von Klausenburg. In der Moldau dekretiert Fürst Alexander der Gute in einer Kommerzgesetzsammlung um 1401, daß Ausländer, zu denen auch Siebenbürger gehörten, keine Berechtigung zum Bierbrauen haben. Eine Malzmühle, die dem Moldovita-Kloster gestiftet wurde, wird in einem Dokument vom 31.10.1402 erähnt.[cccli]

Ein Rechnungsbuch der Jahre 1547-1553 bezeugt, daß in Bistritz der Bierbrauer Fabianus der Königin Isabella im Monat Juli des Jahres 1548 Bier zugeschickt hatte, als sich diese in Gyula befand. Eine weitere Sendung erfolgte im August des gleichen Jahres und im folgenden Jahr bestellte die Königin für sich und ihren Hof 4 weitere Biersendungen.[ccclii]

Laut Chroniken um 1522 bezieht Fürst Radu de la Afumati aus der Walachei Bier aus Kronstadt. Aufzeichnungen von Feierlichkeiten geben Aufschluß auch über den Verbrauch von Bier. Als der Königsrichter des Repser Stuhls 1639 Hochzeit feierte, standen unter anderen Getränken auch 280 Eimer Bier zur Verfügung.[ccccliii]

Bei der Hochzeit der ältesten Tochter von Johann Bethlen 1671 wurde 4,5 Faß Bier getrunken[ccccliv], und auf einer Hochzeit zu Hamruden wurde "*Landschaftsbier*" aufgewartet.[ccclv] Bei einer Rundreise 1671 wurde dem Fürsten Apafi und seinem Gefolge in Reps 10,5 vierziger Faß Bier kredenzt.[ccclvi]

Im 17. Jahrhundert war die Bierbrauerei fast in allen Ortschaften des Repser Stuhls vertreten. In den Stuhlsrechnungen finden wir auch Angaben über jeweilige Preise. So bezahlte man 1664 für 1 Faß Bier zwischen 2 und 5 fl., 1676 schon 4fl.35 Den., und für ein vierziger Faß 1685...4, 1697...5, 1706...6 fl,88 Den. Nicht nur große Ortschaften waren wegen ihres guten Bieres bekannt, auch kleine, abgelegene Dörfer. Besonders das Bier von Cobor, zwischen Reps und Fogarasch erfreute sich enes guten Rufes. Wenn die Ratsherren auf den Landtag oder zur Versammlung der Nationsuniversität zogen, nahmen sie jeweils ein Fäßchen Bier von Cobor auf dem Wagen mit, obwohl in Hermannstadt, dem Sitz der Nationsuniversität, im XVII. Jahrhundert (1631, 1651, 1662) private Brauer ihr Handwerk erfolgreich ausübten.

1778 kam ein Bierbrauer von Freck nach Humruden und bat um die Genehmigung ein "*Bräuhaus*" zu errichten. Das Gubernium trug dem Magister auf, die Kommunitäten des Repser Stuhles zu befragen. Als sich diese aber ablehnend äußerten, gestattete das Gubernium trotzdem ein "Bräuhaus" in Hamruden, mit der

Bedingung, daβ Bier nur aus Roggen und Gerste, nicht aber aus Weizen gebraut werden dürfte. In Odorhei war ebenfalls eine gute Brauerei, die allerdings den Bedarf der Stadt nicht decken konnte, weswegen das Bürgermeisteramt ein Verbot dekretierte, wonach denjenigen, die Bier aus der Stadt führen würden, das Fuhrwerk weggenommen werden soll.[cclvii]

Der Durst der kaiserlichen Soldaten im Banat und Siebenbürgen brachte das Brauereigewerbe im XVIII. Jahrhundert zu einer Blüte. Es entstanden die ersten groβen Brauereien. In Hermannstadt 1711, mit einem Privileg des Kaisers Karl VI. die erste groβe Stadtbrauerei, Eigentum des Magistrats, von der wir weiter unten ausführlicher berichten werden, 1718 in Temesvar und 1728 in Montan Csiklova.

Es ist an der Zeit, dei Entwicklung des Brauereiwesens in Siebenbürgen mit der Landwirtschaft in Beziehung zu bringen, denn alle Rohstoffe für die Zubereitung des Bieres lieferte die Landwirtschaft. Bis zum Jahre 1700 muβten kleinere und gröβere Brauereien meist auf eigenem Grund und Boden Gerste oder Hopfen anbauen. Klöster belieferten dei eigenen Brauereien von den ihnen zur Verfügung stehenden Feldern. Gröβere Gutshöfe waren bestrebt, eine eigene kleine Brauerei zu versorgen. Leibeigene, ungarischer, sächsischer oder rumänischer Nationalität sorgten für die notwendige Gerste oder für den Hopfen, der in dieser Periode meist noch von Wildpflanzen geerntet wurde. In den sächsischen Gemeinden auf Königsboden gab es ganz besondere Verhältnisse. Bis zum kaiserlichen Beschluβ im Jahre 1772, der die Privatisierung auch des Ackerlandes aufzwang, war in allen sächsischen Gemeinden auch der Ackerboden Kulturland, das, wenn auch nicht insgesamt, so doch zumindest teilweise, wie auch der Wald, im Besitz der Gemeinschaft blieb.

Die sächsische Siedlungsweise war für den Feldbau bestimmend. Eine unausbleibliche Folge der gewannweisen Aufteilung von gerodeter Feldmark war der Flurzwang, d. h., daβ bei der Zwei – und Dreifelderwirtschaft, um Flurschäden zu vermeiden, die Felder zwangsweise gleichzeitig angebaut, gehackt, geerntet, und das Erntegut eingefahren werden muβten, da innerhalb der Furlinge keine Feldwege bestanden. Diese Wirtschaftsweise mit Flurzwang blieb während des ganzen Mittelalters in den sächsischen Ortschaften unverändert bestehen. Ausgeschlossen vom freien Feld waren die Weingärten, wie auch besondere "*Teilungen*" für den Hanf-, Flachs- und Gemüsebau.[cclviii]

Für die sächsische Feldwirtschaft war der Körnerbau am wichtigsten. Aus Winterweizen und Roggen, in einigen Ortschaften auch aus Spelz, bereitete man die Hauptnahrung, das Brot. Hirse ung Gerste, beides wichtige Rohstoffe für die Brauereien, wurden auf kleineren Feldern von fast allen Bauern, oft aber nur für den eigenen Bedarf, angebaut. Gerste wurde auch als Schweinefutter verwendet und war, von der Schale befreit, in der Küche von groβem Nutzen. Infolge der Ausbreitung des Maisbaues wurde die Anbaufläche von Gerste immer kleiner. Der Weinbau hatte selbstverständlich auch einen Einfluβ auf die Entwicklung des Brauereiwesens. Bis zum Jahr 1600 erfuhr der Weinbau in Siebenbürgen eine geradlinige Entwicklung, um dann gebietsweise einen allmählichen Rückgang zu

verzeichnen. Ursache für den Rückgang war die Einfuhr billiger Weine aus der Walachei und die Bevorzugung, besonders für das Militär, von weniger alkoholhaltigen Getränken, wie z.B. das Bier.

Die Hopfenpflanzungen entstehen erst am Ende des XVIII. Jahrhunderts und nehmen im XIX. Jahrhundert größere Ausmaβe an. Nach O. Meltzls Statistik aus dem Jahr 1874 befanden sich auf dem Königsboden neun Joch Hopfenpflanzungen, neun Jahre später schon 32 Joch. Im Jahre 1891 wurde in Schäβburg innerhalb des "*Landswirtschaftsvereins*" (gegründet 1843) eine Hopfenbausektion errichtet. Im Jahre 1897 gründeten 53 Hopfenbauer aus Schäβburg, Keisd und Umgebung unter der Leitung von Ludwig Abraham eine Hopfenbaugenossenschaft mit dem Ziel, auch die restlichen, damals bekannten 27 siebenbürgischen Hopfenbauern zu erfassen. Auch wurde in der Nähe des Schäβburger Bahnhofs eine Hopfenhalle gebaut und anläβlich der Hopfenausstellung im Jahre 1903 ihrer Bestimmung übergeben. Für Hopfentransporte bestand eine 40 prozentige Frachtermäβigung auf der Eisenbahn. In siebenbürgen wurden der erwähnten Statistik zufolge im Jahre 1910 insgesammt 238 ha mit Hopfen bebaut. Davon waren 107 ha, also 49% im Groβkokler Komitat in sächsischem Besitz.[cccliix]

Von groβem Wert sind die Rechnungsbücher der Hermannstädter Stadtbrauerei[ccclx] aus der Saggasse, denn sie geben Aufschluβ womit, wieviel und wie zwischen 1717 und 1770 gebraut wurde und woher und zu welchem Preis die erforderlichen landwirtschaftlichen Erzeugnisse beschafft wurden. Auch geben sie Aufschluβ über das beschäftigte Personal (Braumeister, Bierkoch, Einkäufer, 5-6 Brauer und einige Braugesellen – alle auβerhalb einer Zunft). Malz wurde mit Vorlieb aus dem Banat, Hopfen aus der Umgebung von Hermannstadt, mitunter von Cornatel, und Holz von Hamlesch gekauft. Daraus wurde in einem groβen und einem kleinen Kessel Bier gebraut, in "*Faβl*" abgefüllt und "*versilbert*" (verkauft). War noch zu Beginn der Produktion der Ausstoβ klein, so konnte man schon im Jahre 1722 5130 und 1724 8478 Faβl Bier registrieren. Auf folgender Tafel kann ein "*Monatlicher Extrakt der Täglichen Bier Versilberung*" für das Jahr 1722 und 1724 eigesehen werden. Die gelieferte Biermenge wird sowohl in Faβl als auch in Eimer angegeben.[ccclxi]

Das Stadtbrauhaus, dessen Leiter Jakob Sachs von Harteneck war, braute und "*versilberte*" sein Bier bis 1770, und wurde dann mit einem "Arrend Contract" dem Bierbrauermeister Joseph Holtzhey, vorerst für 6 Jahre, verpachtet. Das Dokument der Übergabe ist von groβer Bedeutung, weil das darin aufgezählte Inventar heute eine gute Übersicht über die Herstellung des sogenannten obergärigen Biers erlaubt.[ccclxii]

Nach der Gründung der Hermannstädter Stadtbrauerei (1711) werden andere groβe Brauereien aus der Taufe gehoben, wie z.B. 1718 die aus Temesvar (erster Pächter Viechner)[ccclxiii]; 1722 eine Brauerei aus Caransebes (Wiener Hofkammer); 1726 in Orsova (Alexander Reichel); 1728 Ciclova Montana (Gebrüder Fischer) und am Ende des 18. Jahrhunderts in Siret (die Lagerbraurei Julius Beill).

Fast 150 Jahre später, verzeichnen wir von 1860-1880 einen erneuten groβen Bier-Boom. Wenn auch nicht alle dieser Brauereien ununterbrochen bis heute Bier erzeugten, so möchte ich sie mit ihren Gründern, Inhabern und ersten Pächtern erwähnen, sie bezeugen nämlich wie dicht das Netz der Biermanufakturen gestaltet war, und insbesondere wer die Initiatoren der Brauereien waren. Erwähnenswert für diese Zeitspanne wären Arad (Friedmann & Söhne); Kronstadt (Eisler), Hermannstadt (Johann Habermann); Heltau (Peter Nekel); Klausenburg (Städtisches Brauhaus); Oradea (Römisch-katholisches Bräuhaus, erster Pächter Guttmann, später Dreher-Haggenmacher S.A.); Broos (M. Danniger); Orlat (Leopold Reichel); Satu Mare (Städtische Brauerei); Simleul-Silvaniei (Ludwig Roscher); Suceava (Georg Meixner); Bukarest (Erhardt Luther); Elisabethstadt (Iszak Masvilagi); Faget (Jakob Hirschl); Miercurea Ciuc (Felix Romfeld); Nasaud (Franz Gruber); Odorheiul Secuiesc (Jos. Koronkai); Sächsisch-Reen (Dürr); Resita (Anton Fessler); Rosenau (Joseph Peutsch); Sf. Gheorghe (Johann Wellenreiter); Schäβburg (Joseph Teutsch); Tg. Mures (Carl Kraft); Tg. Secuiesc (Kober & Nagy)[cccclxiv]

Die Liste könnte ergänzt werden. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert wachsen die Brauereien wie Pilze aus dem Boden. Diese Explosion in der Nachfrage war eine Herausforderung für die Landwirtschaft. Wie konnte sie den Anforderungen gerecht werden?

Es ist das Verdienst vor allem des 1840 gegründeten Landwirtschaftlichen Vereins, der bewuβt Maβnahmen zum sprunghaften Anwachsen der Agrarproduktion bewikte.

Dazu gehörte die richtige Anwendung der Dreifelderwirtschaft. Diese bestand aus 1. dem Weizenfeld, 2. dem Gersten- und Haferfeld und 3. dem nur schwache Weide liefernden Brachfeld. O. Meltzls *Statistik der sächsischen Landbevölkerung* (1886) zufolge wurde im Jahre 1850 in 219 von Sachsen bewohnten Landgemeinden auf rund 416.000 Joch die Dreifelderwirtschaft, in 8 sächsischen Ortschaften Nordsiebenbürgens auf rund 19.200 Joch sogar die Zweifelderwirtschaft betrieben.[cccclxv] Demnach standen insgesammt 435.200 Joch Ackerland unter strengem Flurzwang, der den Anbau von für die Braureien so wichtiger Gerste sicherte. Der Landwirtschaftsverein befürwortete die Gründung von Kredit-, Bezugs- und Absatzgenossenschaften. 1867 übernimmt die Bodenkreditanstalt, ab 1886 auch die Allgemeine Sparkasse und gleich 8 Raiffeisenvereine (die bis 1914 auf 170 anwachsen), ab 1890 auch die Siebenbürgische Vereinsbank die Betreuung der Landwirtschaft. Innerhalb gröβerer Zeitabschnitten sind Direktoren dieser Banken auch Mitglieder, sogar Vorsitzende des Landswirtschaftlichen Vereins. 1866 wurde der Konsumverein gegründet.

Die bei den Ausstellungen verteilten Geldprämien, Medaillen und Diplome stellten eine beträchtlichen Ansporn zur Ertragssteigerung dar. Die landwirtschaftlich orientierten Schulen wie z. B. die Ackerbauschule in Mediasch oder die Hermannstädter landwirtschaftliche Komitatslehrwirtschaft, die zahlreichen

Vorträge (1866 im Mediascher Bezirk 20 Vorträge), ab 1872 auch die hauptamtlich angestellten Wanderlehrer hatten teil an den Mehrerträgen. Das anwachsen der Hopfenpflanzungen von 9 Joch im Jahre 1874 auf 32 Joch im Jahre 1883 habe ich weiter oben schon vorweggenommen, gleichermaβen die Gründung der Hopfenbaugesellschaft mit 53 Hopfenbauern erwähnt.

Einen Aufschwung erfuhr der durch den Landwirtschaftsverein gförderte Import von ausländischem Hochzuchtsaatgut, vor allem von Braugerstensorten. So konnten die Brauereien von den Bauern des Burzenlandes und der Hermannstädter Gegend mit guter zweizeiliger Sommergerste beliefert werden. Im Weinland aber wurde anstelle der Sommergerste die frühreife ertragreichere Wintergerste von den Bauern bevorzugt. sie war frostbeständiger und konnte früher geerntet und das Feld im gleichen Jahr noch mit Futtermais bestellt werden.

Der Umfang dieser Arbeit erlaubt nicht, die positigven und negativen Auswirkungen der Kommassationsbemühungen und Agrarreformen auf die Entwicklung des Brauereiwesens in Siebenbürgen aufzuzeigen. Das 20. Jahrhundert brachte den Brauereien den Konkurrenzkampf, dem nur wenige gewachsen waren. Einige Biermarken gingen als Sieger hervor und beherrschten den Markt. Dazu gehörte das Lutherbier aus Bukarest, das Bier der Brauerei Friedrich Czell & Söhne aus Kronstadt, das "*Transylvaniabräu der Ersten siebenbürgischen Dampfbierbrauerei Johann Habermanns Erben*" in Hermannstadt, das "*Drei Eichen Bier*" der Brauerei Jikeli und Hager, ebenfalls aus Hermannstadt, das Thomas- Rex-Bier aus Zood und viele andere. Einige dieser Bierfabriken hatten eigene Mälzereien. Drollige Werbeslogans sind mir noch gegenwärtig wie: 2 x 3 = sex – das beste Bier ist Thomas Rex, oder: So wie Aspirintabletten, kann auch Rex-Bier jeden retten.

Nach dem zweiten Weltkrieg, in der kommunistischen ära, bleibt die Anzahl der vom Staat übernommenen Brauereien konstant, bestehende Betriebe werden mit Staatsgeldern vorerst ausgebaut und die Produktion vervielfacht (siehe Grafik).

Rumänien Bierproduktion

Die erforderlichen Rohstoffe müssen die Kollektivwirtschaften und Staatsfarmen nach vorgeschriebenem Plan liefern. Im Jahre 1956 erweiterte man bei Elisabethstadt, Schäβburg und Weiβkirch den Hopfenbau. Auf einer Farm in Gloβlasseln wurde im Jahre 1971 der Landesrekord von 2575 kg trockenen Hopfendolden pro ha erzielt. 1980 gab es bei Schäβburg und Weiβkirch bereits mehr als 600 ha Hopfengärten, demnach fast sechs man mehr als vor 70 Jahren im ganzen Komitat Groβkokeln einst bestanden. Im ganzen Land gab es 1980 1300 ha Hopfenpflanzungen. Die Kapazitäten der Brauereien wurden allerdings auf Kosten der Qualität vergröβert. Da aber kein besseres Bier zur Auswahl vorhanden war, trank man auch das schlechte, manchmal unausgereifte Gerstengetränk.

Bier ist nicht gleich Bier. Das haben inzwischen auch die einheimischen Brauer lernen müssen. Wenn man vor 1989 eben dann Bier kaufte, wenn es zu haben war, ohne auf den Hersteller zu achten, so hat sich da auf dem rumänischen Markt einiges geändert, Das Angebot ist reicher und die Konsumenten sind wählerischer geworden. Also muβten die Bierproduzenten etwas tun, um sich zu behaupten.

Der Ruf nach neuen Gesetzen, die einerseits ausländischen Bieren das Eindringen auf den rumänischen Biermarkt erschweren, andererseits durch niedrigere Steuern die älteren, meist noch staatlichen Brauereien wieder wettbewerbsfähig machen sollen, wird immer lauter und wurde von einigen politischen Parteien zur Kampfparole gemacht. In den rumänischen Biermarkt ist Bewegung gekommen. Dieser wird immer mehr von dänischen, belgischen, türkischen, österreichischen, spanischen und südafrikanischen Firmen beherrscht.

Die südafrikanische S.A.B. besitzt die Mehrheit bei der Brauerei Vulturul (Buzau) mit einem Ausstoβ von 500.000 Hektoliter Bier, der aber auf 800.000 ausgebaut werden soll, sie besitzt die Mehrheit auch bei Pitbeer (Pitesti) mit 329.000 Hektoliter und bei Ursus (Klausenburg) mit 439.000 Hektoliter.

Carlsberg-Tuborg, eine führende Brauereigruppe aus Dänemark, ist in einige mittel- und südeuropäischen Ländern aktiv, aber auch in Osteuropa und vor allem in Asien und plant zusammen mit der israelischen Bottling Company eine Brauerei in Rumänien mit einer Kapazität von 500.000 Hektolitern.

Die türkische Efes-Gruppe beginnt jetzt in Rumänien mit dem Neubau einer 0,8 Millionen-Hektoliter Brauerei, die langfristig auf eine Million Hektoliter ausgebaut werden soll.

Die Belgische Interbrew-Gruppe, die in Belgien 60 Prozent des Biermarktes beherrscht, aber auch in Kanada, Mexiko und anderen Ländern investiert hat, beteiligt sich in Rumänien an zwei Brauereien (Blasendorf/Blaj und Baia Mare und erzeugt das Bergenbier und das Königsbräu), die sie auf insgesamt eine Million Hektoliter ausbauen will.

In der Nähe von Bukarest baut Tuborg eine Braustätte mit einer Kapazität von 500.000 Hektolitern.

Ungarische Investoren haben eine Kette von Klein- oder Hausbrauereien in Siebenbürgen eingerichtet bei Kronstadt und Hermannstadt und erzeugen und verkaufen das sog. Jägerbier.

Alle internationalen Groβkonzerne setzen also auf einen dynamischen Biermarkt in Rumänien, der aber zur Zeit wegen der schwierigen wirtschaftlichen Lage eher rückläufig ist.[cccxlix]

Seit der Wende ist der Pro-Kopf-Verbrauch in Rumänien von 48 auf 38 Liter zurückgegangen. Die Bierproduktion hat von 1989 bis 1996 um 24 Prozent (auf 8,9 Millionen Hektoliter) abgenommen.

Vergeichen wir unseren Pro-Kopf-Verbrauch mit dem anderer Länder Osteuropas, wie Tschechien (mit 159,8 Litern Weltspitze), Finnland (80), Bulgarien (70), Ungarn (69,5), Polen (40), so stellen wir fest, daβ Rumänien mit 38 Litern einen beträchtlichen Nachholbedarf hat.

Ein Grund für den rückläufigen Bierverbrauch liefert auch die Landwirtschaft, die nach der Rückgabe des sozialisierten Bodens und Aufhebung der Planwirtschaft in der Anboupolitik, die notwendigen landwirtschaftlichen Rohstoffe nicht erzeugt. So ist das Brauereiwesen darauf angewiesen Malz teilweise aus Tschechien und anderen Ländern teuer einzuführen. Der materielle Tiefstand der Bevölkerung hat auch zu änderungen in den Konsumgewohnheiten geführt. Ein stärkeres Angebot an Mineralwässern und alkoholfreien Erfrischungsgetränken beeinflussen auch den rumänischen Biermarkt.

Anmerkungen

[cccxlix] Dazu siehe *Das grosse Lexikon vom Bier*, Scripta Verlags-Gesellschaft GmbH, Stuttgart, S. 53-62 (Von nun an *Lexikon*)

[cccl] Übersetzung von Anton Schiefner aus dem Jahr 1852

[ccli] Traian Popescu, *Brauereiverzeichnis Rumänien*, Fürth, Essen, 1995, S.2.

[cclii] Friedrich Kramer, *Bistritz um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, in *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Bd.21, Heft 1, Hermannstadt, 1887, S.49,54,58. (Von nun an *Archiv*)

[ccliii] Heinrich Müller, *Zur Geschichte des Repser Stuhles*, in *Archiv*, Heft 2 Hermannstadt 1913, S.412.

[ccliv] Ebenda, S.413.

[cclv] Ebenda

[cclvi] Ebenda, S.452.

[cclvii] Ebenda S.338 und 339. Auch Magistratsprotokoll 1778, Nr.34, 88, 109, 142.

[cclviii] Thomas Nägler, Josef Schobel, Karl Drotleff, *Geschichte der siebenbürgisch sächsischen Landwirtschaft,* Bukarest, 1984, S.43 von nun an – *Geschichte.*

[cclix] Ebenda, S.91.

[cclx] Hermannstädter Staatsarchiv, Magistratsakten der Stadt und des Stuhls, 1711-1770, I, II, III, und IV.

[cclxi] Im Jahre 1550 hatte man auf dem Landtag zu Thorenburg Maβ und Gewicht festgelegt. 1720 trat an Stelle des bisherigen Gewichts das Wiener Gewicht – während

die Hohlmaβe (Faβ, Eimer, Maβ,Seitel sowie Kübel, Viertel) wie auch die Längenmaβe (Klafter, Elle, Schuh, Zoll, Linie) infolge des Landtagsbeschlusses aus dem Jahre 1714 beibehalten wurden (das Dezimalsystem wurde erst 1875 eingeführt).

Flüssigkeiten wurden gemessen =

1 Faβ = 40 Eimer 1 Eimer = 8 Maβ oder Achtel 1 Maβ = 4 Seitel

Getriede und feste Körper wurden gemessen =

1 Kübel = 4 Viertel 1 Viertel = 16 Maβ oder Achtel 1 Maβ = 4 Seitel

(wobei der siebenbürgische Kübel sich zum Wiener Metzen verhielt wie 2.867/1.9471)

Holz wurde gemessen =

1 Klafter = 3 Ellen 1 Elle = 2 Schuh 1 Schuh = 12 Zoll

1 Zoll = 12 Linien

In beiliegender Tabelle wurde das Bier allerdings in Faβl von 10 Eimern gefüllt.

[cccclxii] Die Hefe bewirkt den Unterschied zwischen ober- und untergärigem Bier. Obergärige Zhefe arbeitet nämlich bei Temperaturen z3wischen 15 und 20 Grad – bei Zimmertemperatur, gewissermaβen. Untergärige Hefe will es beim Arbeiten kühler haben. Sie braucht Temperaturen zwischen 4 und 9 Grad. Obergärige Hefe schwimmt nach dem Brauvorgang auf dem Sud, untergärige bleibt am Boden des Sudkessels.

[cccclxiii] Die Namen in den Klammern beziehen sich entweder auf den Gründer, den Inhaber oder auf den ersten Pächter der Brauerei.

[cccclxiv] Daten und Namen der letzten zwei Abschnitte wurden dem *Brauereiverzeichnis* von Traian Popescu (Fürth Essen, 1995) entnommen.

[cccclxv] *Geschichte* S. 75.

[cccclxvi] Horst Klusch, *Biermarkt rückläufig*, in *Hermannstädter Zeitung Nr.1548/7.11.1997*

1. Bild: 1711 beginnt man das "*Brau Hany*" in der Saggasse vom Hermannstadt zu banen. 1. seite des Rechnungsbaches

2. Bild: "*Bier Versilberung*" (Verkant) in den Jahren 1722 und 1724 des "*städtischen Brauhauses*" des Hermannstädten Magistrats

Győriványi Sándor

A GAZDASÁGI KÖTÉLÁRUK VÁLASZTÉKA ÉS MINŐSÉGE. ÁRUTÖRTÉNELEM.

I.

Az 1970-es években élénk vita bontakozott ki a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, részben a Lipcsei Egyetem Technológia Tanszékének nemzetközi síkon is felvetett kérdései kapcsán, amelyek az áruismeret tudománypolitikai helyét vizsgálták. A vita konklúziója az volt, hogy az áruismeret a gazdasági élet közvetlen gyakorlatát szolgáló interdiszciplináris tudomány, – a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint: *az árukra vonatkozó rendszerezett ismeretek összessége*", (tehát nem tudomány?!?), hanem tantárgy, illetve az árukra vonatkozó természet- és társadalomtudományok tantárggyá szervezett anyaga.[cccLxvii]

1977-ben Király Sándor könyvében felsorolást ad azokról a társadalomtudományokról, amelyek az árutan tudományos megalapozását adják. Köztük a közgazdaságtanok és a gazdasági földrajz után az árutörténelem jelentőségét emeli ki, ami az "*áru múltjának jelentőségét tanítja, és lényeges részét alkotja az egyetemes művelődéstörténetnek*".[cccLxviii] Fontos funkciója, hogy megismertet bennünket olyan árukkal is, "*amelyek ma már egyáltalán nem szerepelnek a gazdasági életben, vagy csak elenyésző csekély jelentőséggel bírnak*".

Zimányi Alajos, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola áruismeret tanszékének néhai vezetője, *Az áruismeret tanításának korszerű szemlélete* című könyvében a kémia és a laboratóriumi gyakorlat dominanciáját hangsúlyozza, a történeti szemléletről nem ejt szót.[cccLxix]

Az 1970-es évek áruismereti vitája tulajdonképpen lezárója volt annak a folyamatnak, amely a korábbi leíró áruismeret helyett egy elemző típusú árutant kívánt kialakítani. Az ezzel kapcsolatos gondolkodási folyamatot Hajnal István professzor indítja el a szerző tudatában, amikor az egyetemről eltávolított professzor, az ugyancsak onnan kizárt tanítványának a lakásán tartott konzultációt, amelyben a készülő kötélgyártás történetét feldolgozó témával kapcsolatban a következőket írásban javasolta: "*...Hiszen Magyarországon fokozott a baj, ami másutt is megvan: az ipartörténeti források sablonossága. Amit a céhi iratok mondanak, abból nehezen lehet rekonstruálni a szakma munkáját. Tehát legalább a technika, a gyártás lényegével legyünk tisztában, az segít az illető szakma egyéniségének megértésében.*"[cccLxx]

Győriványi, Hajnal javaslata alapján, az ötvenes évek végén, megkísérelte a Hajnal István-féle javaslatok megvalósítását. Így az ötvenes években elkészült disszertációt – Hajnal halála után Sinkovics István elfogadta – Szabad György buzgólkodása eredményeképpen – az egyetemi tanács szigorlatra bocsátotta, és Oroszlán Zoltán professzor elnökletével Summa cum laude minősítést nyert. A teljes disszertáció kinyomtatására máig sem került sor, csupán részletei jelentek meg különböző tudományos folyóiratokban és múzeumi tanulmányokban, illetve a

VEAB kiadványaiban. Számuk meghaladta a huszat, bár kapcsolódásuk nem következetes, hanem az adott szakmai téma igényének megfelelően differenciált.

II.

A jelen tanulmány a mezőgazdasági kötéláruk mindenkori választékának és minőségének változó igényét igyekszik rekonstruálni. A nehézséget fokozza, hogy az árucsoport körébe tartozó termékek felsorolása sem egyértelmű. Az 1911-ben Budapesten megjelent Mezőgazdasági Lexikon[cccclxxi] a következő árukat sorolja fel itt: istráng, kötőfék, nyűg, pányvás kötél, marhakötél, borjúkötél, szántógyeplő, rudallókötél, borleeresztő (helyesebben hordóleeresztő) kötél, kútkötél. A zsinórok közül a legfontosabbak a dohány – (dohányszárító) zsinórok, a paprika zsinórok, a kévekötözők és a zsákkötözők.

A kézi úton előállított mezőgazdasági kenderkötél szovjet mintára 1954-ben kiadott szabványa[cccclxxii] a következő kötélfajtákat tartalmazza ábráikkal együtt: istráng, kötőfék (marha és borjú) kötél, szántógyeplő 2 lóra, hajtószár, rudallókötél és kicsit meglepő ugyan, de ruhaszárító kötél. Az utóbbi ugyan háztartási célú kötél, amelyik nem illik ide, hisz műszaki jellemzői is elütőek.

Az 1954-es szabvány egyébként helyesen jegyzi meg, hogy a mezőgazdasági köteleknél az egy pászmát alkotó fonalak mennyisége csak tájékoztató jellegű, minthogy a fonalfinomsági számot a szabvány nem írhatja elő, mivel a kézifonási eljárásnál a fonalak meghatározott tűrési határok közé eső finomsági számra való kifonását ez a módszer nem teszi lehetővé.

Végezetül, e sorok írójának 1951-ben megjelent, *A kötélgyártó ipar* című szakkönyvéből[cccclxxiii] közöljük a gazdasági kötéláruk és a zsinórok felsorolását: istráng, kötőfék (száras-, karikás-), rudallókötél, marhakötél, borjúkötél, szántógyeplő, nyakló, nyűg; repce zsinór, dohányszárító zsinór, paprika zsinór, kévekötöző zsinór, zsákkötöző zsinór, islég (halász) zsinór, fűrész zsinór, stb.

A kép bonyolultabbá válik, ha a magyarországi árszabásokban szereplő mezőgazdasági kötelek felsorolását vetjük össze a mai kereskedelmi adatokkal. A differenciáltságot növeli az a körülmény, hogy szinte tájegységenként különbözik a kedvelt megjelenési forma. Ha, A magyarországi árszabások (korántsem teljes) forrásanyagának kataszterét 1463-1848 között vizsgáljuk, ami 250 kötélverő (kötélgyártó, köteles) limitációt jelent, a variációk megsokszorozódnak.[cccclxxiv] A limitációk szerencsére a magasabb árképzés érdekében minden anyagbeli és technológiai módosulást feltüntetnek, amely a szakember számára irányt mutat. Így például a "*közönséges lóistráng*" vastagság szerinti fajtája, a "*közönséges kötőfék*" 3 variációja, a "*közönséges marhakötél*" 2 változata található az 1879-es lipótvári fegyintézet alábbi köteles árjegyzékében. [cccclxxv]

A nélkülözhetetlen istráng

Ha visszaforgatjuk a lóistrángra vonatkozó történelmi adatokat, világossá válik, hogy a kötélgyártás mezőgazdasági főterméke az *istráng* volt, amelyet min-

den fogatolt jármű, a szekértől a hintóig, az ekétől az ágyúig használt. Neve néha a funkcióját megjelölő vonókötél, esetleg hámideg, amely a húzóerőt viszi át a hámfára. Kínában a szügyhám tartozékaként a Krisztus előtti III. századból ismeretes. Európában a XIV. századtól használják (1. kép) Magyarországon, "*Jánosréti mester*" 1470 és 90 között festett, a bányavárosi templom egykori főoltárán látható (jelenleg a Szépművészeti Múzeumban)! A limitációkban hangsúlyos szerepet kap a *farhám istráng*, amelynek hegyes-dombos vidéken volt fontos szerepe a szekér fékezésében (2. kép). Az istráng speciális funkcióját a könnyebb és egyszerűbb szerkezetű *csikóhám*, a *pendelyhám* és az olcsóbb *kenderhám*ok töltik be. A *kancahám* is olcsóbb *kenderhám*. Európába egyes vélemények szerint a hunok, mások szerint az avarok, de az sincs kizárva, hogy a magyarok hozták be Közép-Ázsiából. [cccclxxvi]

A hajóvontató lovak istrángjai erősebbek voltak (3. kép), éppúgy, mint az ágyutszállító szekereké, hisz súlyuk a korabeli technikához képest aránytalanul nagy volt (4. kép).

A fentiekhez hasonló istráng ábrázolásokat képzőművészeti alkotásokon is nagy számban láthatnak, érdekesebbek azok a közvetlen okleveles források, amelyek az istrángra vonatkozó előírásokat tartalmaznak, túlmenően az egyes említésen, számadáskönyvi adatokon, emlékeztető észrevételeken. Ilyen előírás található Buda város törvénykönyvében (*Ofner Stadtrecht*) Zsigmond korából. Ez arra figyelmeztet, hogy a kötélverők kötelesek az istrángot és a különféle köteleket jó anyagból, kenderből – nem kócból – készíteni, és gondosan raktározni. Felelősek a minőségért, mert ha tönkremegy a silány istráng vagy kötél, a bíró kártérítés fizetésére ítélheti a készítőt. [cccclxxvii]

A minőség feletti őrködés a céhlevelekben is mindig kiemelt helyet kap, s gyakran összekapcsolódik a nem helyi iparosok elleni konkurrencia harccal. "*Senki kereskedés végett a városba sem nagyobb, se kisebb istrángot a vásárok idején kívül be ne hozzon, mert ha megtenné, a céhmester a bíró segítségével lefoglalja azt, és a szükségletekre fordítja az értékét. A vásárok idején a céhmesterek mind a városbeli, mind az idegen mesterek munkáját tartoznak megszemlélni, a hibásakat kijavittatni, sőt joguk van lefoglalni és tűzre vettetni.*" [cccclxxviii]

Ebből az artikulusból megtudjuk, hogy a vásárok idején kívül a legkelendőbb mezőgazdasági kötéláru, az istráng szivárgott be a városba, talán (erre nincs adat) az olcsóbban termelő környékbeli jobbágyiparosoktól, másrészt, hogy egy könnyebb és egy nehezebb változatot kerestek, az előbbit nyilván könnyebb szekerekben, az utóbbit nehéz kocsik, járművek húzására.

A szigorú minőségi ellenőrzés arra utal, hogy a kötélgyártók hazánkban is megkísérelték "*borított*" (*knébelt*) istrángok forgalomba hozását is. A borítás olyan technológiai eljárás, amelynél kócból készült vagy használt kötelekből kibontott fonatokat gerebenezett szálkenderrel, esetleg rövidebb szálhosszúságú, úgynevezett szakáll-kenderrel vonnak be. Az áru ilyenkor tetszetős, de szilárdsága kisebb. A szigorú minőségi ellenőrzés erre a megengedhetetlen gyártásmódra is vonatkozhatott. [cccclxxix]

Az árszabások pontos meghatározásai (pl. egy pár leghosszabb, csupa jó kenderből csinált előistráng) is a minőségvédelmet segítették. [cccl xxx]

1495 után jelennek meg a királyi, városi számadáskönyvek kiadási rovataiban az ágyúhoz való kötélistrángok. Az ágyukat keréken vagy szekéren szállították, és mivel szokatlanul súlyosak voltak, erős kötélistrángokra volt hozzájuk szükség.[cccl xxxi] Egy 30 évvel későbbi adatból tudjuk, hogy mennyi istráng kellett egy ágyú nagyobb útra szállításához. Pozsony számadáskönyve 1526-ban feljegyzett egyik tétele szerint György ágyúmester útjára, – akit a város a harc mezejére (Mohács?) küldött – 50 istrángot vásároltak, darabját 1 garasával.[cccl xxxii]

A nehezedő járművek miatt a XVI. századtól a limitációkban már legalább 3 féle istráng szerepel: "*öreg szál Istráng, amit a farhámhoz csatolva, farhám istrángnak hívnak, Vonó Istráng és Közönséges Istráng*". Az öreg istrángra vonatkozó első magyarországi súlyadatunk az 1571-es erdélyi árszabályzatból való, amely előírja, hogy ezer db istráng súlya 5 mázsánál se többet, se kevesebbet ne nyomjon, tehát darabonként kb. 0,5 kg legyen. A nagykereskedelmi forgalomban lévő istrángok súlya ma a nehezebbeknél 33-35 dkg, míg a gyengébbeké 25-20 dkg. A XVIII. század óta bekövetkezett súlycsökkenés összefügg az ez idő tájt bekövetkezett agrobiológiai javulással, a kenderfeldolgozás (áztatás, törés, tilolás) tökéletesedésével, amely a kenderfajták szakítószilárdságát növelte. Ehhez járult végezetül a járművek és utak korszerűsödése. Az utak állapota hatott döntően, hisz az egyenetlen, sáros földutakon az istráng előbb-utóbb súlyosan károsodott, szétmállott. Mint érdekességet említjük meg, hogy a XIX. századközepéig az istrángot mindig párban, illetve 4 párból álló kötegben árusították.

A kötőfék titkai

Míg az istráng egyszerű megjelenése a kötélgyártónak nem adott más lehetőséget közízlést formáló igénye megjelenítésére, mint az alkotó fonalak számának és finomságának szaporítását (a 12 fonal (4x3) helyett 28 (4x7) fonal besodrását, addig a kötőfék parádés fajtái a választék és minőség számos lehetőségét kínálták. Sőt itt a művészi (iparművészi) igény dominált a nem kommersz termékek esetében. A kötőfék, legyen az ló, csikó, szamár vagy kivételesen más csonka szarvú (tehén, borjú) állatféleség, lehetőséget adott az állat fejéhez való esztétikus alkalmazkodásra. A fül mögött áthúzódó fejrész, a díszesen hurkolt orradzó, amely a szabályozó, csúsztatható álladzó csomóban fut össze, s az a kantárszárhoz csatlakozik közvetlenül vagy acélkarikával, sokféle művészi megformálásra ad módot. A kötőfékeknek így 7-8 tájvariánsát ismerjük. A Debrecen és Jászapáti környéki paraszt mindig csak a laposan fűzött (5. kép), az erdélyi csak a laposan fonott, a Pest és Heves megyei a zsinórokból kötött árut kereste. Olcsó kötőfék mindhárom típusból készült, míg a cifrakötőfék anyaggazdagsága, a rózsás kötőfék formálása egyéni ízléshez igazodott. Volt vidék, ahol a karikás, másutt a száras kötőféket vásárolták. Ezek a változatok azonban nem vethetők egybe a mezőgazdasági fémszerszámok, pl. a kapák ismert variánsaival. A kapák változatait ugyanis a talaj tájankénti különbözősége, a végzett munkafajták sokfélesége magyarázta, bár a

hagyomány itt is szerepet játszott egy-egy típus kialakulásában. A kötőféknél a művészi formálás igénye, a ló iránti szeretet és a hagyomány az alakító tényezők.

A kötőfék különböző megformáltsága elütő technológia mellett volt csak lehetséges. Míg az egyszerűbb zsinór kötőfékeket, a ló pofáját nem törő csomókkal kötötték, addig a debreceni laposan fűzött kötőféket finom hatágú zsinórokból deszkaformára fűzték. Ez a szíjat utánzó parádés termék a XVII. században az erős debreceni kötélgyártó céhben alakult ki. Súlya a száras kötőfék súlyának kétszerese, 0,5 kg volt, s a századfordulón a magyar kézműipar e pompás termékét Ausztriában "*Ungarische Halfternek*" nevezték.

A kötőfék volt a vidéki kötélgyártók reprezentatív terméke. A kötélgyártó cégér (12. kép) gerebenezett kendercsomót és kötőféket ábrázolt. A kötőfék egyébként mindig a legjobb minőségű, kézzel gerebenezett kenderből készült. A 25-30 dkg-os száras, zsinórokból kötött kézműipari kötőfékből gyakorlott kötelesek egy óra alatt átlag huszonötöt kötöttek meg (nyári kötőfék), a többi tipus időigénye nagyobb volt.

Az 1920-as évektől a kézműipari kötőfékek helyébe a Nyugat-Európában elterjedt gyári kötőfékek mintájára a magyar gyárak hevederekből varrt kötőfékfejekkel is megpróbálkoztak. Ez a kísérlet megbukott a magyar parasztok hagyományhűségén. Mivel nem lett olcsóbb a hagyományosnál, sérülékenyebb volt annál, így a szíjkötőfékeknél sem nem terjedt el jobban, akkor is inkább a luxusigényű lósport területén.

Egyéb mezőgazdasági kötéláruk

Az állattenyésztéssel kapcsolatos kötéláruk között a legnagyobb mennyiségben a szarvasmarhák vezetésére szolgáló marha- és borjúkötél keresett. Alakjára és kivitelére nézve a kettő azonos, a fejrész esztergált vagy faragott facsattal ellátott, a szár 16 dkg, míg a borjúkötélnél 4-6 dkg-mal kevesebb. Mivel nagy feszítésnek nincs többnyire kitéve, ezért fonásánál a borítás elfogadható.

A szántógyeplőt szántásnál és kiegészítő munkálatainál, boronálásnál, fogasolásnál, hengerlésnél használják. Tulajdonképpen a vonó 1 vagy több (legtöbbször két) állat irányítását szolgálja. A 2 beszerelt zablacsattal ellátott, 80 dkg súlyú gerebenezett kenderkötél, amelynek vastagsága (átmérője) 7-8 mm, 12 ágból eresztik össze, hogy kellő szilárdságú legyen. A mezőgazdaság gépesítésekor helyét a traktorral végzett munkák vették át, bár a kisebb családi gazdaságokban ismét használatra kerültek.

Ma már kötélgyártók nem készítik a sokszor reprezentatív megjelenésű nyaklót. Az, ami készül, a szíjgyártó iparosok produktuma. A fejlődést bemutató képek magukról beszélnek. A nyakló fejlődését a kezdetleges változattól a fejlett formáig kísérhetjük figyelemmel a Néprajzi Lexikonban.[cccclxxxiii]

Sok fiatal fantáziáját mozgatja meg az árkány, ez a 8-14 m hosszú lószőr, majd kenderkötél, amellyel az amerikai tehénpásztorok a western filmekben ügyeskednek és hadakoznak. Pányvás kötél néven szintén ismert volt a Hortobágyon. A hurokvetés előtt kútban bevizezték, hogy merevebb legyen. A szakmai

emlékezet 6-8 mm-es kötélről beszél.[cccclxxxiv] A szőrből készült ára a limitációkban háromszorosa folyóméterenként a kenderkötélének.

A különféle *béklyó*, "*béko*" és *nyűg* típusokról olvashatunk a Néprajzi Lexikonban és rögzíthetjük azokat vizuálisan is.[cccclxxxv] Lószőrből, kenderből, vagy a lószőr és kenderkóc (*csepü*) keverékből készítették. Kezdetben a kötélgyártók is kelevéznek (másutt *kelevés*nek) nevezték. (6. kép)

A kötélkengyellel (7. kép) a gyakorlatban én sem találkoztam, bár családom révén beszülettem a köteles mesterségbe. Az általam ismert árszabásokban sem találkoztam kötélkengyellel.

A különféle mezőgazdasági zsinórféleségeknek nincs sajátos formájuk, végben, matringban, gombolyagban vásárolhatók éppen úgy, mint a kötélvégek, amelyeknél a *rudalókötél* a *kútkötél* és a *hordóleeresztő kötél*, vagy a sokszor emlegetett *harangkötél*, illetve más emelő és *feszítőkötel*ek. Átmérőjükben (vastagságukban) különböznek. Hosszúságuk is lehet jellemző, de többnyire inkább hasonlóan változó! Meghatározott, egyedi árujellegük csak a mezőgazdasági köteleknek van. Jelentőségük az 1900-as évek óta némi hullámzást mutatva egyre csökken. 1900 körül 2500 kisiparos gyártott főleg vásárokra mezőgazdasági köteleket, ma legfeljebb 60-70-en élnek ebből a szakmából. A vásárokon, heti piacokon, itt-ott, a határon innen és túl van még kötélárusító sátor vagy elárusító hely.

A kötélgyártásnak ezt a területét, a mezőgazdasági kötéláruk gyártását, egyre jobban kiszorítják a mezőgazdaság gépesítése során kialakult technológiák. Ahol megmaradt még a használatuk, ott is a formák egyszerűsödnek és kommerciálódnak.

JEGYZETEK

[cccclxvii] Győriványi Sándor: Az áruismeret tanítás módszertana. Tankönyvkiadó Bp. 1983. 129. o. előtte a tárgykört érintő cikkek: Gondolatok az áruismeret szakmódszertanához. = Szakoktatási Szemle 1978/2; A szakmai képzés jelenlegi helyzete című gyűjteményes kötetben Bp. 1978: Néhány gondolat módszertanához.

[cccclxviii] Király Sándor: Az árutan fejlődéstörténete MKKE. 1977. Tankönyvkiadó. Király Sándor áruismeret helyett az árutan elnevezést használja, abból kiindulva, hogy itt nem ismeret-halmazról, hanem tanról van szó. 54. o.

[cccclxix] Zimányi Alajos: Az áruismeret tanításának korszerű szemlélete. Tankönyvkiadó Bp. 1980., 1461.

[cccclxx] Hajnal István és Győriványi Sándor illegális tudományos kapcsolatáról, Hajnal elemzéséről az Új Pedagógiai Szemle 1996. októberi számának 94. oldalán, majd 1997-ben a Fejezetek a magyar szakképzés évezredes múltjából különlenyomat I. részében is szó esik, bemutatva, hogy élt a történettudomány az egypárt rendszer időszakában, 1951-ben is.

[cccclxxi] Mezőgazdasági Lexikon 11. k. 618. l.

[cccclxxii] MNOSZ 3238-54. Simor Pál: Kötél- és zsineggyártás című könyve 196. oldalán. Műszaki könyvkiadó. 1955.

[cccclxxiii] Győriványi Sándor László: A kötélgyártó ipar Bp., 1951. Magyar Kötélgyártó Iparosok Munkaközössége 16. és köv. lapok.

[cccclxxiv] Domonkos Ottó-Kiss Mária-Nagybákay Péter: A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463-1848. I-II. k. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság. Bp. 1986. II. k. 165-166.

[cccclxxv] A Liptóvári Magyar Királyi Országos Fegyintézetben a XIX. század kezdetétől manufaktúra működött. Árjegyzékük a 70-es évektől mutatja gazdag választékukat az egyes árufajtákból. (A kötélkészítés hagyományos börtönipar napjainkban is!)

[cccclxxvi] Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1979. II. k. 452. old. ábrával: Kancahám.

[cccclxxvii] Michnay Endre-Lichner Pál: Buda város törvénykönyve, Ofner Stadtrecht von 1241 bis 1421. közli: "*Dy sayler sullen dy zugstreng und ander sayl von guetem wol gearbeiten hannf und nicht werck machen und aus perayten oder sy verliesen dy unrechten streng oder sayl und der zu dem richter dy puess*."

[cccclxxviii] Kiemelés és szabad fordítás latin nyelvből tőlem származik, s az 1486. évi kolozsvári céhszabály alapján készült. Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Buda 1888. I. k. 270. old.

[cccclxxix] A textilipar más területein, ahol a szilárdsági követelmény nem jelentős, pl. egyes paszományok, díszzsinórok, plattinozott harisnyák esetében van létjogosultsága a borításnak. A kötéláruk esetében nincs. Ám, hogy mennyire elterjedt volt, bizonyítja az a XVI. századi német versike, amelyet Rudolf Wissel közöl a Das allen Handwerks Recht und Gewohnheit. Berlin, 1929. 446. lapján, benne a kötélgyártó céhek védőszentjére Szt. Posthumusra utalva. Fordításunkban:

A tolvaj nincs a kötelessel barátságba
Mert az ő munkája kerül a nyakára,
Mint Judás Iskariotnak! De szedte-vedte,
Az Isten is haragszik néha a kötelesre,
Ha silány kenderből rossz istrángot csinál,
S emiatt sok paraszt és fuvaros kiált:
Csúf káromlásokat, ezer átkot.
Azt hisszük Posthumus nem kócból gyártott,
Hanem jó szöszből, jó kötelet:
Így érdemlette a szent melléknevet!

[cccclxxx] Baranyai János: Abaúj vármegye monográfiája I. k. 89. lapján az 1812. évi felvidéki vármegyék közös limitációja.

[cccclxxxi] Soltész Gyula: Az 1494 és 1495. évi királyi számadások művelődés-történeti vonatkozásai. Bp. 1905. 41. Doktori értekezés.

[cccclxxxii] Danninger József Pozsony szabad királyi város 1526/27. évi számadáskönyve. Bp. 1907. 170.

[cccclxxxiii] Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1981. IV. kötet. 48.

[cccclxxxiv] Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1981. I. kötet. 128.

[cccclxxxv] Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1981. I. kötet. 242.; Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1981. IV. kötet. 76.

1. kép: Fedett kocsi XIV. századi francia miniatúrán

2. kép: Farhám, istrán rajza

3. kép: Hajóvontató ló befogása kenderhámba, amit kötelesek készítettek

4. kép: Mátyás király *Elefánt* nevű ágyújának vontatása

5. kép: Cifra kötőfékfej, igényes egyedi termék

6. kép: Kötélnyűg, lovasságnál *béklyó*, ún. *békó*

7. kép: Kötélkengyel

Wöller István

VÍZIMALMOK AZ ÖRVÉNYESI SÉDEN

Az 1960-as években vetődött fel először a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága által a Veszprém megyei vízimalmok kutatásának szükségszerűsége és számbavétele. Magam abban az időben már a Veszprém város Honismereti Bizottságának tagja voltam és nem egyszer bennem is megfogalmazódott az a gondolat, hogy érdemes volna a megyei malmokat kutatni.

Nem sokat kellett várnom, mivel 1969-ben felsőbb szervek döntése alapján utasítást kapott a megyei malomipari vállalatok igazgatója, hogy a még meglevő malmokat számba kell venni, fotókat kell készíteni és róluk megfelelően régészettel kapcsolatos anyagot gyűjteni.

A vállalattól kapott tájékoztatás szerint a megyében 40-50 malom helyszínelését kellett volna elvégezni, de amikor a megyei levéltár dokumentációját kutattam, kiderült, hogy a megyében több száz vízimalom működött hajdanán és ezek felkutatása sok munkát vesz igénybe.

A kutatómunkát még 1969-ben elkezdtem, mely munkában segítségül volt a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. Ők biztosították a fotózáshoz szükséges filmanyagot, előhívást, nagyítást. A kutatás kezdetén már úgy határoztam, hogy két fényképező géppel dolgozok és a fekete-fehér felvételekkel párhuzamosan DIA felvételeket is készítek.

Évtizedekbe került a megye malmainak felkutatása, amelynek végeredménye 569 db különféle funkciójú malom felkutatása volt. Jelen összefoglalásban azonban nem a megye felkutatott összes malmairól kívánok beszélni, csupán az örvényesi Séden üzemelő malmokat szeretném tárgyalni.

Az örvényesi Séd a tihanyi félszigettől nyugatra a Balaton-felvidéken ered két erőteljesebb forrásból. Az egyik forrás Vászoly területén, a másik Pécsely területén, nem messze a Zádor vára alatt eredt, majd e két patak mielőtt az örvényesi határt átlépné egyesül és folyik Örvényesen keresztül és ömlik a Balatonba.

Úgy a vászolyi, mint a pécselyi Sédek hajdanán 80-100 liter/perc vízzel bírtak és az egyesülésük után Örvényesen 200 liter vízhozammal másodpercenként hajtottak vízimalmokat. E vízmennyiség mindaddig biztosított volt, amíg a helyi törpevízműveket létre nem hozták és a vizet a lakosság ellátására vették igénybe. A források ezután elapadtak és a malmok leálltak. Hajdanán a forrásokból kapott vízmennyiség és a nagy vízesés lehetővé tette, hogy a forrásoktól már 100 méterre vízimalmot üzemeltessenek.

A középkorban Vászoly, Pécsely és Örvényes területek egyházi birtokok voltak. A veszprémi káptalan, püspökség, a tihanyi apátság és a bakonybéli bencés rend urai őrködtek a birtokok felett. Néha azonban vétel, ajándékozás, pereskedés következtében változtak a birtokok urai.

Nem ismerjük pontosan, hogy ki és hol építette az első vízimalmot az említett patakokra, de mint azt a levéltári forrásokból megtudtam, már Szent István

idejében malmok üzemelhettek az itteni vízen. Az 1884-85-ben kiadott Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának jelentésében található:

"*Az ország legrégibb vízimalma Zala megyében Pécselyen található, az úgynevezett "Morvai"-féle vízimalom, mely 1001 óta fenn áll.*" A nevezett malomhely ma is megtalálható, a sokszor is átépített malommal, nem messze Zádor várától.

Az I. András király által 1055-been alapított tihanyi Szent Benedek rend alapítóleveléből megtudhatjuk, hogy I. András király a birtokok mellett 5 db vízimalmot is adományozott az örvényesi vízen. (hamis oklevél!) Szent László király pedig a Vászoly vizén 2 db vízimalmot adományozott 1077-ben a bakonybéli apátságnak, de ugyanazon a vízen volt 4 db vízimalma a veszprémi káptalannak is. Így a Vászoly patakon 6, a Pécsely patakon 6, az örvényesi Séden 3 db, összesen 15 db lisztőrlő malom üzemelt.

Malmok és felszereltségük

A középkori és késő kori vízimalmok a nevezett vízen mind felülcsapós vízikerekekkel épültek. ezt lehetővé tette a nagy vízesés. A malomkerekek átmérői a vízesések függvényében épültek és találkozunk a 3-7 méter átmérőben épített vízikerekekkel, melyek egy-egy pár malomkőjárat üzemeltetésére szolgáltak.

A malomkövek átmérői sem voltak egyformák. Például a pécselyi "*Zádor*" malom a vízikerekének átmérője 7 méter, szélessége alig 40 cm és a malomkőjárat is csupán 70 cm átmérőjű. Teljesítőképessége alig 100 kg/24 óra. Ugyanakkor az örvényesi vízimalmokban már 1 m átmérőjű malomkövekkel találkozunk és teljesítményük is 1,5-2 q/24 óra.

A korai leírásokból ismeretes, hogy a malomházak két részből álltak: a lakórész, mely állott ugyancsak két részből; a konyha és szoba és a malomrész, ahol az őrlő berendezést találjuk. A malom állandó kapcsolatban volt a lakóresszel, csupán egy ajtó volt és ha éjjel is lefogyott az őrlemény a malomkőjáratról, a molnár felkelt és ismét felöntött a garatra.

A lakásrészben lakhatott a molnár családjával. Ha nagyobb volt a család, a nagyobb gyermekeknek vagy a malomban, vagy az istállóban volt a szálláshelyük. Általában ezekben a malmokban az alábbi felszerelésekkel találkozunk:

1 db felülcsapós-cellás vízikerék, fatengellyel, a malmon belül a fatengelyre szerelve a nagy fogaskerék

1 db vashíd, a benne elhelyezett persellyel-serpenyővel

1 db malomvas, kőszálvas, malomkövet hajtó tengely, rászerelve a csöves faorsó, mely csatlakozik a nagykerék homlokfogazásához és hajtotta a felső malomkövet. A tengelyt a vashíddal együtt, faékek segítségével lehetett emelni, hogy a malomkövek közti rést állítani lehessen

1 db Alsó malomkő, melyet padkőnek is nevezünk, ennek furatában van elhelyezve a fadobzás, vagy csapágy és ebben forog a malomvas

1 db felső, vagy forgókő. A kőnek alsó részében besüllyesztve a fesztvas – balanc vas -, melybe illeszkedik a malomvas felső vége és forgatta a malomkövet
1 db malomkőburok, két abronccsal
1 db felöntő garat a malomkőburok fölött, alatta a szemrázó serpenyő
5-10 db malomsajtár
3-4 db malomkővágó csákány
1 db vámszedő "*finak*", melynek űrtartalma: 1 kg
1 db pozsonyi mérő, űrtartalma 52,4 kg vagy 64,3 liter
1 db áztatóvályú

Lehetett továbbá 1-3 db 3-5 akós hordó gabona, vagy liszt tárolására. A XVIII. századtól megjelennek egyes malmoknál már a *szitaszökrönyök*, benne a "*gatyaszárszitával*", amikor a molnár már képes több fajta tisztet is előállítani.

A malom felszereléséhez szorosan hozzátartozik a malomfej, zsilipekkel és a malomcsatorna, melynek tisztításáról mindig a molnárnak kell gondoskodni. Maga a külső-belső berendezés fából készült, anyaguk általában tölgy.

A molnárok ezermesterek, jól értettek a fafaragáshoz. Nem csak malmi berendezések elkészítésére voltak alkalmasak; építettek templomokat, tornyokat, istállókat, pajtákat, ólakat, hidakat és készítettek fazsindelyt. Éppen a sokoldalúságuk révén a közéletben is megbecsült emberek voltak.

A malomkővágás külön tudomány volt. Ha elkopott a malomkő, nem tudtak jó minőségű lisztet őrleni, a követ újra kellett rovátkolni, vagy rémesekkel ellátni. A jó molnárok szinte hetente vágták a malomköveket, s ilyenkor a malomkövek finom zizegő hanggal üzemeltek és jó minőségű lisztet adtak.

Amíg a vászolyi és pécselyi patakokra épült malmoknál leginkább a 7 méter átmérőjű, keskeny vízikerekek terjedtek el, az örvényesi malmoknál csupán 3-4 méter átmérőjűek épültek és a szélességük is 60 cm körüli, és teljesítményben is jobbak voltak, vagyis, amíg a vászolyi és pécselyi malmok őrlőképessége 100 kg körül lehetett. Az örvényesieké 150-200 kg őrlőképességgel bírtak 24 órában.

A vízimalmok üzemeltetése

Az uraságok által birtokolt malmokat vagy bérlő molnárok, vagy konvenciós molnárok üzemeltették. A konvenciós molnár az urasága által meghatározottaknak megfelelően végezte munkáját és mindent megkapott az uraságtól a megélhetéshez. A bérlő molnármester általában 3 éves szerződést kötött az uraséggal. A bérlési idő kezdete Szent György naptól a következő harmadik év Szent György napjáig szólt, amikor a szerződést újra kellett kötni, vagy amennyiben az uraságnak a bérlő nem felelt meg a malmot el kellett hagynia.

A szerződésben rögzítve voltak az uraság és bérlőnek a malom üzemeltetésére vonatkozó jogai és kötelességei. Az örvényesi malmoknál az éves bérleti díj általában 120-160 pozsonyi mérő gabona, vagy amennyiben pénzbeli fizetés volt előírva, úgy 120-150 osztrák ezüst forint. A megállapított bérleti díjat, amennyiben

gabonával volt, úgy félévenként az uraság magtárába kellett leadni, vagy pénzben az uraság pénztárába kellett befizetni. Találhatók olyan szerződések is, amikor a molnárnak negyedévenként kellett a bérleti díjat megfizetni.

A szerződésben azt is kikötötték, hogy a molnárnak úgy a malomszerkezetet, mint az épületeket mindenkor jó karban kell tartania, a javításokat el kell végeznie, de amennyiben új kereket kell építeni, vagy tetőzetet, nádfedést kell cserélni, az anyagot az uraság biztosítja, de az elkészítése a molnár feladata.

A molnárok az őrlés után vámot szedtek és mindig a tisztított gabonából. Mennyisége 1/10-ed, vagyis 100 kg gabonából 10 kg vámot vett, plusz 2 kg-ot porzás címen vett le, ami hatóságilag engedélyezett volt. Több esetben a szerződésben azt is rögzítették, hogy a vár katonaságának, a papnak, az uraságnak az őrléséből vámot szedni nem szabad.

Az 1800-as évek második felétől folyamatosan kerülnek eladásra az uraságok tulajdonát képező malmok és azokat legtöbb esetben a volt bérlő molnárok vásárolták meg. Ezt az eladási folyamatot a vászolyi és pécselyi malmoknál tapasztaljuk, mert az örvényesi vízimalmokat csak 1892-ben adta el a tihanyi apátság.

Ami azonban érdekesnek mondható, Vászolyon például a káptalani malmok eladása megtörtént, de a vízjoghoz ragaszkodtak, azt nem adták át a molnárnak, amiből pereskedés is volt. A vízjog a káptalannál csak az 1945-ös állami tulajdonba vétele után szűnt meg.

Az őrlés technológiai változásai

Évszázadokon keresztül a malmok technológiája nem változott. Csupán az egyszeri őrlés, az ún. "*sima*" őrlés volt jellemző, amit a molnárok *parasztőrlésnek* neveztek. Ez azt jelentette, hogy a gabonát tisztítás, áztatás után koptatták, "*srótolták*", majd egyetlen egyszer megőrölték. Az őrleményt az őrlető otthonában kéziszitákkal osztályozta és az osztályozott lisztből sütöttek, főztek. Néha az osztályozást a molnár is elvégezte, vagy elvégeztette családjával, amiért külön 1/2 – 1 krajcárt fizettetett az őrletővel.

A gabona koptatásának fontosságát már korán felismerték a molnárok. Már a XVIII. századi leírásokban gyakran találkozunk "*srotolás*"-sal, ami nem mást mint a gabona koptatását jelentette. Az idős molnárok is leginkább a *srótolás* szót használták koptatás szó helyett.

A srótolás nem volt más, mint az őrlendő gabonát a malomkövek közé eresztették, és a köveket megnyitották úgy, hogy az őrlendő gabonát éppen csak horzsolják. Így a búzaszemekről lehorzsolták a szakállat és a magokra tapadt idegen anyagot. A keletkezett poranyag "*malompor*", amivel a molnárnak el kellett számolni az uraság felé. Ugyanis ezt a port állatok etetésénél felhasználták. A koptatás – srótolás – után ki kellett a malomkövek közét, környékét takarítani, majd a malomköveket összébb állították és kezdődhetett az őrlés.

Már említettem, hogy a gabonát a tisztítás után vízzel meglocsolták és órákon keresztül pihenni hagyták. Ezt a gabona nedvesítésének nevezték. Az örvényesi vízen levő malmoknál az áztatást végezték: padlóra öntve a gabonát és

vödörből kézzel locsolták meg, de a XVIII. században készült leltárakban már *áztató válúkkal* találkozunk és a gabonát a favályúba öntötték, áztatták, bekeverték és pihenni hagyták, hogy a gabona mag héjazata képlékeny legyen, a belmag pedig kemény legyen. Az őrlésnél a héjazat, rugalmasságánál fogva darabos maradt, míg a belmag apróra – lisztté tört.

Amíg a malmokban nem volt szita, az őrlető a megőrölt anyagot lakásán kéziszitákkal szitálta és osztályozta, amiből leválasztotta a korpát és ez utóbbit az állatok etetésére fordította. Az örvényesi vízen levő malmokban az első szitáról 1856-ban hallunk, amikor a "*szitaszökröny*" leltár tárgyát képezi. A szitaszökrönyben akkoriban még lószőrből szőtt szitatömlőt "*gatyaszárszitát*" használtak. Általában 3 db különféle szövésű tömlőt használtak. Egyet a srótolásnál, a por leválasztásához, kettőt a különféle minőségű lisztnek leválasztásához. Az 1800-as évek második felében már selyem szitákat alkalmaznak. A vászolyi molnárok Csehországból az akkor jól ismert *Kohut*-cégtől rendelték szitaanyagukat.

A gatyaszárszitás őrléseknél, a gabonának többszöri őrlése, a malomkövek állítása lényegesen csökkentette a teljesítményt. Darakészítést egyáltalán nem tudtak vállalni. Vászolyon Ravasz József molnár úgy választott ki darát az őrleményből, hogy az udvaron lepedőket terített le és a széllel szeleltette az őrleményt, amikor a finomabb lisztport a szél előbbre szállította, míg a durvább, dara anyag külön hullt. Így tudott az őrletőnek kérésére darát is adni, amiért külön 1/2, vagy 1 krajcárt kért.

A századfordulón már egyik-másik malomban megjelennek a *hasábsziták*, melyeknél a munkavégzés is gyorsabb és hatásosabb lett. Így is voltak malmok, melyek teljesítménye alig érte el a 100 kg őrlést 24 órában. Az Örvényesen levő három apátsági malomban a napi teljesítmény 150-180 kg volt, mivel itt már a Vászolyról és Pécselyről érkező vízhozam együttes ereje lényegesen nagyobb volt.

Vászolyon, Pécselyen és Örvényesen az 1900-as évek elején kezdenek a *Ganz* hengerszékek, illetve az osztrák *Oser* hengerszékek megjelenni. Volt malom, ahol csupán egyetlen törető hengerszéket szereltek be és a kiőrlést malomkővel végezték, voltak malmok, ahol pedig két hengerszéket szereltek föl, amiből az egyik a töretést végezte, a másik a kiőrlést. Megjelentek a hasábsziták, koptató berendezések, kisebb daragépek, serleges felhordók. A teljesítmény növekedés 3-5 mázsa 24 óra körül mozgott. Amennyiben pedig még motorerőt is használtak, úgy a dupla teljesítményt is elérhették. A malmok csak *simaőrlést – parasztőrlést* – végeztek.

A korszerűbb technológia alkalmazásánál, többszöri töretéssel darákat – *dercéket* – hoztak létre, amit daragépen tisztítottak, majd végül a simahengereken porították, lisztté őrölték és szitálták. Arra kellett törekedni, hogy minél szebb és tiszta darákat hozzanak létre, hogy a további őrlésnél a legszebb lisztet is előállíthassák.

Az örvényesi Sédre épített malmok egy része még a század elején is a régi elavult berendezésekkel üzemelt. Ezek a malmok versenyképtelenekké váltak és csupán a család megélhetését voltak képesek biztosítani, a malomhoz tartozó szántókkal, rétekkel.

Vászolyon még a XX. század közepéig is két malomban csupán a régi elavult szerkezetekkel találkoztam 1969-ben, a kutatásom alkalmával. Részben öröm volt számomra, hogy az 1 pár malomkőjárattal és szitaszekrénnyel felszerelt lisztőrlő malmot láthattam. Mivel a szitaszekrényt nem kaphattam meg, azt leméreteztem és később annak megfelelőjét elkészítettem. A szitaszekrény elkészítésénél nagy segítséget kaptam Ravasz József vászolyi molnármestertől, aki 3 db gatyaszárszitával is megajándékozott, melyek alapján elhelyezhettem a szitatömlőt a szitaszekrénybe. Ravasz molnár már a saját szitaszekrényének végében egy *szeibert szitát* is felszerelt, mely bizonyos mennyiségben már darát is osztályozott. A *szeibert szitá*nak mozgatását a kőszáltengelyre szerelt, *triangli csillagkerék* segélyével biztosította farudazattal és karokkal, melyet "*pánglimángli*" néven ismertek.

Örvényesen a "*Felső-vízimalom*" volt az, mely még a század közepén is egyszerű primitív berendezéssel üzemelt. Az 1951-ben történt államosítással, a malmot korszerűbb technológiával szerelik át – hengerszékek, koptató, serleges felhordók, hasábsziták és egy kisebb daragép – és a továbbiakban mint félautomatikus, visszaöntéses, vámőrlésre alkalmas malom üzemel, napi 550 kg teljesítménynyel. 1954-ben a malmot védetté nyilvánították és az átszerelése 1956-ban fejeződött be. A vízimalom még 1985-ig őrölte a gabonát, majd a víznek lecsökkenése miatt a malmot végleg leállították. Ma technikatörténeti védett műemlék.

Csifféry Gergely

A GYÖNGYÖSSOLYMOSI MALOMKŐBÁNYÁSZAT TÖRTÉNETE

A magyarság a forgóköves kézimalommal minden bizonnyal a honfoglalás előtt megismerkedett. Bizonyíték erre, hogy a lisztkészítés legfontosabb kifejezése, *őröl* szavunk *őr*-igei töve ótörök eredetű jövevényszó, amelynek a jelentése *forog, forgat*, vagyis a gabonaőrlés módjára utal. A felgyői ásatások során előkerült malomkőtöredékek, valamint egy ép állapotban felszínre hozott malomkőpár igazolja a kézimalom korai használatát.[cccclxxxvi]

Magyarországon az írott források és a régészeti leletek alapján a XI. századtól igazolható a kézi őrlőkövek, száraz- és vízimalmok használata. A nők forgatta szárazmalom emlékét a XI. századi – az 1061–1075 között keletkezett – Gellért-legenda tartotta fenn. Egyszer, amikor a püspököt utazása során – éjjeli olvasgatás közben – kőcsikorgás és énekszó zavarta meg, megkérdezte Valter mestertől, hogy mi légyen az, a következő választ kapta: *"Az az asszony, aki énekel ez időben őrli urának búzáját, mert e vidéken másféle malmot nem lehet találni"*. Majd a püspök kérdésére, hogy mivel forog a malom, Valter így folytatta: *"Mesterséggel is, kézi erővel is. Nem igavonó állat húzza, hanem maga az ember forgatja kezével"*.[cccclxxxvii]

A Gellért-legendában egy kézimalomról van szó. Egy hajtórudas kéziőrlő-kő használatát mutatja az 1. kép. (Az Árpád-kori kézimalom rekonstrukcióját Méri István végezte el XI–XIII. századi régészeti leletek alapján.[cccclxxxviii] (Lásd: 2. kép.) Ennél a típusnál, ha emberi erővel hajtották, úgy az alsó követ rögzítették, míg a felső követ pedig a ház gerendájába erősített rúdon forgatták körbe. Ez a kézimalomtípus még a XX. században is használatban volt Hódmezővásárhelyen a fazekasoknál.[cccclxxxix]

Magyarországon a vízimalom legelső okleveles említése *1061-ből Zselicszentjakab*ról ismert.[cccxc] *A mai Heves megye területén a százdi monostor 1067-ben kiadott oklevele említi a legkorábbi vízimalmokat Szihalom falu térségében*.[cccxci]

Az élelmezésben fontos szerep jutott a kézi-, száraz- és vízimalmoknak. Idővel természetesen a kézimalmok háttérbe szorultak a termelékenyebb vízimalmokkal szemben. *A kézimalmok őrlési teljesítménye 6-8 kg-ot tett ki, míg a legegyszerűbb vízimalmok napi átlagos őrlési kapacitása 10 q volt.*[cccxcii]

A középkorban a vízimalmok sokkal elterjedtebbek, mint a szárazmalmok, idehaza a szélmalmokat pedig csak a XVI. századtól kezdenek el építeni. Az eleinte csupán gabonaőrlésre használt vízierőt a gazdasági fejlődéssel együtt a legkülönfélébb ipari célok szolgálatába állították. A lisztelő malmok mellett vannak só- és paprikaőrlők, és megjelentek a különféle szakaszos mozgású kölyűk (posztóványolók, kender-, len-, köles-, cser- és máktörők, olajütők, puskaportörők, papíros készítők) és kalapácsok (érczúzók, hámorok), majd a fűrészmalmok.[cccxciii]

Magyarországon a XVIII. század vége felé mintegy 20 000 malom működött, amelyek döntő része vízimalom volt sokféle szél- és szárazmalom mellett. A

XIX. században a malmok száma tovább növekedett. Az 1863. évi hivatalos kimutatás szerint Magyarországon 22 132 malom volt 30 106 db őrlőkővel.[cccxciv] 1870-ben pedig Magyarországon és Erdélyben a budapesti gőzmalmokon (12 db) és az egyéb malmokon kívül 24 024 malom működött 37 468 db őrlőkővel.[cccxcv]

Az előzőekből kitűnik, hogy a gabona, só, paprika őrlésére alkalmas száraz-, vízi- és szélmalmok – s az ismeretlen számú kézimalmok[cccxcvi] – őrlő- és darálóköveinek az elkészítése, az elhasználódott kövek pótlása számottevő háttéripart hozott létre, valamint tartott életben évszázadokon keresztül, nevezetesen a malom- és őrlőkő-bányászatot, s az ahhoz szervesen kapcsolódó kőfaragó ipart.

A hazai kőbányászat, s különösen a malomkőfejtés történeti múltja a kellően nem kutatott ún. *marginális iparágak* közé tartozik. Egy, a közelmúltban megjelent becslés szerint a történelmi határokon belül több mint 50 malomkőfejtő működését feltételezi.[cccxcvii] Éppen azért, hogy a figyelmet ráirányítsam, összeállítottam a történelmi Magyarország területén létesült jelentősebb malomkőfejtők jegyzékét. Miután nem egy esetben a malomkő-lelőhelyeken nem csupán őrlőkövek készültek, hanem a mindennapos használatra szükséges fenő- és köszörűkövek is, így a jegyzéket ezzel is kiegészítettem. *A tanulmányban található jegyzék szerint 126 hazai malomkőbánya, továbbá 34 fenőkő- vagy köszörűkő-bánya és kőfaragó központot sikerült lokalizálni*. A malomkőfejtők azért kapcsolhatók össze a fenőkőbányákkal, mert a korábbi évszázadokban a molnárok maguk vágták újra, valamint élezték a használat során elkopott őrlőköveket. Ezzel függ össze, hogy a malomköveket vásárló molnárok az őrlőkövek vételekor szerezték be a szükséges élező- és fenőköveket, amelyeket saját kővágó eszközeik élezésére és köszörülésére használtak.[cccxcviii]

A korábbi kutatás a legkorábbi magyarországi malomkőfejtők keletkezését a XIII–XIV. századra helyezi, ide sorolja a geletneki (Bars megye), a muzsaji (Bereg megye), a sárospataki (Zemplén megye), s az erdélyi laczfalvi (Szatmár megye) kőfejtőket, valamint a Garam menti újbányai és garamszentbenedeki (Bars megye) bányahelyeket is.[cccxcix]

Az újabb kutatás szerint 1246-ban a zólyomi uradalomhoz tartozó földön malomkőbánya volt, amelynek helyi szláv neve *Zsarnószeg*.[cd] Az okleveles adatok szerint ez a legrégebbi hazai malomkőfejtő, amely a Hont megyei Zsarnószegen létezett. *Zsarnó* vagy *Zsarnókő* település nevet ismerünk Észak-Magyarországon Abaúj-Torna megyében[cdi], s *Zsarnócza* vagy *Zsarnovicz* község nevet Bars megyében.[cdii] A Bereg megyei Frigyesfalva határában lévő *Zsarnina-hegy*nek a neve, ahol igen régi kőfejtőt említenek, valószínű, hogy a malomkő szláv nevét őrzi.[cdiii] A *Zsarnó*, *Zsarna* és *Csarnó* földrajzi nevek vizsgálata további igen korai malomkőfejtő létezésére utal. Egy 1256. évi oklevél említi az Eger melletti Egerszalók (Heves megye) határában a *Zsarnahegye* határhelyet.[cdiv] Azt, hogy Egerszalókon korai malomkőbánya létezett, megerősíteni látszanak az egri várásatás során felszínre került igen jellegzetes okkersárga színű, porózus riolittufából faragott kézi őrlőkövek, melyekből több darab található az egri Dobó István Vármúzeum kőtárában. Ezek készítési kora a XIII–XIV. századra helyezhető.

A *Csarnó* elnevezésű földrajzi neveink gyökere ugyancsak a szláv *Zsarnó* = malomkő szavakból veszi eredetét. *Csarnó* települést említenek 1683-ban Sárosban[cdv], további két *Csarnó* falu ismert Sárosban s *Csarnóháza* Bihar megyében[cdvi], Heves megyében Egertől északra fekvő települések jelenkori recens földrajzi nevei között *Csarnó*, illetve *Csarnó-oldal* stb. összetételű határnevek fordulnak elő Egerbocs, Mikófalva és Szúcs határnevei közt.[cdvii] Az egri Várhegyen létező korai XII–XIV. századi malomkőfejtő létezéséről tanúskodnak azok az ún. egri *darázskőből* (édesvízi mészkő) készített kézi őrlőkövek, amelyeket a Dobó István Vármúzeum kőtárában őriznek.[cdviii]

Az írott források tanúsága szerint 1313-ban Alsóörs (Veszprém megye) határában malomkő készítésére alkalmas kőbányáról tudunk.[cdix]

Minden valószínűség szerint a telkibányai (Abaúj megye) malomkőfejtést az 1443. június 5-én kipattant nagy erejű földrengés semmisítette meg.[cdx] A Telkibánya melletti Kányahegyi malomkőfejtő elsősorban a közeli bányák ércőrlő köveinek készítésére szakosodott[cdxi], ahol tömegesen készítették az őrlőköveket. Körmöcbányát látta el az 1535 előtt nyitott lutillai (Bars megye) malomkőfejtő.[cdxii] A gyöngyössolymosi (Heves megye) malomkő faragására a legelső adatot 1553-ból ismerjük. A sárospataki (Zemplén megye) megyeri kőbánya működésére már az 1552. évi urbáriumokban találni utalást.[cdxiii] Az itteni termelés nagyságát jellemzi, hogy 1568–69-ben, majdnem egy év alatt 310 malomkövet adtak el.[cdxiv] A sárospataki malomkövet 1578-ban már külföldre is szállították.[cdxv] A csicsóújfalusi (Szolnok-Doboka megye) malomkőfejtést szintén 1552-ben említik először.[cdxvi] A beregszászi (Bereg megye) bánya a munkácsi urbárium 1616. évi utasításaiban szerepel.[cdxvii] Beregszász határában Kuklyabánya néven egy új malomkőfejtőt II. Rákóczi Ferenc nyittatott meg.[cdxviii]

A Bars megyei Geletnek és Újbánya malomkőfejtői létezéséről csak újkori adatok vannak, bizonyos, hogy az itteni őrlőkő-faragás jóval korábbi, hiszen a településeket már említi a garamszentbenedeki apátság 1075-ös határjárásáról készült oklevél.[cdxix] Középkori malomkőfejtés nyomait őrzik a Balatonfelvidéken a salföldi, a kővágóőrsi, a szentimrepusztai, a szentbékkállai és a Csobánc déli előterében lévő ún. *Papsapkakövek*.[cdxx]

A hazai malomkőfejtőkre található adatok a XVIII. századtól megsokszorozódnak, miután az azokat felhasználó malmok száma a XVIII–XIX. században ugrásszerűen megnőttek. A XVIII–XX. században, 1920-ig, a történelmi határokon belül több mint 100 malomkőfejtő létezett, elsősorban a Felvidék, Erdély és a Dunántúl területén, ahol az őrléshez felhasználható, jó minőségű riolitdacit, kvarcporfir, hidrokvarcit, stb. összetételű követ fejtették.

A XVIII–XIX. században virágzó hazai malomkőbányászat és malomkőfaragó ipar számos új kőfejtő megnyitásához vezetett. A recens néprajzi kutatásokból tudjuk, hogy a kőbányászat és a kőfaragóipar a lelőhelyek közelében élő falusi népességet rendszeres munkaalkalomhoz, fuvarozási és kereseti lehetőséghez juttatta. Az effajta kiegészítő munkákból, s az azok eladásából származó bevétel azért is jelentősnek bizonyult, mert a mezőgazdasági termelésre kevésbé alkalmas hegyvidéki területek lakosságának kiegészítette az őstermelésből származó jövedelmét.

A hazai kőbányászat, s különösen a malomkőfejtés története a kellően nem kutatott, ún. *marginális iparágak* közé soroltatott, pedig mint az igazolható hasonló nagy múlttal rendelkezett, mint a középkori nemesérc, vasérc- vagy sóbányászatunk, még akkor is, ha nem érte el azok nemzetgazdasági jelentőségét a jövedelmezőség terén.

Malomkőfejtés és kőfaragás

A kőbányászat speciális ismereteket kívánó területe a malomkő-bányászat, a malomkövek vágása. Először a készítendő malomkő méretét a sima sziklatömbön kirajzolták *cirkalommal* (körzővel), azután kifaragták csákánnyal. A malomkő lehasítása gondos munkát igényelt. (Lásd: 3. kép.) Amikor az a kőtömbön már csak alsó lapjával függött, alul a pereme alá szögeket (ékeket) vertek körös-körül, majd egyenletes ütéseket mértek a kő alá *sulyok*kal (pörölyszerű, hosszúnyelű vasbunkó). Az ütések hatására végül a kő a tömbről levált. A hasítás után a kő lapját is leegyengették, majd az ún. *forgó kövek*nek *emésztő*t fúrtak hosszú vésőkkel, a *padkő*nek pedig peremet vágtak, s lyukat fúrtak a *szakáll* számára.[cdxxi]

Gondos és sok munkát kívánt a malomkövek őrlőfelületének a kiképzése. A malom őrlőszerkezetének a legfontosabb része a kőpár, amelyet az *alsókő*, állókő vagy *padkő* és a *felsőkő* vagy forgókő alkot. A kövek méreteit a rendelkezésre álló víz mennyisége és annak esése szabta meg.[cdxxii] A Mátra vidékén az általánosan elterjedt kőméret 36 és 42 colos[cdxxiii], vagyis 108 és 136 cm volt. A kövek vastagsága 25 cm körül mozgott, s hasonló átmérője volt a középső nyílásnak is. Az új kövek egymás felé néző lapjára először körzővel kimérték a *kőmejj* (azaz kőmell[cdxxiv]) peremét, amely a kőnyílástól a kőfelület mintegy 1/3-ad részéig terjedt, majd a peremétől a kőnyílás felé 3 cm lejtésűre lefaragták. Ez a lejtős felület továbbította a kövek közé kerülő gabonaszemeket az *őrlőplatt*hoz, vagyis a kőfelület külső gyűrűjéhez. A belső kőfelület megfaragása után a kövekre kimérték az őrlővájatok, azaz a *rémes*ek helyét, s lapos csákánnyal kivésték azokat. Egy rémes 3 cm széles és 0,5 cm mély bevágást tett ki a kőmell és a kő pereme közötti őrlőfelületen. E csatornaszerű, 10-12 mm mély vájat egyik oldala merőlegesen süllyedt, a másik lejtősen emelkedett. A 42 colos kőre 12 rémest, míg a 36 colosra 8 rémest vágtak. A rémest *kaszára* (azaz hajlított ív alakban) vagy egyenesen vésték az őrlőfelületbe. A rémesek közé – azok alakjához igazodó – sűrű rovátokat karcoltak. A rovátkák azonban nem értek el a kőmellig, közöttük néhány cm-es gyűrű alakú felületet hagytak, amelyen csak a rémesek húzódtak. Ez a felület arra szolgált, hogy a kövek közé kerülő gabonaszemet aprítsa, darálja, mert ez a folyamat az őrlés előkészítését jelentette. A malomkőpárokra a rémeseket ellenkező irányban vágták, hogy a bemetszések és vájatok mintegy ollószerűen nyírják el a közéjük sodródó gabonaszemeket. Ezt az eljárást Gyöngyösön *keresztvágás*nak nevezték. Így a kövek könnyebben tudták szétmorzsolni a körbefutó gabonaszemeket, amelyek lisztté őrölve egy teljes körfordulás után hullottak ki a kőkéreg gyűjtőjébe. A rémesek a szemek elvágásán túl még hűtötték is a követ, lehetővé tették a vájatok levegőzését.[cdxxv]

Természetesen a malomköveket a rendszeres használat során is gondozni kellett. A rémeseket folyamatos munka során 2-3 hetenként mélyíteni kellett. Hasonlóképpen a rémesek közötti rovátkákat 4-5 naponként újra kellett karcolni. E munkákat viszont már a molnárok végezték.[cdxxvi]

A malomkövek élezését is pontosan előírták. Moson vármegye 1822. május 2-án hozott *Malombéli Rendtartása* rendelkezése szerint a molnárnak minden 20 pozsonyi mérő gabona őrlése (12,4 métermázsa) után a köveket éleznie kellett.[cdxxvii]

A malomkővágók teljesítménye Román János kutatásai szerint a XVII. században a következő: Sárospatakon egy-egy kő kivágása egy legénynek puhább kőből 6-7 napot, keményebb kőből 8-9 napi munkát igényelt. Ennek alapján egy-egy kővágó átlagosan évente 40 követ készített.[cdxxviii] Ennél kisebb volt a csicsói malomkőfaragók teljesítménye, miután ott egy kő fejtése és faragása 2-3 heti munkát igényelt, s évente egy kőfejtő általában 5-8 malomkövet állított elő. A kisebb teljesítmény oka, hogy ott a kőfejtők földműveléssel is foglalkoztak.[cdxxix]

A malom- és az őrlőkövek tartóssága az anyagtól, a használati igénybevételtől, de a gondozástól is függött. Selmeczi Kovács Attila szerint egy malomkőpár 10-12 évig is eltartott, ha rendszeresen gondozták.[cdxxx] Tarisznyás Márton szerint, ha kímélték a követ, akkor 20 évig is használhatták. A kövek átlagos élettartama azonban csak 6-8 év volt.[cdxxxi]

A solymosi kő- és malomkőfejtés[cdxxxii]

A solymosi *Kis-hegy*, valamint annak nyugati oldalában húzódó *Csákkő* észak–déli irányú andezit sziklavonulata adja évszázadok óta a helyi kőbányászat alapanyagát.

A solymosi kőbányászat kezdetei 1400 előttre datálhatók, mivel a falu középkori templomának máig fennálló tornyát már a helyben bányászott kőből emelték.[cdxxxiii] Ugyanitt a templom oldalában befalazott egykori malomkő látható. A kőbányászattal foglalkozó szakirodalom a helybeli malomkőfejtő működését 1753-tól ismeri, feltételezve, hogy a kézimalomhoz szükséges őrlőköveket már korábban is készítették.[cdxxxiv] Az újabb kutatások szerint a helybeli malomkő készítésének kezdetei, a régészeti adatok alapján több mint 300 évvel korábbra keltezhetőek.

Az újabb bizonyítékok ismeretében a solymosi kőbányászat kezdetei a X–XI. századra tehetők. Az erre vonatkozó bizonyítékot a régészeti ásatások szolgáltatták. Szabó János Győző (1929–1986) az Egri Dobó István Vármúzeum régésze 1974 szeptemberében Poroszló alatt, a magyarádi halom nyugati oldalán leletmentő ásatást folytatott. A munkák során egyebek mellett kettő X–XI. század első felében épült Árpád-kori lakóházra bukkant. Feltárta az egyik ház tűzhelyét is, ahol a tűzhely alja lapos riolitkövekkel volt kibélelve. Az itt felszínre került kőzetanyagot Kiss János tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Ásványtani Intézete) vizsgálta meg. Véleménye szerint a talált kőzetfajtát Gyöngyössolymoson bányászták.[cdxxxv]

A helybeli malomkőbányászat korai, XIV–XV. századi emlékei is fennmaradtak, ui. a kisnánai vár kőtárában megtalálhatók azok a jellegzetes lilás színű, likacsos kőzetből faragott kézi őrlőkövek, amelyek a helyi malomkőfaragás bizonyítékai. (Lásd: 4. kép)[cdxxxvi] A területen kő- és malomkőbányászat létezése a XVI.

századtól már írásos adatokkal is igazolható. *A források legelőször 1553 februárjában említik a helybeli "Fodina lapidae"*-t. Oláh Miklós egri püspök által sajátkezűleg összeállított limitációja szerint, amelyet az uradalmi officiálisoknak készített, ez olvasható Gyöngyössolymosnál: "*Van itt egy kőbánya, ahol a malmok részére malomköveket vágnak. Extraneusok részére egy-egy malomkő után 40 dénárt fizetnek, de a főtisztelendő úr* [püspök] *jobbágyai csak 20 dénárt. Ez a bevétel legyen az officiálisé. Ha azonban a főtisztelendő úr szükségére kell malomkő, úgy semmit sem kell fizetni érette*".[cdxxxvii] Az egri püspökség feltehetően nem csupán a fenti malomköveket használta már a XVI. században sem. 1558-as urbárium szerint a püspöki birtokhoz tartozó Sajóhidvég vízimalmához Sárospatakról hozták a követ.[cdxxxviii] Az egri püspök javainak 1577–1579-es összeírásában ez olvasható: *"Van itt egy bánya, ahol malomköveket vágnak 2-2 darabért 80 dénárt fizetnek. Évenként alig 2-2 követ tudnak eladni. Valamennyivel többet vágnak, s annyiért adják, amennyiért tudják"*.[cdxxxix] Az egri püspökség gyöngyössolymosi bányájáról 1682-ben ezt írták: *"Malomkőbánya is vagyon, melynek adója minden bokor kőtül 78 dénár, melynek fele a töröké, fele a püspöké"*.[cdxl] A püspöki javak 1696-os összeírásában ez olvasható: *"Item egy keő bánya, valamennyi köet vágnak, mindeniktől d*[énár] *40"*.[cdxli]

1723-ban a haszonvételek között megtalálható az összeírásban a fahordás mellett a kőfejtés is. Épület- és malomkövet fejtettek. 1725-ben egy püspöki uradalomhoz tartozó építőkőbánya működött, amelyből a kitermelt kövek ára ölenként 75 dénár. Malomkövet is készítettek ebből, amelynek 1 darabja 6 frt-ba került.[cdxlii]

1737-ben is működött a malomkőbánya és még egy kőbánya, de az utóbbiról megjegyezték, hogy a kövek falaknak nem alkalmasak.[cdxliii] A malomkőfejtő volt a hasznosabb. 1754-ben Fuxreiter Keresztély kőfejtőmester szerződést kötött az egri püspökséggel a régi malomkőfejtőnek a püspökség részére való művelésére.[cdxliv]

A malomkőbánya egy 1755-ös térképen is rajta van a solymosi Kis-hegy lábánál.[cdxlv]

1763-ban Textori Ferenc gyöngyösi kőfaragó bérbe vette a kőbányát Fuxreiter Keresztély gyöngyösi kőfaragóval együtt.[cdxlvi] 1764. december 5-én a földesúr Fuxreiter Keresztéllyel egy új malomkőbánya létesítésére kötött szerződést.[cdxlvii]

A malomkőbányát ifj. Fuxreiter Keresztély kőfaragó bérelte 1764-től 1770-ig évi 30 frt-ért. 1778-ban már két bányát (a malomkővágót és egy másikat) árendáltak 30-30 frt-ért Fuxreiter Krisztián és Joannes Kramberger. 1780-tól a két helybeli kővágót Fuxreiter Keresztély és Tóth Mihály bérelte 50, ill. 30 frt-ért 1785-ig. 1790–95 között a kőbányákat Andreas Hunderberg és Fuxreiter Antal kőfaragók árendálták 50, ill. 40 frt-ért.[cdxlviii]

A malomkő ára – darabonként – Egerben
1716–1799

Év	Solymosi kő	Geletneki kő	Újbányai kő	Egyéb malomkő
1716[cdxlix]	-		-	22 frt. 95 d.

Év	Solymosi kő	Geletneki kő	Újbányai kő	Egyéb malomkő
1725[cdl]	-		-	15 frt. 75 d.
1734[cdli]	-		-	14 frt.
1736[cdlii]	-		-	12, ill. 13 frt.
1738[cdliii]	8 frt.	12	-	-
1739[cdliv]	-	14 frt, 14 frt. 30 d., 15 frt.	-	30 frt.
1740[cdlv]	10 frt.	15 frt	-	-
1742[cdlvi]	-	-	-	12 öl = 15 rfrt.
1745[cdlvii]	10 frt.	20 frt.	16 frt., 14 frt. 34 kr.	-
1746[cdlviii]	6, ill. 10 frt.	-	17 frt.	17 frt.
1747[cdlix]	9 frt.	16 frt. 30 kr.	-	16 frt.
1748[cdlx]	-	-	-	16, ill. 18 frt.
1750[cdlxi]	-	-	-	16 frt.
1751[cdlxii]	-	-	-	14, ill. 15 frt.
1752[cdlxiii]	-	-	-	11 frt. 6 kr., ill. 12 frt.
1753[cdlxiv]	17 frt.	-	-	14 frt.
1754[cdlxv]	-	-	-	15 frt.
1758[cdlxvi]	8 frt. 30 kr.	-	17 frt.	-
1759[cdlxvii]	15 frt.	-	-	-

A táblázat lehetőséget ad bizonyos következtetések levonására. A legfontosabb, hogy néhány évben össze tudjuk vetni a solymosi kövek árát a korszak legjelentősebb malomkőbányáiból (Geletnek és Újbánya) ideszállított kövek árával. 1738-ban, 1740-ben a geletneki kő 50%-kal drágább, mint a solymosi. 1745-ben kétszer annyiba került mint a solymosi kő, de 1747-ben is majd a dupláját fizette a vevő a geletneki kőért. Az újbányai malomkő 1745-ben 50-60%-kal volt drágább, 1746-ban pedig több mint háromszor annyiba került, mint a solymosi. Még 1758-ban is több mint kétszeres ára volt az újbányai malomkőnek, mint a solymosinak. Az egyéb helyről behozott malomkövek között csak sejteni lehet, hogy Vácról, illetve Sárospatakról is szállítottak Egerbe malomkövet. Más, korábban publikált adatok szerint 1769-ben 17 frt-ért, 1799-ben Gyöngyösön 5 frt. 30 krajcárért, 1802-ben 22 frt-ért s 1804-ben 35 frt-ért vettek solymosi malomkövet.[cdlxviii]

Az, hogy a geletneki, újbányai, esetleg a váci és sárospataki malomkő ilyen drága, annak az oka nem csupán a jobb minőségben, hanem a szállítási költségekben is keresendő. Végül is az olcsóbb solymosi malomkő kelendőségét segítette, hogy a legjelentősebb hazai malomkőfejtők (pl. Újbánya, Geletnek, Sárospatak, Vác) távol estek, s a szállítás megdrágította az onnan származó kövek árát. Ezért a tágabb környék falvai – Gyöngyös és a Mátra vidékének jelentős része – a darálóés malomköveket itt szerezték be.

Az 1799-es püspökségi leltárban szerepel a kőfejtő háza, amely kőből épült, fapadlója volt. Ez a zsindellyel fedett épület 3 szobából, 2 konyhából, éléskamrából, 20 akós pincéből állt, s az utóbbi a kővágó költségén épült.[cdlxix]

1803. május 13-án Kitaibel Pál ezt írta a naplójába: *"A Solymosi kőbányákban látható kőzet (...) egészen más, mint a gyöngyösi. Ajtófélfának, ablakkeretnek, alapzatnak dolgozzák fel. Alatta más kőzet is akad (...) tiszta vörösesbarna, ez keményebb és malomkőnek dolgozzák fel".*[cdlxx]

A kőbányászathoz használt vasszerszámokat állandóan élesíteni kellett. Erre a célra a bánya mellett felszerelt kovácsműhely működött. A község 1854. évi összeírásában megtaláljuk a helyi kő- és malomfejtővel kapcsolatos építményeket; 2 kovácsműhelyt lakásokkal, a kőfaragó házát s egy urasági házat a kocsisok részére,[cdlxxi] akik a követ fuvarozták. 1854–1865 közt a solymosi kőfejtőben dolgozott Kronberger János, Pokorny Vencel, Fridmanszky János és Fridmanszky Balázs.[cdlxxii] 1868-ban még rendszeresen készítették a malomkövet.[cdlxxiii] 1904-ben az itt fejtett kő mennyisége naponta 10–15 igáskocsi, viszont nagyobb megrendelések alkalmával 100 igás szekér is szállította a követ az Alföldre. A követ nyersen és faragott formában Szegedre és Szolnokra fuvarozták.[cdlxxiv] 1904-ben is vásárolták a vízimalmok számára a solymosi őrlő köveket.[cdlxxv] 1905-ben írták a faluról: *"Lakói főleg faárukkal és malomkövekkel kereskednek".*[cdlxxvi]

A Mátra vidékét és a Felföld középső területét részben Gyöngyössolymos látta el malomkővel. A solymosi malomkövet a községtől számított 50-60 km-es sugarú körön belül található vízimalmok vásárolták főként. Emellett készítettek itt gabonaőrlő kézi őrlőköveket is, amelyeket az építőkővel együtt az Alföldre szállítottak a XVIII–XIX. században. A kézi őrlőkövekre szükségük volt az alföldi fazekasoknak, akik festékőrléshez vásárolták azokat. A gyöngyössolymoson készült kézi őrlőköveket esetenként elszállították 150-200 km távolságban lévő vásárlókhoz is. Ezt igazolja a dévaványai Bereczki Imre-gyűjteményben őrzött XVIII–XIX. századi készítésű, solymosi kőből faragott kézi őrlőkőpár, melynek az átmérője 41 cm.[cdlxxvii] Ezt a kézi őrlőkövet hívják *vályús típusú kézimalom*nak is.[cdlxxviii]

A malomkőbányászat a Kis-hegy elkovásodott tufájára települt. A folyamatos, több évszázada tartó bányászat következtében hatalmas felhagyott üregek keletkeztek, amelyek ma is láthatóak a felszínen. A kis-hegyi *Malomkőbarlang* az 1890-es években már teljesen elpusztult.[cdlxxix] A helybeli malomkőfejtés a XVII–XVIII. században a Csáki-hegyen is folytatódott, s ennek nyomaiként keletkezett üregek, barlangok ma is megtalálhatók a terepen. A mesterségesen kivájt üregekben még látszanak a félig kifejtett, lehasított és otthagyott malomkövek.

Az I. világháború után – 1920-ban – alakult meg a Mairovitz és Barna-féle egyesített kőbánya vállalatok jogutódjaként a *Solymosi és Farkasmályi Kőbánya Rt*. Ez a gyöngyösi székhelyű vállalat 1936-ban is gyártotta a kemény, de jól faragható kőzetből a malomkövet.[cdlxxx]

Az első világháború után nagy fellendülés következett be. Ebből az időből származik a kőbánya *"Lila kőbányának"* történő elnevezése, amely a kibányászott kő színére utal. Ez időben már a követ robbantással jövesztették. A robbantás során kitermelt nagyobb kődarabokból kerültek ki azok a hasított kövek, amelyek további megmunkálásra alkalmasak voltak. Készítettek szegélyköveket, lépcsőket, szobortalapzatokat, mellvédeket, ablakpárkányokat, épületdíszítő elemeket s lábazatokat,

amelyet *"ciklopnak"* neveztek. Ezeket a faragványokat kézi szerszámokkal formálták meg.

A kőfaragók a bányafaltól, ahol a kitermelés folyt, kb. 80–100 m távol dolgoztak fabakon vagy kőből épített, ún. *"holpang"*-okon. Ide szállították vasúti lapos kocsin a hasító szakmunkások által előkészített követ, amelynek a méretei már eleve meghatározták, hogy mit lehetett készíteni belőle. A *"Lila"* bányában a két világháború közt 80–90 fő kőfaragó szakmunkás dolgozott.[cdlxxxi]

Az ún. *Lila kőfejtő*ben pirosas árnyalatú riolitdacitot bányászták, s ezt a nagy szilárdságú kőzetet építőkőnek, járdaszegélynek alkalmazták. Itt az egyik kőbányában malomkőnek felhasználható kőzetet fejtettek.

A solymosi riolit vegyi összetétele %-ban[cdlxxxii]

SiO_2 73,82	H_2O+ 1,26
TiO 0,21	H_2O- 0,31
Al_2O_3 12,64	P_2O_5 0,06
Fe_2O_3 1,63	BaO 0,09
FeO 0,56	SrO nyomokban
MnO 0,02	ZrO_2 0,01
MgO 0,36	SO_3 0,25
CaO 0,35	Cl 0,02
Na_2O 0,86	
K_2O 7,33	Összesen: 99,78

Időközben a két háború között a kőbányászatot kiterjesztették a falutól 4,5 km-re északra a Komlós- és a Nagy-völgyek közötti gerincen emelkedő Asztag-kő 505 m magas egykori gejzirkúpjára is. Az Asztag-kő kiváló minőségű hidrokvarcitját kohókemencék kibélelésére használták,[cdlxxxiii] ugyanakkor ez a kőzet malomkő készítéséhez is megfelelt.[cdlxxxiv] Az Asztag-hegy kövét *malombéléskőnek* termelték.

A II. világháború előtt az Asztagkőn termelt mintegy évi 400-500 000 t mennyiségű kvarcitot kohászati célokra és szilikáttégla gyártására használták. A kohászat igényeinek a kielégítésére 1950–52-ben egy kvarcitőrlőt is építettek, de amikor az elkészült, a terméket a kohászati üzemek nem akarták átvenni. Az Asztagkőn külfejtéssel (robbantással) termelték a követ, s kötélpályán szállították le a terméket az erdei vasúthoz. A megépült üzemet egyéb ásványi nyersanyagok őrlésére használták, de vízszűrési célra kvarcitot is állítottak elő. A Monostorpatak oldalán és az Asztag-hegyen több helyen kerestek még jobb minőségű kvarcitot, de a Mád környékén feltárt *limnokvarcitot* olcsóbban termelték és minőségileg is jobbnak bizonyult. Ezért a kvarcittermelést 1959-ben teljesen beszüntették.[cdlxxxv] A helybeli terméskő-bánya és az őrlőmű 1962-ig üzemelt.

* * *

A malomiparban bekövetkezett XIX. századi változások alapvetően befolyásolták az évszázadokon keresztül virágzó malomkőfejtést és kőfaragást.

Az első döntő jelentőségű változást a gőzmalmok megjelenése okozta. Magyarország malomiparában a döntő fordulatot nem az 1835-ben felépített nagysurányi műmalom, vagy nem a rövid életű soproni gőzmalom okozta, hanem a pesti hengermalom felépítése. A *"Pesti József Hengermalom Társaság"* gr. Széchenyi István kezdeményezésére 1839–42 között épített malmot. Ez a József nádorról elnevezett létesítmény nem a gőzerő alkalmazásával, hanem azzal vált úttörővé, hogy malomkövek helyett először használt hengereket. Előtte egyetlen malom, a svájci *Frauenfelden* létesült üzem tett sikertelen kísérletet a hengerőrléssel. A pesti hengermalom kis acéllemezeket használt. A pesti hengermalomban bevezetett újfajta őrlésnek az 1870-es évekig alig akadt követője.

A malom korszerűsítésére és egyben újfajta hengerek előállítására vállalkozott *Mechwart András* (1834–1907), a Ganz gyár igazgatója, amikor a Wegmann Frigyes-féle porcelán hengerszékek alapul vételével öntött vasból konstruált hengerszékeket. *Ez a találmány szorította ki végleg az évszázadokon át használt malomköveket.*

Mechwart András 1876-ban szabadalmaztatta az ún. *magas őrlésre alkalmas kéregöntésű hengerszékét*, s találmánya csakhamar az egész világon elterjedt.[cdlxxxvi]

Összegzés

Az 1830-as évek végéig műszakilag legfejlettebb malomtípusnak a vízimalmok számítottak, viszont mellettük a legelterjedtebbek a szárazmalmok voltak, és ezek látták el nagyobbrészt a lakosságot a malomkövek között őrölt liszttel. Malomiparunk az 1860-as évek elején, de főleg a kiegyezést követően indult óriási fejlődésnek.

1. sz. táblázat
Magyarország malmai

Év	Malmok száma	Ebből: gőzmalom
1860-ig	-	25
1863[cdlxxxvii]	22132	147
1873[cdlxxxviii]	24956	492
1885[cdlxxxix]	17277	910
1895[cdxc]	20005	1723
1906[cdxci]	17304	1908

A XIX. század 50-es éveitől a gőzmalmok száma látványosan megemelkedett. A hagyományosnak is nevezhető vízi-, száraz- és szélmalmok közül a vízimalmok bírták a legtovább a versenyt. Szembeötlő a szárazmalmok visszaesése 1863–1895 között, amikor a számuk az egytizedére csökkent. A szárazmalmok kiszorulásának több oka volt: az őrlőképességük általában kisebb volt, mint a többi malomé, igaerőt igényeltek, s ezen túl tönkretették a malmot hajtó igásállatokat, valamint rendkívül tűzveszélyesek voltak.

A gőzmalmok megjelenése és hazai elterjedése további változást eredményezett. Ezek a gőzmalmok a vízi-, szél- és szárazmalmoknál hatékonyabban mű-

ködtek, nagyobb sebességgel forogtak és kopásállóbb, keményebb malomköveket igényeltek. Erre a célra az Európában egyeduralkkodó, a franciaországi *La Ferté*ből származó malomkövek jelentek meg, amelyeket igen kemény, sok SiO_2-t tartalmazó (elkvarcosodott), több azonos minőségű kkőzetdarabból készítettek. E köveket eredetileg *La Ferté sous Jouarre*-ban készítették, de a hatalmas keresletet ez a bánya nem tudta kielégíteni. Ezért hasonló minőségű köveket (La Ferte elnevezéssel) más franciaországi bányák is készítettek.[cdxcii]

Idehaza ezeket az új típusú köveket *"francia malomkő"*-nek nevezték.[cdxciii] A *"francia malomkő"* kopásállóbbnak bizonyult, 15-20 évig is eltartott, emellett egy-egy héten csak egyszer kellett vágni. (Lásd: 5. kép.) Bár e kövek kétszer-háromszor annyiba kerültek, mint a közönséges kövek, mégis gyorsabban terjedt a használatuk, miután mind több malom tért át a gőzüzemre. A gőzüzemű malmok szükségletére a francia követ Magyarországon is elkezdték gyártani.[cdxciv]

Végső soron a XIX. században a gőzmalmok terjedése, a hengerszék alkalmazása és a francia malomkövek használata miatt, majd pedig a száraz-, vízi- és szélmalmok számának rohamos fogyása következtében hanyatlott a hagyományos malomkő iránti igény. A francia malomkő gyártására való sikeres áttérés régi nagy hagyományú kőfejtők (Sárospatak, Geletnek, Újbánya stb.) mellett új készítő központokat (Budapest, Pápa, Temesvár) is teremtett. Az áttérés a francia kövekre az ország területén nem egyidőben zajlott le. Erdélyben, Gyergyó vidékén, csak az 1920-as években kezdett teret hódítani a használatuk.[cdxcv]

A mai ország területén a legutolsó malomkőgyártó központok (Sárospatak, Rezi) az 1960-as évek elején szüntették meg tevékenységüket. Ezzel mintegy egyidejűleg a határokon kívül malomkőbányák és kőfaragó központok (pl. Gyergyó környéke) is megszűntek létezni.

2. sz. táblázat
Heves megye malmai

Év	Vízimalmok száma	Gőzmalmok száma
1850	136	1
1860	130	8
1870	122	31
1880	105	40
1890	114	62
1900	60	66

Az 1860-as évektől kezdve Heves megyében is gyorsan nőtt a gőzerőre épített malmok száma, amely természetesen korlátozta a solymosi malomkő használatát.

A solymosi malomkő piacát több tényező befolyásolta. Recens néprajzi vizsgálatokból tudjuk, hogy az általánosan elterjedt malomkőméret a területen 108 cm és 136 cm átmérőjű volt. A kövek vastagsága 25 cm körül mozgott.[cdxcvi] Ennek az oka, hogy a víz energiája meghatározta az őrlőmalmokban használható malomkerekek nagyságát. Tehát innen tudjuk, hogy a solymosi malomkőbányában is ilyen méretű kövek készültek. A Gyöngyös környéki molnárok elbeszélése szerint

előfordult olyan eset, amikor a malomkövet is a molnárok faragták ki, főként ha a közelben bányászott solymosi követ használták fel. Volt olyan alkalom is, hogy Visontán az egyik molnár a Gyöngyös melletti farkasmályi kőbányából szerzett követ, amelyet maga faragott ki. A Gyöngyös környéki molnárok elmondása szerint nem tartották az itteni malomkövet jónak, mert puha volt és csak szükségből használták. A jobb minőségű sárospataki és váci kővel szívesebben dolgoztak a térség molnárai.[cdxcvii]

Nem tudunk arról, hogy áttértek volna Gyöngyössolymoson az újfajta francia malomkövek készítésére. A változás azonban Solymoson is követhető. A francia kövek használatának a terjedésével csökken a helyi hagyományos malomkő iránti igény. Ezért a korábban fejtett lilás, szürkés, porózus Kis-hegyi, Csák-kői malomkőfejtők helyett a bányászat súlypontja áttevődött az Asztag-hegyen található nagy keménységű hidrokvarcit kitermelésére. 1930 után az ott fejtett kövekből készítették az időt állóbb malomköveket, illetve malombélés-követ.

A hanyatlóban lévő malomkő bányászata helyett a Kis-hegyen nagyarányú kőtermelés kezdődött s épületkő-fejtés és a kőfaragás került előtérbe. Gyöngyössolymoson termelték a legelterjedtebb és legkedveltebb építőkövet.[cdxcviii]

Végül a természetes malomkövek azért szorultak ki a használatból, mert ezek legfeljebb 200/sec. fordulatot bírtak el, viszont a nagy teljesítményű gőzmalmokban és a benzinmotoros malmokban ezeket már nem tudták alkalmazni.[cdxcix]

A solymosi malomkőbányászat és malomkőfaragás 1949 körül szűnt meg végleg, amikor az 1948–1952 közötti államosítás hatására a környék legutolsó vízimalmai is beszüntették működésüket. A nagy múltú solymosi kőbányászat nem szűnt meg, mert a Kis-hegyen, az ún. *Lila bánya* anyagából napjainkban is készítenek faragott követ.

* * *

A Heves megyei Gyöngyössolymos kőfejtése malom- és őrlőkő készítése a fennmaradt régészeti, építészettörténeti emlékek, írott források alapján egy évezredes múltra tekint vissza, amelynek keletkezése és folyamatos létezése szinte egyidős a magyar államiság létével, s a hazai ipartörténet szemszögéből egyike a történelmi Magyarország legrégibb időktől a napjainkig működő kőbányáinak.

A történelmi Magyarország jelentősebb malomkő- és őrlőkőbányái, kőfaragó központjai[d]

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Alsóörs[di]	Veszprém	XIV.
Alsózsolca[dii]	Borsod	XX.
Aranyosmedgyes[diii]	Szatmár	XIX–XX.
Avasújváros[div]	Szatmár	XIX–XX.
Bánta[dv]	Veszprém	XIX.
Bartos[dvi]	Bars	XIX–XX.
Bene[dvii]	Bereg	XIX–XX.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Beregszász[dviii]	Bereg	XVII–XX.
Bjelipotok[dix]	Árva	XVIII–XIX.
Bodrogkeresztúr[dx]	Zemplén	XIX.
Borsabánya[dxi]	Máramaros	XIX.
Brád[dxii]	Hunyad	XIX.
Buda[dxiii]	Pest	XIX–XX.
Csicsógyörgyfalva[dxiv]	Szolnok-Doboka	XVIII–XIX.
Csicsóhagymás[dxv]	Szolnok-Doboka	XVIII–XIX.
Csicsóújfalu[dxvi]	Szolnok-Doboka	XVI–XX.
Csíkdánfalva[dxvii]	Csík	XIX.
Csíkszentkirály[dxviii]	Csík	XIX–XX.
Dés[dxix]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.
Désorbó[dxx]	Szolnok-Doboka	XVIII–XIX.
Dióshalom[dxxi]	Szatmár	XIX.
Domaháza[dxxii]	Borsod	XIX.
Dupapiátra[dxxiii]	Hunyad	XIX.
Eger[dxxiv]	Heves	XII–XIV.
Egercsehi[dxxv]	Heves	XIX.
Egerszalók[dxxvi]	Heves	XIII.
Eerdőbénye[dxxvii]	Zemplén	XIX.
Erzsébetbánya[dxxviii]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.
Felsőfernezely[dxxix]	Szatmár	XVIII–XIX.
Felsőrákos[dxxx]	Udvarhely	XIX–XX.
Fóny[dxxxi]	Abaúj	XIX–XX.
Füzér[dxxxii]	Abaúj	XVIII–XIX.
Gáncs[dxxxiii]	Szolnok-Doboka	XVIII–XIX.
Garamberzence[dxxxiv]	Bars	XIX–XX.
Garamszentbenedek[dxxxv]	Bars	XVII–XIX.
Garamszentkereszt[dxxxvi]	Bars	XIX–XX.
Geletnek[dxxxvii]	Bars	XVII–XX.
Glód[dxxxviii]	Máramaros	XVIII.
Gyergyócsomafalva[dxxxix]	Csík	XIX–XX.
Gyergyóditró[dxl]	Csík	XIX–XX.
Gyergyóremete[dxli]	Csík	XIX–XX.
Gyergyóalmás[dxlii]	Csík	XIX–XX.
Gyergyótölgyes[dxliii]	Csík	XIX.
Gyöngyössolymos[dxliv]	Heves	XIV–XX.
Gyulakeszi[dxlv]	Zala	XII–XVI.
Gyümölcsönös[dxlvi]	Szatmár	XIX–XX.
Hagymás[dxlvii]	Bihar	XIX–XX.
Horgaspatak[dxlviii]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Igló[dxlix]	Szepes	XVII–XIX.
Józsefháza[dl]	Szatmár	XIX–XX.
Kapnikbánya[dli]	Szatmár	XIX–XX.
Kapronca[dlii]	Bars	XIX–XX.
Kelembér[dliii]	Sáros	XIX–XX.
Késmárk[dliv]	Szepes	XIX.
Keszthely[dlv]	Zala	XVIII–XIX.
Kismiháld[dlvi]	Krassó-Szörény	XIX.
Komlós[dlvii]	Zemplén	XIX.
Kosd[dlviii]	Nógrád	XIX.
Kovácsvágás[dlix]	Abaúj	XIX.
Kovászna[dlx]	Háromszék	XIX–XX.
Kőfalu[dlxi]	Krassó-Szörény	XIX.
Kővágóörs[dlxii]	Zala	XV–XVI.
Kővágószőllős[dlxiii]	Baranya	XIX.
Kövesd[dlxiv]	Bihar	XIX–XX.
Kuklyabánya[dlxv]	Bereg	XVIII.
Lábfalva[dlxvi]	Szolnok-Doboka	XVIII.
Laczfalva[dlxvii]	Szatmár	XIII–XIV.
Lábatlan[dlxviii]	Komárom	XIX–XX.
Lippa[dlxix]	Temes	XIX.
Lubló[dlxx]	Szepes	XIX.
Lutilla[dlxxi]	Bars	XVI–XX.
Mádéfalva[dlxxii]	Csík	XIX–XX.
Mecsekszabolcs[dlxxiii]	Baranya	XIX.
Mindszentkálla[dlxxiv]	Zala	XVI–XVII.
Misztótfalu[dlxxv]	Szatmár	XVIII–XIX.
Mogyorómál[dlxxvi]	Bars	XIX–XX.
Nadap[dlxxvii]	Fejér	XX.
Nagybánya[dlxxviii]	Szatmár	XIX–XX.
Nagymuzsaly[dlxxix]	Bereg	XIII–XX.
Ókörmöcske[dlxxx]	Bars	XIX–XX.
Örvényes[dlxxxi]	Veszprém	XIV–XV.
Pákozd[dlxxxii]	Fejér	XX.
Pápa[dlxxxiii]	Veszprém	XIX–XX.
Paptelke[dlxxxiv]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.
Pázmánd[dlxxxv]	Fejér	XX.
Pécs[dlxxxvi]	Baranya	XIX.
Pecsétszeg[dlxxxvii]	Szolnok-Doboka	XVIII–XIX.
Pécsvárad[dlxxxviii]	Baranya	XIX.
Pilisborosjenő[dlxxxix]	Pest	XIX–XX.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Pusztafalu[dxc]	Baranya	XIX.
Rákos[dxci]	Csík	XIX–XX.
Rátka[dxcii]	Zemplén	XIX–XX.
Régen[dxciii]	Maros-Roda	XIX.
Resica[dxciv]	Krassó-Szörény	XIX.
Retteg[dxcv]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.
Rezi[dxcvi]	Zala	XIX–XX.
Romhány[dxcvii]	Nógrád	XIX.
Runk[dxcviii]	Beszterce-Naszód	XIX–XX.
Salföld[dxcix]	Zala	XV–XVI.
Sárospatak[dc]	Zemplén	XIII–XX.
Selmecbánya[dci]	Hont	XIX.
Singlér[dcii]	Sáros	XIX–XX.
Sólyomtelke[dciii]	Kolozs	XVIII–XIX.
Sukuró[dciv]	Fejér	XIX–XX.
Sürgyeújfalu[dcv]	Szatmár	XIX.
Szászrégen[dcvi]	Maros-Torda	XIX.
Szegilong[dcvii]	Zemplén	XIX.
Szentbékkálla[dcviii]	Zala	XV–XVI.
Szepesedelény[dcix]	Szepes	XIX.
Szinicze[dcx]	Krassó-Szörény	XIX–XX.
Szinyérváralja[dcxi]	Szatmár	XIX.
Sztanizsa[dcxii]	Hunyad	XIX–XX.
Tarcal[dcxiii]	Zemlén	XIX.
Tárkány[dcxiv]	Bihar	XIX–XX.
Telkibánya[dcxv]	Abaúj	XV–XIX.
Temesvár[dcxvi]	Temes	XX.
Tihany[dcxvii]	Zala	XIX–XX.
Tokaj[dcxviii]	Zemplén	XIX.
Tönköd[dcxix]	Bihar	XIX–XX.
Újbánya[dcxx]	Bars	XIII–XX.
Üröm[dcxxi]	Pes	XVIII–XX.
Vác[dcxxii]	Pes	XVIII–XX.
Verend[dcxxiii]	Krassó-Szörény	XIX.
Vihnyepeszerény[dcxxiv]	Bars	XIX–XX.
Zsarnóca[dcxxv]	Bars	XIX.
Zsegnye[dcxxvi]	Sáros	XX.
Köszörűkő- és fenőkő-bányák a történelmi Magyarországon		
Alsókubin[dcxxvii]	Árva	XVII–XIX.

Település	Megye	Működési idő/évszázad
Balatonrendes[dcxxviii]	Veszprém	XVII–XIX.
Bélapátfalva[dcxxix]	Borsod	XVII–XIX.
Bertót[dcxxx]	Sáros	XVII–XIX.
Bezine[dcxxxi]	Árva	XVII–XIX.
Bjelipotok[dcxxxii]	Árva	XVII–XIX.
Borosznak[dcxxxiii]	Nógrád	XIX.
Budakeszi[dcxxxiv]	Pest	XIX.
Csesztreg[dcxxxv]	Zala	XIX.
Felsőpetény[dcxxxvi]	Nógrád	XIX–XX.
Füzérkajata[dcxxxvii]	Zemplén	XIX.
Igló[dcxxxviii]	Szepes	XIX.
Kajáta[dcxxxix]	Sáros	XIX–XX.
Késmárk[dcxl]	Szepes	XIX.
Keszthely[dcxli]	Zala	XIX.
Kézdiszentkereszt[dcxlii]	Háromszék	XIX–XX.
Királykő[dcxliii]	Felső-Fejér	XIX–XX.
Kővágóörs[dcxliv]	Veszprém	XVIII–XIX.
Kővágószőllős[dcxlv]	Baranya	XIX.
Laborcfő[dcxlvi]	Zemplén	XIX.
Lubló[dcxlvii]	Szepes	XIX.
Nyárfás[dcxlviii]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.
Odorin[dcxlix]	Szepes	XIX.
Pécs[dcl]	Baranya	XIX.
Pucó[dcli]	Árva	XVIII–XIX.
Rezi[dclii]	Zala	XIX.
Rogoz[dcliii]	Szolnok-Doboka	XIX–XX.
Romhány[dcliv]	Nógrád	XIX–XX.
Szakadát[dclv]	Maros-Torda	XIX.
Szépvíz[dclvi]	Csík	XIX–XX.
Szinna[dclvii]	Zemplén	XIX.
Üröm[dclviii]	Pest	XIX.
Vác[dclix]	Pest	XIX.
Visonta[dclx]	Heves	XVIII–XIX.

RÖVIDÍTÉSEK

d. = dénár
DIV. Fotoadattár = Dobó István Vármúzeum Fotoadattár, Eger
EMÉ. = Egri Múzeum Évkönyve (XVIII. kötettől: AGRIA)
frt. = forint
HML. = Heves Megyei Levéltár, Eger.
kr. = krajcár
öi. = összeírás
rfrt. = rajnai forint (1 frt. = 60 krajcár)

IRODALOM

A százdi alapítólevél (1067)
1986 Miskolc. Csorba Csaba (szerk.): Okmánytár.

BÁNYAI János
1957 A Magyar Autonom Tartomány hasznosítható ásványkincsei. Bukarest.

BENKE István
1994 Kutatási módszerek és eredmények a bányászati technika történetében. = Agricola évszázada. Miskolc, 1994. 5–14. (szerk.): Zsámboki László.

BOGDÁN István
1973 Régi magyar mesterségek. Bp.

BOROVSZKY Samu (szerk.)
1901 Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp.
1903 Bars vármegye. Bp.
1911 Nógrád vármegye. Bp.

CSIFFÁRY Gergely
1996 Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében. Eger. Tanulmányok Heves megye történetéből. 14. (szerk.): Bán Péter.
1997 A solymosi malomkő. = Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 77–103. (szerk.): Horváth László.

DULISKOVICS Mihály
1841 Máramaros megye rövid ismertetése. = Tudományos Gyűjtemény, X. kötet. 57–84.

DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál
1969 Heves megye műemlékei. I. Bp.
1978 Heves megye műemlékei. III. Bp.

ENDREI Walter
1994 Malom. = Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Bp.

FEKETE Péter
1989 A Heves Megyei Levéltárban őrzött kéziratos térképek földrajzi nevei. (szerk.): Kovács Béla. Eger.
FÉNYES Elek
1847 Magyarország leírása. I–II. Pest.
1851 Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest.
FRECSKAY János
1879 Találmányok könyve. IV. kötet. Bp.
FÜLÖP József
1984 Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Bp.
GARANDÓ Attila
1874 Kővárvidék. = Földrajzi közlemények II. kötet. 355–413.
GOMBOCZ, Endre
1945 Itinerum Pauli Kitaibelii. I–II. Bp.
GYÖRGY Aladár
1905 Magyarország. A föld és népei népszerű földrajz és népismei kézikönyv. Heves megye. 5. kötet. Bp.
GYÖRFFY György
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Bp.
HÁLA József
1985 Trades and popular crafts utilizing resources in the Carpathian Basin. Neogene mineral resources in the Carpathian Basin. Historical Studies on their utilization. = Hungarian Geological Survey. Bp. 577–622.
1993 A Sárospataki "*francia malomkő*". = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. Miskolc, 485–511.
1995 Ásványok, kőzetek, hagyományok. történeti és néprajzi dolgozatok. MTA Néprajzi Kutató Intézetee. Életmód és Tradíció. 7. (szerk.): Szilágyi Miklós.
Heves megye földrajzi nevei
1970 Az egri járás. I. Gyűjtötte és közzétette: Pelle Béláné. (szerk.): Papp László–Végh József. Bp. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 125.
HILDELSTAB György
1910 Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely. Művelődéstörténeti Értekezések 42.
HUNFALVY János
1865 A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest. III. kötet.
1874 A magyar-osztrák monarchia rövid statistikája. Bp.
JUHÁSZ Antal
1991. a. Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. = Domokos Ottó (főszerk.): Magyar Néprajz. Anyagi Kultúra 2. Bp. 620–635.
1991. b. Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség. = Domokos Ottó (főszerk.): Magyar Néprajz. III. Anyagi Kultúra 2. Bp. 157–213.

KISS Lajos
1935 A szuszi malom. = A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője. 1-4. füzet. 77–84.
KÓS Károly
1980 Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest.
KUN Béla
1996 Érc- és ásványbányászat. = Benke István–Reményi Viktor (szerk.): A magyar bányászat évezredes története. II. kötet. Bp. 550–623.
LADÁNYI Miksa (főszerk.)
1936 Hevesvármegyei Ismertető és Adattár. Magyar Városok és Vármegyék monográfiája. XX. Bp.
LEGÁNYI Ferenc
É. n. Múzeumi Napló. I. kötet. Kézirat. Gyöngyös, Mátra Múzeum Adattára.
LEHOCZKY Tivadar
1881 Beregvármegye monográfiája. II. Ungvár.
LÉNÁRT Andor
1982–83 Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttériparáról. = Agria XIX. Eger, 187–217.
LOVÁSZ András
1994 Kőfaragás Gyöngyössolymoson. = Patkós Magdolna–T. Boros Mária (szerk.): Gyöngyösi Kalendárium. Gyöngyös, 71–73.
MAGDA Pál
1819 Magyar Országnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikái és geographiai leírása. Pest.
Magyarország malomipara 1894-ben
1896 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. XIII. kötet. Bp.
MAKSAY Ferenc
1959 Urbáriumok XVI–XVII. század. Bp.
MATLEKOVITS Sándor (szerk.)
1898 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota az ezeréves fennállásakor. Bányászat. Kohászat. Ipar. VII. kötet. Bp.
MONTEDEGÓI ALBERT Ferenc (szerk.)
1868 Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék leírása. Eger.
NAGY Gyula
1964 Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös.
Ny. NAGY István
1986 Ipartörténeti vonatkozások Veszprém megye földrajzi neveiben. = A Dunántúl településtörténete VI. PAB-VEAB Értesítő, 203–210.
NOSZKY Jenő
1926 A Mátra hegység geomorfológiai viszonyai. Karcag.

OLÁH József
1865 A sárospataki és a regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében. = Agrártörténeti Szemle, VII. évf. 4. szám. 506–516.
OLASZ Ernő
1961–62 Árpád-kori malomkövek Kardoskúton és Orosháza-Cinkuson. = Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, 1961–1962. Orosháza, 1–9.
PAP Ferenc
1943 Termésköveink előfordulása és hasznosíthatósága. Bp. A Mérnöki továbbképző Intézet 1942. évi tanfolyamának anyaga. 43. füzet.
PÉCH Antal
1884 Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. Bp.
PONGRÁCZ Pál
1967 Régi malomépítészet. Bp.
POZDORAY János
1906 A malomkövekről. Bp. Malomipari Szakkönyvtár. Szerk. és kiadja: Jutassy Ödön. I. kötet.
RÉMIÁS Tibor
1989 Malmok Északkelet-Magyarországon a XIX. század második felében. = Németh Györgyi–Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 131–156.
Révai Nagy Lexikona
1915 13. kötet. Bp.
ROMÁN János
1963 Néhány szó a sárospataki megyeri kőbányáról. = Borsodi Szemle, 2. szám. 98–102.
1965 Zemplén megye a XVI–XVII. századi iparának szakmái és mesterségei különös tekintettel a Hegyaljára. = Borsodi Történelmi Évkönyv. I. Miskolc, 9–91. (szerk.): Román János.
SCHAFARZIK Ferenc
1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Bp.
SELMECZI KOVÁCS Attila
1969 Hagyományos berendezésű malom a Bene patakon. = EMÉ. VII. Eger, 321–340.
1984 Vízimalmok és molnárok a Mátra alján. = Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 343–369.
1993 Őrlés vagy darálás. (Az eszköz és nyersanyag történeti kapcsolata a kézimalom használatában.) = Agrártörténeti Szemle, XXXV. évf. 1–4. szám, 1–13.
STRÁZSAY János
1823 Baranya Vármegyének topographicai leírása. = Tudományos Gyűjtemény, 3. füzet. 28–63.
SIKOTA Győző
1961 Hollóházi kerámia. Bp.

SONNEVEND Endre
1997 Magyar édenkert. = Élet és Tudomány, 1359–1362.
SUGÁR István
1983 Az egri vár püspöki falvainak urbariális összeírása 1577–1579-ből. = Archívum 11. Eger, 103–142.
1995–96 Az egri vár officiolátusi rendszere 1548–1563. = Agria XXXI–XXXII. Eger, 107–133.
SZABÓ Béla–HORVÁTH István
1969 Nógrád megye története. II. 1849–1919. Salgótarján.
SZABÓ János Győző
1975 Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. II. = Egri Múzeum Évkönyve. XIII. Eger, 16–68.
SZAKÁLL Sándor–WEISZBURG Tamás (szerk.)
1994 A telkibányai érces terület ásványai. Miskolc. Topographia Mineralogica Hungariae II.
SZAMOTA István
1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp.
SZTERÉNYI József (szerk.)
1901 A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. XIV. füzet. Élelmezési és élvezeti czikkek gyártása I. Malomipar. Bp.
TAKÁCS Péter–UDVARDI István
1989 A manufaktúraipar alapjait képezhető háziipari tevékenység Szabolcs-Szatmár és Zemplén megyékben. = Németh Györgyi–Veres László (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 195–226.
TAKÁTS Sándor
1902 Malomkőkivitel a XVI. században. = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1902. 94–95.
TARISZNYÁS Márton
1982 Gyergyó történeti néprajza. Bukarest.
TÓTH Sándor
1909–1910 Sárosvármegye monográfiája. I–II. Bp.
Újabb kori ismeretek tára
1850–1855 Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája. I–VI. Pest.
VADÁSZ Elemér
1960 Magyarország földtana. Bp.
VÁLYI András
1796–99 Magyar Országnak leírása. I–III. Buda.
VÁRADY Ferenc (szerk.)
1896 Baranya múltja és jelene. I. Bp.
VENDL Aladár
1951 Geológia I. Bp.
VIGA Gyula
1990 Árucsere és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc.

[cccxxxvi] JUHÁSZ Antal, 1991. b. 160–161.
[cccxxxvii] BOGDÁN István, 1973. 185-186.
[cccxxxviii] JUHÁSZ Antal, 1991. b. 160.
[cccxxxix] OLASZ Ernő, 1961–1962. 2.
[cccxc] ENDREI Walter, 1994. 441.
[cccxci] "*... Scenholm felé vezető Soba úton, addig a helyig, amely jobbra fordul tudniillik az Egur [Eger] nevű folyócskánál; innen a Geru malomig megy, attól pedig ennek a Gerunak a vizéig... Ugyanott, a Fonsol Fenerie pusztánál egy malmot adott nekem molnárral együtt a fejedelem, amely malmot Bubach-nak hívnak, én pedig ezt is a monostornak adom*." – A százdi alapítólevél, 1986. 8.
[cccxcii] A Zemplén megyei Mogyoróskán Kosetzki József 1969-ben próbaőrlést végzett egy jó állapotú, fa alkotórészekkel rendelkező kézimalommal. A kísérlet során egy liter kukoricát 8-10 perc alatt, egy liter búzát és árpát 9-11 perc alatt darált meg. – SELMECZI KOVÁCS Attila, 1993. 10.
[cccxciii] A hazai oklevelekben elsőként felülcsapó vízimalomról 1277-ben, kallómalomról (gubacsapó, posztóverő, ványoló) 1340-ben, érctörő malomról 1367-ben, deszkát fűrészelő malomról 1423-ban, papírmalomról 1530-ban olvashatunk. 1570-ben a hazai malmok első ízben alkalmaznak szitát, amely a lisztet elválasztja a korpától. Az őrlési arány 1579-es adat szerint: 76% liszt, 23% korpa és 2% elporlás.
[cccxciv] HUNFALVY János, 1874. 102.
[cccxcv] HUNFALVY János, 1874. 103.
[cccxcvi] A XVI. században háztartásonként egy kézimalom meglétével számolhatunk.
[cccxcvii] HÁLA József, 1985. 586.
[cccxcviii] KÓS Károly, 1980. 303.
[cccxcix] FÜLÖP József, 1984. 70.
[cd] A település neve a szláv *Žbrny* = malomkő és *šekati* = vág jelentésű szavak összetétele. – GYÖRFFY György, 1987. 264.
[cdi] VÁLYI András, 1799. III. 661.; FÉNYES Elek, 1851. IV. 335.; Újabb kori ismeretek tára, 1855. VI. 360.
[cdii] SZAMOTA István, 1891. 396.
[cdiii] SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 48.
[cdiv] GYÖRFFY György, 1987. 42.
[cdv] TÓTH Sándor, 1910. 381.
[cdvi] VÁLYI András, 1796. I. 376.
[cdvii] *Csarnó-eleji* (Egerbocs), *Csarnó-apáca*, Csarnó-delelő, *Csarnó-farok*, *Csarnó oldal* (Mikófalva) – Heves megye földrajzi nevei, 1970. 65., 74. – *Csarnóca* határnevet ismerünk Szúcs határát ábrázoló XIX. századi térképeken. – FEKETE Péter, 1989. 132.
[cdviii] Az egri Várhegy román kori kőbányászatáról Fodor László régész (Eger) szíves közléséből – 1998. július 27. – tudok. Segítségét és a múzeumi kőtár megtekintését ezúton is köszönöm.
[cdix] "*terra taurnicorum reginalium Olwrs vocata, cum... porcione terre, ubi lapides ad molendum excidi consuenerunt*" – Ny. NAGY István, 1986. 205.
[cdx] BENKE István, 1994. 9.
[cdxi] SZAKÁLL Sándor–WEISZBURG Tamás, 1994. 96–97.
[cdxii] PÉCH Antal, 1884. I. 160.

[cdxiii] ROMÁN János, 1965. 14.
[cdxiv] ROMÁN János, 1965. 17.
[cdxv] TAKÁTS Sándor, 1902. 94–95.
[cdxvi] KÓS Károly, 1980. 291.
[cdxvii] TAKÁTS Sándor, 1897. 515.
[cdxviii] HILDELSTAB György, 1910. 108.
[cdxix] GYÖRFFY György, 1987. I. 482.
[cdxx] SONNEVEND Endre, 1997. 1361.
[cdxxi] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[cdxxii] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[cdxxiii] 1 coll = 24 mm.
[cdxxiv] A kőmellnek a malomkőnek az őrlőfelülete és a kő nyílása közötti részét nevezik.
[cdxxv] SELMECZI KOVÁCS Attila, 1984. 359.
[cdxxvi] A molnárok malomkő gondozására lásd: SELMECZI KOVÁCS Attila, 1984. 360.
[cdxxvii] "*Mivel a tovább folytatott őrlés által a köveknek élessége elvész, az új vágott, vagyis élesített kövek pedig fekete lisztet őrölnek, de gyakran azt még el is égetik, és darássan s darabossan szokták készíteni, azért minekutána egy élesítés után 20 mérő Gabona megőröltetett, a Malom kövek újonnan mindenkor meg élesíttessenek." – Malombéli Rendtartás melly tekintetes nemes Moson Vármegyének 1822-dik Esztendőben Pünkösd havának második napján tartott Közönséges gyülekezetében kiszabatott. Pozsony, 1822.* Belnay özvegy s örököseinek betűivel. (Magyar és német nyelven.) – A szerző tulajdonában.
[cdxxviii] ROMÁN János, 1965. 17.
[cdxxix] KÓS Károly, 1980. 30.
[cdxxx] SELMECZI KOVÁCS Attila, 1984. 360.
[cdxxxi] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[cdxxxii] E téma rövid összefoglalását tartalmazza: CSIFFÁRY Gergely, 1996. 65–70. A gyöngyössolymosi malomkőfejtésre vonatkozó részletesebb tanulmányra lásd: CSIFFÁRY Gergely, 1997. 77–103.
[cdxxxiii] DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál, 1978. 230.
[cdxxxiv] JUHÁSZ Antal, 1991. a. 631. – Az előbbi szerző NAGY Gyula, 1964. 117. – adatát vett át, amely e témában az addig ismert egyetlen publikált ismeret volt.
[cdxxxv] SZABÓ JÁNOS Győző, 1975. 38., 44.
[cdxxxvi] A 3. képen látható malomkőtöredék egy kézimalom felső őrlőkövének a darabja, amelynek eredeti átmérője 44 cm volt.
[cdxxxvii] SUGÁR István, 1995–1996. 125.
[cdxxxviii] MAKSAY Ferenc, 1959. 702.
[cdxxxix] SUGÁR István, 1983. 128.
[cdxl] "*Item est lapicidina vulgo kőbánya. Ab uno pari molari lapidina salvunt den. 78. Cuius proventus medietas est turcae, et medietas episcopi.*" – HML. XII-3/a/11. Liber 11. Pagina 71.
[cdxli] HML. XII-3/a/30. Liber 11. Pagina 285–286.
[cdxlii] HML. IV-7/b/2. 567. öi. 1725.
[cdxliii] HML. IV-7/b/3. 583. öi. 1737.
[cdxliv] LÉNÁRT Andor, 1982–1983. 190–192.
[cdxlv] HML. XV-8. Térképtár. Érseki térképek 6.
[cdxlvi] DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál, 1969. 411.

[cdxlvii] HML. XII-3/a/339. Fasc. QQ. Nr. 1032.
[cdxlviii] HML. XII-3/a/357. Conscriptio Gremialis 1764–1795.
[cdxlix] HML. XII-3/e/194.
[cdl] HML. V-1/b/14.
[cdli] HML. XII-3/e/198. 60.
[cdlii] HML. XII-3/e/198. 67.
[cdliii] HML. XII-3/e/198. 76.
[cdliv] HML. XII-3/e/198. 79., 81.
[cdlv] HML. XII-3/e/198. 79.
[cdlvi] HML. XII-4/11. 125.
[cdlvii] HML. XII-3/e/199. 95., 99.
[cdlviii] HML. XII-3/e/200. 105., 106.
[cdlix] HML. XII-3/e/200. 109.
[cdlx] HML. XII-3/e/201. 118.
[cdlxi] HML. XII-3/e/201. 129.
[cdlxii] HML. XII-3/e/201. 133.
[cdlxiii] HML. XII-3/e/201. 137.
[cdlxiv] HML. XII-3/e/202. 144., 146.
[cdlxv] HML. XII-3/e/203. 164.
[cdlxvi] HML. XII-3/e/203. 169.
[cdlxvii] HML. XII-3/e/203. 175.
[cdlxviii] NAGY Gyula, 1964. 117.
[cdlxix] HML. XII-3/a/86. Liber. 79/2 Eszterházy leltár, 1799. 655–656.
[cdlxx] GOMBOCZ, Endre, 1945. 2. 706.
[cdlxxi] NAGY Gyula, 1964. 133.
[cdlxxii] Liber Status Animus (1854–1865). Gyöngyös, Mátra Múzeum. Történeti Dokumentációs Gyűjtemény. 94.1.1.
[cdlxxiii] MONTEDEGÓI ALBERT Ferenc 1868. 392.
[cdlxxiv] SCHAFARZIK Ferenc 1904. 129.
[cdlxxv] SCHAFARZIK Ferenc 1904. 129.
[cdlxxvi] GYÖRGY Aladár, 1905. 407.
[cdlxxvii] E helyen köszönöm Hajdú Józsefnek (Székesfehérvár), hogy e tárgyról készített felvételét a rendelkezésemre bocsátotta.
[cdlxxviii] JUHÁSZ Antal, 1991. b. 162.
[cdlxxix] LEGÁNYI Ferenc: Múzeumi napló. I. 421.
[cdlxxx] LADÁNYI Miksa, 1936. 184.
[cdlxxxi] LOVÁSZ András, 1994. 71–72.
[cdlxxxii] VENDL Aladár, 1951. I. 174.
[cdlxxxiii] PAPP Ferenc 1943. 283.
[cdlxxxiv] PAPP Ferenc 1943. 286.
[cdlxxxv] KUN Béla, 1996. 623.
[cdlxxxvi] Magyarország malomipara 1894-ben. 1896. 7–8. – A hengerőrlést vagy "*magas*" őrlést utóbb "*magyar őrlés*"-nek is nevezték. E találmány lényege a következő. A hengerszékben a kemény, rovátkolt acélhengerek nem szétzúzzák, hanem széttépik a búzaszemet, s annak belső lisztes része kifordul, s a héj elkülönül. A lisztbe nem kerül korpahéj-rész, ezért szép fehér lesz. A régi rendszerű, ún. "*parasztőrlés*" összezúzza a ga-

bonát és a korpát a liszttől szitákban különítik el, de a korpa és a liszt tökéletes elválasztása soha sem sikerült, ezért a liszt egy kicsit mindig barna maradt.

[cdlxxxvii] Malmok összetétele: gőzmalom 147, műmalom 70, hajómalom 4301, patakmalom 9173, szélmalom 475, szárazmalom 7966. – SZTERÉNYI József, 1901. 8.

[cdlxxxviii] Malmok összetétele: gőzmalom 492, vízimalom 17249, szélmalom 854, szárazmalom 6361. – SZTERÉNYI József, 1901. 10.

[cdlxxxix] Malmok összetétele: gőzmalom 910, vízimalom 13520, szélmalom 650, szárazmalom 3197. – SZTERÉNYI József, 1901. 10.

[cdxc] Malmok összetétele: gőzmalom 1723, gőz- és vízimalom 120, vízimalom 15417, szélmalom 712, szárazmalom 2032. – SZTERÉNYI József, 1901. 10.

[cdxci] RÉMIÁS Tibor, 1989. 133.

[cdxcii] HÁLA József, 1993. 487.

[cdxciii] A francia malomkő gyártásának a lényege, hogy kisebb kőtömbökből állították össze a malomkövek őrlő felületét, vagyis a kőnek az őrlőfelülete s a kő nyílása közötti részét, azaz a kő mellét több darabból készítették. Az őrlőfelület alatti, illetőleg a felette lévő részt több kődarabból állították össze, kötőanyagnak cementet használtak. A kő testét vaspántokkal fogták össze, míg a külső hengeres részt vasabroncsokkal vették körül, ugyanakkor az őrlőfelülettel ellentétes véglapját a malomkőnek gipsszel öntötték ki.

[cdxciv] Magyarországon 1859-ben a sárospataki botkői bányában, majd 1864-ben a Király-hegyi bányában fejtett kvarcitból elkezdték gyártani a francia malomköveket. Ezután az 1860-as évek elején Fónyon is létesült hasonló üzem, amelyet néhány év múlva Miskolcra telepítettek át. További gyártóhelyek nyíltak Rátkán, Szegilongon. Mégis a legkelendőbb francia kövek Sárospatakon készültek. – HÁLA József, 1993. 485–487. – Francia követ készítő, ún. malomkőgyárak létesültek az országban az 1860-as 1870-es években másutt is. Budapesten 1865-ben Geittner és Rausch-féle vállalat is foglalkozott francia malomkő gyártásával. Készítettek Tokajban – HUNFALVY János, 1874. 110., és Kapnikbányán, ahol *Pannóniai kő* néven dobták piacra a követ – FRECSKAY János, 1879. IV. 16. –. Idővel a hagyományos malomkövek készítése helyett áttértek Újbányán, Geletneken s Garamszentkereszten is a francia kő gyártására. 1896-an Pápán és Budapesten is működtek malomkőgyárak. – MATLEKOVITS Sándor, 1898. VII. 31–32. A XX. század elején a Pákozdon termelt kőből Kápolnásnyéken készítettek francia köveket. – POZDORAY János, 1906. 14.

[cdxcv] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.

[cdxcvi] SELMECZI KOVÁCS Attila, 1984. 359.

[cdxcvii] SELMECZI KOVÁCS Attila, 1969. 325.

[cdxcviii] NOSZKY Jenő, 1926. 139.

[cdxcix] KÓS Károly, 1980. 293.

[d] A települések megye szerinti besorolásánál az 1913-as helységnévtár adataira támaszkodtam.

[di] Ny. NAGY István, 1986. 205.

[dii] HÁLA József, 1995. 152.

[diii] MAGDA Pál, 1819. 442; PAP Ferenc, 1943. 50.

[div] MAGDA Pál, 1819. 442; PAP Ferenc, 1943. 50.

[dv] Ny. NAGY István, 1986. 205.

[dvi] SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 41.

[dvii] FÉNYES Elek, 1847. I. 325; PAP Ferenc, 1943. 50.

[dviii] LEHOCZKY Tivadar, l1881. II. 453.; SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 45.; POZDORAY János, 1906. 12.
[dix] VÁLYI András, 1796. I. 207.; FÉNYES Elek, 1851. I. 131.
[dx] VIGA Gyula, 1990. 67.
[dxi] DULISKOVICS Mihály, 1841. 64.
[dxii] KÓS Károly, 1980. 23.
[dxiii] MATLEKOVITS Sándor, 1898. VII. 32.; POZDORAY János, 1906. 7.
[dxiv] KÓS Károly, 1980. 291.
[dxv] KÓS Károly, 1980. 294.
[dxvi] KÓS Károly, 1980. 291.; TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.; PAP Ferenc, 1943. 50.
[dxvii] KÓS Károly, 1980. 293.
[dxviii] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxix] KÓS Károly, 1980. 291.; TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxx] KÓS Károly, 1980. 291–294.
[dxxi] FÉNYES Elek, 1851. IV. 47.
[dxxii] FÉNYES Elek, 1851. I. 273.
[dxxiii] HÁLA József, 1985. 5–86.
[dxxiv] Az egri Dobó István Vármúzeum Kőtára.
[dxxv] FRICS Gyula muzeológus közlése, Salgótarján, 1977. május 9.
[dxxvi] GYÖRFFY György, 1987. 42–43.
[dxxvii] FÉNYES Elek, 1851. I. 307.
[dxxviii] KÓS Károly, 1980. 68.
[dxxix] TAKÁCS Péter–UDVARI István, 1989. 215.; FÉNYES Elek, 1847. II. 399.
[dxxx] TARISZNYÁS Márton, 1982. 127.
[dxxxi] A XIX. század közepéig exportra is termel. – VIGA Gyula, 1990. 67. – 1858-ban francia malomkőgyárat alapítottak. – HÁLA József, 1993. 487.; HUNFALVY János, 1874. 110.; POZDORAY János, 1906. 7.
[dxxxii] VIGA Gyula, 1990. 67.
[dxxxiii] KÓS Károly, 1980. 291–294.
[dxxxiv] Révai Nagy Lexikona, 1915. 334.
[dxxxv] HÁLA József, 1985. 586.
[dxxxvi] POZDORAY János, 1906. 7.; BOROVSZKY Samu, 1903. 36.
[dxxxvii] SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 42.
[dxxxviii] VÁLYI András, 1799. II. 42.
[dxxxix] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxl] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxli] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxlii] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxliii] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxliv] CSIFFÁRY Gergely, 1997. 95.
[dxlv] SONNENVEND Endre, 1997. 1361.
[dxlvi] KÓS Károly, 1980. 293.
[dxlvii] FÉNYES Elek, 1847. II. 384.; BOROVSZKY Samu, 1901. 86.
[dxlviii] KÓS Károly, 1980. 291–294.
[dxlix] HÁLA József, 1985. 586.
[dl] MAGDA Pál, 1819. 442.; PAP Ferenc, 1943. 50.
[dli] FRECSKAY János, 1879. IV. 16–17.; POZDORAY János, 1906. 7.

[dlii] BOROVSZKY Samu, 1903. 41.
[dliii] TÓTH Sándor, 1909. I. 38.
[dliv] HUNFALVY János, 1865. III. 126.
[dlv] POZDORAY János, 1906. 12.
[dlvi] HUNFALVY János, 1865. III. 126.
[dlvii] SIKOTA Győző, 1961. 26.
[dlviii] SZABÓ Béla–HORVÁTH István, 1969. II. 52.
[dlix] VIGA Gyula, 1990. 67.
[dlx] KÓS Károly, 1980. 293.
[dlxi] MATLEKOVICS Sándor, 1898. VII. 31.
[dlxii] SONNENVEND Endre, 1997. 1361.
[dlxiii] MAGDA Pál, 1819. 283.; FÉNYES Elek, 1851. II. 269.
[dlxiv] FÉNYES Elek, 1851. II. 270.; BOROVSZKY Samu, 1901. 108.
[dlxv] HINDELSTAB György, 1910. 108.
[dlxvi] KÓS Károly, 1980. 291–294.
[dlxvii] FÜLÖP József, 1984. 70.
[dlxviii] VADÁSZ Elemér, 1960. 174.
[dlxix] HUNFALVY János, 1865. III. 126.
[dlxx] HUNFALVY János, 1865. III. 126.
[dlxxi] PÉCH Antal, 1884. I. 160.; SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 43.
[dlxxii] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dlxxiii] Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 330.
[dlxxiv] A község határában lévő *Szentimrepuszta* a bánya helye. – SONNEVEND Endre, 1997. 1361.
[dlxxv] KÓS Károly, 1980. 293.
[dlxxvi] BOROVSZKY Samu, 1903. 53.
[dlxxvii] PAP Ferenc, 1943. 50.
[dlxxviii] KÓS Károly, 1980. 293.
[dlxxix] FÜLÖP József, 1984. 70.; SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 51.; POZDORAY János, 1906. 12.; PAP Ferenc, 1943. 50.
[dlxxx] BOROVSZKY Samu, 1903. 68.
[dlxxxi] Ny. NAGY István, 1986. 204.
[dlxxxii] POZDORAY János, 1906. 14.
[dlxxxiii] MATLEKOVITS Sándor, 1898. VII. 32.
[dlxxxiv] KÓS Károly, 1980. 293.
[dlxxxv] POZDORAY János, 1906. 14.
[dlxxxvi] STRÁZSAY János, 1823. 63.; FÉNYES Elek, 1847. II. 56.
[dlxxxvii] KÓS Károly, 1980. 294.
[dlxxxviii] Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 330.
[dlxxxix] POZDORAY János, 1906. 12.
[dxc] FÉNYES Elek, 1847. II. 56. – Az 1840-es években évente 500 db követ vágtak. – VÁRADY Ferenc, 1896. 596.
[dxci] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxcii] OLÁH József, 1965. 510.; VENDL Aladár, 1951. I. 372.; HÁLA József, 1993. 448.
[dxciii] KÓS Károly, 1980. 293.
[dxciv] HUNFALVY János, 1865. III. 126.

[dxcv] KÓS Károly, 1980. 293.
[dxcvi] HÁLA József, 1985. 589.
[dxcvii] HÁLA József, 1985. 589.
[dxcviii] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dxcix] SONNEVEND Endre, 1997. 1361.
[dc] ROMÁN János, 1963. 98–102.; 1965. 9–91.; HÁLA József, 1995. 152.; SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 367–368.
[dci] HUNFALVY János, 1874. 110.
[dcii] FÉNYES Elek, 1847. II. 286.; TÓTH Sándor, 1909. I. 38.
[dciii] KÓS Károly, 1980. 293.
[dciv] SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 96.; POZDORAY János, 1906. 12.
[dcv] FÉNYES Elek, 1851. IV. 47.
[dcvi] KÓS Károly 1980. 293.
[dcvii] HÁLA József, 1993. 488.
[dcviii] SONNEVEND Endre, 1997. 1361.
[dcix] HUNFALVY János, 1865. III. 126.
[dcx] HUNFALVY János, 1865. III. 126.; KÓS Károly, 1980. 293.
[dcxi] FÉNYES Elek, 1847. II. 399.
[dcxii] KÓS Károly, 1980. 293.
[dcxiii] VIGA Gyula, 1990. 67.
[dcxiv] BOROVSZKY Samu, 1901. 155.
[dcxv] SZAKÁLL Sándor–WEISZBURG Tamás, 1994. 17–18.; 22–26.; 96–97.; VIGA Gyula, 1990. 67.
[dcxvi] TARISZNYÁS Márton, 1982. 126.
[dcxvii] POZDORAY János, 1906. 7.; 12.
[dcxviii] HUNFALVY János, 1874. 110.; VIGA Gyula, 1990. 66–67.
[dcxix] FÉNYES Elek, 1847. II. 384.; BOROVSZKY Samu, 1901. 85.
[dcxx] SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 43.; POZDORAY János, 1906. 12.; FUTÓ Mihály, 1944. 443.
[dcxxi] POZDORAY János, 1906. 12.
[dcxxii] POZDORAY János, 1906. 12.; PAP Ferenc, 1943. 50.
[dcxxiii] HUNFALVY János, 1865. III. 126.
[dcxxiv] SCHAFARZIK Ferenc, 1904. 44.
[dcxxv] MATLEKOVITS Sándor, 1898. VII. 32.
[dcxxvi] TÓTH Sándor, 1909. I. 38.
[dcxxvii] VIGA Gyula, 1990. 67.
[dcxxviii] NY. NAGY István, 1986. 206.
[dcxxix] Heves megye földrajzi nevei, 1970. I. 58.
[dcxxx] FÉNYES Elek, 1847. II. 286.; TÓTH Sándor, 1909. I. 38.; HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcxxxi] VÁLYI András, 1796. I. 352.; FÉNYES Elek, 1851. I. 190.
[dcxxxii] VÁLYI András, 1796. I. 352.; FÉNYES Elek, 1847. II. 150.
[dcxxxiii] VIGA Gyula, 1990. 68.
[dcxxxiv] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcxxxv] FÉNYES Elek, 1847. II. 89.; FÉNYES Elek, 1851. I. 217.
[dcxxxvi] PAP Ferenc, 1943. 50.
[dcxxxvii] HUNFALVY János, 1865. III. 128.

[dcxxxviii] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcxxxix] FÉNYES Elek, 1847. II. 286.; TÓTH Sándor, 1909. I. 38.
[dcxl] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcxli] HÁLA József, 1995. 97.
[dcxlii] JUHÁSZ Antal, 1991. 631–632.
[dcxliii] KÓS Károly, 1980. 68.
[dcxliv] NY. NAGY István, 1986. 206.
[dcxlv] FÉNYES Elek, 1847. II. 56.; Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 330.
[dcxlvi] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcxlvii] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcxlviii] KÓS Károly, 1980. 68.
[dcxlix] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dcl] Újabb kori ismeretek tára, 1850. I. 330.
[dcli] VÁLYI András, 1799. II. 155.
[dclii] HÁLA József, 1995. 97.
[dcliii] KÓS Károly, 1980. 68.
[dcliv] HUNFALVY János, 1865. III. 128.; BOROVSZKY Samu, 1911. 111.
[dclv] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dclvi] BÁNYAI János, 1957. 172–173.
[dclvii] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dclviii] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dclix] HUNFALVY János, 1865. III. 128.
[dclx] CSIFFÁRY Gergely, 1996. 78.

1. kép: Hajtórudas kézi őrlőkő ábrázolása a XIV. században.
PONGRÁCZ Pál, 1967. 7.

2. kép: Árpád-kori kézimalom rekonstrukciója.
JUHÁSZ Antal, 1991. b. 161.

3. kép: A malomkő lehasítása a tömbről – XVII. századi sárospataki rajz alapján.
ROMÁN János, 1965. 14.

4. kép: Solymoson készült XIV. századi őrlőkő darabja a kisnánai várásatásból.

5. kép: Az őrlőkövek felosztása és megvágása.
a) az őrlőkő részei
b) magyar rémus
c) francia rémus
KISS Lajos, 1935. 81.

II. KÉZMŰIPAR A POLGÁRI KORBAN

Dóka Klára

A KÉZMŰIPAR TÖRTÉNETÉNEK LEVÉLTÁRI FORRÁSAI (1850–1950)

Szakmai körökben ismert, hogy az észak-dunántúli régióban működő Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipartörténeti Munkabizottsága több mint 25 éve törekszik arra, hogy összefogja az ország különféle területein élő kutatókat, és bizonyos időközönként lehetőséget biztosít a főbb eredmények ismertetésére. Néhány kivételtől eltekintve a kutatások időhatára általában a XIX. század közepe, és kevesen vállalkoznak arra, hogy e kérdéseket tovább is vizsgálják. A kézműipartörténet azonban nem ér véget az 1848-as forradalommal, sőt a polgári átalakulás e területeken is új lehetőségeket nyitott. 1839-ben a statisztikai adatok szerint a kézművesek száma 126 ezer volt, 1857-ben az osztrák népszámlálás alkalmával a szűkebb Magyarországon 227 ezret írtak össze, 1869-en pedig 291 ezerben határozták meg a kézművesek és gyárosok számát. A feudális korlátok 1848-ban megszűntek, a kereskedelmi tőke utat talált a kézművesipar egyes ágai felé. A hagyományos kézműipar kisárutermelő szektorrá alakult át és átrétegződött. Egy sor ágát a kialakuló gyáripar elsorvasztotta. A takácsok, posztósok, tímárok, gombkötők – általában a félkész árut előállítók – munkájára nem volt szükség, a szabók, cipészek, pékek, hentesek, varrónők, asztalosok, kádárok, esztergályosok száma azonban az első világháborúig folyamatosan emelkedett. A jelen században viszont a gyárakban termelt áru folyamatosan elárasztotta a piacot a ruházati és a faipar területén is, míg a kisiparosok műhelyei legtovább az élelmiszeriparban maradtak életképesek. Jövedelmüket mindig a lakosság kereslete határozta meg, mely háborúk, gazdasági válságok idején csökkent. Működésükben a legnagyobb törést a vizsgált időszak végén az államosítás jelentette.

A kézművesipar történetének forrásait az 1850–1950 közti időszakban levéltári iratokra, nyomtatott forrásokra, tárgyi anyagra oszthatjuk. Kutatás alkalmával először a vonatkozó törvények és rendeletek áttekintése indokolt, melyek meghatározták – többek között – az önálló munkavégzés, műhelynyitás feltételeit, a kézműves szervezetek létrehozásának módját, az inasok, segédek, mesterek kapcsolatának normáit. Az általunk vizsgált időszakban a kiegyezésig két ilyen rendelkezés született: 1851-ben Geringer *Ideiglenes Iparutasítása* és az 1859. évi császári nyílt parancs formájában kiadott *Iparrendtartás*. Az 1851. évi rendelkezés lényegében a céhszabályokat korszerűsítette, az 1859-es viszont már az iparszabadság elvén alapult. Bizonyos kivételekkel az ipart egyszerű bejelentés alapján űzni lehetett, megszűnt a mestervizsga, céheket a továbbiakban nem lehetett létrehozni.

Lényegében ezt az elvet követte – most már alkotmányos formában – az 1872. évi VIII. törvénycikk, mely első §-ában kimondta, hogy minden nagykorú egyén szabadon űzheti iparát, az önálló iparűzés megkezdése csak bejelentéshez, nem pedig szakmai képesítéshez kötött. A kényszertársulásként működő céhek helyett önkéntes ipartársulatok alakultak, meglehetősen csekély hatáskörrel.

Az iparszabadság bevezetését követően megnőtt a tőkeszegény és megfelelő tudással sem rendelkező iparosok száma, akik jó része teljesen tönkrement az erre az időre éppen megerősödő gyáriparral folytatott versenyben. Az iparos-társadalom nyomására a törvényhozás ismét lépett, megszületett az 1884. évi XVII. tc., és végrehajtási utasítása, a 39 266/1884. évi FIKM rendelet. Ezek már megszigorították az önálló iparűzés feltételeit, és a műhely nyitását szakmai ismeretekhez kötötték. Az erről szóló igazolásokat azonban nem a kézművesek testülete, hanem az iparhatóság bírálta el. Itt történt a tanoncok felvétele és felszabadítása, és az első fokú iparhatóság adta ki az önálló üzlet nyitására szolgáló iparigazolványt, valamint bizonyos kiemelt szakmákban (pl. veszélyes telephely esetén, a közellátás körébe tartozó iparoknál) az iparengedélyt. A városokban és községekben, ahol 100 szakképzettséggel rendelkező iparos volt, és 2/3 részük kívánta, ipartársulatot lehetett létrehozni. Ez megalakulása után kényszertársulatként működött, azaz a belépés kötelező volt. (A felsorolt rendelkezések jogi és ipartörténeti vonatkozásait Rózsa Miklós dolgozta fel 1977–1984 között megjelent munkáiban.)

Az 1884. évi ipartörvény csaknem 40 évig változatlanul érvényben volt. Az első világháború után került sor módosítására, az 1922. évi XII. tc. (az iparnovella) formájában. E rendelkezés törvényhozási szinten meghatározta a képesítéshez kötött iparokat. Körülhatárolta a felszabaduló inasok vizsgáztatásának módját, és annyiban növelte az ipartestületek jogkörét, hogy az önállósulni kívánók szakmai tudását a bemutatott iratok megtekintésével az ő vezetőik is értékelhették. E törvény rendszeresítette a mestervizsgákat, melyeket a kereskedelmi és iparkamarák által szervezett bizottság előtt kellett letenni. A bizottságnak természetesen tagjai voltak az ipartestület képviselői is. A törvény előírásait az 50 528/1923. KM rendelet részletezte.

Az 1932. évi VIII. tc. az ipartestületekről és az *Ipartestületek Országos Központjá*ról kimondta az általános ipartestületi kényszert, vagyis minden képesítéshez kötött ipart űzőnek valamely ipartestülethez kellett tartozni. A törvények és rendeletek sorában végül utalni kell 1948-tól az államosítással kapcsolatos rendelkezésekre, melyek értelmében nemcsak a nagyüzemek kerültek állami tulajdonba, hanem megszűnt a néhány segédet foglalkoztató kisiparosok önálló tevékenysége is.

Mint a felsorolt törvényekből látszik, az 1850–1950 közti időszakban az iparosok háromféle szervezetet hoztak létre. 1872-ig a céheket, 1884-ig az ipartársulatokat, 1884-től az ipartestületeket. Korszakonként változó mértékben, tevékenységük a következő főbb elemekből épült fel:

- szakmai érdekvédelem,
- az inasok, segédek, mesterek közti jó viszony, béke fenntartása,
- az iparos képzés,
- az iparűzési kérelmek elbírálása.

E fő feladatokat dokumentáló iratok a testületek, az iparhatóságok, illetve az egyének birtokában voltak.

Valamennyi testületnél találunk alapszabályokat, jegyzőkönyveket, tagnyilvántartásokat, számlákat stb. A leginkább autonóm szervezetek a céhek voltak, ahol az inasokkal kapcsolatban felfektették a segődtető- és felszabadító könyveket

– mivel mindkét aktus a céggyűlésen történt. Hasonló okból vezették a legénykönyveket az általuk munkába állított segédekről, és megtalálhatók az önálló mesterjog megszerzésének dokumentumai is (mesterkönyv, mestervizsga- és remeklési jegyzőkönyv). A gond csak az, hogy a céhek fennállásának utolsó szakaszában ezeket a nyilvántartásokat igen hiányosan vezették. Az ipartársulatoknál az adminisztráció legtöbbször csak a tagdíjakra, a tagok nyilvántartására, a társas rendezvények dokumentálására korlátozódott.

Igen alapos volt az ügyvitel az ipartestületeknél. Ezek iratairól Kaszás Marianne készített mindenre kiterjedő, alapos leírást. Összeállításában a következő főbb irattípusokat különbözteti meg:

- alapszabályok,
- jegyzőkönyvek, jelentések,
- számadások,
- szakképesítéssel kapcsolatos iratok,
- munkaügyi iratok,
- ügyviteli és egyéb iratok.

Az ipartestületek fondjaiban jellegzetesek a szabályzatok közül a munkások és munkáltatók közti viszályok elrendezésére szervezett békéltető bizottságok alapszabályai, az ipartestületek által működtetett munkaközvetítő irodák szabályzatai, az önsegélyező alapok és pénztárak alapszabályai, melyekhez a felsorolt szervezetek ülésein készült jegyzőkönyvek kapcsolódtak. Fontos ipartestületi iratok voltak az éves jelentések és beszámolók, melyeket az elsőfokú iparhatóság részére készítettek el. A cél az volt, hogy az iparhatóság ismerje a testületek belső viszonyait, pénzkezelését, a vezetők személyében beállott változásokat. Azok készítői viszont lehetőséget kaptak arra is, hogy a tagok gazdasági helyzetéről beszámoljanak.

Az ipartestületi nyilvántartások közt legfontosabb volt a tagok törzskönyve, mely a belépési kényszer miatt áttekintést ad az adott mesterséggel foglalkozókról az iparigazolvány kiadásától az iparűzés befejezéséig. Az iparosokhoz szegődött tanoncok és az ott dolgozó segédek nyilvántartása kartonokon történt. Utóbbiakat megőrizték akkor is, ha a segéd elkerült mesterétől, így jó forrásai a munkaerőmozgásnak.

Mivel az ipartestületeknek a szakképesítéssel kapcsolatban csak igen korlátozott joguk volt, a vonatkozó iratok az iparhatóság fondjába kerültek. Itt vezették a tanonclajstromokat, melyek rögzítették a mester és tanuló nevét, a beszegődés és felszabadulás időpontját. Hasonlóképpen az elsőfokú iparhatóság vezetett nyilvántartást az illetékességi területén dolgozó segédekről és gyári munkásokról. Míg az ipartársulati segédkarton az egyes iparágakkal kapcsolatban, addig a segédlajstrom egy-egy település munkásairól ad áttekintést. Munkakönyvet a segédeknek rendszerint az elsőfokú iparhatóság, néhány esetben viszont az ipartestület adott. Azokról szintén jegyzék készült, mindig a kibocsátónál.

Az elsőfokú iparhatóság vezette az iparlajstromot, ahol nemcsak a kiadott iparigazolványokat rögzítették, hanem az ipar szüneteltetését, megszüntetését is. Az ipari kihágások ügyében szintén az az iparhatóság volt illetékes, ahol a befolyt büntetéspénzekről külön nyilvántartást vezettek. A mestervizsgák megszervezésé-

vel, a vizsgálóbizottságok összehívásával, működésével kapcsolatos iratok a kereskedelmi és iparkamaráknál találhatók, a vizsgálatokról szóló jelentéseket viszont a kamarák megküldték az elsőfokú iparhatóságnak, és az ipartestületeknek is, ahol a kiadott mesterlevelekről külön nyilvántartásokat vezettek.

A vonatkozó iratanyag harmadik része az iparűzők saját, személyi fondjába tartozik, és mennyiségéhez képest csekély rész került csak a levéltárakba. Ezekre az anyagokra Somfai Balázs külön is felhívta a figyelmet a Pápai Ipartestületről a közelmúltban írt dolgozatában. Ide tartoznak a céhes korszakból a tanulólevelek, munkaigazolványok, vándorkönyvek, mesterlevelek, az ipartestületi évekből a tanoncbizonyítványok, iparengedélyek, 1922-től a mesterlevelek. A műhelyekben, üzemekben folyó munkával kapcsolatos megrendelő levelek, anyagrendelések, számlák, üzleti kapcsolatokra vonatkozó egyéb iratok.

A nyomtatott források első formái az árukatalógusok voltak, melyek a német nyelvterületen a XVIII. század vége óta, nálunk inkább a XIX. század végétől ismertek. Dortmundban 1984-ben adtak ki ezekről címjegyzéket, hazai vonatkozásban pedig Nagybákay Péter kutatása ismert. Az árukatalógusok, melyek rendszerint a kereskedők készletét tükrözik, a kézműipar szempontjából főként a vasárut értékesítőknél érdekesek. Itt nagy számban találkozunk kisiparos termékekkel is. Az országban működő kereskedelmi és iparkamarák a XIX. század közepétől folyamatosan tették közzé beszámolójukat az illető kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról, melyekben az egyes mesterségekre vonatkozó statisztikai adatok is találhatók. Forrásértékük attól függ, hogy adatközlőik (kezdetben a céhek, majd az ipartestületek) mennyire voltak pontosak. A nagyobb városokban először németül, majd magyarul kereskedelmi és ipari címtárak is készültek, melyek általában testületenkénti bontásban közlik a kisiparosok nevét, foglalkozását, boltjának, lakásának címét.

1857 óta a népszámlálások is tartalmaznak foglalkozási adatokat. Szerencsés esetben az eredeti felvételi lapok megvannak a levéltárakban, sőt azokról a népszámlálást követően adatközlések is készültek. Kiemelhetjük itt Körösi József munkásságát, aki az 1857-es és 1870-es népszámlálás adatait elemezte Pest vonatkozásában, nagy részletességgel.

A népszámlálásokról készült összefoglaló statisztikai kiadványok törvényhatósági jogú városok, megyék és járások szerinti bontásban közlik az adatokat az önálló iparosokról, segédekről, hivatalnokokról. A gyárak és a kisipar természetesen együtt szerepelnek. Az összesítést készítő statisztikai hivatal az iparosokat – a bányászok kivételével – hat kategóriába sorolta be: építészeti és művészeti; fém-, kő- és faipar; élelmiszer- és vegyipar; ruházati ipar; bőr- és papíripar; nem közvetlenül termelő ipar; – így az ágazati megoszlás vizsgálható. A felosztás nagy előnye, hogy nem használ "*egyéb*" kategóriát, ami a korábbi és későbbi megközelítésekben sem egyértelmű.

A nyomtatott forrásokhoz tartoznak az ipartestületek kiadványai, a különféle alkalmakkor elmondott, nyomtatásban is megjelent beszédek, iparos újságok, a helyi sajtó híradásai, az emlékkönyvek. Utóbbiakkal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az ismét megszervezett, újjáalakult ipartestületek folytatják e nemes hagyományokat. A 110 éves Pápai Ipartestület emlékkönyve a közelmúltban jelent

meg. Ipartörténeti tanulmányokat (pl. mint említettük, Somfai Balázsét) testületi névsorokat és igen sok személyes adatot tartalmaz az egyes iparos-családokkal kapcsolatban.

Az írói vénával is bíró kézművesek gyakran készítettek visszaemlékezéseket, leírták tanulóéveiket, a segédként eltöltött időt, vagy életük más korszakát. Ezek egy részét korábban az ipartestületek megjelentették, de a levéltári iratok tanulmányozásával vagy a családoknál még újak is felbukkanhatnak.

A kézművesipar történetének kutatásában igen fontos a tárgyi anyag. Ennek rövid bemutatása szakképzett muzeológus feladata lehetne, így csak a legszükségesebb adatok közlésére szorítkozom. A két világháború között dolgozó mesterek termékeit ma is megtaláljuk egyes lakásokban, elsősorban az időtálló fém- és fa tárgyakat, de vannak régi fényképek, kerámiák és bőráru is. A különböző korok életmódjának szemléltetéséhez a múzeumok ezeket hivatásszerűen gyűjtik. Hasonlóan, elsősorban a múzeumokban, elvétve
falusi házakban találhatók a régi műhelyek felszerelései, szerszámai, olykor az ott maradt készáru.

Az 1975-ben közzétett céhkataszter ad e berendezésekről bizonyos áttekintést. 1992-ben – OTKA támogatással – megyénként az anyag részletes publikálása kezdődött meg, a Kézművesipartörténeti Munkabizottság szervezésében. A Vas megyei és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei katalógus készült el, majd megfelelő támogatás híján a munka elakadt. A megjelent katalógusokból kiderül, hogy Vas megyében a hagyományos kádármesterség szerszámai maradtak elsősorban fenn, míg a keleti részen a bábsütők, kalaposok, kékfestők, fazekasok kerültek előfordulás szempontjából az első helyre. Kovácsműhely mindkét megyében, nagy számban található. A múzeumi anyag összetételét természetesen meghatározta a gyűjtők érdeklődése, de egyértelmű, hogy azon mesterségekből maradtak fenn az utókor számára műhelyek, melyeket a legtovább űzték kisipari keretben. A tárgyi és általában a múzeumokban őrzött emlékek feldolgozásánál Komárom-Esztergom megyei vonatkozásban két fiatal kutatót (muzeológust) kell megemlíteni: Kövecses-Varga Etelkát az esztergomi Balassi Bálint, és Guzmicsné Miklós Mártát a tatai Kuny Domokos Múzeumból. Utóbbi sajnos már nem a múzeum dolgozója.

Rövid összefoglalásomat az államosításra vonatkozó forrásokkal zárom. Itt is jelentős, de korántsem teljes iratanyagot találunk. A Magyar Országos Levéltár volt Új Magyar Központi Levéltári gyűjteményében 1945–1949-ből az Ipari Minisztérium textilipari; bőr-, gumi- és szőrmeipari; nyomdaipari; vegyipari igazgatóságainak, 1949–1950-ből a Könnyűipari Minisztérium elnöki és igazgatási osztályának iratai érdekesek, de említhetjük 1945–1950-ből a Kereskedelmi és Szövetkezetügyi Minisztériumot is. A területi levéltárakban az ipartestületek, a törvényhatóságok és a törvényhatósági bizottságok mellett az államosításra létrehozott ideiglenes hivatalok említhetők meg, utóbbiak rendszerint miniszteri biztosok körül szerveződtek. A kárpótlási igények kielégítése érdekében az államosítással kapcsolatos iratokról 1992-ben Müller Veronika tett közzé leltárt, az államosítás folyamatát egy iparág, a nyomdaipar vonatkozásában Csapó Mária tárta fel mintaszerűen.

Végül befejezve a legfontosabb kézművesipartörténeti források felsorolását, szeretném felhívni a figyelmet a bennük rejlő nagy lehetőségekre, nemcsak a szűkebben vett téma, hanem a helytörténet, családtörténet, technikatörténet szempontjából is.

(Elhangzott 1997. november 21-én Esztergomban.)

IRODALOM

Corpus Juris Hungarici

1872 Millenniumi emlékkiadás. 1872, 1884, 1922, 1932.

Rendeletek Tára. 1872–1936

RÓZSA Miklós

1977 Céhes és céhen kívüli iparosok az Ideiglenes Iparrendtartás igazgatási rendszerében. = VEAB Értesítő II. Veszprém. 90–117. p.

1979 Iparosszervezetek Magyarországon az 1859. évi iparrendtartás rendszerében. = Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1978. nove. 22–24. Veszprém. 139–174. p.

1981 Az első magyar általános ipartörvény iparigazgatási rendszere. = IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1980. dec. 1–2. Veszprém. 122–159. p.

1984 A második magyar általános ipartörvényen alapuló iparigazgatás rendszere a XIX. század végéig. = II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1982. aug. 21–26. Veszprém. 111–190. p.

KASZÁS Marianne

1996 Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. Bp. Magyar Országos Levéltár. (Levéltári Módszertani és Oktatási Füzetek 2. szám.)

A Pápai Ipartestület emlékkönyve

1996 (szerk.): Huszár János. Pápa. Forrásszemle. (Közzéteszi: Somfai Balázs.) 109–128. p.

Az 1857-dik évbeli pesti népszámlálás eredményei

1870 1870-ben újból feldolgozta Körösi József. Pest.

KÖRÖSI József

1871 Szabad kir. Pest városa az 1870. évben. Pest.

NAGYBÁKAY Péter

1993 Képes kereskedelmi árkatalógusok és tankönyvek mint a kézművesipartörténei kutatómunka segédeszközei. = VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1992. nov. 9–11. Veszprém. 181–184. p.

Kézművesipartörténeti műhely- és szerszámkataszter

1992 Vas megye. (szerk.): Nagy Zoltán. Veszprém–Szombathely.

1994 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. (szerk.): Szabó Sarolta. Veszprém–Nyíregyháza.
Kárpótlásra vonatkozó források a magyar levéltárakban
1992 (szerk.): Müller Veronika. Bp. Új Magyar Központi Levéltár. (Levéltári Módszertani Füzetek 14. sz.)
CSAPÓ Mária
1993 A nyomdaipar irányítása és államosítása. = Levéltári Közlemények 64. évf. 1-2. 77–105. p. (Elhangzott 1997. november 21-én Esztergomban.)

Csifféry Gergely

FENÉKBÉLYEGEK, MESTERJEGYEK, GYÁRI VÉDJEGYEK HASZNÁLATA A MAGYARORSZÁGI FINOMKERÁMIA-IPARBAN

A *fenékbélyeg* vagy edényjegy a kerámiatárgyak alján a készítő műhelynek vagy mesternek benyomott vagy festett, máz alatti, esetleg máz fölötti jelzése. A *fenékjegy* vagy *fenékbélyeg* elnevezés onnan ered, hogy már a középkori edényeken is legtöbbször ezek a jelek a kerámiák fenekén találhatók. Egy-egy fajansz-, porcelán- vagy kőedénygyártó manufaktúra, illetve gyár összegyűjtött fenékjegyeinek az ismerete nélkül nehezen azonosíthatók a különböző időszakból fennmaradt tárgyak, azon kívül fontos adalékokat nyújtanak a hazai gazdaságtörténet alaposabb tanulmányozásához.

A kerámiatárgyak jelzésére már a középkorban is használták a fenékjegyeket. Köztük találunk domború és benyomott, valamint bekarcolt jeleket. A jelek többsége egyenes szárú kereszt, kerék és ezek kombinációja. Készítőinek tökéletes anonimitást biztosítottak a jelek, mert nem deríthető ki, hogy kik és hol készítették, csak feltételezések vannak arról, hogy az azonos jelek használata egy-egy műhelyre jellemző volt.

A magyar kerámiatárgyakon található fenékjegyeket lehet tipizálni bizonyos jelképek, pl. nyíl, kard, címer, csillag, templom, pajzs stb. alapján, de nem ez a lényeg, hanem az, hogy melyek e jelek közös vonása. A feliratos jeleknek három csoportja körvonalazható:

1. A tárgyakon feltüntetik a települések nevének kezdőbetűit vagy azok nevét, amelyek minden esetben a gyártóhely megjelölésére szolgálnak.
2. Megtalálhatók a felíratok közt betűmonogramok vagy személynevek, amelyek a tulajdonosok, bérlők nevei lehetnek. A tulajdonosok neve mellett olykor a család nemesi címere is feltűnik. Továbbá előfordulnak mesternevek (festőké esetleg korongozóké).
3. A feliratos jelek egy külön csoportját alkotják a számok. Az évszámok 1772, 1838. stb. a legtöbb esetben a készítés pontos idejét jelölik. Ezen kívül egyéb római és arab számok is vannak a tárgyak fenékjegyei közt, amelyekkel a korábbi kutatás nem foglalkozott.

Magyarországon a manufaktúrákban iparszerűen termelt ónmázas fajansz-edények elterjedése a habánok érdeme.[dclxi]

A habánok híres posztókészítők, késesek, szíjgyártók, szűcsök, kádárok és üvegesek voltak, de leginkább kiváló fazekasok. Magyarországon a XVI. századi készítményeik ismeretlenek, a legkorábbi évszámmal ellátott habán korsó 1599-ből való, s egy berlini múzeum őrzi.[dclxii] A hazai közgyűjteményekben lévő habán fajanszok között a legkorábbi 1606-os évszámmal jelölt.[dclxiii] *Azt gondolom, hogy a magyarországi fajansz-, kőedény- és porcelán-manufaktúrákban, illetve gyárakban használt edényjegyek habán remineszcenciákat őriznek.* A habán ónmázas fajansz-edényeken csaknem mindig szerepelnek a készítés évszáma és a megrendelő nevé-

nek a kezdőbetűi. Ők használják az első mesterjegyeket és mesterneveket a XVIII. század első felétől. A legkorábbi 1738-ból való.[dclxiv]

A megrendelők nevének a monogramját feltüntették a XVII. században Kosolna (Pozsony megye) fajanszgyártói 1663-ban. S 1663., más esetben H.W. kezdőbetűk és 1679-es évszám feltüntetésével, vagy Ószombat (Szobotist) habán edényesei 1650-ben készült Z.H. betűmonogramos edényein.[dclxv]

Magyarországon elsőként Holicson létesült a finomkerámia-iparban fajansz-edény-gyártó manufaktúra. Itt Lotharingiai Ferenc – Mária Terézia királynő férje – 1743-ban nem véletlenül állított fel fajanszgyártó fabrikát a holicsi kastélyban. A településen már több évtizede laktak a fehér-, ónmázas fajanszedényt készítő anabaptista habánok. A fabrikában 1786-tól már fokozatosan átálltak a kőedénygyártásra, majd 1806-tól a keménycserép áruk mellett, mintegy ezek kiegészítéseként gyártottak kis számban porcelán termékeket is.[dclxvi]

A holicsi gyár jegye mindenkor a *H* betű fekete, viola, zöld, kék színben. Hozzájuk egy másik betű kapcsolódik. A holicsi gyár fenékjegyeinek a kérdése régi vita tárgya a hazai kerámiaiparban. Radisics Jenő azt feltételezte, hogy a H-betű a település neve – Holics –, viszont szerinte a másik betű az edényfestő jegye.[dclxvii] Mások viszont úgy vélték, hogy a gyártóhely nevét – Holics – megjelenítő H-betűhöz kapcsolt betűk a megrendelő (egy-egy uradalom, kastély) kezdőbetűjét kapcsolták.[dclxviii] Valószínű, azoknak van igazuk, akik szerint a holicsi üzem *HF* jegye németül *HOLLITSCHER FABRIK*; a *HH* = *HOLLITSCHER HERRSCHAFT* és a *HP* szlovákul *HOLIČKÉ PAŇTSVI*, azaz mindkét nyelven a császári-királyi tulajdonban lévő holicsi uradalmat jelenti.[dclxix]

Való igaz, hogy a holicsi manufaktúrának 1743–1827 között gyártott és fennmaradt termékein több száz fenékjegye ismert. Ez a manufaktúra volt az első, amely a fenékjegyek között feltüntette a település nevét, a XVIII. század végén és a XIX. század elején HOLLITSCH formában.[dclxx] A holicsi gyár – a *HOLLITSCH* benyomott, kurzív betűkkel írt településnevet már nemcsak a fajansz, hanem a kőedény- és porcelánáruin tüntette fel.[dclxxi]

A Holicson alakult fajanszkészítő manufaktúra, amely a Habsburg-monarchia legkorábbi és mindvégig legjelentősebb fajanszüzeme volt. Hatására a történelmi Magyarország területén és az osztrák örökös tartományokban több fajanszgyár létesült, többnyire az onnan elvándorló szakmunkások révén.

A holicsi edénygyártó fabrika 1750–1780 közti fénykorában keletkeztek Északnyugat-Magyarországon más fehér- és ónmázas fajanszgyártó telepek – a Pozsony megyei Kosolnán (Kesseldorf), ahol habán korsósok dolgoztak. E manufaktúra termékein a fenékjegy a K-betű, s a település nevét rejti. Habán telepek közé sorolható Bélaháza (Boleráz) szintén Pozsony megyei település. Ennek habán edényesei fenékjegyként kiírták a falu nevének kezdőbetűjét *B* vagy a teljes nevét *BOLERAS* formában. Példáinkat sorolhatnánk: Pongyelok, Stomfa, Dejte habán telepekkel, ahol minden esetben a településnevének kezdőbetűje P = Pongyelok; ST = Stomfa, D = Dejte – az alkalmazott fenékjegy.

A holicsi fajansz, majd kőedény- és porcelángyárnak rendkívüli hatása volt a magyarországi fajansz- és kőedény-manufaktúrákra. Így az 1802-ben alapított pá-

pai kőedénygyár létesítői – Schneller Ferenc, Postbichal János – egykoron Holicson voltak mintázók.[dclxxii] Ide tartozik, hogy a pápai gyár fenékjegyén a város neve szerepelt. A kőedénygyártást Budán meghonosító Kuny Domokos is dolgozott Holicson, készítményei technikai szempontból versenyeznek a holicsi gyártmányokkal, s ugyanakkor Kuny is a holicsi gyárat vette alapul a jelzésben. Majolikaedényeinek OF jelzése az O[FNER] F[ABRIK] rövidítése, a H[OLLITSCHER] F[ABRIK] mintájára készült.[dclxxiii]

További habán átvétel, illetve hatás, hogy a fajanszgyáraknál a település nevének a kezdőbetűjét a mázba festették a fajanszárukon, vagy a holicsi gyár példájára a kőedényárukon már masszába nyomták. Ezt tette Kuny Domokos is, amikor *W. KUNY IN OFEN* feliratú ovális keretben megjelölte a gyártmányát s a *W* a *Wedgwood*-árut jelölte.

Egy 1773-as híradás szerint a gr. Forgách János alapította gácsi fajanszgyár Pongyelokból szerezte be készítményeihez a szükséges nyersanyagot. A két üzem kapcsolata révén további habán szakmunkások is áttelepülhettek. A gácsi manufaktúra nemcsak 1786-ban, de még 1809-ben is fennállt.

Hozzájárul a kerámiaiparunkban a habán hatások széleskörű elterjedéséhez, hogy korszakunkban az iparágban keletkezett manufaktúrák szakemberhiánnyal küzdöttek, s állandó jellemzőjük a szakmunkások üzemek közti vándorlása. Elősegítette a habánok elvándorlását 1760 után, hogy Mária Terézia az erőszakos katolizálása következtében a korábbi közösségek tagjai szétszóródtak. Talán ezért nem véletlen, hogy azokban az országrészekben (Felvidék, Dunántúl, Erdély) létesültek a fajansz-, kőedény- és porcelángyártó telepek, ahol a habán közösségek több évtizedig jelen voltak. A habánok jelenléte az iparágában a XIX. század derekáig követhető, vagyis addig, amikor megkezdődött a korábbi manufaktúra jellegű kerámiaüzemeink gyáripari fejlődése.

Az előbbiek alapján leszűrhető egyértelműen, hogy a habán keramikusok honosították meg a hazai finomkerámia-iparban a XVIII. század derekától a gyártóhely nevének, ill. kezdőbetűjének a feltüntetését a fenékjegyek közt, amelyet földrajzi árujelzőként értelmezhetünk. A földrajzi árujelző használatának és elterjedésének az alapvető oka a verseny lehetett, mert a piacon egymás mellett árulták a hazai és külföldi készítésű kerámia használati edényeket. Az áruk megkülönböztetésének legegyszerűbb módja volt a terméket készítő vállalat (műhely, manufaktúra, gyár) telephelye földrajzi nevének a feltüntetése.

Tulajdonosok, bérlők nevei a fenékjegyeken

Általános gyakorlat, hogy a fenékjegyeken feltüntetik a tulajdonosok vagy bérlők neveit. Pl. a D.S. ROZSNYÓN feliratú edénybélyegzőn Dubravszky Sándor rozsnyói kőedénygyáros nevét rövidítették, BUTYKAY MISKOLCON edényjegy szintén tulajdonost jelöl, a FÖLDVÁRY APÁTFALVÁN bélyegző pedig a manufaktúrát bérlő Földváry testvérek kilétére utal. Városlőd korai, 1840–1850 közti termékén a koronával díszes pajzsban ZD. monogram ZICHY DOMOKOS veszprémi püspök nevét rejti, aki az üzemet felállította.

Az 1801-ben alapított kassai keménycserépgyár edényjegye KASCHAU feliratán kívül egy hatszögletű prizmában az üzemet alapító 6 kassai polgár nevének a kezdőbetűje olvasható.[dclxxiv]

Több esetben arra is találunk példát, hogy a fenékjegyeken feltüntették az üzem kiváltságos státusát jelölő kétfejű sast. Az egyszerű gyárengedéllyel ellátott üzem (*Befugte Fabrik*) kisebb méretű és 50 000 frt. évi forgalmat el nem érő műhely volt, amely kedvezőbb helyzetben volt a céhes mesternél, mert ha nem is mindenféle, de szakmájába tartozó munkaerőt tetszés szerinti számban foglalkoztathatott. Az ilyen kiváltságos üzem kapujára kiakaszthatta a császári kétfejű sasos címert, a pecsétjén a címert használhatta és feltüntethette a *Befugte* vagy *Landesbefugte* címet is cégérén és pecsétjén. Ez utóbbi esetben a *Landesfabrikprivilégium* elnyerése esetén az üzem működéséhez szükséges iparos mestert és legényt korlátlanul alkalmazhatott, joga volt tanulókat felfogadni, a szakmára kitanítani. Az üzemek dolgozói mentesültek a katonaállítási kötelezettség alól. Gyakran bizonyos adókedvezményeket élveztek, joguk volt termékeiket nagyban és kicsinyben eladni, a különböző tartományok székhelyein lerakatot állíthattak stb.[dclxxv] Ilyen kétfejű sasos címer található a kassai, az iglói, a brassói és a miskolci kőedénygyárak fenékbélyegzőin.

A magyarországi finomkerámia-iparban az edényjegyek használata a manufaktúra és gyáripari korszakban egyaránt általános volt. Ennél sokkal ritkább a *mesterjegyek* használata. Több száz apátfalvi kőedény áttekintése során mindössze 4 esetben találkoztam mesterjegyes edénnyel. Mindegyik esetben a festők nevét, vagy nevük kezdőbetűit találtuk meg a kerámiákon. Egy korsón, amely a fenékjegyének a felirata: *"FÖLDVÁRY APÁTALVÁN 1864. NAGY.* Az anyakönyvekből vett kiegészítő adattal megállapítható, hogy Nagy Antal dési származású edényfestő mesterjegyét őrizte meg.[dclxxvi] Egy másik kézi festésű cukortartón lelt D.I. monogram Dubravszky Irma edényfestő munkáját igazolja. A miskolci múzeumban őriznek egy Dubravszky Sándor bérlete idején készült pereckulacsot, mely FISCHER edényfestő nevével jelzett.[dclxxvii] Szintén a miskolci gyűjteményben maradt fenn egy korsó CSUHÁNY János edényfestő munkájaként.[dclxxviii]

Ritkábban, de más gyáraknál is találkozhatunk a fenékjegyek között *mesterjegyekkel.* Bakonybélben készült kőedényen *N.I. Dresselt felirat*[dclxxix]*,* minden valószínűség szerint, a formaöntő munkás nevét rejti. Viszonylag gyakori a herendi porcelánokon is a mesterjegyek (betűmonogramok) használata a XIX. században.[dclxxx] Végső soron, ha ismerjük egy-egy gyár szakmunkásainak (korongozó, festő, égető) a névsorát, akkor az egyedi megrendelésre készült monogramos, ún. mesterjegyes tárgyak készítői is kideríthetők.

Ide tartozik, hogy egy-egy üzemben egy adott időben hány darab fenékbélyegzőt használtak. Az apátfalvi gyár 1920-as leltárában 44 db fenékbélyegzőt vettek száma. A fémből készült fenékbélyegzőkből sok kellett, mert a különböző típusú tárgyakhoz (virágcserép alátéttől a tányérokon át a lavórokig) más-más méretűt használtak.[dclxxxi]

A hazai finomkerámia-iparban alkalmazott fenékbélyegzők szöveges felirata közt találhatunk arab és római számokat.

Az apátfalvi edényjegyeken tapasztalható, hogy a feliratokon kívül a település neve, vagy a bérlő neve alatt és felett különböző, többnyire arab, ritkábban római számjegyeket is találunk. A hazai kőedényeken lévő benyomott számok kérdésével nem foglalkoztak tudomásom szerint. *Az edényjegyek mellett található számok rendszeres használatának az volt az értelme, hogy a speciális munkákat (korongozás, festés, égetés) végző munkások a fizetésüket csak a hibátlan késztermék számbavétele után kaphatták meg. Feltételezésem szerint ezeket a számokat a minőségellenőrzés végett használták azzal összefüggésben, hogy a korszak kőedénygyáraiban általában teljesítmény alapján fizették a munkásokat.* Ha ez igaz, akkor a számokat talán a korongozók vagy a festők, esetleg az égetők megkülönböztetésére használták. Másképpen a számok az e típusú munkákat végző gyári szakmunkások ún. *azonosító számai* voltak.

Az edényeken a fenékbélyegek mellett szereplő számok előfordulása, ha nagy számú tárgyegyüttest áttekintünk, úgy tűnik, teljes egészében nélkülöz mindenfajta rendszert. Találhatunk olyan tárgyat, ahol nincs szám, más esetben a gyártmányokon egyetlen arab szám szerepel (pl. a Földváry korszak edényein). Ismét más készítményeket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az edényjegy alatt és felett is számokat fedezhetünk fel.

Ha a gyártás technikáját felidézzük, tudjuk, hogy a késztermékre alapvető hatást az öntő vagy préselő és a korongozó gyakorol, aki megadja a leendő piacképes áru formáját. A korongozó szakmai tudása, teljesítőképessége mindenkor eldönthette a fabrika termékeinek a minőségét. Mellettük az 1850-es évektől egyre inkább az üzemben alkalmazott festők mesterségbeli tudása a készítendő áruféleség esztétikumát határozta meg. Főként a XIX. század második felétől, amikor a kőedények egyre nagyobb hányada díszedényként került eladásra. Mellettük természetesen nem lehet elhanyagolni a gyári égetők munkáját, akik, ha rosszul végezték a dolgukat, akkor a még oly egyedi formájú, s színvonalasan megfestett edényből is selejtet készíthettek a gyártás utolsó fázisában.

A kőedény díszítése vagy kézi festéssel történt, amely biztos technikai tudást és kiváló kézügyességet kívánt, vagy pedig matricával, azaz sablon segítségével festették az edényeket. A festő munkája alapvetően meghatározta az így készült tárgyak esztétikumát, ezért becsülték a tulajdonosok a jó kezű, igen gyakran nőkből álló festőszakmunkásokat.

A keménycserépgyártás során a technológiai sorban egymást követte a korongolás, sajtolás, vagy öntés után az edény szárítása, festése és kiégetése. A reformkorban Apátfalván a tárgyakat máz alatt festették kobalt festékkel. 1866 után a Dubravszky-féle bérlet idején kifejlődött helyben a máz alatti díszítés egy másik formája, amikor az egyszer 1100-1300 °C-on kiégetett ún. *bisquit*-edény erősen szívó hatású felületére vízben oldott fémoxidos festékkel szabad kézzel, minta nélkül ráfestették a színes dekorációt, majd utána vízben oldott üvegszerű mázzal bevonták az edény felületét, amelyet ismételten kiégettek, de már alacsonyabb, kb. 1000-1200 °C-on.[dclxxxii]

A fentiek ismeretében, véleményem szerint, az edényeken szereplő számok, ha csak egy szám volt a korongozót, ha pedig két különböző szám fordult elő, akkor

ebből az egyik (talán a felső szám) a korongozóra, míg a másik (talán az alsó szám) a festő személyére vonatkozott.

Ennek az állításnak a fennmaradt termékek a kézzel fogható bizonyítékai.[dclxxxiii] A tárgyakról megállapítható, hogy a felső arab szám erőteljes bemélyedésű, amelyet a korongozó hagyott. Az első égetés után következett a festés, s a festő arab száma már a mázzal bevont edényre került, s ezért néha teljesen elmosódottá vált ez a szám a második égetés után. Más apró részletek is utalnak a nem egyidejű számozásra. Találni olyan edényeket, ahol a korongozó száma és az edényjegy alatt nem álló, hanem utólag fekve, benyomott formában került a tárgyra.

Végül, ha a fenti módon kerültek a számok a korongozó és a festő jeleként a termékre, akkor az ő munkájukat minősíteni lehetett. Viszont az égető jelét a tárgyon már nem kellett külön jelezni, mert ha a jól formázott, szépen festett tárgyakat kiégette, akkor az égető teljesítménye és munkájának a minősége mindenkor mérhető volt. Azon kívül a korabeli keménycserép- és porcelángyárak gyakorlata szerint a gyárvezetés személyesen ellenőrizte a kiégetett áruk minőségét, amikor azokat a kemencéből kiszedték.

Bár rendkívül kézenfekvőnek tűnik az apátfalvi edényeknél a fenékjegyek és számok, valamint a mesterjegyek fentebb ismertetett használata, mégis érdemes összevetni a korabeli magyarországi gyárak edényjegyeinek a gyakorlatával.

Ha áttanulmányozzuk Katona Imre: *A magyar kerámia és porcelán* című könyvének a fenékjegyeit,[dclxxxiv] a következőt tapasztaljuk.

Arra is találunk példát, hogy a település neve mellett a fenékjegyen feltüntették a tárgyakon a készítés évét (pl.: Miskolc 1839; Körmötz 1884. A regéci gyár termékein például évtizedeken keresztül beleütötték a gyártás évét.

Ezen kívül az edényjegyeken feltűnnek más típusú számok (pl.: Pápa 30; Görgény 1; Batiz 4.), valamennyi a település neve alatt. Más esetekben: Miskolcz 4; Igló 5; Rozsnyón 3. feliratoknál a számokat a település neve fölé nyomták.

A korszak kőedénygyárainál nem ismeretlen az olyan fenékbélyegző sem, ahol a római szám van felül (pl.: VI. Miskolc felirata van a Buttykay-féle üzemnek, míg Kós Miksa 1884–1894 közt fennálló miskolci gyárában felül arab szám, alul római szám (20 Miskolcz I.) jelzés szerepel. Egészen feltűnő, hogy ezeknél sokkal magasabb számokat találunk az 1880-as években a pécsi Zsolnay Vilmos porcelángyárának a fenékjegyein (Z.W. Pécs 220; ZV. Pécs 462.) vagy Fischer Emil pesti gyárából kikerült termékeken (F.E. 582.) a XX. század elején.

Miután tudjuk, hogy ezek az iparág legnagyobb létszámú gyárai voltak, jóval több munkást alkalmaztak. Ez viszont még inkább megerősít bennünket abban, hogy a kerámiaiparban dolgozóknak volt gyári azonosító száma. 1881-ben az ipartörvény kötelezte a gyárosokat, hogy kötelezően vezessék a munkástörzskönyveket, sőt a kereskedelemügyi miniszter időről időre ellenőrizte ennek pontos végrehajtását. Úgy tűnik, hogy a korszak legnagyobb finomkerámia-ipari gyárainál (Pécs, Herend) a gyári fenékbélyegen a magas számok a munkástörzskönyvekben feltüntetett azonosító számok lehetettek.

Ezt az állításunkat megerősíti a következő adat. 1821-ben a Szepes megyei Hermányban felállított kőedénygyárban az adásvételi szerződéshez mellékelt leltárban 3 db *"HERMÁN"* feliratú rézpecsételőt és 14 db sárgaréz pecsételőt vettek számba. A számpecsételők a munkások azonosítását szolgálta, ui. 1818-tól a számadáskönyvek 14 szakmunkást említenek.[dclxxxv]

Végül is idetartozik és szólnunk kell a fenékbélyegzők, edényjegyek *védjegy* jellegéről.[dclxxxvi] A magyarországi kőedénygyáraink termékei között minőségi viszonylatban csekély volt a különbség, a díszítést, a termékek külső megjelenítési formáját is erősen korlátozta az anyagösszetétel. Ennek ellenére voltak különbségek az egyes gyárak termékei közt, nem csupán az anyagösszetétel, hanem a művészi megformálás területén is. Ez a különbség szükségszerűen elvezetett az árumegjelölés sajátos formájához, amelyet éppen az edényjegyek rendszeres használata bizonyít.

Az edényjegyek szerepeltetését a vásárlói érdek is megkövetelte, mert ez volt az a garancia, hogy a már megkedvelt, külső megjelenésében is elkülönülő termékek ne legyenek összetéveszthetők. A gyártó érdeke azt diktálta, hogy a tisztességtelen versenyt kiküszöböljék a gyári jegyek használatával.

Magyarországon 1869. január 21-én jelent meg az első olyan rendelet, amely a márkavédelmet biztosította. Ez a rendelet előírta egy ún. *"központi védjegylajstrom"* vezetését. 1875-től 1944-ig közel hét évtizeden kiadták egy *Központi Értesítő* formájában a lajstromozott márkajegyeket. Ezek közt mindössze a herendi porcelángyár, illetve a pécsi Zsolnay gyárnak a lajstromozott védjegye jelent meg.[dclxxxvii]

Sajnos a kőedénygyáraink nem éltek ezzel a lehetőséggel, s nem vetették hivatalos jegyzékbe az általuk használt edényjegyeket. *Így ma csak aprólékos munkával lehet a fennmaradt és a különböző gyűjteményben őrzött tárgyak alapján összeállítani egy-egy keménycserépgyár fenékbélyegeinek az együttesét.*

A magyarországi finomkerámia-iparban előforduló fenékjegyek, mesterjegyek és gyári védjegyek használatának, s e tanulmányban összefoglalt gyakorlatának vizuális bizonyítékait 4 táblázatos képben, a közlemény végén találja a Tisztelt Olvasó.

Érdemes még egy körülményről szólni. P. Brestyánszky Ilona összegyűjtötte az európai edénygyártó fabrikák és gyárak fenékjegyeit.[dclxxxviii] Az összesen 3465 fenékjegyet tartalmazó gyűjteményben egymás mellett megtalálhatók magyar és külföldi gyárak jelei, s az edényjegyek tartalmilag és formailag hasonló vonásokat mutatnak. Mivel magyarázható a fenékjegyek tartalmi és formai hasonlósága? Szerintem ennek két oka lehet. Az egyik: a habánok finomkerámia-ipari tevékenysége Európa számos országában kinyomozható, főként az iparág élvonalát képviselő francia, német, osztrák, cseh fajansz, keménycserép és porcelán gyártására gyakorolt hatásukkal. A másik oka: a finomkerámia-iparban a XVII–XIX. században tapasztalható a szakképzett munkaerő kontinentális méretekben zajló vándorlása lehet.

IRODALOM

P. BRESTYÁNSZKY Ilona
1976 Ismerjük meg a kerámiát.
CSIFFÁRY Gergely
1997 A bélapátfalvi keménycserép. Eger. Studia Agriensia 18. (szerk.): Petercsák Tivadar.
KALESNÝ, František
1981 Habáni na Slovensku Tatran.
KATONA Imre
1978 A magyar kerámia és porcelán. Bp.
MÉREI Gyula
1951 Magyar iparfejlődés (1790–1848). Bp.
MOLNÁR László
1967 Az apátfalvi keménycserépgyár a XIX. század utolsó harmadában. (Kb. 1867–1894 között). = Egri Múzeum Évkönyve V. Eger, 241–261. (szerk.): Bakó Ferenc.
Művészeti Lexikon
1981 Fő(szerk.): Zádor Anna–Genthon István. Bp.
Művészettörténeti ABC
1961 Szerk.: Molnár Albert–Németh Lajos–Voit Pál. Bp.
SCHACK Béla (szerk.)
1931 Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona. IV. Bp.
WARTA Vince
1905 Az anyagművesség. = Ráth György (szerk.): Iparművészet könyve. Bp. 507–628.

JEGYZETEK

[dclxi] A habánok Zwingli tanaival elégedetlen ún. *újrakeresztelkedő*, hazánkban *újkeresztények*-nek nevezett anabaptista felekezete Svájcban, Zürich kantonban keletkezett. Magyarországon hívták őket a Dunántúlon *"kalugyer"*-eknek is, s miután ház- és munkaközösségen alapuló szervezetbe tömörültek, s mivel házaikat nagyobb udvar körül összefüggően építették, ezért a német *Haushaben* = házközösség szóból gyökeresztethető *habán* elnevezésük is meggyökeresedett. A habán elnevezés csak XVIII. századi eredetű. A szekta tagjai Európa különböző országainak fiaiból, leányaiból verődtek össze. Nagyobb részük Svájcból, Németalföldről menekült a német parasztháború bukása, valamint a münsteri katasztrófa után az üldöztetések és megtorlások elől. Útjuk először Itáliába vezetett, itt azonban csak rövid ideig tartózkodhattak, mert az inkvizíció üldöztetései menekülésre kényszereítették őket. Az Észak-Itáliából berajzó anabaptisták leginkább Ausztria déli és délkeleti tartományaiba: Krajnába, Karintiába és Tirolba, majd a magyar határ felé vándoroltak. Linz és környéke volt az első, ideiglenes állomásuk. Végül 1525-ben Ausztrián keresztül a morvaországi Nikolsburgba vándoroltak, s mivel I. Ferdinánd innen is kitiltotta őket, tovább vándoroltak Magyarország északnyugati részébe. 1527-ben már Mosonban találjuk őket. Ez a német ajkú, kevert nemzetiségű zárt

szekta nagyobb települései – Pozsonyban és környékén – az itteni falvakban és mezővárosokban fedezhetők fel. Így Nagylévárdon, Kosolnán, Ószombaton (Szobotist), Nagyszombaton, Holicson, Bazinban, Szentgyörgyön, Jókőn és Modorban. Innen szóródtak szét Liptó, Túróc, Trencsén, Szepes, Zemplén megyék területén. A habánok legfőbb pártfogói a magyar főúri családok, pl. Nyáry, Révay, Illésházy, Nádasdy, Batthyány, Erdődy család. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem különösen kedvelte őket, ezért 1621-ben egy nagyobb csoportjukat Alvincra telepítette szabad iparűzést és adómentességet adományozva nekik. Erdélyben és Észak-Magyarországon is, ahová I. Rákóczi György telepítette őket 1645-ben sárospataki udvarába, katolizálásukig békében fejlődhettek. Mária Terézia erőszakkal katolizálta őket az 1760-as években. – P. BRESTYÁNSZKY Ilona, 1976. 126-127.; Művészeti Lexikon, 1981. II. 324-325.

dclxii Művészeti Lexikon, 1981. II. 325.

dclxiii Művészettörténeti ABC, 1961. 165.

dclxiv Művészeti Lexikon, 1981. II. 324.

dclxv KALESNÝ, František., 1981. 195-196.

dclxvi KATONA Imre, 1978. 196-197.

dclxvii A festők ugyanis a holicsi gyárban darabszámra dolgoztak, s ezért minden egyes festő az általa elkészített tárgyat külön-külön betűvel, talán nevének kezdőbetűjével jelezte. – WARTA Vince, 1905. 599.

dclxviii KATONA Imre, 1978. 68.

dclxix P. BRESTYÁNSZKY Ilona, 1976. 131.

dclxx KATONA Imre, 1978. 245.

dclxxi KATONA Imre, 1978. 94.

dclxxii KATONA Imre, 1978. 104.

dclxxiii KATONA Imre 1978. 79.

dclxxiv Ezek a következők: WIRKNER István, FEDÁK János, HENSZELMANN Imre, MOLL József, RUMY Péter, PIVIROTTI Oszwald.

dclxxv MÉREI Gyula, 1952. 17.

dclxxvi CSIFFÁRY Gergely, 1997. 62.

dclxxvii CSIFFÁRY Gergely, 1997. 73-74.

dclxxviii CSIFFÁRY Gergely, 1997. 74.

dclxxix KATONA Imre, 1978. 122.

dclxxx KATONA Imre, 1978. 216.

dclxxxi CSIFFÁRY Gergely, 1997. 40-41.

dclxxxii MOLNÁR László, 1967. 252.

dclxxxiii Általában – a Földváry korszakban – még csak egyetlen számot használtak, amely a korongozó gyárbeli azonosító száma. A Dubravszky korszak termékein már előfordul egy római szám mellett (általában felül) egy másik arab számmal írt beütés nyoma. Például: V. APÁTFALVA 2 változatban. A felső római *V.* a korongozó azonosító száma, az alsó *2.* a festőé lehetett. Állításunk alátámasztására megjegyzem, hogy a kettős (római és arab számjegyek) megtalálhatók az ún. *bisquit* edényeken is (pl. Nagy Zsigmond és fia korában).

dclxxxiv KATONA Imre, 1978. 244–260. lapokon közli a hazai porcelán- és kőedénygyárak edényjelzéseit.

dclxxxv KATONA Imre, 1978. 128-129. – Katona Imre álláspontja szerint, véleményem szerint tévesen – a számmal ellátott rézpecsételőket az edényfajták jelölésére használták.

[dclxxxvi] A *védjegy* (németül *Schutzmarke*) olyan jelvény, amely a kereskedelmi forgalomba szánt készítményeknek és áruknak más hasonló gyártmányoktól és áruktól való megkülönböztetésére szolgál. A védjegyet a lajstromba való bejegyzés végett a kapitalista korszakban a kereskedelmi és iparkamarák területi központjánál kellett bejelenteni. – SCHACK Béla, 1931. 333-334.

[dclxxxvii] KATONA Imre, 1978. 18.

[dclxxxviii] P. BRESTYÁNSZKY Ilona, 1976. 295-394.

1. kép A magyarországi edénygyártó manufaktúra fenékjegyei

2. kép A magyarországi edénygyártó manufaktúrák fenékjegyei

3. kép A magyarországi edénygyártó manufaktúrák fenékjegyei

4. kép A magyarországi edénygyártó manufaktúrák fenékjegyei

5. kép Habánok egy 1588-as metszeten

Balogh Elvira

IPAROSTANONCOKTATÁS PÁPÁN

I. Iparosnevelés, Iparoktatás 1884 előtt

Az ó- és középkorban minden ipari munka egyéni tapasztalatokon alapult. Bizonyos ügyességet a mester hagyományképpen adott át tanítványának. Az ismereteknek ily módon történő növelése csak rendkívül lassan haladhatott. A középkori közszükséglet és korszellem még nem kívánta meg, hogy az egyébként is hiányos iskolázást gyakorlati ismeretekre is kiterjesszék.[dclxxxix]

Az inasok nevelését hosszú időn át a *céhek* látták el. Magyarországon az első céhek a XV. század második felében jöttek létre. A céhek az adott településen ugyanazon ipart űző, mesterjogot nyert kézművesek munka és érdekvédelmi szervezetei voltak. Feladatuk volt az ipari képesítés elbírálása, az iparűzésre vonatkozó jogosítvány megadása, az inasok segődtetése, szabadítása.[dcxc]

A céhlevelek aprólékosan szabályozták az inasok és legények életét és munkafeltételeit. Tanúk előtt inasszerződést kellett kötnie annak, aki kézműves akart lenni. A szabályok szerint az inas általában a mestere házába költözött, hogy a szakmán túl a helyesnek tartott életvitelt is elsajátíthassa. Tanulóidejük általában 3–5 év volt. Ennek elteltével, ha kellő szakmai ismerettel rendelkeztek, felszabadították és legénnyé avatták. Az avatás után, általában még 2–5 évig vándorolnia kellett, hogy más városok, országok mestereinél tovább képezhesse magát. Ezután kerülhetett sor a mesterremek elkészítésére és a mesterré avatásra.[dcxci] A XVI. és XVII. században mindinkább felismerték a reális tudományok jelentőségét. *Apáczai Csere János* volt az első, aki a szakoktatás és továbbképzés fontosságát felismerte, s az elméleti szabályok helyett a szemléltetést és az ismereteknek a gyakorlati alkalmazását sürgette.

A magyar iparoktatás a népoktatás állami szervezésével egyidőben indult meg. Mária Terézia „*Ratio Educationis*" c. rendelete alapozta meg a gyakorlati irányú iskolai nevelést. Az ekkor szervezett rajziskolák egészen a XIX. század közepéig fennállottak. Sokáig ezek voltak a hazai iparosképzés egyedüli intézményei. A *vasárnapi rajziskolák* látogatását II. József 1783. évi rendelete tette kötelezővé az inasok számára.

A Helytartótanács 1795-ben szigorú intézkedéseket léptetett életbe. Elrendelte, hogy másképpen inas senki nem lehet, csak ha iskolai bizonyítvánnyal tanúsítja, hogy a rajziskolát és a IV. elemi osztályt egy éven át látogatta. Ennek hiányában nem volt segéddé avatható. Az olyan tanoncokat, akik sem írni, sem olvasni nem tudtak, a vasárnapi ismétlőiskolába kellett küldeni. A rendelet a céhek mestereit is kötelezte a rendelkezések betartására.

Az első magyar ipartörvény, a 1840. évi XVII. tc. a gyárakban dolgozó tanoncok szociális védelméről gondoskodott, de az oktatásról még semmiféle intézkedést nem tartalmazott.

Az Országgyűlés által kiküldött tanulmányi bizottságnak 1842-ben készült el a vasárnapi ismétlőiskolákról szóló újabb tervezete, mely a rendszeres iskoláztatást kívánta biztosítani. A javaslat alapján a helytartótanács 1846-ban olyan rendeletet hozott, amely a városokban és nagyobb községekben tette kötelezővé a vasárnapi tanoda létesítését a 12. évüket betöltött ifjak számára. A tanítás reggel 9 órától 12 óráig tartott. Tantárgyak voltak: vallás- és erkölcstan, szentírás, anyanyelvi írás és olvasás, a számvetés fő szabályai, a természetrajz és természettan elemei.

A kormány 1850-ben hozott intézkedése szerint az inasok kötelesek voltak hetenként négy órában iskolába járni. Két órát rajzolásra, kettőt pedig általános elméleti tárgyak oktatására kellett fordítani. A rendelet egyesítette a rajziskolák és a vasárnapi iskolák kétfelé ágazó nevelő munkáját. 1854-ben kiadták a vasárnapi vagy ismétlőiskolák szervezeti szabályzatát is. Az ismétlőiskola III. osztályában már a rajz és könyvviteltan tanítását is előírták.

Az 1859-ben kiadott ipari rendtartás 1872-ig szabályozta az iparűzést hazánkban. Kötelezte a mestereket többek között arra, hogy az inasok művelésére gondoljanak. A kiegyezés utáni 20–30 év a tulajdonképpeni tanonciskolák megszervezésének, a rendszeres tanoncoktatás megindításának időszaka volt. E korszak tanonciskoláinak csak az a szerep jutott, hogy a tanulók hiányos elemi iskolai képzését pótolják. Ipari szakismeretekről, rajzoktatásról alig lehet beszélni.

Az 1872. évi VIII. tc. már külön tanonciskolák létesítéséről, illetve a tankötelezettségnek a tanonciskolákban való lerovásáról rendelkezett. Országszerte megindult az iskolák szervezése. Miután a törvény nem intézkedett a felállítási és fenntartási kötelezettségről, a községek és városok a költségek miatt vonakodtak a tanonciskolákat felállítani.

Az első országos tanonciskolai szervezeti szabályzat 1877-ben jelent meg. Kimondta a kötelező iskolalátogatást minden tanoncra nézve. Az 1882. évi újabb szakoktatási szervezeti szabályzat rendszeresebbé tette a rajzoktatást és ipari szakmák szerint részletesen megállapította a tananyagot.

A tanoncoktatás történetének legnagyobb jelentőségű eseménye volt a 1884. évi XVII. tc. megalkotása. „*A törvénynek a tanoncok iskolakötelezettségét szabályozó része, illetőleg az iskolák felállítását elrendelő kötelező intézkedése csak néhány rövid pontból áll. De mindaz, ami ezekben a pontokban benne van, nagyszabású és magvas.*”[dcxcii] „*Nemzetnevelő hatását és emberbaráti jelentőségét tekintve, a kötelező tanoncoktatás bevezetése a népoktatási törvény mellé sorakozik, végrehajtás tekintetében pedig, túlzás nélkül mondható, viszonyaink között csaknem páratlanul áll.*”[dcxciii]

Az 1884. évi ipartörvénynek a tanoncoktatás szempontjából nem az volt a legnagyobb jelentőségű intézkedése, hogy a tanoncok kötelező iskolába járását törvényes erővel elrendelte, hanem abban jelentett nagy haladást, hogy *az iskolák szervezésének kötelezettségét kimondotta a városokra és községekre nézve, és egyidejűleg gondoskodott az iskolák fenntartási költségeinek előteremtéséről is.* A fenntartás költségeire előirányozhatóak voltak:

a.) a törvény alapján befolyó díjak és pénzbüntetések

b.) a község egyéb jövedelmei

c.) ha ezek a források elégtelenek, a fizetendő egyenesadó két százaléka erejéig engedélyezhető tanonciskolai pótadó

d.) államsegély

A törvény megjelenését követő 3–4 év elteltével valamennyi vidéki városban megszervezték az általános irányú tanonciskolákat.

Különleges rendeltetésű tanonciskolák is alakultak. 1903-ban megszervezték a süketnéma tanulók állami iparostanonc iskoláját. Az I. világháború idején nyílt meg a Nyomorék Gyermekek Országos Otthonával kapcsolatos különleges tantervű iskola a fővárosban. A vak tanulók számára Budapesten, Szombathelyen, Szegeden nyíltak iskolák.[dcxciv]

A pápai iparoktatás kezdetei

Pápa városa a kiegyezés előtt a megye második ipari centruma volt. A csapó, a szabó, a molnár, csizmadia és mészáros céhek már a XVII. századtól ismeretesek. A kézművesek száma 1828-ban már 481 volt.[dcxcv]

A kiegyezés után a fejlett kézműipar látványosan visszaesett. A városban 1867-ben 600 önálló iparos és kereskedő élt és dolgozott. Tíz évvel később számuk 500-ra csökkent. Az 1872. évi VIII. tc. megszüntette a céheket, s ezáltal felbomlottak az inasok nevelésének bevált keretei is. A tc. ugyanakkor szorgalmazta az iparegyesületek, testületek megalakítását. A mintegy 500 pápai kisiparos 1886-ban megalakította az ipartestületet.[dcxcvi]

Az 1890. évi népszámláláskor a város lakossága 14261 fő volt. Az iparban és kereskedelemben dolgozott 2994 fő, a lakosság mintegy 20%-a. Önálló iparos 840, segéd és tanonc 1053 volt.[dcxcvii]

A gazdasági fellendülés a század végén következett be. Az 1900-as évek elején több ipari üzem létesült: villamosmű, vízmű, dohánygyár, textilgyár. Ekkor a város népességének 54%-a élt az iparból.

Pápa iskolái is jelentősen hozzájárultak a város felemelkedéséhez. A reformátusok híres iskolája a század elején országos jelentőségűvé emelkedett, a pápai kollégiumot egy sorban említették a debreceni és sárospataki iskolákkal. A református kollégiumban 1861–1864. között jogi akadémia működött. A környék egyetlen tanítóképzője 1896-ban nyílt meg állami vezetéssel. A református tanítóképző és az irgalmasnővérek tanítóképzője pedig 1902-ben jött létre.

Az iskolák hatása kettős volt. Pápa egyrészt szellemi központja lett a területnek, melyet ipara révén már magához kötött, másrészt az iskolák jelentős hatással voltak a város és környéke kultúrviszonyaira is. Pápán az analfabéták száma 1910-ben a lakosság 10,4%-át tették ki. Az országos 38,3%-hoz viszonyítva ez nagyon kedvező adat.[dcxcviii]

A pápai rajziskola

Az iparosifjak nevelését és tanítását is felkarolta Pápa városa. Már 1819-ből szerepel egy Fiszter Jakab-féle rajziskolai alapítvány, amelyet 1845-ben a város,

valamint a kőműves és cserepes egyesület nagyobb összeggel gyarapított. Az alapítványhoz adománnyal járultak az 1846–1848-as években Pauer Éva, Ádám Ferenc és Tóth Antal is. A szabadságharc azonban megakadályozta a rajziskola továbbfejlődését.

Az 1870-es években néhány lelkes pápai iparos felkarolta az iparoktatás ügyét, így Varga Gábor építész 1874-ben magánrajziskolát nyithatott, a Barát utcai Vargha-féle házban. A város segélyképpen felszerelést adott. Ugyanekkor elhatározták egy rajzterem építését is, mely 1874 őszén készült el.[dcxcix]

Ebben az időben érkezett a városba a pápai születésű Zimmermann János kereskedelmi tanácsos. Az épülő rajztermet megtekintve kijelentette, hogy hajlandó viselni egy ott alkalmazandó rajztanár fizetését. Erre évi 600 forintot áldozott. Rajztanárrá Varga Gábor építészt választották meg 1875 májusában. Halála után, 1876. március és április hónapokban ideiglenesen Bezenbach Károly ácsmestert bízták meg a tanítással. A városi közgyűlés 1876 májusában Herz Dávid festőművész rajztanárt – aki a bécsi képzőművészeti akadémián végzett – választotta meg véglegesen. A rajziskolát évenként 120–160 tanuló látogatta.

A tanulók között voltak középiskolások is, akik azután művészi, rajztanári vagy mérnöki pályára léptek. Azonban főleg építőiparosok, kőművesek, ácsok látogatták az iskolát, akik novembertől márciusig az egész napot a rajziskolában töltötték. Nagy tudású rajztanáruk vezetése mellett oly szakismeretre tettek szert, hogy a pápai kőművesek és ácsok országos hírűvé váltak.[dcc]

A tanonciskola 1883–1948

Az általános tanoncoktatás – az ipartörvényt megelőzve – Pápán 1883-ban vette kezdetét. Gróf Zichy Jenő és M. Péterffy József miniszteri biztosok országos körútjuk alkalmával Pápán is buzdító beszédet mondtak a tanoncok iskoláztatása érdekében. Az iparosok nagy része ellene volt a tanoncok kötelező oktatásának, de a helybéli propagandamunkának is köszönhetően meglett az eredmény, a városi közgyűlés kimondta az iparostanonc iskola megnyitását.

1883. szeptember 1-jén nyílt meg az általános iparostanonc iskola első évfolyama. A helyi iparosság tiltakozása miatt a városi iparbizottság helyesebbnek tartotta, hogy az igazgatást ne tanügyi szakember, hanem Szelestey Lajos ügyvéd lássa el.[dcci] A közismereti tárgyak oktatására Borossay Dávid rk. gimnáziumi tanárt, Bella József és Varga József néptanítókat, a rajz oktatására pedig Herz Dávid rajztanárt választották meg. Az első években a tanoncok között alig akadt írni-olvasni tudó, ezért beiskolázásuk kimondhatatlan nehézségekbe ütközött.

Az 1883/84. tanévben három közismereti osztályban folyt a 248 tanonc oktatása négy tanerővel. Ekkor három rendes rajzcsoportot és két téli tanfolyamos rajzcsoportot szerveztek.[dccii]

A következő, 1884/85. tanévben a tanulók száma 267-re emelkedett. A közismereti osztályok és rajzcsoportok száma ugyanaz maradt.

Az 1885/86. tanévben megnyílt a harmadik osztály. A tanulók száma 302 volt. A városi közgyűlés megszavazta még egy, az előkészítő osztály megnyitását,

mely arra szolgált, hogy az első osztályba lépő tanulók sikerrel sajátíthassák el a tananyagot.

Az előkészítő osztályba 45 tanuló járt. A 302 tanuló közül 158 helybeli, 144 pedig vidéki volt.

Az első évek ismertetésénél érdemes megemlíteni a szakmák sokféleségét. A tanoncok 43 iparágat képviseltek: cipész 61, csizmadia 35, szabó 29, asztalos 14, ács 13 tanuló volt. De tanult itt egy-egy aranyműves, borbély, cukrász, kosárkötő, könyvkötő, nyomdász, pincér, szitás, szűcs, takács és üveges tanonc is.

A tanulókat ellátták olvasókönyvvel, rajz- és íróeszközökkel, melyeknek értékét szabadulásuk alkalmával fizették meg a városnak. Ilyen intézkedés az ország hasonló iskoláiban még nem volt, s ez nagyban hozzájárult a tanulmányi előrehaladáshoz. A legszegényebb tanulóknak a város a tandíjjal együtt a tanszerek megfizetését is elengedte.

Az iskola 1886 júniusában a tanoncok munkáit bemutató kiállítást rendezett, amelyen 60 tanuló 105 munkadarabbal szerepelt. A kiállított munkák között látható volt pl. csizma, szőlőprés, varróasztal, pipa, kés, öntözőkanna, hajfonat, ezüst kulcstartó, fésű. A tanulókat a munkákért jutalomban részesítették. Ugyanakkor rendezték meg a rajzkiállítást a rajziskolai tanfolyamra járó tanulók munkáiból. Sebestyén Dávid igazgató az iskola 1885/86. évi értesítőjében erről így írt: „*Érdekes volt szemlélni azon tanulók meglepő építészeti rajzait, kik az iparos és rajziskolába való beiratáskor sem írni, sem olvasni nem tudtak.*”[dcciii]

Az oktatás sikerét előmozdította az is, hogy a város elsőrangú gimnáziumának tanárai is vállalkoztak az oktatásra. Így K. Kiss József a fizika, Kiss Ernő a történelem, Vikár Kálmán a mennyiségtan tanára lett.

Az 1886/87. tanévben a tanulók száma 308-ra emelkedett. Ekkor már öt közismereti osztály működött. A kezdő és az első osztály közé még egy, az ún. haladók osztálya felállítását határozták el azon tanulók számára, akik írni, olvasni, számolni egy keveset ugyan tudtak, de az első osztályban tanítandó tárgyakat nem lettek volna képesek megérteni és elsajátítani. Az előkészítő tanfolyamon tanított tárgyak: olvasmányok, számtan és mértan.

A következő tanévekben folyamatosan emelkedett a tanulók létszáma. Az 1892/93. tanévben már 340 tanulója volt az iskolának. Az első osztályból párhuzamos osztályt kellett alakítani, de még így is több mint 50 tanuló került egy-egy első osztályba.

Az 1893/94. tanévben VKM kibocsátotta „*Az ipariskolák szervezete*” című rendeletét, mely a következőképpen írta elő a tanítási anyagot:

– Olvasás és hozzáfűzött reáloktatás	heti 1 óra
– Üzleti fogalmazás	heti 1 óra
– Ipari számvetés és könyvvitel	heti 1 óra
– Rajz	heti 1 óra
– Hittan	heti 1 óra

A részletes tantervi utasítás a tananyagot más és másképpen állapította meg a felmenő osztályokban. Ez a tantárgybeosztás a vidéki iskolákban harminc éven át változatlan maradt.[dcciv]

A tantervi utasításban foglaltak megvalósítása Pápán rendkívül nehéz volt, mert csak egy rajzterem állt rendelkezésre. Ezért a tanítás szakmák szerint váltakozva vasárnap egész nap folyt. Az elméleti órákat pedig hétköznap este tartották.

Sebestyén Dávid, aki 10 évig volt igazgató, 1895-ben búcsúzott el az iskolától. Helyére Herz Dávid rajztanárt választották meg. Herz Dávid, aki az ország sok hasonló iskoláját meglátogatta, hozzáfogott az oktatás intenzívebbé tételéhez. Mivel még mindig sok analfabéta volt az iskolában, az igazgató beadvánnyal fordult a városhoz, hogy ezen tanulók részére külön oktatási órát állítsanak be. Az órák ellátását Jilek Ferenc ref. elemi iskolai igazgatóra, a következő tanévben pedig Blau Henrik izr. elemi iskolai igazgatóra bízták.

Az 1896/97. tanévben megszervezték a ruházati csoport kezdő osztályát, melynek oktatását K. Tóth Pál rajztanfolyamot végzett gimnáziumi tanár látta el.

Az iskola 1898-ban beszerezte a legszükségesebb fizikai tanszereket. Gyarapodott a kőzet-, vas-, és fagyűjtemény. Az összes ács-, a legfontosabb kőműves-, asztalos- és lakatos modelleket beszerezték. A szemléltetéshez szükséges lényeges kellékek tehát rendelkezésre álltak.

Az 1900/1901. tanévben 367 tanulója volt az iskolának. Három előkészítő osztály működött. Az I. és II. osztályokban párhuzamos osztályokat szerveztek.

Az iskola értesítőjében első ízben szerepel, hogy saját épületük nem volt. Az Ókollégium épületében három tanteremben folyt tanítás.[dccv]

Az 1902/03. tanévben megnyílt az ifjúsági könyvtár 290 darab könyvvel, amely csaknem kizárólag válogatott eredeti magyar munka volt. Kiegészült a vas- és fagyűjtemény. A Földtani Intézet 103 darabból álló kőzetgyűjteményt adományozott az iskolának.[dccvi]

A hitoktatás évek óta rendszeresen folyt az iskolában. A tanulók felekezeti megoszlása az 1903/04. tanévben a következő volt: 245 katolikus, 49 református, 45 evangélikus, 44 izraelita. Ekkor Luka Károly és dr. Jankovits Tihamér rk. káplánok, Kiss József ref. esperes, Vértesi Zoltán ev. káplán és Marton Ignác izr. középiskolai hittanár képviselték a történelmi egyházakat. Az 1884. évi XVII. tc. olyképpen intézkedett, hogy ha a felekezetek gondoskodni kívánnak a vallásoktatásról, a heti 7 órai tanítási időn felül vasárnaponként egy óra fordítandó hitoktatásra. A törvény tehát nem tette kötelezővé a vallásoktatást. Ahol a felekezetek gondoskodtak a hittan tanításáról, ott 1894-től kötelezővé tették a tanoncok számára a hittanórán való megjelenést.[dccvii]

Az építőmunkások száma folyamatosan emelkedett. Az ún. téli tanfolyam kezdetekor, novemberben annyira "*ellepték*" az előkészítő és az első osztályokat, hogy az oktatás, de főleg a fegyelem fenntartása is csaknem lehetetlen lett. Ezért a tantestület az 1905/06. tanévben felterjesztést tett a felügyelő bizottsághoz, melyben kérelmezték a téli tanfolyamosok teljes elkülönítését, és az addigi nyolc közismereti tanórának tizenhatra való felemelését.

A tanári testület évről-évre, mind nagyobb gondot fordított a rajzoktatás fejlesztésére, és főleg arra, hogy az elméletet mind szorosabb kapcsolatba hozzák a műhelygyakorlatokkal. Az előző években már kettéválasztott szakrajzcsoportokból a ruházati csoportot ismét két részre osztották. A cipész és csizmadia csoport okta-

tására Manheim Ármin helybeli cipészmestert, a szabók szakrajzoktatására pedig Vágó Dezső szabómestert választották.[dccviii]

Az államilag segélyezett tanonciskola 1905–1936.

Az *1905/06.* tanévtől az *iskola rendszeresen részesült államsegélyben.* Ebben a tanévben 1000 korona államsegélyt kaptak. Erről nagy örömmel tudósított az iskola értesítőjében Herz Dávid igazgató: "*A segély nagyban előmozdíthatja az iskola fejlődését, amennyiben az intenzívebb oktatáshoz szükséges költségesebb felszerelés könnyebben beszerezhető.*" Ebben a tanévben nagy elismerést kapott az iskola. A VKM 1906. április 19-én kelt 109872. számú leiratában tudósította a testületet, hogy a minisztérium a szakfelügyelői jelentésből tudomást szerzett arról, hogy az iskola "*dicséretes eredménnyel*" végzi feladatát.

Herz David igazgató páratlan agilitásának is köszönhetően az 1908/09. tanévben már arról lehetett beszélni, hogy *az iskolának új, önálló épülete lesz.* A város megvette az Anna téren a 300 négyzetméteres telken fekvő Matkovich-féle házat. A tervrajzok és a költségvetés elkészítésével Bezenbach Károly építőmestert bízták meg. A miniszteri jóváhagyás és az építkezési államsegély megérkezése után az építkezés megkezdődött.

Az 1910/11. évi iskolai értesítőben Herz Dávid igazgató így írt: „*Az 1910/11. iskolai év végével nagy öröm érte iskolánkat, olyan öröm, amilyenben csak akkor részesülünk, ha hosszú évek forró óhajtásainak teljesedését, ha vágyódással telt legszebb kívánságunk megvalósulását érjük el. Akinek része volt ily örömben, csakis az értheti meg azon érzést, mely szívemet, lelkemet hatotta át, midőn június 11-én először végeztem hivatalos funkciót tanonciskolánk gyönyörű kis palotájában. Az meg fogja érteni azt is, hogy első szavam, hálával telt első fohászom Istenemhez küldtem, megköszönve végtelen jóságát és azt a nagy kegyelmét, hogy 35 évi munkálkodásomnak az iparoktatás terén ilyen szép befejezést engedélyezett.*"

Az 1911/12. tanévben „*Otthon*"néven önképző egyesület alakult az iskolában. Vezetője Szutter Dániel tanító lett. Az egyesület célja a tanulók erkölcsi nevelése és hasznos ismeretek szerzése, hazafias érzelmek ápolása és a nemes szórakozás megkedveltetése volt.[dccix]

A tantestület terve a szakirányú tanonciskola megvalósítása volt. Akadályt jelentett az iparágak sokfélesége. Az 1912/13. tanévben a tanulók száma már 478-ra emelkedett. Az ekkor kiadott értesítőben az igazgató felhívást intézett a munkaadókhoz, hogy a tanoncokat ne vonják ki az iskolába járás alól, engedjék őket oda, mert csak a szakszerű tanítás révén lehet eredményt elérni.

Az első világháború szomorú változást hozott az iskola életében is. Alighogy beköltöztek az új épületbe, ki is kellett onnan költözni. Az új iskola kórházzá alakult át. A tantestület tagjai közül a háború elején bevonult Turner Nándor, Pados Antal, Zsilavy Sándor, Mannheim Ármin, Vágó Dezső. A tanítás megbénult.

Állandó helyiség híján az Ókollégiumban, az ipartestület gyűléstermeiben és az ev. elemi iskolában folyt az oktatás. Ebben a tanévben a tanítást csak október

elején lehetett megkezdeni, leapadt létszámmal. A tanulók közül is többen bevonultak. A hadbavonult tantestületi tagok óráit az otthon maradottak ingyen látták el.[dccx]

Az országos adatok szerint az első háborús tanévben a beiskolázott tanulók száma az előző tanévi 127262-ről 84137-re csökkent.[dccxi]

Az 1910-es évek elejétől már több tanonciskola áthelyezte a hétköznap esti tanítási órákat a délutáni órákra, de a vasárnapi rajztanítás áthelyezése a fennálló rendelkezések miatt még nem történhetett meg. A minisztérium a 160362/1919. számú rendeletével a vasárnap tartandó órákat hétköznapra tette át. Az esti tanítást megszüntette azzal, hogy a tanítás reggel hét óra előtt nem volt kezdhető, és délután hat órán túl nem volt folytatható.[dccxii]

Az 1919/20. tanévet már a saját épületében töltötte az iskola. Ekkor vonult nyugalomba Herz Dávid igazgató, aki 43 évi működése alatt összeforrt az iskolával. Nyugalomba vonulása alkalmával elismerésben és ünneplésben részesítette a város, a tantestület és az iparostársadalom.

A felügyelő bizottság Sinkó Pál műegyetemi adjunktust választotta igazgatóvá. Az 1921/22. tanévben Klenner József elemi iskolai igazgató, 1923. január 1-jétől Horváth István állami tanítóképző intézeti tanár volt az igazgató.

A város 1923-ban pályázatot hirdetett a rendszeresített igazgató-rajztanári állásra. A felügyelőbizottság 1923 szeptemberében Bodolay Jenő okleveles középiskolai rajztanárt választotta meg, aki addig a kunszentmiklósi ref. főgimnáziumban tanított. Az új igazgató hozzálátott az iskolának abban a szellemben való fejlesztéséhez, ahogy azt elődje, Herz Dávid megkezdte. Az első években minden tevékenysége arra irányult, hogy az iparostanulókat visszaterelje arra az erkölcsi színvonalra, amelyen az „*iparosoknak állnia kell*." Visszaállította a szakszerű oktatást. Az elhanyagolt iskolaépületet megjavította, a cementes és feltöredezett padlózatot minden tanteremben deszkapadlóval cserélték ki.[dccxiii]

Az 1922. évi XII. tc. módosította az 1884. évi ipartörvényt és újra szabályozta a működését is. A törvény VIII. fejezete foglalkozik a tanonciskolákkal. Előírta, hogy minden olyan község, amelyben a tanoncok száma a negyvenet eléri, tanonciskola felállításáról köteles gondoskodni. Ha az ugyanabban az iparcsoportban foglalkoztatott tanoncok száma eléri a negyvenet, az iskolában külön szakirányú oktatást kell nyújtani.

A törvény az iskolák fenntartásáról is rendelkezett. E szerint fenntartásra szolgálnak az 1884. évi XVII. tc., valamint az e törvény alapján befolyó ipardíjak, engedélydíjak és pénzbüntetések, pénzbírságok. A fennmaradó hiány fedezetéről a fenntartó az éves költségvetés keretében köteles gondoskodni. Az iskolák államsegélyért is folyamodhattak a VKM-hez.

A törvény előírta, hogy az állam és községek által fenntartott tanonciskolákban beíratási díjat nem lehet szedni. A tanoncok tanszeréről a munkaadó volt köteles gondoskodni. A tanonciskola a tanoncokat a szükséges tanszerekkel elláthatta, ebben az esetben azonban a munkaadó köteles volt megtéríteni a költségeket. A 117. paragrafus kimondta, hogy a tanév tíz hónapig tart. A tanítás ideje heti kilenc óra, ebből hetenként egy órát hit- és erkölcstan tanítására kellett fordítani.

A helyi felügyelet gyakorlására tanonciskolai felügyelő bizottságot kellett szervezni, ahol képviseletet nyert az iparhatóság, az ipartestület, a tanügyi hatóság és a fenntartó. A főfelügyelet ellátásáról a VKM a kereskedelemügyi miniszterrel egyetértésben szakközegei útján gondoskodott.

A törvény szerény mértékben lépett előre, amikor kimondta, hogy „*tanoncul csak olyan egyén alkalmazható, aki iskolai bizonyítvánnyal igazolja, hogy legalább az elemi népiskola negyedik osztályát sikerrel elvégezte, vagy hogy legalább az írást, olvasás és a számolás elemi ismereteit elsajátította*."

A törvény 123. szakasza előírta, hogy az 1884. évi XVII. tc. alapján létesített tanonciskolákat e törvény alapján két éven belül át kell szervezni. Az új ipartörvény alapján a VKM kiadta az *„Iparostanonciskolák Szervezete, Tanterve és Tantervi Utasítása"* c. rendeletét, mellyel egyidejűleg hatályon kívül helyezte az 1893. évi szervezeti utasítást. Az utasítás szabályozta a törvényben előírtakon kívül a tantárgyak felosztását és a tanulmányi rendtartást, a tanítandó tárgyköröket. Előírásokat tartalmazott a tanoncok nevelésére, a tanítás módszerére vonatkozóan is.[dccxiv]

Az 1924. évi szervezeti utasítás alapján az iskolák tantárgyfelosztása a heti óraszámok tekintetében a következő volt:

Tantárgyak:	Osztályok:				
	Előkészítő	I.	II.	III.	IV.
Hit- és erkölcstan	1	1	1	1	1
Magyar nyelv és üzleti lev.	3	2	1	1	0
Földrajz, történelem	–	1	–	–	–
Számtan	3	2	1	–	–
Mértan	2	–	–	–	–
Természettan, vegytan	–	–	2	2	–
Polgári és közgazd. ism.	–	–	–	1	–
Ipari könyvvitel és költségvetéstan	–	–	1	1	2
Szabadkézi és mértani rajz	–	3	3	–	–
Szakrajz és szerkezettan	–	–	–	3	4
Technológia	–	–	–	–	2

Az előbb ismertetettek értelmében Pápán az 1924/25. tanévben 8 közismereti osztályt szerveztek. A tanítás délután folyt. Működött kezdő rajzcsoport, kezdő szakrajz, és szakrajzcsoport. A rajzcsoportok heti óraszáma 3 volt. A rajzpótló csoportot heti 3 órában oktatták. Az építőiparosok téli tanfolyamának két osztályát heti 10, illetve 8 órában oktatták.

Az eddig „*Olvasás és hozzáfűzött reáloktatás*" címen tanított magyar nyelvet, földrajzot, történelmet, természettant és vegytant az új rendelet szerint külön tantárgyként kellett tanítani. A technológia külön tantárgyként való rendszeresítésével a szakoktatás célját kívánták szolgálni.

Az új szervezeti utasítással egyidőben, 1924-ben jelentek meg Littván Sándor iparoktatási igazgatónak a tanonciskolák I–III. osztályai számára készített tankönyvei, melyet a pápai iskola is használt.

A tanoncok rendetlen iskolába járására vonatkozó panaszok ezután sem szűntek meg. A tanárok tovább folytatták a küzdelmet a tanonciskolai bizonyítvány minősítő erejének elismeréséért és a tanoncszerződés meghosszabbításának jogáért. Ugyanis elégtelen bizonyítvánnyal is segédvizsgát tehettek és segédlevélhez jutottak a tanulók.

A rendelet 56. szakasza kimondta, hogy olyan helyeken, ahol a leánytanoncok száma legalább 15, egy összevont *leányosztályt* kell felállítani. Az iparostanonc iskola felvételi naplóiban az 1922/23. tanévtől, illetve az 1924/25. évi anyakönyveiben leánytanulók is szerepelnek. A Nőipariskola Pápán 1924-ben nyílt meg és önálló anyakönyvei az 1925/26. tanévtől vannak. A Nőipariskola és az Iparos- és Kereskedőtanonciskola közös igazgatóság alatt állt.[dccxv]

Az 1929. július 10-i felügyelőbizottsági ülésen ismertették Förstner Tivadar iparoktatási főigazgató leiratát, melyben sürgette az iskolánál 3 főhivatású tanítói, illetve tanári állás megszervezését. Tájékoztatta az iskolát, hogy a VKM két állásra 50%-os államsegélyt helyezett kilátásba, ezért kérik a városi tanácsot, intézkedjen, hogy az állások szeptemberig még betölthetőek legyenek. A városi közgyűlés az 1929. július 20-i ülésén a *főhivatású állás rendszeresítését* kimondta. A pályázatok meghirdetése után a felügyelő bizottság rendes tanárrá választotta meg Láng Károly nyelvszakos, Faragó Adolf matematika szakos, és Závory Zoltán rajzszakos tanárokat.[dccxvi]

Azt a munkát, amelyet eddig 15–20 óraadó látott el, a 4 főhivatású nevelő szakszerűbben tudta végezni, mivel minden idejüket az iskolának szentelhették és mindent elkövettek, hogy a különleges ipari követelményekre kiképezzék magukat.

Ebben a tanévben is gyarapodott az iskola felszerelése, miután a VKM 800 pengő segélyt utalt ki, mely összeget a fizikai, vegytani és technológiai szertár gyarapítására fordították.

A nehéz gazdasági viszonyok miatt az iparosok mind kevesebb tanulót tartottak, ezért létszámuk csökkent. Az 1929/30. tanévben 251 tanoncot tartottak nyilván.

Az 1931. március 23-i tantestületi értekezleten ismertették a VKM 765-51-5/1930. sz. rendeletét, mely szerint a kikötött tanoncidő lejárta előtt felszabadulni óhajtó tanonc az iskolában köteles vizsgát tenni. A tantestület nagy jelentőségű lépésnek tartotta a rendeletet, az az iskola tekintélyét növelte.

Az iskolában 1931. július 1–4. között „*kerületi rajzbírálatot*” rendeztek, melyen 15 ipari tanuló iskola képviseltette magát. A VKM a kiállítás szervezéséért, a bemutatott mintaszerű rajzokért az iskolát elismerésben részesítette, melyről az igazgatóság elismerő oklevelet kapott.[dccxvii]

Mivel az iskola állandó tanerőkkel rendelkezett, a tanítás egy részét az 1931/32. tanévben már a délelőtti órákra tették.

Ebben a tanévben a VKM újabb díszes kiállítású oklevéllel jutalmazta az iskolát, mivel a rajzoktatás terént első volt. A minisztérium által adományozott 500

pengőt a rajz- és fizikaszertári tárgyak beszerzésére használták fel. A felszereléseket helybeli iparosok készítették el. A város pedig a régi és használhatatlan fizikai eszközöket javíttatta ki.[dccxviii]

Az osztályfőnökök beszámolója szerint a 1932/33. tanévben a tanulók magaviselete, előmenetele és kötelességtudása kielégítőnek bizonyult. Az első osztályban azonban a létszámemelkedés az előző évek arányszáma alatt állt. Ennek oka részben a gazdasági helyzet, részben a háborús évek születési számai. Megállapították, hogy egyéb szempontból a nívó erősen közeledik a középiskolák nívója felé.[dccxix]

Az 1933. június 14-i osztályozó értekezlet megállapítása szerint a 153 tanuló közül: 47 jeles, 53 jó, 42 elégséges, 9 elégtelen, 2 nem volt osztályozható.

A tanulók kétharmada a jó és jeles rendűek közé tartozott. Megállapították azt is, hogy a hiányzások kissé csökkentek. Csekély növekedés az országos vásárok alkalmával volt tapasztalható, amikor a mesterek magukkal vitték a tanulókat.

Az iskolát fenntartó város 1933-ban az épületet belülről és kivülről is tataroztatta. Az iskola továbbra is nagy gondot fordított az oktatási és szemléltető eszközök beszerzésére. A tankönyvhiány viszont nehezítette a tanítást, ezért például a könyvviteltani jegyzeteket a városi sokszorosítógépeken állították elő. Az 1933/34. tanévben az I. osztályosok részére 24 db, a II. osztályosoknak 15 db Littván-féle olvasókönyvet és 25 db kátét vásároltak iskolai használatra.[dccxx]

Az 1933. október 7-i módszeres értekezleten Závory Zoltán rajztanár önképzőkör megalakítására tett javaslatot, hangsúlyozva, hogy ez a tanulók részéről közóhaj gyanánt lépett fel. Indítványozta, hogy továbbképző jelleggel esetleg segédek is vonassanak be a kör munkájába. A testület megbízta Závory Zoltánt az előkészítő munkák végzésével.

Ismét felmerült, hogy az egész évi folyamatos szegődések – melyek ebben a tanévben nagyobb méreteket öltöttek – az I. osztály eredményét erősen lecsökkentették és a tanév munkáját rövidesen törvénnyel szabályozzák.

Szükséges részletesebben megemlíteni az 1934. évi jubileumi tanoncügyi és tanoncmunka-kiállítást, melyet a kötelező tanoncoktatás bevezetésének 50. évfordulója alkalmával rendeztek a budapesti városligeti iparcsarnokban. A kiállítás valamennyi időszaki rajz- és tanoncmunka-kiállítást felülmúlt mind a külső méretek nagysága és impozáns dísze, mind a belső tartalom és tanulságok tekintetében. A kiállításon 27 fővárosi, 40 vidéki iparostanonc iskola, valamint több vállalati magániskola vett részt tanulóinak munkáival.[dccxxi]

A pápai iskola is lázasan készülődött a nagy eseményre. Az 1934. január 29-i értekezleten az igazgató tájékoztatta a testületet a tennivalókról. Ismertette, hogy az iskola belső életére vonatkozó adatokat figurális grafikonok alakjában dolgozzák fel. A tanoncok rajzi és egyéb munkáit a „*Tanonc a műhelyben*” és a „*Tanonc az iskolában*” c. alatt a szaktanárok állították össze. A tanoncok kedvezményesen utazhattak a kiállításra. A kiválogatott dolgozatokat és rajzokat május 15-ig kellett beadni. Bodolay Jenő igazgató és Závory Zoltán rajztanár június 13-án utaztak Budapestre a kiállításon szereplő anyag elrendezése céljából.

Az Iparoktatási Főigazgatóság a 884/1934. számú rendeletében felhívta az iskola figyelmét arra, hogy a jubileumi kiállításon szereplő rajzokat és dolgozatokat meg kell őrizni a jövő számára.[dccxxii]

A magyar sajtó általában a legnagyobb elismerés hangján számolt be a kiállítás sikeréről. Az „*alig méltányolt, sokak által lebecsült tanonciskolák mutatták meg, miként kell pedagógiai kiállítást ízléssel, tanulságosan, szemléltetően megrendezni*." A Kereskedelmi és Iparkamara a június 24-i záróünnepségen érdemérmével tüntette ki az arra érdemes iparostanoncokat.[dccxxiii]

Az 1934/35. tanévben 211 tanuló iratkozott be az iskolába. A folyamatos szegődések, illetve felszabadulások következtében a létszám állandóan változott tanév közben:

1934. november	211
1935. januárban	224
1935. áprilisban	234
1935. júniusban	218 tanuló látogatta az iskolát.

Az 1935. június 7-én tartott év végi osztályozó értekezleten megállapított érdemjegyek szerint a 218 tanuló közül 55 jeles, 70 jó, 59 elégséges, 20 elégtelen rendű volt, 14 pedig nem volt osztályozható pl. betegség vagy késői beiratkozás miatt.

A tanítási módszerről megállapították, hogy a helyes felfogás szerint az oktató túlságos aktivitását csökkenteni kell, a tanulókét pedig emelni, és így fog kialakulni a helyes középút. A tanulók részére szervezett tanulmányi kirándulásokat hasznos intézkedésnek ítélte meg a tantestület, mivel nagyon alkalmasak arra, hogy a diákok az élet dolgaiban tapasztalatokat szerezzenek. A tanév folyamán meglátogatták a helybeli Főiskolai Nyomdát, az OTI-t, a Leipnik szövőgyárat, az Anya- és Csecsemővédő Intézetet és a kórház röntgenlaboratóriumát.

Az előző tanévben megszervezett önképzőkör a testület tagjainak rendkívüli elfoglaltsága miatt már nem működött.

Az 1935. szeptember 7-én tartott tantestületi értekezleten az igazgató jelentést tett arról, hogy a város kicseréltette az iskolaépület vaskeretes ablakait fakeretekre. Az 1127/1935. sz. főigazgatói leirat felhívta a figyelmet a „*Magyaros öltözési mozgalom*"-ra. A tanári testület elhatározta, hogy a leiratban ajánlott Ferenczi Ferenc: *Ifjúsági ruhák* c. füzetet az iskola megrendeli. Láng Károly tanár engedélyt kért arra, hogy az órák közötti néhány percet régi magyar dalok rendszeres énekeltetésére fordíthassa. Véleménye szerint „*...Jelentősége lenne ennek a hazafias szellem ápolásában és ezzel valamelyest a magyartalan jazz muzsikát legalább ezen kis területen háttérbe szorítaná...* " Az igazgató és a tantestület az indítványt támogatta.

Az 1935. november 27-i ellenőrző értekezleten elhangzottak szerint az órarend összeállítása sok nehézséggel járt. Tekintettel kellett lenni az ipari élet követelményeire, a hetivásárokra, a leventefoglalkozások idejére. A pedagógiai szempontokat is figyelembe véve, már kihasználták a délelőtti órákat is. A következő szakmák tanulóinak tartottak szakrajzórákat: női- és férfiszabó, cipész, borbély, fémipar, faipar, összevonva az építőiparral.

A VKM 46666/1936. V. 2. ü. o. sz. rendelete szerint „*Ipari szakkönyvtár*” létesítendő technológiai szakkönyvekből, melyeket a tanításnál fel kell használni. A rendelet szerint a tanulóktól 50 fillér szedhető. Ez adná a fedezetet a könyvek beszerzésére. A tantestület úgy döntött, hogy a szakkönyvtár felállítása mellett a befolyt többletösszegből a tanulóknak vásárolnak könyvet, melyet majd az életbe kikerülve is haszonnal forgathatnak.

Az 1936. január 31-i tantestületi értekezleten Faragó Adolf tanár előterjesztette, hogy a fizikai szertár részére előirányzott összeget rövidhullámú rádióállomás létesítésére szeretné felhasználni. Érintkezésbe lépett a Rövidhullámú Rádióamatőrök Szövetségével és onnan kedvező választ kapott. Örömmel látnánk, ha az iskola mint jogi személy belépne az egyesületbe és engedélyt szerezne. Az állomás minimális költséggel felállítható lenne, mert egy helybeli amatőr csak a leglényegesebb alkatrészek nyersanyagának beszerzési áráért hajlandó lenne a szerelési munkát elvégezni, illetve a házilag készíthető alkatrészeket elkészíteni. Így jóval több értékkel gyarapodna a szertár állaga, mint a tulajdonképpeni előirányzott összeg. Az igazgató felkérte Faragó Adolfot, hogy írásbeli költségvetést nyújtson be és azután együtt fognak eljárni a városi hatóságnál. A tantestület is csatlakozott „*e nemzeti szempontból is fontos*” munkára vonatkozó tervhez. – A rádióállomás megvalósítására a továbbiakban nem találtunk adatot.

A szakirányú tanonciskola 1936–1948

Az 1936. szeptember 7-i tantestületi értekezleten az igazgató ismertette a VKM 4504/1936. eln. számú rendeletét, mely szerint az iskola szakirányú ipariskolává minősíttetett, s mint ilyen, egyenesen a tankerületi főigazgató alá rendeltetett. A minősítés előrelépést jelentett az iskola életében. Az iskola vezetése erre már 1912 óta törekedett. Az ipari iskolák ugyanis háromfélék lehettek:

1) Általános tanonciskolák: tanítástervük általános irányú a tanulók csekély létszáma vagy az erősen szerteágazó ipari foglalkozások miatt.
2) Általános tanonciskolák szakoktatással: ha a II–IV. osztályokba tartozó rokonipari tanoncok száma lehetővé tette külön rajzszakosztály létesítését.
3) Szakirányú tanonciskola: a tanoncok legalább a II. osztálytól kezdve rokonipari szakcsoportok szerint vannak beosztva.

Amennyiben számuk eléri a negyvenet, úgy a fenntartó köteles gondoskodni a szakirányú oktatásról. A tanoncoktatás szempontjából ennek a típusnak van a legnagyobb jelentősége. Ennek megfelelően az 1937/38. tanévben az iskolában a következőképpen alakult a rajzoktatás rendje:

Hétfő:	cipész szakrajz	3 óra
	rajzpótló II. csoport	3 óra
Kedd:	fémipari szakrajz II. oszt.	3 óra
	I. osztályban	3 óra
	III. leány osztályban	3 óra

Szerda:	I/B. osztályban	3 óra
	fémipari III. oszt.	4 óra
	II. leányoszt. szakrajz	3 óra
Csütörtök	borbély szakrajz	4 óra
	szabóipari szakrajz	4 óra
	rajzpótló I. csoport	3 óra
Szombat:	faipari szakrajz	4 óra

Az 1936. április 24-i tantestületi értekezleten az igazgató beszámolt arról, hogy a létszámemelkedések egyetlen árnyoldala az a tény, hogy a szegődéseknek nagy hányada esik a tanév vége felé. Az I. B. osztály fele jött február vége után. A tantestület reménykedve várta az új ipartörvény idevonatkozó rendelkezését, mely ezt a helyzetet orvosolni fogja.

Még ebben az évben megjelent az 1936. évi VII. tc., amely kimondta, hogy az illetékes miniszterek rendelettel szabhatják meg, hogy a segédvizsgára bocsátás feltétele a tanonciskola meghatározott osztályának elvégzése. A minisztérium rendelettel állapíthatja meg a tanoncszerződések és felszabadulások idejének az iskolai rendhez illő szabályozását.

Az 1936. szeptember 7-i tantestületi értekezleten az igazgató arról számolt be, hogy az órarend összeállítása nagy nehézségekbe ütközött. Nehéz a mesterek igényeit és az iskola követelményeit kielégíteni. Számításba kellett venni a hétfő és szerda délutánt, amikor a tanulók egy részének leventefoglalkozásra kellett menni. Kedden és pénteken a hetivásár miatt, szombaton pedig azért nem állítottak be órát, mert sok iparágban ilyenkor történt az elkészült munkák hazaszállítása.

György Ede tanügyi főtanácsos és dr. Fedora Sándor tanügyi titkár 1937. október 14-én meglátogatták az intézményt, és az „*elsőrendű iskolák közé sorozták*". Látogatásuk során az alábbi megállapításokat tették:

– a szaktanárral való ellátottság 90%-os
– a tankönyvhiányon az iskolában úgy segítettek, hogy a tanárok az óra végén pár mondatban lediktálták az anyagot
– a tantestület könyvtára jól felszerelt
– az ifjúsági könyvtár egy része nem való a tanulók kezébe, egy része pedig nem vág szakmájukba
– a szertárak jól felszereltek
– kívánatos volna, hogy a növendékek az iskolába nem munkásruhába járjanak.[dccxxiv]

A fentieket az 1937. október 25-i felügyelő-bizottsági ülésről készült jegyzőkönyvben úgy rögzítették, hogy a „*főigazgató hatáskörébe tartozó összes ipari tanuló iskola közül a pápai a legjobb győri után következik.* "[dccxxv]

Az igazgató 1937. december 15-én ismertette a tantestülettel a főigazgató 149/1937/38. számú leiratát „*Az iskola a nyelvművelés szolgálatában*" tárgykörben. A tantestület megállapította, hogy már évtizedek óta céltudatosan keresztülviszik az idegen mesterségbeli kifejezések magyarosítását, még a rajzórákon is. A jövőben is küzdeni fognak a nemzeti nyelv tisztaságának megőrzéséért. Ugyanekkor

tárgyalták a tankerületi főigazgató 200/14–1937/38. sz. leiratát, mely a Székesfehárváron rendezendő tanügyi kiállításról szólt. Kinyilvánították, hogy az iskola örömmel vesz részt a kiállításon „*rajztanmenet-sorozatokkal és dolgozatokkal*.” Závory Zoltán rajztanár szerint nagyon hatásos lenne, ha pl. az iskola munkáját, a tanulók szociális viszonyait, pályafutásukat rajzzal, fotomontázzsal a tanulók bevonásával – házi elkészítésben – ismertetnék.[dccxxvi]

A székesfehérvári tanügyi kiállításon az iskola négy oklevelet kapott a tanügyi főigazgatóságtól. A díszokmányt – melyet Závory Zoltán rajztanár tervei alapján két nyomdásztanonc, Beke Péter és Link Imre készített el – az igazgatói irodában bekeretezve helyezték el.[dccxxvii] *Závory Zoltán* tanár nemcsak az iskola részéről oldott meg nagy feladatot, hanem *az egész kiállítás művészeti tanácsadója volt*.

A felügyelő-bizottság 1940. február 6-i ülésén ismertették a tankerületi főigazgató leiratát, melynek értelmében az 1939. évi IV. tc. 5. paragrafusa /2/ bek.-ben foglalt rendelkezését az iskolánál Faragó Adolf és Láng Károly főhivatású tanárokra vonatkozóan 1940. január 31-ével végre kellett hajtani. Február 1-je óta már nem tanítottak az iskolában. Helyettük Horváth János történelem szakos és Dusnoki István mennyiségtan szakos tanárokat választották meg.

A főigazgatói látogatás alkalmával, az 1941. november 14-én készült jegyzőkönyvben rögzítették, hogy óvóhely létesítésére az iskola nem kapott felhívást. Légiriadó esetén, mivel légvédelmi pince nincs, a tanulókat egyenként, és nem csoportosan kell hazaengedni. Légoltalmi felszerelésre megfelelő összeget terveztek az iskola költségvetésében.

Ugyanekkor tárgyaltak részletesen a tanulók létszámáról, felekezeti megoszlásukról, szakmájukról:

Fiúk létszáma	287
– ebből rk.	173
– ref.	33
– ev.	35
– izr.	43

A legtöbb a szabó (41) és az asztalos (27) tanuló volt. A zsidó tanoncok foglalkozás szerinti megoszlása: bőrdíszműves 5, szabó 5, bádogos 6, asztalos 2, épületlakatos 7, kárpitos 2, női szabó 1, esztergályos 2, cipész 1, fodrász 1, villanyszerelő 2, műszerész 3, sütő 3, szűcs 2, üveges 1.

Az érettségizet tanulók közül izraelita volt 1 bőrdíszműves, 2 műszerész, 1 asztalos, 1 szabó, 1 lakatos.

Megállapították, hogy az izraelita tanulók száma 78 (49 fiú és 29 leány), mely az összlétszám 21%-a, s ez a zsidótörvény szellemének egyáltalán nem felel meg. „*Helyénvalónak látnák*”, ha az ipartestület tenne valamit a zsidótanulók létszámának korlátozása érdekében.[dccxxviii]

Az 1943. február 25-i tantestületi értekezleten jegyzőkönyvben rögzítették az osztályok jellemzését:

I. A. fiú osztály: Legnagyobb részük közepes tehetségű. Néhány 20 év körüli kiválik eredményes, komoly tanulásával.

I. B. fiú osztály: Gyenge képességű osztály. Ebben az osztályban vannak a zsidó tanulók.

I. C. fiú osztály: Ez a legnívósabb fiú I. osztály.

II. A. fiú osztály: Az iskola legnívósabb osztálya.

II. B. fiú osztály: Közepes tehetségű tanulók.

II. C. fiú osztály: Nagy része szorgalmas, igyekvő, kisebb része felületes, hanyag.

III. A. fiú osztály: Közepes nívójú, néhány kiváló tanulóval.

III. B. fiú osztály: Közepes nívójú tanulók.

III. C. fiú osztály: Közöttük tehetség szerint nagy a különbség a tanoncisko-lai tanulmányokat megelőző tanulmányok miatt.

I. leányosztály: Nagyobb részben törekvők, tehetségesek.

II. leányosztály: Igyekvők, szorgalmasak, könnyen tanulnak.

III. leányosztály: Szorgalmas, igyekvők.

Az 1942/43. tanévben a 297 vizsgát tett tanuló közül 52 jeles, 145 jó, 96 elégséges, 4 elégtelen rendű tanuló lett. Tehát a tanoncok 66%-a a jeles és jó rendűek közé tartozott.

Az 1943/44. tanévet november 3-án kezdték meg 226 fiú és 76 leány iparostanuló oktatásával. Az első évfolyamban 2 fiú és 1 leány, a másodikban 3 fiú és 1 leány, a harmadikban 2 fiú és 1 leány, a negyedik osztályban pedig fiú osztály volt.

Az 1943. szeptember 28-i tantestületi értekezleten Závory Zoltán tanár javasolta, hogy a hősi halált halt volt iparostanulók emlékére az iskola folyosóján hősi emléktáblát helyezzenek el.

A német katonaság részére 1944. március 26-án lefoglalták az iskolát és egy hónapig vették igénybe.[dccxxix]

Az 1944/45. tanévben összesen 230 tanuló iratkozott be az iskolába. A fiúosztályokban azonban nem lehetett megkezdeni a tanítást, mert az iskola „ *...színültig tömve volt zsidó bútorokkal, majd amikor ennek elszállítása lehetővé vált, német légelhárító katonaság foglalta le*.” Így csak a nőipariskola két tantermében lehetett ideig-óráig ellátni a leányosztályok tanítását. Végül a Ranolder Intézet két tantermében délután folyt a leánytanulók oktatása. A tanítást délután hat órára be kellett fejezni, tekintettel a korai elsötétítésre.[dccxxx]

Az 1944. november 13-i felügyelő-bizottsági ülésen az igazgató bejelentette, hogy a német katonaság az egész épületet igénybevette. Elvették az igazgatói irodát és a tanári szobát is. Az iskolai bútorokat és felszereléseket a padlásra hordták fel a katonák.

1945. május 17-én az orosz parancsnokság az iskolát kiürítette, így a tanítás egy évi szünet után újból megindult. A tanárok is résztvettek az iskola rendbehozatalában. Az igazgató felhívta a tantestület figyelmét a „*demokratikus szellemben való nevelésre*”. Ismertette, hogy az 1695/1944/45. számú főigazgatói leirat szerint engedélyezett a közalkalmazottaknak a politikai pártokba való belépés.[dccxxxi]

Az 1788/1944/45. számú főigazgatói leirat tudósította az iskolát, hogy a tankönyveket felül kell vizsgálni. A demokratikus világszemlélet figyelembevételével bizonyos részeket ki kellett hagyni. A munka elvégzésére felállított bizottság tagjai voltak: Rózsa János ev. igazgató tanító, szakszervezeti kiküldött, az iskola részéről pedig Bíró Károly és Németh Gyula. Závory Zoltán rajztanár 1945. március 29 óta Pápa város rendőrkapitányi teendőit látta el.[dccxxxii]

Az 1944/45. tanévben a fiúk nem voltak osztályozhatóak, mert nem volt meg a három hónap szorgalmi idejük.

Az összesen 33 leánytanuló érdemjegyei a következőképpen alakultak:[dccxxxiii]

osztály	létszám	jeles	jó	elégséges	nem oszt.
I.	11	1	6	4	–
II.	14	2	6	3	3
III.	8	1	3	1	3

Az 1945/46. tanévben 139 fiú és 54 leánytanulója votl az iskolának. A háború következtében a fegyelem nagyon meglazult. A tanulók egy része harcteret, fogolytábort járt.

Még mindig nagy hátrányt jelentett, hogy az iskolai bizonyítványnak nem volt súlya. A tanonc rossz bizonyítvánnyal is felszabadulhatott. Az iparügyi miniszter rendelete szerint ettől a tanévtől kezdve a segédvizsgákon az iskola is képviseletet nyert.

Pénzes Zoltán iparoktatási főigazgató az 500/1945/46. számú leiratában értesítette az iskolát, hogy a főigazgatóságot megszervezték és annak vezetésével bízták meg. Így az iskola az 5800/1945. ME sz. rendelet értelmében 1945. szeptember 1-jétől az Iparügyi Minisztérium felügyelete alá került.[dccxxxiv]

Az iskola vezetése és a felügyelőbizottság megállapította, hogy a háborús események során az épületben nem keletkeztek nagy károk. Padok, szekrények, asztalok semmisültek meg. A szertárak erősen megfogytak. A tantestületi könyvtár 90%-a, az ifjúsági könyvtár 60%-a maradt meg. Az irattár és az anyakönyvek – mivel az igazgatóf lakásán voltak – épségben megmaradtak.[dccxxxv]

Az 1946/47. tanévben az iskolának négy főhivatású tanára volt. A fiútanulóknál két első osztály, három második osztály, egy harmadik osztály, a leánytanulóknál mindegyik évfolyamból egy osztály indult.

Závory Zoltán tanár a tanévnyitó értekezleten előadta, hogy nem történt intézkedés az oly fontos körzeti tanonciskolák és tanoncotthonok felállítására. Az iskolával összeépített városi épületben, melyet tanoncotthonnak kértek, nyert elhelyezést a népi kollégium. Indítványozta, hogy járjanak el a városnál, hogy addig is, míg a tanoncotthon kérdése megoldódik, a népi kollégiumba vegyenek fel rászoruló ipari tanulókat is.[dccxxxvi]

Az iskolai előmeneteli és mulasztási naplók adatai szerint az 1947/48. tanévben 244 fiú és 54 leánytanuló iratkozott be. Működött cipész, díszítő, faipari és szabó szakosztály is.

Ebben a tanévben távozott az iskolából Bodolay Jenő igazgató, aki 1923-tól 25 éven keresztül vezette az iskolát, és ekkor az Iparoktatási Főigazgatósághoz nyert beosztást. Závory Zoltán rajztanár, festőművész lett az iskola megbízott igazgatója.

Pápa város közgyűlése 1948. március 4-én hagyta jóvá a városi alkalmazottak létszámát. A tanonciskolánál 5 rendszeres állás volt: 1 igazgató, 3 főhivatású nevelő és 1 altiszt.[dccxxxvii]

Az Országgyűlés 1948. június 16-án elfogadta és törvényerőre emelte „*a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele*" tárgyában beterjesztett javaslatot. A magyar iskolaügy teljes szervezeti és tartalmi átalakítását indította el a törvény.

Az iparügyi miniszter 11600/1948. Ip. M. számú rendelete 1948. július 13-án lépett hatályba, de rendelkezéseit 1948. június 16. napjáig visszamenőleg kellett alkalmazni. Az állam által átvett iskola felett a fenntartó hatóság mindennemű rendelkezési joga megszűnt. Az iskolák alkalmazottjait állami szolgálatba vették át. Állami tulajdonba ment át az iskolaépület, a berendezések, minden felszerelés, mely a nevelés, tanítás, elméleti és gyakorlati képzés és az iskola igazgatását szolgálta.

Az iparoktatási főigazgató 3310/1948/48. sz. alatt értesítette az iskolákat a felügyelőbizottságok megszűntetéséről. Feladatuk az államosítás végrehajtásával befejeződött.

A pápai iskola 114/1948. szám alatt, 1948. június 19-én iktatta az iparoktatási főigazgató leiratát az ingatlanvagyon leltárba vétele tárgyában. Az Iparügyi Minisztérium 10335/48–II/2. szám alatt, 1948. június 30-án értesítette az iskolát a nem állami tanszemélyzet tagjainak átminősítéséről.[dccxxxviii] Az említett iratok azonban hiányoznak az iskolai és a városi iratanyagból is.

Az iskola jogutódja a „*Pápai Állami Szakirányú Iparitanuló Iskola*" lett.

A következő tanévben az állami iskolában folytatódott az a munka, melyet az iskola nevelői a hat és fél évtized alatt megalapoztak. Áldozatos tanítói és nevelői munkájukkal iparostanulók ezrei kerültek ki a pápai iskolából és váltak jó szakemberekké.

JEGYZETEK

[dclxxxix] Magyar Pedagógiai Lexikon Bp. 1933. I. köt. 924. p.

[dcxc] Kaszás Marianne: Céhek, ipartársulások, ipartestületek iratai. Levéltári módszertani és oktatási füzetek 2. sz. Bp. 1996. 7. p.

[dcxci] Pedagógiai Lexikon. Bp. 1979. 4. kötet, 266. p.

[dcxcii] Áfra Nagy János: A magyar iparostanoncoktatás története. Bp. é. n. 5. p.

[dcxciii] Vígh Albert: Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta. Bp. 1932. 447. p.

[dcxciv] Áfra Nagy i. m. 26–31. p.

[dcxcv] Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964., 317–318. p.

[dcxcvi] Tanulmányok Pápa város történetéből. Pápa, 1994. 373–374, 408. p.

[dcxcvii] Kapossy Lucián: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905.150. p.
[dcxcviii] Bognár Imre: Pápa településföldrajza. Pápa, 1943. 112. p.
[dcxcix] Kapossy i. m. 235. p.
[dcc] Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban VemL) VIII. 604. A Pápai Iparos- és Kereskedőtanonciskola iratai 67/1933. ikt. sz.
[dcci] Uo.
[dccii] Az iskola értesítője (továbbiakban: Értesítő) 1885/86.
[dcciii] VemL VIII/604. 67/1933. ikt. sz.
[dcciv] Értesítő 1900/1901.
[dccv] Áfra Nagy i. m. 44–45. p.
[dccvi] VemL VIII/604. 67/1933. ikt. sz.
[dccvii] Áfra Nagy i. m. 207. p.
[dccviii] VemL VIII/604. 67/1933. ikt. sz.
[dccix] Értesítő 1911/1912.
[dccx] VemL VIII/604. 67/1933. ikt. sz.
[dccxi] Áfra Nagy i. m. 201. p.
[dccxii] Uo. 53–54. p.
[dccxiii] VemL VIII/604. 67/1933. ikt. sz.
[dccxiv] Áfra Nagy i. m. 241. p.
[dccxv] VemL VIII/604. 67/1933. ikt. sz.
[dccxvi] VemL VIII/604. A felügyelőbizottság jegyzőkönyve 1929. június 10.
[dccxvii] Uo. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1931. július 7.
[dccxviii] Uo. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1931. szeptember 11.
[dccxix] Uo. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1932. december 1.
[dccxx] Uo. 1933. október 7.
[dccxxi] Áfra Nagy i. m. 140–143. p.
[dccxxii] VemL VIII/604. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1934. június 23.
[dccxxiii] Áfra Nagy i. m. 143. p.
[dccxxiv] VemL VIII/604. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1937. október 14.
[dccxxv] Uo. Felügyelőbizottság jegyzőkönyve 1937. október 25.
[dccxxvi] Uo. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1937. december 15.
[dccxxvii] Uo.
[dccxxviii] Uo. Főigazgatói látogatás jegyzőkönyve 1941. november 14.
[dccxxix] Uo. Felügyelőbizottság jegyzőkönyve 1944. június 9.
[dccxxx] Uo. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1944. október 20.
[dccxxxi] Uo. 1945. május 16.
[dccxxxii] Uo. 1945. július 4.
[dccxxxiii] Uo. 1945. július 9.
[dccxxxiv] Uo. 1945. november 27.
[dccxxxv] Uo. Felügyelőbizottság jegyzőkönyve 1946. július 8.
[dccxxxvi] Uo. Tantestületi értekezlet jegyzőkönyve 1946. augusztus 26.
[dccxxxvii] VemL XXI/1. Pápa város képviselőtestületének jegyzőkönyve 1948. március 4.
[dccxxxviii] VemL XXVI/603. A Pápai Állami Szakirányú Iparitanuló Iskola iratai. 1948. évi iktatókönyv 119. számú bejegyzése.

Bíró György

A GYULAI ÁLTALÁNOS IPARTESTÜLET

Az Ipartestület működése

Egy-egy város ipartestületének iratanyaga az adott település gazdaság- és társadalomtörténetének egyik legfontosabb forrásanyaga. A kutatók gyakran forgatják az ipartestületi fondok iratanyagát, többnyire általános ipartörténeti, helytörténeti információk után kutatnak, de gyakran előfordul, hogy egyes vállalkozások történetére vonatkozó adatokat keresnek.

Az ipartestületi iratok ügyintézési szempontból is a legkeresettebb forrásegyüttesek közé tartoznak. Az elmúlt évtizedben igen sok nyugdíjigazolási iratot adtunk ki az ipartestületi anyagokból, kiváltképp a különféle lajstromokból. A kárpótlás idején tömegessé vált az ipartestületi anyagban való keresés. Úgy gondolom, az ipartestületi iratok iránti történeti és napi ügyviteli érdeklődés indokolja témaválasztásomat.

A Gyulai Általános Ipartestület iratanyagát a gyakori használat miatt szükségessé vált ellenőrző rendezés során ismertem meg mélyebben. Az iratok átnézése során szerzett ismereteimre, az ipartestületekre vonatkozó jogszabályokra, valamint a vonatkozó irodalomra alapoztam munkámat. A dolgozat írása során arra törekedtem, hogy minél teljesebb képet adjak a városban működött, iparosokat tömörítő érdekvédelmi szervekről, ezért a bevezető részben a céhekről is ejtek szót.

Gyula iparának és gazdaságának fejlődése a XIV–XIX. században

Gyula iparának története a céhek létrejöttével kezdődik. A kézműves céhek a XIV–XV. században a kapuk, bástyák őrzésére alakult társaságokból, illetve egyes vallási egyesületekből alakultak át az azonos ipart űző kézművesek érdekvédelmi szervezeteivé. Létrejöttük legfőbb oka az volt, hogy a kézművesipar fejlődésével olyan ipari közigazgatási feladatokat és bíráskodási teendőket kellett ellátniuk, amelyre sem az államhatalom, sem a városi vezetés nem volt felkészülve, ezért ezeket a teendőket a céhekre hárították. A céhek jogaikat az uralkodótól, később a város vezetésétől kapott privilégiumok jelentős előnyökkel ruházta fel őket a céhen kívüli iparosokkal szemben.

A céhek megalakulásának időszakában (XIV–XV. sz.) a gyulai uradalom a Maróti család tulajdonában volt. A lakosság kihasználva a kedvező környezeti adottságokat, főleg földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, de ez idő tájt már találhatunk itt Békés megyei vonatkozásban jelentősebb számú iparost is. Maróti Mátyus halálával az uradalom a koronára szállt, ami a város fejlődésében döntő szerepet játszott. Mátyás király 1476. június 20-án adott kedvezményeivel elhárultak az akadályok Gyula gazdasági fellendülése elöl. A király ugyanis: „*Gyula város lakosait, hogy a polgárok és lakosok száma benne a királyság javára mindinkább gyarapodjék, a város bírájának, polgárainak, lakosainak és összes*

kereskedőinek kérésére, mind a királyi, mind a magánföldesúri földeken és vizeken szedett vám alól az ő saját készítésű vagy termesztésű áruikra és eladó javaikra nézve" felmentette. A város kihasználva a kapott kedvezményeket a lakosság meggazdagodásával együtt megerősítette és tovább növelte Békés megye gazdaságában betöltött vezető szerepét.

1483-ban a király Corvin Jánosnak adományozta a gyulai uradalmat, aki további tehermentesítő szabadalmakkal jutalmazta a várost. Ezeknek a kiváltságoknak köszönhetően Gyula valóban szabad várossá vált, mivel a közigazgatás, bíráskodás, adószedés a városi elöljáróság kezébe került. Ez idő tájt 13 céhet találunk a városban, bár név szerint csak kettőt említenek a krónikák, nevezetesen a szabókét és takácsokét, de a családi nevek ismeretében a következő céhek jelenléte valószínűsíthető: szűcs, íjgyártó, szíjgyártó, ötvös, varga, fazekas, kovács, lakatos, pajzsgyártó, ács, molnár. Feladatuk az ipari közigazgatás ellátásán túl pl. a várbeli halottak eltemetése, valamint egyes tűzvédelmi feladatok ellátása volt.

A város virágkorának a török hódoltság vetett véget. Békés megyében a török világ alatt több község elpusztult és nem éledt újjá. Gyula, bár a várost minden oldalról ért támadások miatt szinte teljesen elnéptelenedett, de az itt található rendkívül kisszámú lakosság Harruckern János György telepeseinek köszönhetően lassú gyarapodásnak indult.

A gyulai uradalmat Harruckern János György 1720-ban kapta meg, ekkor itt kis létszámú magyar és román lakosság élt. Az uralkodó hozzálátott a város újratelepítéséhez. Felhívására Bihar és Heves megyékből érkeztek jobbágyok, és az 1723. évi 103. tc felhatalmazásával németeket is telepített Gyulára. A németség a magyaroktól elkülönítve egy, a Fehér-Körös által alkotott szigeten vetette meg a lábát és 1734-ben önálló közigazgatással megalakították Németgyulát. Ettől az évtől Magyar- és Németgyuláról beszélhetünk. Egyesülésük Gyula néven csak 1857-ben történt meg. 1720-ban egyetlen adót fizető iparos sincs Gyulán, a lakosság szükségleteit maga is elő tudta állítani és szegénységük sem kedvezett az ipar fejlődésének.

Az államhatalom az elnéptelenedett területek iparának fellendítésére megalkotta az első iparfejlesztési törvényt, melynek 117. cikkelye elrendeli, hogy külföldi kézműveseket hívjanak az országba. A Királyi Helytartótanács 1725. december 13-án körrendeletben szólította fel a vármegyéket, hogy a kézművesek betelepítése érdekében közöljék szükségleteiket. Békés vármegye válaszában csak a szűrszabókat említi mint szükséges iparosokat, de azt garantálni nem tudja, hogy a lakosság csekély anyagi lehetőségei és szükségletei mellett biztos megélhetést nyújtanának számukra.

1736-ban azonban a megye a helytartótanácshoz fordul panaszával, melyben kéri, hogy szabókat, csizmadiákat, gombkötőket, lakatosokat telepítsen a városba, mivel a lakosság ilyen irányú szükségleteit csak Arad, Várad vagy Szolnok városokból tudja kielégíteni. A városban főleg olyan iparágak fejlődtek, melyek nyersanyagát a környezet adta. Legrégibb a csizmadia céh. Alapszabályaikat már 1727-ben beterjesztették a vármegyéhez, de szegénységük miatt céhlevelet váltani nem

tudtak, így ideiglenesen a nagyváradi csizmadiákhoz csatlakoztak, és csak 1756-ban alapították meg önálló céhüket.

Ipari termelésben Gyula mint a vármegye és az uradalom székhelye felülmúlta a vármegye más településeit. 1723-ban Harruckern János vásártartási jogot szerzett a városnak, ezzel elősegítette gazdasági fejlődését. A lakosság számának növekedése olyan új iparágak létrejöttét is megkívánta, melyek nyersanyagszükségletüket csak más vidékekről elégíthették ki, ezzel fejlődésnek indítva a kereskedelmet. 1740-től Gyulán az iparosok száma annyira megnövekedett, hogy igény merült fel részükről céhek alakítására. 1771-ben a megye 589 iparosa közül 185 gyulai, 76 békéscsabai, 50 pedig szarvasi volt. 1773-ban megalakult az egyesült kovács és kerékgyártó céh, ezt követte 1775-ben a kádárok, 1776-ban a szíjgyártók, 1781-ben a szabók céhe. Példaként említhetjük Szarvast és Csabát, ahol a csizmadiák csak 1778-ban illetve 1817-ben alapítottak céhet.

Gyulán egyre több céhen kívül ipart űzővel is találkozunk pl.: tímár, üveges, könyvkötő, pék, mézeskalácsos. Az új iparágak képviselői az 1800-as években már azt az igényüket fejezték ki a Helytartótanács felé, hogy biztosítson számukra lehetőséget önálló céhek alakítására, de ezt mind a vármegye, mind a Helytartótanács a kis létszámukra hivatkozva elutasította. Így továbbra is más városok szakmabeli céheihez csatlakoztak, vagy a céhes kereteken kívül űzték tovább mesterségüket.

Az iparosok az általuk készített termékeket általában vásárokon értékesítették. Az első országos vásárt Gyulán 1805-ben tartották, amit minden év július 21-én megismételtek. Ez igen jelentős anyagi előnyökkel járt a város számára, mivel az ebből befolyt vám- és helypénzek az uraság mellett az önkormányzat vagyonát is gyarapították.

1813-ban a Helytartótanács „*Általános céhszabályok*” címen nyomtatott szabályzat tervezetet küldött a vármegyékhez, amely szabályozta a mesterek, legények, inasok helyzetét, a céhbe való belépés feltételeit és a céhek belső életét. A régi gyulai céhek a tervezet alapján 1815–17-ben felterjesztették átalakított céhszabályaikat a közgyűlés elé. Azokat elfogadva 1818-ban a kovácsok és a kerékgyártók külön-külön, továbbá a pintérek, szíjgyártók, csizmadiák, szabók is megkapták új kiváltságleveleiket. 1819-től már új céhekkel is találkozhatunk itt pl.: kalaposok, kőművesek, ácsok. 1829-ben a tímárok, csizmadiák, 1836-ban a német tímárok kaptak céhlevelet. Továbbra is maradtak olyan iparágak, amelyek képviselői nem alkottak céhet. Ilyenek voltak az üvegesek, bádogosok, kés- és szegcsinálók, órások, fésűsök, molnárok, nyergesek, kefekötők, szűrszabók, esztergályosok, pékek, puskaművesek, csatornások, kékfestők, könyvkötők, ötvösök.

Gyula ebben az időben második virágkorát élte, amit bizonyít az iparágak széles palettája és űzőiknek létszáma is, mely példa nélküli volt Békés megyében. Nemcsak egyes gyulai kézművesek csatlakoztak más városok céheihez, de Gyulának is voltak fiókjai pl.: a csizmadiák között találunk orosházi, eleki, komlósi iparosokat is. A gyulai iparosok a szabadságharc ideje alatt munkaidejük legnagyobb részében a hadsereg ruházati és felszerelési tárgyainak elkészítésével voltak elfoglalva.

A város fejlődése 1857-ig, a Szolnok-Arad vasútvonal megépítéséig töretlen volt. E fontos közlekedési útvonal a város vezetőinek aktív tiltakozása ellenére is elkerülte Gyulát, ami gazdasági vezető szerepének lassú elsorvadásához vezetett. Ezt a szerepet lassan a vasút miatt kedvezőbb helyzetbe került Csaba vette át.

A gyáripar fejlődése Gyulán 1806 körül kezdődött el, ami igazi konkurenciát nem jelentett a céhek számára, mivel ezek malomipari és szeszgyártással foglalkozó üzemek voltak. De a későbbiekben a kontárok számának növekedésével együtt már komoly versenyhelyzetet teremtettek számukra.

A céhek szerkezeti felépítése

A gyulai csizmadia céh céhszabályzatainak ismeretében – melyet Mária Terézia 1757. február 21-én megerősített – hű képet kaphatunk a céhek belső életéről. Ez a céhszabályzat 27 artikulusból állt, melyet a megye 1757. április 18-i közgyűlésén hirdetett ki. A céhszervezet felépítése a következő volt:

Céhmester: A céh élén a céhmester állt, akit egy évre választottak a tagok közül. Feladata volt a céhet képviselni a hatóságokkal és más céhekkel, valamint a vásárlókkal szemben. Ő intézte az inasok felvételét, felügyelt a szabályok betartására, bíráskodott a céh tagjai között felmerülő nézeteltéréseknél. Hatalmát csorbította az 1729. évi 10. tc. alapján hozott helytartótanácsi rendelet, mely előírta a céheknek, hogy a városi tanácsosok közül céhbiztost kell választaniuk. A céhbiztos nélkül a céhgyűléseken dönteni nem lehetett és a határozatok is csak akkor léphettek érvénybe, ha a biztos jóváhagyta azokat.

Atyamester: A céhmester választásakor a fiatalabb mesterek közül ún. atyamestert is választottak, akinek feladata a városba érkező legények elosztása volt a helybeli mesterek között.

Bejárómester: A bejárómester, akiből kettőt választottak, volt köteles a tagságot a közgyűlésekre összehívni.

Szolgálómester: A céhmester munkájának segítésére szolgálómestert is választottak.

Nótárius: 1817-től nótáriust (jegyzőt) is alkalmaztak a közgyűlés jegyzőkönyveinek vezetésére és más írásbeli ügyek intézésére.

Inasok: Az inasokat a céh előtt szegődtették két hét próbaidő után (egy fennmaradt szerződésből tudjuk) általában 4 esztendőre. Ebben a megállapodásban lefektették, hogy az inast a gazdája ruházza, szabadulásakor 1 pár csizmát, nadrágot, dolmányt, kalapot kap, valamint a céhtől megkapja a szabadulólevelét, melyért 2 forintot tartozik befizetni a céhládába.

Mesterlegények: A mesterlegényeket szakmabeli tudásuk növelése céljából 3 év vándorlásra kötelezték a céhszabályzatok. A Gyulára érkező legények az atyamesternél jelentkeztek, aki kijelölte számukra azt az iparost, akinél letöltik gyakorlati idejüket. A legények munkaideje reggel 3 órától este 9 óráig tartott. (1816-ban a gyulai csizmadia mestereknél 32 legény dolgozott.)

Mesterek: A céhszabályzat szigorúan szabályozta a céhbe való belépés feltételeit. Ezek közül az egyik a katolikus vallás volt, bár a megye többször felszólí-

totta a céhet, hogy más felekezetbe tartozó iparosokat is felvegyenek soraikba. Ennek a testület sokáig nem akart eleget tenni, de végül fejet hajtott a rendelkezések előtt. Másik fontos feltétel a remeklés, ami 1821-ben a csizmadiáknak egy pár fekete férficsizma és egy pár piros asszonyi csizma volt. A remek vizsgálatát az erre a feladatra kijelölt mesterek végezték. Ha a remek megfelelőnek bizonyult, az új mester 30 forintot fizetett a céhládába és 6 forint értékben megvendégelte a céh tagjait.

Piac- vagy vásárbíró: A vásárokon a céhbeli mesterek koruk szerint foglalhatták el helyüket. Mivel sokan figyelmen kívül hagyták ezt a szabályt, a tagság piac (vásár) bírót választott, aki felügyelt a rendre, valamint a megye által limitált árak betartására.

A céhek belső életét 27 artikulusban lefektetett szigorú rendeletek szabályozták. Ezekben kötelezték a tagságot a vallásos összejöveteleken való részvételre, valamint a céhbeli mesterek temetésén való megjelenésre és azok özvegyeinek támogatására. Megfogalmazta tovább a tisztviselők feladatait, a választások alkalmával rendezendő mulatozások mikéntjét. A kontárokkal szemben elrettentő rendeleteket hoztak.

Az ún. kántorgyűléseken felolvasták a céhszabályzatot, ezután megtárgyalták az érkezett rendeleteket, kérelmeket, és döntöttek a vitás kérdésekben. A céhládában helyezték el az ún. taksákat (inasszegődésből, szabadításból, tanulólevél kiállításából) befolyó díjakat, itt őrizték továbbá a céh pecsétjét és privilégiumát is. A ládában összegyűlt pénzeket a kántorgyűléssel, mesterválasztással, temetéssel kapcsolatban felmerülő kiadások fedezésére fordították.

A céhek működésüket, mint az ipari fejlődést szolgáló szervezetek kezdték a XIV. században, de a XVIII–XIX. századra monopolhelyzetüknél fogva a haladás kerékkötőivé váltak. Ennek felismerésével az államhatalom egyre több rendelettel igyekezett korlátozni a céhek tevékenységét. Autonómiájuk megszüntetése, szabályalkotási joguk megvonása és céhbiztosok kijelölése mind a szabad iparűzésnek teret engedve hanyatlásukhoz vezetett. A céhek megszüntetését az 1872-ben elfogadott és kihirdetett VIII. törvény rendelte el, végrehajtásának idejét 3 hónapban határozta meg.

A gyulai ipartársulatok kialakulása és működése

Az 1872. évi első magyar ipartörvény hatására – a céhek megszüntetésével – elkezdődhetett egy új korszak, a liberális alapokon nyugvó iparűzés kora. E törvény kötelezővé tette a céhek számára közgyűlés összehívását és végső számadás elkészítését. A céhek ipartársulatokká alakulásának ösztönzése érdekében a törvény elrendelte, hogy a kilenc hónapon belül társulattá alakuló céhek vagyonukat átvihetik a társulat pénztárába. Ha ez nem történne meg, a céh vagyona közhasznú célokra használható fel.

A törvény mindezek mellett azt is kimondta, hogy minden nagykorú, nemre való tekintet nélkül bármilyen iparágat szabadon űzhet, tanoncot tarthat. A 77. §

értelmében a társulatoknak alapszabályokat kell alkotniuk, melyet a törvényhatóság útján a földművelési, ipari és kereskedelmi miniszternek bemutatni kötelesek.

Gyulán a törvényhatóság felszólítására a kádárok kivételével minden korábban működött céh belépett valamelyik ipartársulatba. (A kádárcéh vagyonát a város vezetése a polgári iskola alapjához csatolta.) A gyulai iparosok 1874-ben három ipartársulatot alakítottak. Az elsőbe tartoztak a cipészek, fazekasok, kalaposok, kötélgyártók, szabók és szűcsök, a másodikba a kerékgyártók, kovácsok és asztalosok, a harmadikba a csizmadiák, akik magas létszámuk miatt külön társulatot tudtak alakítani.

Az első gyulai ipartársulat alapszabályából képet kaphatunk a szervezet működéséről. A társulat célja volt „*az összes iparosok érdekeinek előmozdítása*". A szervezet vagyonát képezte a társulat alaptőkéje (amit főleg a befizetett tagdíjakból származott a hozott céhvagyonok mellett), az alapítványi pénzek és a nyilvános előadásokból származó tiszta jövedelmek. Tagjai sorába minden Gyulán tevékenykedő kézműves felvehető volt. A társulat intéző szerve a közgyűlés volt, melyet évente egyszer hívtak össze. A rendes közgyűlésen választották az elnököt, a két alelnököt, jegyzőt, ügyészt, pénztárnokot, ellenőrt, számvevőt és a választmányi tagokat. Itt tárgyalták a költségvetést, döntöttek a tagok felvételéről és kizárásáról. A közgyűlésekről jegyzőkönyvet vezettek. Az év közben felmerülő problémák megoldására már 10 tag indokolt beadványára – bármikor összehívható volt a rendkívüli közgyűlés.

Mint a céhek, úgy az ipartársulatok is betöltöttek bizonyos szociális funkciókat. A csizmadia céh alapszabályainak bemutatásakor már említettem, hogy egy-egy céhtag eltemetéséről és az özvegyek támogatásáról milyen szigorúan rendelkezett a szabályzat. Valószínűleg ezek a hagyományok vezettek oda, hogy a csizmadia ipartársulat megalakította temetkezési egyletét. Az egylet célja az egyesület tagjainak tisztességes eltemetése volt, melyre a fedezetet a tagok befizetései és a csizmadia társulat erre a célra elkülönített alapja biztosította. Az ipartársulatba való belépéskor az iparosok automatikusan az egylet tagjai is lettek. A temetkezési egylet tisztségeit az ipartársulat vezetősége látta el.

Az 1872. évi VIII. tc. talán túl liberálisnak bizonyult, mivel az ipar űzéséhez képesítést meg nem követelő törvény életbe lépésével képzetlen kézművesek árasztották el silány áruikkal a piacot. Az ipartársulat, mint szervezet sem tudta nyújtani azokat a lehetőségeket a tagoknak, melyek hatékony érdekképviseletet biztosítottak volna számukra.

Az ipartestületek törvényi szabályozása és hatósági jogköre

A kormány és a törvényhozás meggyőződve az első ipartörvény káros hatásairól, megalkotta 1884-ben a XVII. tc-et, amely intézkedéseivel biztosította a kézművesipar újjászervezését, elősegítve ezáltal annak fennmaradását és fejlődését. Ez a törvény annyira tartósnak bizonyult, hogy intézkedéseinek nagy része még fél évszázad múlva is érvényben volt. Kimondta a szabad ipargyakorlást, azonban némi megszorítással, ugyanis 4. §-a kikötötte, hogy az iparosoknak az ipar űzésé-

hez szükséges a tanoncbizonyítvány bemutatása és annak igazolása, hogy szakba vágó műhelyben vagy gyárban, szakba vágó munkával legalább 2 évig foglalkozott. Ez azonban nem vonatkozott minden mesterségre, hanem a törvény 5. §-a felhatalmazta a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztert, hogy rendelettel állapítsa meg azokat a mesterségeket, amelyek űzéséhez szükség van a szakképzettség igazolására. A rendelet kb. 50. mesterséget sorolt ebbe a kategóriába, amelynek száma folyamatosan gyarapodott. Az 1922. évi XII. tc. már 76 olyan mesterséget sorol fel, amely képesítéshez kötődik.

Azonban második ipartörvényünk sem bizonyult következetesnek, ugyanis nem követelte meg mereven a szakképesítést. A törvény 6. §-ában kimondta, hogy a tanoncbizonyítvánnyal nem rendelkező, 21. életévét betöltött személyek, akik három éven át szakmába vágó műhelyben vagy gyárban dolgoztak és ezt igazolni tudják, szintén jogosultak voltak az iparigazolványra. Sőt a 8. §. még több engedményt nyújtott, ugyanis már a szakmában ledolgozott időt sem követeli meg, kizárólag a szakképzettséget és a nagykorúságot. Ez a rendelkezés azonban visszaélésekre adott lehetőséget.

Az 1884. évi XVII. tc. legfontosabb intézkedése a képesítés elvének visszaállítása mellett az ipartestületi intézmény létrehozása, amely a kézművesipart olyan jog- és hatáskörrel ruházta fel, amely lehetővé tette, hogy az iparűzők jelentős érdekképviseleti szerveket hozzanak létre.

A törvény 125. §-a szerint, ha az ipartársulati tagok kétharmad része a társulat feloszlatása mellett dönt, vagyona átmegy az új ipartestület vagyonába. Kimondja továbbá, hogy az iparigazolvány kiadására a képesítés igazolása után az iparhatóság jogosult. Miután valaki megkapta ezt az igazolványt, be kellett lépnie az ipartestületbe és el kellett fogadnia az annak alapszabályában leírt rendelkezéseket.

Az ipartestületek célja, amely a törvény 126. §-ában fogalmazódik meg, a rend és egyetértés fenntartása az iparosok között, az iparosok érdekeinek képviselete és haladásuk elősegítése. A törvény az ipartestületi intézményt az iparosok szakmai ügyeiben érintett szaktestülettté tette, ahol kinyilváníthatták véleményüket.

Később az 1922. évi XII. tc. 132. §-a értelmében a hatóságok kötelesek voltak kikérni az ipari képesítéssel kapcsolatosan a testületi véleményeket. A cél ezzel az volt, hogy érvényesítsék a szakszerűség követelményeit. Szintén ennek érdekében az 1884. évi XVII. tc. 127. §-a és az 1922. évi XII. tc. 133. §-a értelmében az ipartestületek jogorvoslattal is élhettek az alsó fokú közigazgatási hatóságok iparügyi határozatai ellen.

Az 1884. évi XVII. tc. rendelkezései alapján az ipartestületek teendői a következők voltak:

- az ipartestületi tagoknál alkalmazott segédek munkakönyveinek kiállítása (100. §)
- a kiállított munkakönyvekről lajstromvezetés (102. §)
- a segédek munkakönyveinek a munkába lépéstől számított 14 napon belüli bemutatása az ipartestületnek. Az ipartestület a bejelentést pecséttel, aláírással, keltezéssel igazolta (103. §)

- a segéd esetleges kilépésének 14 napon belüli bejelentése az ipartestület felé (106. §.)
- feljelentés tétele olyan esetben, ha az alkalmazás során bekövetkezett változásokat két hétnél később jelenti be az iparos
- a segéd köteles kilépését 8 napon belül bejelenteni (39 266/1884. F. I. K. M. sz. rendelet 36. §.)
- a segéd munkakönyve másolatának kiállítása (105. §.)
- a segéd munkaviszonyában bekövetkezett változások igazolása (betegség stb.) (107. §.)
- lajstrom vezetése a segédekről a munkakönyvi adatok pontos szerepeltetésével (109. §.)

Az ipartestületek a törvény 127. §-a alapján ezeken kívül közigazgatási feladatokat is elláttak, a 140. §. alapján pedig javaslatot tettek a törvényhatóságnak az iparosok és a segédek közötti viszonyra, valamint a tanoncokkal kapcsolatos szabályrendeletekre vonatkozóan. A 141. §. a segédek és a tanoncok között felmerülő vitás kérdések megoldására az ipartestületen belüli békéltetőbizottságok létrehozását rendelte el. A bizottság elnöke az iparhatósági biztos lett, tagjai pedig a mesterek és segédek közül kerültek ki. Az ipartestületi biztos feladata volt annak ellenőrzése, hogy az ipartestület az alapszabályai és a törvény határozatai értelmében működjön. Egyéb hatósági teendőkben a közigazgatási szervek jártak el, amelyek a községekben a járási főszolgabírók, a városokban pedig a tanács vagy a rendőrkapitány volt. Feladatuk volt az iparengedélyek, iparigazolvány, telepengedélyek iránti kérelmek elbírálása, határozathozatal az ipari kihágási ügyekben. Szintén megemlítendő a 149. §., amely engedélyezte olyan kereskedő- vagy ipartársulatok kialakítását, amelyek az önkéntes tagság elvén álltak és nem élveztek semmilyen hatósági jogkört.

Az 1884. évi XVII. tc. 1922-ig volt érvényben, amikor az ún. *iparnovella* számos rendelkezését módosította. Az iparnovella előírta, hogy az ipartestületet az iparigazolvány és iparengedély kiadása előtt 15 nappal értesíteni kell, hogy megtekinthesse a kérelmező szakképzettségére vonatkozó igazolásokat és azokat elbírálhassa. Ha az ipartestület ellenezte ezek kiadását, fellebbezési joggal lehetett élni. A tc. 43. §-a elrendelte az ipargyakorlás folyamán beállott mindennemű változás 8 napon belüli bejelentését az iparhatóságnak, valamint a bejelentett változás iparlajstromba való nyilvántartását és a bejelentő, az ipartestület és a kereskedelmi és iparkamara 15 napon belüli értesítését. Az iparnovella 84. §-a az 1884. évi ipartörvénnyel ellentétben előírta, hogy csak írni-olvasni tudó tanonc alkalmazható. A 85. §. részletesen taglalja a tanoncszerződés tartalmát, a 86. §. pedig intézkedik a szerződés hatósági megőrzéséről. A 112. §. községi tanonciskolák létrehozását rendeli el minden olyan községben, ahol a tanoncok száma eléri a negyvenet. Ha ennél kevesebb a létszám, akkor tanonctanfolyamok indítását teszi kötelezővé.

A 113. §. lehetővé teszi, hogy amennyiben a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyezi, ipari és kereskedelmi érdekképviseletek, vállalatok tulajdonosai, valamint felekezetek is létesíthetnek tanonciskolát. A nagyobb ipartestületek tanonciskoláira Budapesten számos példát találhatunk.

Az 1850-ben rendeleti úton felállított, majd 1868-ban a VI. tc. által törvényileg is szabályozott kereskedelmi- és iparkamarák tevékenységét az 1922-es törvény tovább bővítette, mégpedig a mestervizsgáló bizottságok alakításának az ő hatáskörükbe történő vonásával, valamint a számukra a mestervizsgákon biztosított képviselet által. Ezen kívül a kamarák beleszólási jogot nyertek az iparjog kiállításába és visszavonásába.

Az 1922. évi XII. tc. alapján az ipartestület által elvégzett teendők az alábbiak:

- tanoncszerződések kötése az ipartestület előtt (76. §.)
- tanoncszerződések hiteles másolatának megőrzése (86. §.}
- a tanoncszerződés módosítása (87. §.)
- a tanoncviszony kitöltése után a tanonc felszabadítása, számára segédlevél kiállítása (104. és 105. §.)
- tanoncról nyilvántartás vezetése, annak megküldése a községi elöljáróságnak (110. §.). Tanonciskolák felállítása a községeken kívül és ezen iskolák felügyelő-bizottságában képviselőként való részvétel (115–119. §.)

Később az 1929. évi XXX. tc. hatására átalakult az ipari közigazgatási, valamint az ipari kihágási ügyekben a hatóságok rendszere. Mivel az 1884. évi ipartörvény nem rendelte el kötelezően az iparosoknak az ipartestületben való részvételt, így ezek az intézmények vagy meg sem alakultak, vagy nagyon gyengén működő, életképtelen szervezetek voltak. Az életképtelenség másik fontos okaként említhetjük, hogy nem volt összefogó szervük, amely központi irányítással hatékonyan segíthette volna működésüket. Ezért a kézművesek és az Ipartestületek Országos Tanácsa ipartestületi reformokat szorgalmazott. Csak több év után, 1932-ben született meg a kérdésben a VIII. tc. az Ipartestületekről és az Ipartestületek Országos Központjáról. Legfontosabb intézkedése, hogy kimondta, 5 éven belül ipartestületi hálózatot kell kiépíteni. A 2. §. szabályozta a testületek, alapításának feltételeit, mivel kimondta, hogy Budapesten legalább 100 vidéken 200 iparos szükséges ipartestület megalakításához.

A testület által meghatározott legfontosabb feladatok:

- az ipartestületi tagok mindennemű segítése (7. §.)
- gépüzemek, tökéletesebb termelési eljárások bevezetése, anyagraktárak, áru- és mintacsarnokok, szakipari és hitelszövetkezetek létesítése
- tagok részére szakmai és általános továbbképzések, kiállítások szervezése, anyagi biztonság megteremtése
- tagok ellátása szakmai tanácsokkal
- szociális feladatok ellátása
- ipartestületi szék (25. §.), munkaügyi bizottság (26. §.) és békéltető bizottság (27. §.) szervezése és működtetése.

A törvény lehetővé tette az ipartestületek számára az ingyenes munkaközvetítők működtetését, így könnyebben jutottak a testületek munkaerőhöz, a segédek pedig munkalehetőséghez. A 10. §. szabályozta a tagsági díjakat is amelyek megállapítása az alapján történt, hogy az így szerzett bevételek fedezzék a testület számára a működéshez szükséges anyagi forrást.

A reform egyik fontos eredménye az ipartestületi szék intézményének a létrehozása (25. §.), melynek feladata az üzleti tisztesség védelme, az iparosok közötti ellentétek elsimítása, a szakmai összetartás erősítése. Ennek szervezeti és működési feltételeit külön alapszabályban rögzítették. A 26. §. munkaügyi bizottság felállítását tette lehetővé, melynek feladata az ipartestületi tagok ügyeinek megbeszélése és megállapodások létrehozása, munkarendek, kollektív szerződések kidolgozása. Mindezt az ipartestületi elöljáróságnak kellett jóváhagynia.

A tc. II. fejezete szabályozta az Ipartestületek Országos Központjának létrehozását, fenntartását, feladatait, felépítését, működését, amelyeknek végrehajtásáról pedig a 163 400/1932. K. M. sz. rendeletben intézkedik a kereskedelmi miniszter. A hatósági felügyeletet Budapesten a polgármester, vidéken pedig az elsőfokú iparhatóság látta el.

Ennek az ipartörvénynek kis mértékű módosítását jelentette az 1936. évi VII. tc., amely 32. §-ban elrendelte az országos Iparügyi Tanács felállítását, melynek feladatait a 33. §. állapította meg. A Tanács a feladatkörébe tartozó ügyek alapján szakosztályokban működött. Ezt a szám szerint 7 szakosztályt a 30 000/1936. Ip. M. sz. rendelet 64. §-a határozta meg, amelyek a következők voltak: 1. kisipari és háziipari, 2. gyáripari, 3. közszállítási, 4. munkaügyi, 5. energiagazdálkodási, 6. bányászati és kohászati, 7. építésügyi.

A nagyobb, gazdagabb ipartestületek gondot fordítottak tagjaik művelődési lehetőségeinek megteremtésére pl. olvasótermek, dalárdák létrehozásával, közös rendezvények, díszebédek, vacsorák rendezésével. Gyakori volt, hogy évente egy-egy szakma iparosbált tartott. Mindezek által határozottan állítható, hogy az ipartestületek közösségi funkcióknak megfelelő szervezetek voltak.

Az ipartestületek az 1932. évi VIII. tc. alapján 1949-ig működtek, a háború után azonban megindult fokozatos felszámolásuk. Ez több egymást követő rendelet útján valósult meg. Az első lépést a 7330/1946. M. E. sz. rendelet jelentette, amely az ipartestületeket a belügyminisztérium felügyelete alá vonta. Ezt követte a teljes felszámolást előkészítő 12 410/1948. sz. kormányrendelet a testületi kényszer megszüntetése által. A 200/1949. sz. rendelet az ipartestületek ingó- és ingatlanvagyonát zár alá helyezte. A végleges megszüntetést a Belügyminisztérium 1949. október 28-i 55 0243/1949. IV. 3. sz. rendelete mondta ki. A feloszlott ipartestületek vagyonának felszámolását a Pénzintézeti Központ hajtotta végre a Belügyminisztérium 4247/1949. M. E. sz. rendeletének 33. §-a alapján. Az ipartestületek szerepét bizonyos értelemben a KIOSZ (Kisiparosok Országos Szervezete) vette át.

A gyulai ipartestület megalakulása és működése

Az 1884. évi XVII. tc. kimondta, hogy azokban a városokban, ahol az iparosok száma eléri a 100 főt és 2/3 részük kívánja, ipartestületek alakíthatók. A második ipartörvény életbe lépésével szinte egyidőben több Békés megyei település iparosai igyekeztek megalakítani testületeiket. 1884–85-ben már ipartestületek működnek Szarvason, Orosházán, Mezőberényben, Békésen és Csabán.

Gyulán a törvény kihirdetésekor összegyűlt a város iparossága, hogy állást foglaljon arról, akar-e ipartestületet. Az első és második ipartársulat tagjai (kevés kivétellel) igennel szavaztak, de a csizmadia társulat mesterei a megalakítás ellen voksoltak, így ez utóbbiak magas létszáma miatt nem gyűlt össze a 2/3-os többség.

A csizmadiák ellenszenve valószínűleg abból fakadt, hogy nem ismerték az intézmény célját, előnyeit, valamint, hogy a társulat vagyonát nem akarták az ipartestületi vagyonhoz csatolni. Pedig a törvény 125. §-a biztosítékot jelentett volna számukra, kimondva, hogy „*ha valamely oly szakipartársulat olvad egy általános ipartestületbe, melynek külön célokra rendelt vagyona van, az a testület által az illető külön iparágat űzők céljaira külön kezelendő*".

1888-ban szintén felmerült az ipartestület megalakításának kérdése. Az iparos ifjúság önképző egyletének házavató ünnepélyén elhangzott érvek azonban – melyek egy hatékony érdekvédelmi szervezet mielőbbi létrehozását kívánják az előretörő gyáriparral szemben – süket fülekre találtak. 1893-ban Diósy Béla a gyulai kerületi betegsegélyező egylet titkára több iparos felhatalmazásával felhívást intézett a gyulai ipartásulatokhoz. Ebben értekezlet összehívását sürgeti, melyen döntenének a testület alakításáról. A gyűlés összehívását sürgető iparosok feladatuknak tartották a helyi ipar fejlesztését (mivel véleményük szerint „*Gyula a gyáripar miatt a megyében a legrosszabb helyzetben van*", valamint a tanonc- és segédügyek rendezését, ipartestületek alakításával és a hatáskörükbe utalt törvényes eszközök felhasználásával.

Az 1893. X. 16-i városházán megtartott gyűlésen a megjelent kis létszámú iparos nem kívánt állást foglalni az ügyben, így a értekezlet érdektelenségbe fulladt. Sal József és több iparos társa kérelmére 1906. április 29-én a városháza nagytermében Szikes György városi jegyző vezetésével közgyűlést hívtak össze, melynek tárgya ismét a testület megalakításának kérdése volt. A gyűlésen a két tábor bemutatta aláírási íveit, melyek szerint a testület alakítását pártoló csoport 308 főt tudhatott maga mögött, míg az ellenzők listáján 202 név szerepelt.

A közgyűlés megvizsgálva és érvénytelenítve a jogtalanul nyilatkozók neveit, kimondta a Gyulai Ipartestület megalakulását, ideiglenes elnökül Steigerwald Ferencet, ideiglenes jegyzőül Gyepes Gergelyt jelölve. 1906. augusztus 11-én azonban a testület szervezését felfüggesztették. Ennek oka az ellenző tábor városi tanácshoz benyújtott fellebbezése volt, melyben az aláírások újbóli megvizsgálását kérték. A tanács életre hívott egy bizottságot (melyben mindkét tábor tagjai képviselve voltak) és megbízta a felmerült probléma kivizsgálásával. A bizottság határozathozatala előtt azonban Sal József és Mayer István – mivel értesülésük szerint az ipartestületek megalakítása törvényileg kötelező lesz, a további huzavonák elkerülése végett – visszavonta a testület megalakítására irányuló kérelmét.

1912-ben végre sikerült a Gyulai Ipartestület megalakítása. A Gyulán dolgozó 454 képesítéshez kötött és adót fizető iparos közül 376 adta beleegyezését az intézmény felállításához. 1912. november 18-án a városházán összegyűlt a város iparosság és hosszú vita után megalkották a testület alapszabályait. Miután azokat a Kereskedelmi Miniszter 93596/1913. VI. A. szám alatt jóváhagyta, az ipartestület 1914. január 26-án délután 3 órakor megtartotta alakuló közgyűlését. Itt megvá-

lasztották a testület tisztikarát. Elnök Dobay Ferenc nyomdatulajdonos, jegyző Gyepes Gergely lett. Az iparosok szakmánkénti megoszlása a következő volt:

ács – 20	kárpitos – 7	műszerész – 1
aranyozó – 1	kalapos – 8	női szabó – 2
aranymíves – 1	kaptafa készítő – 1	órás – 5
asztalos – 45	kéményseprő – 1	papucsos – 3
bádogos – 8	késes – 2	rézműves – 1
borbély – 15	kefekötő – 2	sütő – 4
cipész – 64	kelmefestő – 4	szabó – 49
cukrász – 3	kesztyűs – 1	szappanos – 2
csizmadia – 89	kerékgyártó – 13	szíjgyártó – 8
építő – 10	kosárfonó – 2	szitás – 5
esztergályos – 6	kovács – 17	szobafestő – 14
faszerszám készítő – 1	kőműves – 35	szobrász – 2
fazekas – 3	könyvkötő – 2	szűcs – 5
fogász – 3	köteles – 4	szűrszabó – 1
fésűs – 1	kövező – 1	takács – 3
gépész – 1	kútfúró – 2	tímár – 1
géplakatos – 4	lakatos – 12	varrónő – 4
hentes – 14	mázoló – 1	vegytisztító – 1
kádár – 8	mészáros – 11	villanyszerelő – 2
kályhás – 2	mézesbábos – 3	
összesen:		542

A testület vezetése az 1914. március 25-i közgyűlés után kezdte meg érdemi munkáját. Átiratban kérte a polgármestert, hogy a testület ügyköréhez tartozó lajstromokat, törvénykönyveket és egyéb, az iparosokat érintő iratokat adja át és iparhatósági biztos kiküldésével segítse munkájukat. (Ezeket a nyilvántartásokat a testület megalakulásáig a városi tanács, mint elsőfokú iparhatóság vezette.) A város örömmel tett eleget a felkérésnek Nádházy Gyula iparhatósági biztos kijelölésével, (aki az alapszabályok szerinti működésért és a törvények betartásáért felelt), s megteremtette a testület működésének feltételeit.

A testület még alig kezdhette meg működését, amikor az I. világháború kitörése nehéz helyzet elé állította. A tisztikar és a helyi iparosság egy részének bevonulásával a szervezeti élet csak komoly zökkenőkkel működhetett és 1915–16 között szinte teljesen szünetelt. 1917-től a testület a hadigazdálkodás miatt fellépő nyersanyaghiány megoldását tekintette elsődleges feladatának. Létrehozta a Gyulai Ipartestület anyagbeszerző csoportját, mely az Ipartestületek Anyagbeszerző Köteléke nevű országos szervet tagjaként igyekezett az ország területén található nyersanyag Gyulára szállításával és itt annak szétosztásával segíteni a helyi mestereket. 1918-ra azonban egyre nagyobb nehézségekbe ütközött ennek végrehajtása.

A Kormányzat által kiutalt alapanyagok mennyisége nem fedezte a helyi szükségleteket és a központilag meghatározott nyersanyag és maximált késztermék

árak között lévő kicsiny haszonkulcs az iparosok körében egyre nagyobb elégedetlenséget szült. A háború befejezésével a gazdasági gondok enyhítésére és a térség iparának fejlesztésére a kormányzat kisipari kölcsön akciót szervezett. A kölcsönhöz jutás egyetlen feltétele volt, hogy a kérelmező a háború előtt valóban iparűzéssel foglalkozott. Ennek elbírálása az Ipartestület feladata volt. Az akció nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mivel a magas nyersanyagárak és a kereslet hiánya a kölcsönhöz jutott iparosok eladósodásához vezetett.

A román intervenció a testület munkáját szinte lehetetlenné tette. A román parancsnokság a közgyűlések összehívását megtiltotta, a tagság egészét érintő kérdésekben nem születtek határozatok. A testület munkája jórészt a kétnyelvű (román-magyar) munkakönyvek kiadása volt helyi román nemzetiségűek részére, valamint kimutatások készítése az iparosok nemzetiségi megoszlásáról. (Ekkor az 535 magyar mellett 46 román iparos dolgozott Gyulán.)

A román csapatok kivonulását követően a testület első dolga a kétnyelvű munkakönyvek magyar nyelvűre cserélése, valamint az iparosok háború alatt elveszett okmányainak pótlása volt. *A trianoni határok meghúzásakor Gyula iparigazdasági érdekterületeinek 95%-át elvesztette, így a csőd szélére került*. A testület kérvényekkel ostromolta a Magyar-Román Határrendező Bizottságot, melyben a fenti okokra hivatkozva Ágya, Feketegyarmat, Nagyzerind, Gyulavarsánd, Nagy- és Kispél községek visszacsatolását kérték, de a bizottság figyelmen kívül hagyta beadványukat. A testület csonka Arad megye Békés megyéhez csatolását is kérvényezte potenciális piacot látva ebben a térségben. (1926-ban Elek a gyulai ipartestület ideiglenes tagja lett, de a következő évben már önálló testületet alakított.)

Az ipartestület az Arad megyei területek Békés megyéhez csatolásakor javaslatot nyújtott be az alispánhoz, melyben egy Elek-Almáskamarás-Kunágota gazdasági vasút megépítését szorgalmazta, ami anyagi okok miatt nem valósulhatott meg. 1921-ben a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara a testületi vezetők részére tanfolyamot szervezett, melyen több gyulai is részt vett.

Az 1922-es évtől zökkenőmentessé vált a tanoncképzés. Az 1922. év XII. törvény a tanonc- és mestervizsgáló bizottságok felállítását tette kötelezővé szakmánként, melyek feladata a tanoncok vizsgáztatása, ill. az iparosok műhelyeinek és készáruinak vizsgálata volt.

1922-ben 1210 üggyel foglalkozott – főleg elviekben – a testület; jelentős részben – csakúgy, mint más években – súlyos adóterhekkel, pénzromlással, kontárkérdéssel. 1924. június 1-től a Gyulai Ipartestület kötelékébe tartozott Doboz 56, Kétegyháza 44, Gyulavári 36 iparosa. Ebben az évben nevezett fióktestületek már önálló tanonciskolák felállítását kérték. Ekkor Gyulaváriban 19, Dobozon 21, Kétegyházán 26 tanonc volt. Kérelmük nem talált meghallgatásra, ezért Doboz 1925-ben kilépett a testületből és önálló ipartestületet hozott létre, majd 1927-ben Kétegyháza is követte példáját. A súlyos gazdasági nehézségek miatt egyre több iparos kénytelen volt visszaadni iparengedélyét, tovább szaporítva ezzel a feketemunkát végzők amúgy is népes táborát.

Az adót fizető iparosok joggal hiányolták a testület hatékonyabb fellépését a kontárokkal szemben. A testület a nagy nyomásnak engedve végül is

kontárbiztosokat választott tagjai sorából, akik az adóterhek alól kibúvó mesterek ellenőrzését végezték. A feketemunkán kapott iparosok felett a városi tanács bíráskodott, de az eljárások hosszadalmassága és a kiszabható csekély büntetés nem rettentette el a tilosban járókat. A kereskedelmi miniszter 65673/1925. sz. rendeletében utasította az I. fokú iparhatóságot a kontár ügyek soronkívüli intézésére. Az intézkedés – bár jelentősebb visszatartó erővel bírt – nem oldotta meg véglegesen a kérdést. A megyei érdekvédelmi képviselet megalakítására már korábban is igény mutatkozott, de csak 1928. október 21-én sikerült megalakítani a Békés Megyei Ipartestületek Körzeti Szövetségét. Tagjai: Békéscsaba, Vésztő, Mezőberény, Gyoma, Endrőd, Körösladány, Szeghalom, Füzesgyarmat, Orosháza, Csorvás, Szentandrás, Gyula ipartestületei. Az új testület székhelye Békéscsaba lett, tisztikarát a csabai testület vezetősége látta el, választmányát a tagtestületek elnökei alkották.

A rossz gazdasági viszonyok miatt a gyulai ipar vegetált, a lakosság szegénysége miatt az iparcikkek iránti kereslet megcsappant, talán egyedül az élelmiszeriparban volt biztosítva a mindennapos foglalkoztatás. Az építőiparnak csupán a „*középítkezések*" jelentettek némi munkalehetőséget, de ezen lehetőségek szűkössége igazi megoldást nem jelentett számukra. A konjunktúra ágazatok képviselői pl.: szabók, női ruha készítők sorban bezárták műhelyeiket. A kontár-kérdés rendezésére tett szigorúbb intézkedések eredményre vezettek (már nem csak a feketemunkát végzőt, de az őt foglalkoztató mestert is megbüntetik és magasabb pénzbírságokat róttak a törvénysértőkre).

A '30-as években a város által szervezett ínségmunkáknál egyre több volt iparost is találunk a dolgozók között. A korábban iparral foglalkozó mesterek földműveléssel, szőlészettel igyekeztek javítani rossz anyagi helyzetükön. 1936-tól az Ipartestület vendéglőt üzemeltet, melynek tiszta bevétele a testület vagyonát gyarapította. Az Iparügyi Minisztérium 1936-ban elrendelte több ipartestület összeolvasztását. 1937-től a testület Gyula és Vidéke Általános Ipartestület néven folytatta munkáját, amely magába foglalta Kétegyházát, Dobozt, Gyulavárit is. A II. világháború kitörése, a hadigazdálkodásra való átállás nehéz helyzetbe hozta a testület. Észak-Erdély visszacsatolásával az építő- és fémipari szakmák képviselői munkához jutottak, de a Kormányzat későbbi megszorító intézkedései, az anyag- és tőkehiány nem teremtették meg az ipar fellendüléséhez szükséges feltételeket.

A testület legfontosabb feladata a hadba vonult iparosok családjának megsegítése volt, a felmerülő nyersanyaghiány megoldása mellett. 1944. március 19-én a testület felfüggesztette működését, de 1945. januárjában újra megindította munkáját. Első feladatai közé tartozott az iparosságot érintő háborús károk felmérése és központilag kiutalt segélyek szétosztása a kárt szenvedett mesterek között. A kereskedelemben kialakult árucsere rendszer megnehezítette az anyagbeszerzést. A testület a Kereskedelmi Minisztériumnál és a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamaránál közbenjárt, hogy a helyi mesterek nyersanyag szükségletét központilag kiutalt árukkal csökkentsék. Ugyancsak szinte mindennapos levelezést folytattak gyárakkal, erdőgazdaságokkal, nyersanyagok, energiahordozók beszerzéseinek lehetősé-

gét keresve. Az ipari áramellátás megoldására végül a pontot a városi képviselő testület határozata tette fel, mely Békéscsabáról kívánta kielégíteni az ilyen irányú igényeket. A Gazdasági Főtanács által kezdeményezett kisipari kölcsönök nem jutottak el a gyulai iparossághoz, pedig a testület vezetése több ízben is személyesen közbenjárt az ügyben.

Az 1945. évi állapotokra jellemző volt, hogy a helyi üzemek, műhelyek orosz hadi munkára voltak beállítva, a tanoncképző szünetelt, mivel az iskola épületében kórház működött. 1946 végén megindult a tanoncképzés, ipari továbbképző tanfolyamok indultak a testület szervezésében. Céljuk, hogy „*a jövő mesterei az ipar és az ipari közigazgatás terén a legszélesebb körű ismeretekkel bírjanak*." 1947-ben az iparosok adózását jobban ellenőrizendő az iparosokat pénztárkönyvek vezetésére kötelezték, aminek gyakorlati megvalósításában a testület jogi és szakmai tanácsokkal segített.

Ebben az évben a testület az alispán felszólítására összeállította ingó- és ingatlanvagyona leltárát. 1948-ban a testületben a következő szakosztályok működtek: cipész, asztalos, kovács, műszerész, villanyszerelő, bádogos, szíjgyártó, kőműves, ács, szobafestő, kosárfonó, kárpitos, lakatos, kádár, szabó, sütő, fodrász, vendéglős, hentes. Az eddig szakosztályt nem alkotó iparosok úgynevezett vegyes szakosztályba tömörültek. A vegyes szakosztályt az alábbi iparágak képviselő alkották: cukrász, „*droguista*", fényképész, béltisztító, fogműves, fűzőkészítő, gumijavító, hangszerkészítő, könyvkötő, kozmetikus, kútfúró, kályhás, kéményseprő, kefekötő, kelmefestő, kötélgyártó, kőfaragó és kövező, késes és köszörűs, molnár, mézeskalácsos, órás, paplanos, fehérnemű készítő, sokszorosító, szűcs, gépi hurkoló, tímár, üveges.

1948. április 21-én az I. fokú iparhatóság Balázs Sándor személyében kiküldöttet rendelt, aki április 25-től a testület vezetését kormánybiztosként látta el, ezzel az ipartestület autonómiája megszűnt. A belügyminiszter 537601/1949. számú rendeletében feloszlatta a Gyula és Vidéke Általános Ipartestületet, felszámolására a Pénzintézeti Központot jelölte ki. Október 6-án a felszámoló bizottság leltárt készített a testület ingó- és ingatlan vagyonáról, valamint pénzkészletéről, majd kimondta a testület felszámolásának befejezését.

Szociális intézkedések

Az ipartestület a hatósági feladatokon túl szociális funkciókat is betöltött. Az I. és II. világháború alatt a bevonult iparosok családjának megsegítésére hozta létre a *Hadbavonult Iparosok Gondozó Bizottságá*t. A bizottság az itthon maradt mesterek önkéntes egyesülése volt. Célja a kereset nélkül maradt iparoscsaládok nehéz anyagi helyzetének javítása pénz, ruha és élelmiszeradományok révén. A fedezetet a segélyakciókra a működő iparműhelyek anyagi hozzájárulása és a testület erre a célra elkülönített alapja igyekezett biztosítani. A gazdasági világválság idején ínségkonyha működtetésével segített a megrendelések nélkül maradt iparosokon. Az ipartestület nemcsak az iparosság rászoruló rétegének megsegítését tartotta szem előtt, hanem a város többi rászorulóján is próbált segíteni. Karácsonyi segélyakció-

ik keretében az egyházak és iskolák által javasolt szegény sorsú családokat támogatták élelmiszer, ruha, esetleg tüzelő adományokkal. Az akció megszervezése már az év elején megkezdődött bálok, jótékonysági estek bevételeinek erre a célra való elkülönítésével, valamint az iparosok adományainak összegyűjtésével.

Kulturális és sportélet

Az ipartestület a város kulturális életében is igyekezett részt vállalni. Az ipartestületi székház adott otthont a testület vezetése által szervezett színpártoló előadásoknak. Neves színművészek, zenekarok produkciói tették színesebbé a város szürke hétköznapjait. Iparosbálok szervezése szintén a testület vezetését dicséri. Az 1939. január 27-iki bálról így tudósít egy testületi beszámoló: „*Múlt hó 27-én zajlott le a hagyományos iparos bál az ipartestület helyiségében. Helyszűke miatt nem adhatjuk közre a bálon részt vett hölgyek névsorát, mindössze csak annyit említünk meg, hogy 56 asszony és 38 lányka derűs kacagása tette kedvessé a virradatig tartó mulatságot*."

Az ipartestület által gyámolított egyesületek sorában találjuk az Erkel Dalkört. A dalkör működését a testület helyiség biztosításával, anyagi hozzájárulásokkal igyekezett segíteni. Az egyesület tagjai között sok jó hangú iparos igyekezett fejleszteni énektudását. Az ipartestület jól felszerelt könyvtárral is rendelkezett, ahol az tudásszomját oltani kívánó iparosság a könyvek mellett folyóiratok és szaklapok olvasgatásával tölthette szabadidejét. A könyvek legnagyobb része az Iparos Ifjúság Önképző Egyletének hagyatéka volt.

A gyulai sportélet felvirágoztatásában is oroszlánrészt vállalt a testület. Otthont adott a Márky sakk-kör összejöveteleinek, versenyeinek. E szellemi sport kedvelői az egyletben mind a szórakozás, mind a versenyszintű játékhoz szükséges feltételeket megtalálták. A versenyek díjazására készített kisipari termékek adományozásával igyekeztek emelni a rendezvények színvonalát.

A fizikai sportok kedvelői a Gyulai Testnevelési- és Sportegylet keretein belül hódolhattak szenvedélyüknek. Az ipartestület sportszerekkel, sportruházattal és a sportolók ingyenes utaztatásával segítette az egylet munkáját. A gyulai „*focista szakosztály*" külön anyagi támogatásban is részesült a testület által.

Az Ipartestületi székház

Az 1927. évben jelentős esemény történt a testület életében. A június 20-i közgyűlésükön döntés született az ipartestületi székház építéséről. A Béke sugárúti telken (ami egykor a Gyulai Iparos Ifjúság Önképző Egyletének székháza volt) a régi épület meghagyásával Pfaff Ferenc és Schneider Mátyás gyulai építészek tervei alapján június 18-án megindult az építkezés. Augusztus 14-én történt az alapkő letétele, melyben díszes okmányt helyeztek el Sal József elnök és Jároly József jegyző aláírásával. A kőműves munka Titz Reinhardt építészmester, az ácsmunka Wiszt István mester irányításával folyt. A székházat ünnepélyes keretek között adták át 1927. karácsonyán. Az épület díszes nagyterme adott otthont a különböző

kulturális rendezvényeknek, a bérbeadásából származó bevételek a testület pénzkészletét gyarapították.

Az ipartestülethez kapcsolódó intézmények

Az „Iparostanonc-fiú Iskola”

Már az 1870-es évektől Gyula ipari tanfolyamok szervezésével igyekezett biztosítani a városi iparosság utánpótlásának szakszerű képzését. Az igazi lehetőséget azonban az ipari oktatás beindítására a vallás- és közoktatásügyi miniszter 23439/1882. évi rendelete biztosította, amiben az iparostanonc iskolák működését és a képzés felügyeletét írta elő a város számára. 1883-ban megalakították az „*Iparostanonc-fiú Iskolát*”, melynek elhelyezését a régi polgári fiúiskola épületében oldották meg. Önálló épületrészt csak 1930-ban kapott, ahol jól felszerelt tantermeiben valóban színvonalas képzést biztosíthatott a jövő iparosainak. Az iskola működtetésének anyagi feltételeit a város és az ipartestület (korábban ipartársulatok) közösen fedezték. Az iskolába való felvétel feltétele 4 elemi osztály elvégzése volt. Az iskolába járó tanulók iskolalátogatása kötelező volt. Az iskolalátogatás betartásának ellenőrzését, valamint a tanoncok szerződtetését és szakmai vizsgáztatását (1932-től szakbizottságok által) az ipartestület végezte. A tanoncképzést segítették a testület és az iskola által szervezett tanoncmunka-kiállítások.

A tanoncok számának kimutatása, az egyes iparágak fejlődése és hanyatlása Gyulán az 1882–1933. között született (*) és kihalt (✞) iparágak feltüntetésével

Az iparág neve	1882–1883	1907–1908	1913–1914	1922–1923	1932–1933
aranyozó (*)	–	–	6	–	1
asztalos	12	57	58	53	8
ács	34	6	8	16	2
bádogos	4	4	7	12	5
borbély	1	5	20	7	21
női borbély (*)	0	0	0	0	1
cipész	5	33	57	56	15
cukrász	0	1	0	0	0
csizmadia	42	34	65	92	4
esztergályos	1	2	3	1	0
fazekas (✞)	0	1	0	0	0
fegyvermíves	0	0	0	0	1
fényképész	0	1	2	1	0
fésűs	1	1	0	0	0
fogműves (*)	0	0	0	1	1
gépész	0	3	0	0	0
gumijavító (*)	0	0	0	0	1
hentes	0	7	12	15	18

Az iparág neve	1882–1883	1907–1908	1913–1914	1922–1923	1932–1933
kalapos	2	1	3	1	0
kádár	2	0	1	2	0
kályhás	0	1	1	2	0
kárpitos	0	4	5	1	0
kefekötő (✞)	2	0	0	0	0
kerékgyártó	5	4	5	10	1
kertész	2	0	1	1	0
kékfestő (✞)	2	0	0	0	0
kéményseprő	0	0	0	0	1
kovács	9	9	12	18	3
kosárfonó	2	0	0	11	0
kőfaragó	0	0	2	0	2
kőmíves	37	74	85	24	10
könyvkötő	3	0	1	0	0
kötélverő (✞)	1	1	1	2	0
kövező (*)	0	0	0	0	1
lakatos	12	35	64	58	9
mészáros	3	1	4	13	1
mézeskalácsos	2	0	0	0	0
molnár	0	2	0	7	0
műszerész	0	1	3	12	7
nyerges (✞)	4	3	0	0	0
nyomdász	1	2	1	1	4
órás	0	1	1	2	0
papucsos (✞)	0	1	4	1	0
rézmíves (✞)	2	1	0	0	0
sütő	6	1	3	8	6
szabó	19	28	58	63	16
szappanos (✞)	1	0	0	0	0
szíjgyártó	3	7	9	8	0
szitás (✞)	6	0	0	0	0
szobafestő	1	4	6	3	9
szűcs	1	0	3	4	1
szűrszabó (✞)	1	0	0	0	0
takács	0	0	1	7	0
tímár	1	0	0	2	1
üveges	0	1	4	2	1
vendéglős (*)	0	0	0	1	2
villanyszerelő (*)	0	0	1	0	1
kereskedők	0	21	38	36	14
összesen:	230	358	557	554	168

A Polgári Fiúiskola

Az iparos és kereskedelmi pályára készülő fiatalok képzését biztosítandó az ipartestület javaslatára és anyagi támogatásával a város felállította a Polgári Fiúiskolát. Az iskola 1928-ig a testület kezelése alatt állt, majd 1929-ben anyagi okokra hivatkozva átadta a városnak. Az iskola első osztálya 50 tanulóval 1920. szeptember 6-án a Belvárosi Római Katolikus Elemi Iskolában kezdte meg munkáját. Diákjai főként iparos szülők gyermekei voltak. 1928-ban a Béke sugárúton megépült az iskola még napjainkban is álló impozáns épülete.

A Gyulai Általános Ipartestület Nyugdíjintézete

1927-ben Sal József ipartestületi elnök javaslatára az ipartestület létrehozta önálló nyugdíjintézetét, amelynek több mint 200 tagja volt. „*Az intézet célja volt nyugdíjalap létesítése, melynek rendeltetése a munkaképtelenség esetére, nyugdíjat öregség esetére, aggkori segélyt s a rendes tagok özvegyének özvegyi járadékot, valamint árváinak árvajáradékot, és végül az elhalálozott rendes tag hozzátartozóinak temetkezési segélyt biztosít*.”

Ötven éves korig bárki felvehető volt az intézetbe, aki befizette a személyére kiszabott összeget.

Kereskedelmi és iparkamarák

A kamarák intézményét az 1850. március 18-án kiadott császári pátens alapította. Az 1868. évi VI. tc. átszervezte a kamarák működését. E törvény szerint: „*a kamarák a kereskedelem és ipar autonóm szervei, feladatuk a kereskedelem és ipar érdekeinek képviselete*”. A kamarák testületileg lettek megszervezve, körzetük minden iparosa és kereskedője kötelékükbe tartozott. A szervezetet 64 kamarai tag alkotta, akiket a területükhöz tartozó iparosok és kereskedők közül egyenlő arányban választottak az érdekeltek. A kamarák a kereskedelmi miniszter felügyelete alá tartoztak.

A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara 1890-ben alakult, hatásköre Bács--Bodrog-Csongrád megyéket érintette. A trianoni határmódosítások következtében Bács-Bodrog megye jelentős részét elvesztette, de kormányrendelettel hozzá csatolták az aradi kamarától elszakított Csanád, Békés, Arad és Torontál megyék megmaradt részét.

A kamara érdekképviselet, mely figyelemmel kíséri a kereskedelmi és ipari élet jelenségeit, véleményt mond a gazdasági vonatkozású törvény- és rendelettervezetekről, gyűjti az ipartestületek részéről felmerülő kívánalmakat, panaszokat és megvalósítás, orvoslás végett az illetékes hatóságokhoz juttatja azokat. Továbbá szakvéleményt nyújt a bíróságoknak ipari és kereskedelmi ügyekben, állandó kapcsolatot tart fenn a területén működő ipartestületekkel, más kamarákkal. A kamara nyilvántartásokat vezetett a kerület iparosairól, kereskedőiről. 1919-ig a Gyulai

Ipartestület az Aradi Kereskedelmi és Iparkamarához, majd 1920-tól a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarához tartozott.

Felhasznált levéltári források

IX. 212. Gyulai Általános Ipartestület iratai
XXI. 2. Békés megye alispánjának iratai – 3983/1947. (egyesületek)
V. 173. Gyula város polgármestere – 370-3/1934. (egyesületek)
– 11349/1912.
– 1336/1912.
– 9756/1905.
BML IV. 424. Egyesületi alapszabályok gyűjteménye
– 539. 1886. A Gyulai Csizmadia Ipartársulat Temetkezési Egyletének alapszabálya
– 552. 1913. A Gyulai Általános Ipartestület alapszabálya
– 553. 1927. A Gyulai Általános Ipartestület nyugdíjintézete alapszabálya
– 555. 1874. A Gyulai Első Ipartestület alapszabálya
– 589. 1923. A Gyulai Testedző Egyesület alapszabálya
– 603. 1930. A Gyulai Márky Sakk-kör alapszabálya

(A tanulmány szakdolgozatként a segédlevéltáros tanfolyam záróvizsgájára készült 1999-ben.)

IRODALOM

ÁCHIM János
1896 Békéscsaba Ipari Szervezeteinek története. Békéscsaba.

ÁRVAY József
1941 A magyar ipar. Budapest.

BÁLINT Ferenc–SZABÓ Ferenc
1966 Ipartestületi iratok selejtezése. Gyulai Állami Levéltár tapasztalatai. = Levéltári Szemle 639–651. p.

CZEGLÉDI Imre
1973 A gyulai kovács-kerékgyártó-bognár céh vándorlegény-protokollumának elemzése. 1803–1872. = Békési Élet /1. sz.

DOBRA László
1929 A kézművesipari szövetkezetek fejlődésének története, különös tekintettel a hazai viszonyokra. Budapest.

V. FODOR Zsuzsa
1987–1989 A veszprémi ipartestület története. I. rész 1886–1890. = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 18. Veszprém. 517–534. p.; II. rész 1892–1900. = Veszprémi Történelmi Tár. Veszprém, 14–30. p.

KASZÁS Marianne
1996 Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. Levéltári módszertani és oktatási füzetek 2. sz. Budapest.

LIPPAY István
1923 Az ipartestületekről és az Ipartestületek Országos Központjáról. Budapest.

MELLÉKLET

A Gyulai Általános Ipartestület 1914. évi alapszabálya

Az ipartestület működésének alapja a tagok által megalkotott és a kereskedelmi miniszter által jóváhagyott ipartestületi alapszabály, melynek vizsgálatával megismerhető a testület működése, szervezeti felépítése.
Az ipartestületi alapszabály 28 §-ból áll. Ezek a következők:

1. § A testület címe: Gyulai Általános Ipartestület, Gyula
2. § Cél: a testület célja a testületi tagok közti rend fenntartása, érdekeinek védelme.
3. § Hatósági feladata
   – hatóságok tájékoztatása iparügyekben
   – tanonclajstrom vezetése
   – tanoncok megfelelő képzésének felügyelete
   – tanonciskolák felállítása, tanfolyamok szervezése
   – munkakönyvek kiállítása, azokról lajstrom vezetése
   – testületen belül szakosztályok alakítása

   Tagok
4. § A testület tagja valamennyi, a Gyulán képesítéshez kötött ipart művelő mester.
5. § A tagság a tag halálával, elköltözésével, műhelyének bezárásával szűnik meg.
6. § A testületbe lépő tagok tagdíjat kötelesek fizetni (1914-ben 10 koronát)

   Tagok joga és kötelezettsége
7. § A tagok joga a közgyűlésen való részvétel, szavazás, vitás kérdésekben a tag jogosult a testület véleményét kérni.
8. § A tagok kötelessége az alapszabályok, közgyűlési határozatok betartása, tagdíj fizetése.

   Díjak
9. § – beíratási díj (a testületbe lépéskor fizetendő)
   – tagdíj (a tagok negyedévenként fizetik (1914-ben az összeg 3 korona)
   – alkalmazott munkások bejelentéséért 5 fillér fizetendő

   Szervezet
10. § A testület ügyeit a közgyűlés és az elöljáróság intézi.

    Közgyűlés
11. § Minden évben egyszer rendes közgyűlés tartása kötelező, de ezen kívül bármikor összehívható a rendkívüli közgyűlés, ha
    – a testület legalább 50 iparosa óhajtja
    – iparhatósági biztos elrendeli.

    A gyűlés a tagok 1/4-ének részvételekor határozatképes.
    A gyűléseken a szavazás felállással, személyi kérdésekben titkosan történik.
    A közgyűlésről jegyzőkönyv készül, amit az iparhatósági biztos hitelesít.

12. § A közgyűlés ügyköréhez tartozik:
– a testület tisztikarának megválasztása
– a testület jövő évi költségvetésének elfogadása
– jegyzői fizetés megállapítása
– számadások átvizsgálása
– alapszabályok módosítása

Elöljáróság

13. § A testületi elöljáróság 24 tagból áll, akiket 1 esztendőre választ a tagság a legalább 3 éve Gyulán dolgozó ipartestületi tagok közül.

14. § Az elöljáróság ügykörébe tartozik:
– a lajstromok vezetése
– hatósági feladatok ellátása
– az ügyvitel feletti őrködés
– levelezések intézése
– havi pénztári kimutatások vizsgálata
– vétség észlelésekor a jegyző, pénztárnok, ügyész felmentése és helyettesítése

15. § Az elöljáróságí tagok minden hónapban kötelesek rendes közgyűlést tartani. Szükség esetén rendkívüli közgyűlés hívandó össze.

Elnökség

16. § Minden év rendes közgyűlésén a 24 elöljáróságí tagból 2 alelnök választása történik titkos szavazással.

Az elnök

Az elnököt a közgyűlés választja 1 évre. Feladata:
– a testület képviselete a hatóságok irányában
– elöljáróságí ülések, közgyűlés összehívása, vezetése

Jegyző

A jegyző az ipartestületi tagok közül kerül kiválasztásra. Megbízatása 3 évre szól. Feladata:
– az irodai ügyek intézése
– ügyek beterjesztése a közgyűlés elé
– gyűlések jegyzőkönyveinek vezetése
– testületi levelezések végzése
– lajstromok vezetése

Pénztárnok

18. § A testület tagjai közül választják. Feladata:
– a testület vagyonának kezelése
– a közgyűlési határozatok alapján pénzek kiadása

Számvevő

19. § A három számvevőt a testület tagjai közül választják. Feladata:
– számvitel ellenőrzése
– pénzügyi hiányok elhárítása

Ügyész

20. § Ügyésznek gyakorló ügyvéd alkalmazható. Feladata:
– képviselet a testületet érintő jogi kérdésekben

Vagyon

21. § A testület vagyonát alkotja:
– a testület alaptőkéje (ami a megszűnt ipartársulatok vagyonából, kibeíratási díjakból, alapítványi pénzekből, bírságokból tevődik össze)
– a testület mindenkori jövedelme (ami a vagyon kamatából, a tagok által fizetett illetékből áll)

22. § A rendelkezésre álló szabad pénzeszközök értékpapírokba fektethetők.

Vagyonkezelés

23–25. §. A bevételekről, kiadásokról negyedévenként jelentés készül, az év végi záráskor éves jelentést készít a pénztárnak.

Felügyelet

26. § A testület alapszabály szerinti működésére a kijelölt iparhatósági biztos vigyáz.

Békéltető bizottság

27. § Az ipartestület tagjai sorából békéltető bizottságot alakíthat a mesterek, tanoncok, segédek között felmerülő vitás kérdések tisztázása.

A testület feloszlatása

28. § A testület közgyűlési határozattal nem osztható fel. Csak akkor szűnhet meg, ha a tagok létszáma 50 alá csökken és a kereskedelmi miniszter a Szegedi Iparkamara javaslatára kimondja megszűnését és dönt vagyonáról.

Az ipartársulatok, ipartestületek működésére vonatkozó legfontosabb jogszabályok

Törvények

1868: VI. tc. a kereskedelmi és iparkamarákról
1872: VIII. tc.: az ipartörvény
1922: XII. tc. az 1884. évi VII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról
1929: XXX. tc. a közigazgatás rendezéséről
1931: XXI. tc. az iparfejlesztésről
1932: VII. tc. az ipartestületekről és az ipartestületek országos központjáról
1936: VII. tc. az ipari közigazgatás egyes kérdéseinek szabályozásáról

Rendeletek

1859. december 20. nyílt parancs az ipari rendtartás tárgyában.
A m. kir. földmívelés-, ipari és kereskedelemügyi miniszter 1884. évi 39 266 számú rendelete az új ipartörvény (1884: VII. tc.) végrehajtásánál követendő eljárás tárgyában.
A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1923. évi 78 000 számú rendelete az 1884: XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról szóló 1922: XII. törvénycikk végrehajtásáról.

A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1932. évi 163 400 számú rendelete az ipartestületekről és az ipartestületek országos központjáról szóló 1932: VIII. törvénycikk végrehajtásáról.
A m. kir. iparügyi miniszter 1936. évi 21 225 számú rendelete a képesítéshez kötött iparok jegyzékének módosításáról.
A m. kir. iparügyi miniszter 1936. évi 30 000 számú rendelete az ipari közigazgatás kérdéseinek szabályozásáról szóló 1936: VII. törvénycikk végrehajtásáról.
A Magyar Köztársaság kormányának 12 410 számú rendelete az ipartestületi tagsági kényszer megszüntetése tárgyában.
A Magyar Köztársaság kormányának 1949. évi 200 számú rendelete az ipartestületi ingatlanoknak, valamint azok berendezésének és felszerelésének, továbbá az ipartestület ingóságainak és az általa kezelt alapítványok vagyonának zár alá vétele és megterhelésének korlátozása tárgyában.
A Magyar Köztársaság belügyminiszterének 1949. évi október 28-án kelt 550 243/1949. IV. 3 számú leirata az ipartestületek megszüntetése tárgyában.

Bartusz Gyula

A KISIPAR ÉS A KÉZMŰVESSÉG FEJLŐDÉSE SZLOVÁKIÁBAN

A. Bevezetés

Szlovákia mai területén a kisiparnak, főként a kézművességnek, gazdag hagyományai vannak. Fejlődése, német hatásra, az Osztrák–Magyar Monarchia állami keretei között ment végbe. 1918 után a Csehszlovák állam új feltételrendszert vezetett be, 1924 -ben érvénybe lépett a kötelező ipartestületi tagságot előíró kisipari törvény, amely mind a Cseh országrészekben, mind Szlovákiában hatalmas lendületet adott a fejlődésnek. Ennek alapját a járási ipartestületek és a szakmai ipartestületek képezték. A fejlődés ezen a téren párhuzamosan haladt Ausztriával, Németországgal és Magyarországgal egészen 1950 -ig, amikor a kisipari vállalkozásokat hivatalosan megszüntették.

Negyven év lemaradás

Az a jogfolytonossági űr, amely az 1950 és 1990 közötti időszakban keletkezett, az iparosságra mint középosztályra nézve, messzemenő következményekkel járt. Az említett években Európa szerte minden szempontból folytatódott a kézművesség és a kisipar fejlődése és 40 év alatt jelentős haladást ért el a munkatermelékenység, a minőség valamint az iparosság szervezettsége terén.

Kisipari – kézműves hagyományok

Az Európai Unióba történő bejutási igyekezetünkkel kapcsolatban kivánatos volna az előrehaladásunk ütemét felgyorsítani, hogy megerősödjenek kézművességünk és kisiparosságunk egészséges gyökerei és jó hírnevű hagyományai. A kis-és középvállalkozások, amelyekhez sorolhatók a kisiparosok is, az ország gazdasági életében mindig meghatározó súllyal bírtak. Kezdetben a kézművességet említhetjük, amelyhez később a kereskedelem és a szállítmányozás is felzárkózott. A tudomány és a technika fejlődésével tovább bővült a kisipari szakmák köre. A kézműves kisiparosok alapozták meg a nagyipar fejlődését, jóllehet közülük sokan ennek a fejlődésnek estek áldozatául. Ezt a fejlődést Szlovákiában 40 évig tartó kényszerszünettel felfüggesztették, míg a világ többi részén, főleg a nyugati országokban, a haladás egyenletes volt. Érdemes hát megemlíteni a kézművesség, a szakmai szövetségek, valamint a kisiparosok és a kisiparos szervezetek 1950-52 -ig tartó ezen fejlődésének főbb jellemzőit, amikor a kisipart mint a középosztály vállalkozói tevékenységét likvidálták.

Új kőkor

Szlovákia mai területén néhány kézműves tevékenységre utaló lelet már a történelem előtti időkből is előkerült. Nem agrár jellegű termelés alig létezett, s ha igen, az is csak ritkán vált külön a mezőgazdaságtól. Közvetlenül a Duna bal partján is találunk erre példát. 1965 és 1967 között Párkányban a Cellulóz és Papírgyár építése közben egy újkőköri település nyomaira leltek, amelynek feltárása során több száz objektum (cölöpépítmény, gabonaverem, stb.) és használati tárgy (csont és kőszerszám, kerámia edény, stb.) került elő, amely azt bizonyítja, hogy a mint-

egy 5000 évvel ezelőtt itt élt emberek vadászattal, halászattal, állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkoztak, s köztük ügyes szerszámkészítő kézművesek, művészi hajlamú fazekasok, vállalkozó szellemű utazók is éltek, akik kőszerszámaik zömét távoli vidékekről (pl. a pattintásra alkalmas obszidiánt Zemplénből) szerezték be, nyilván cserekereskedelem útján.

Nagy Morva Birodalom

A későbbi korokban csupán a jelentősebb település-központokban, pl. Nyitrán a Nagy Morva birodalom időszakában éltek olyan egyes emberek, akik kizárólag kézműves tevékenységet folytattak.

A Magyar Állam megalakulása után

Kézműves készítményeket zömmel a falvak lakossága vagy a földesúri udvarok szolga népe állított elő. Ez a termelési mód a fejedelmi, királyi szolgáltató települések rendszerébe illeszkedett, amelyek csupán egy féle árut készítettek, azonos szolgáltatást nyújtottak, s általában erről kapták a nevüket is. Például a fazekasság (szlovákul hrnčiarstvo) művelői *Hrnčiarovce* = Gerencsér, a kovácsok (szlovákul kováči) telephelye *Kováčová* = Kovácsfalva, az ácsok (szlovákul tesári) faluja *Tesáre* = Nyitrateszér, stb. A XIII. század elejétől Nyugat- és Középeurópában a kézművesség fokozatosan elvált a földművességtől.

Német telepesek

A mai Szlovákia területén is nagy változások következtek be, amelyeket főleg az 1241-42 -ik évi tatárjárás után, IV. Béla magyar király (1235-1270) meghívására ide költöző német telepesek ösztönöztek. Az uralkodó és a hazai földesurak a német kézműveseknek mindenben kedvükre jártak és azoknak, akik a városokban telepedtek le, különféle privilégiumokat és előjogokat adtak.

Civitasok

Lassan oly szokás alakult ki, hogy a kézművesek a legnagyobb jogokkal bíró és erős várfalakkal védett városokban, a *"civitas"* -okban kaptak elsősorban honosító jogosítványt. A német telepesek által behozott újdonságok a hazai lakosság körében is terjedni kezdtek.

Korai feudalizmus

A korai feudalizmus idejének falusi kézművesét, aki a mezőgazdasághoz kötődött, alacsonyabb technológiai szinten művelte a szakmáját és jobbágyi függőségben élt, felváltotta a személyében szabad városi kézműves, a középosztály tagja, aki a legfejlettebb korabeli, mondható európai eljárásokkal dolgozott és a kézműipart fő foglalkozásaként űzte. A falusi kézművesek szerepe jelentősen csökkent. Az egyes kézműves szakmák a Közép és Nyugat európai szakmákéhoz hasonló új feladatkört kezdtek betölteni. A kézműipari termelés legkiemelkedőbb és gazdaságilag legjelentősebb része a német telepesek befolyása alatt állt. Azokba a városokba, amelyeket a német kézművesek alapítottak és ahol letelepedtek, szlovák elemek is beszivárogtak, pl. a körmöcbányai polgárok között (1442-43-ban) Bukový, Jahoda, Benko és más szláv nevek is előfordulnak. A középkorban főként a textil kézműipar – és a szabóság, a bőrfeldolgozó-ipar – és a csizmadia és cipész mesterség, a fafeldolgozó-ipar – és az asztalosság, az élelmiszeripar – és a hentes-mészáros és pék mesterség indult fejlődésnek. Az építőipari kézművesség területén

megemlítendők a következő szakmák: ács, kőműves, kőfaragó, tetőfedő. A fémmegmunkáló kézművesség területén: a kovács, lakatos, aranyműves, bádogos. A további kézműves szakmák közül: a művészi festő, borbély, fazekas.

A középkori Kassa szerepe és a kézműves műhelyek

A középkorban a legjelentősebb kézműves város Kassa volt, amely lakosainak számát tekintve a többi várost megelőzte. Már a XV. században 200-300 kézműves műhely volt Kassán a kézművesek pedig az összes polgárok 29%-át alkották. A kézművesség olyan kisüzemi árutermelésként jellemezhető ebben a korban, amely a gyártónak a jó minőségű kézimunkáján és a kézműves műhelyben végzett korlátozott munkamegosztáson alapult. A kapitalizmus erős hatást gyakorolt a kézműiparra, jóllehet már a XVIII. század végéről is vannak feljegyzések kézműipari termelésről, amely manufaktúrákba nőtt át. A városokban meglévő kézműves szakmák ismét a falukra kezdtek kiköltözni. Ez azzal bizonyítható, hogy a legelterjedtebb kézműves szakmák művelői (kovácsok, lakatosok, cipészek, szabók, hentesek és pékek) a falvakra telepítették műhelyeik zömét. Néhány szakma megszűnt a tömeggyártás bevezetésével, pl. a tűkészítő szakma. Másrészt viszont a műszaki fejlődés hatására teljesen új kézműves iparágak keletkeztek – úgymint a villanyszerelés, autójavítás, hegesztés, szolgáltatások. A kézműves ipari műhelyekben megsokszorozódott a termelés, munkamegosztást vezettek be, amely a gyárak keletkezésének előfeltétele volt.

Céhek

A céhek, azaz szakmai tömörülések a kézművesek érdek-szervezeteiként Nyugat Európában a XI–XII. század táján a városok fejlődésével párhuzamosan fejlődtek ki. Az egyes országok gazdasági és társadalmi fejlődésének függvényében különböző feladatokat láttak el, mindenekelőtt társadalmi szükségletek kielégítésére, de a városok védelmére és szociálpolitikai, felekezeti elvárásokra bizonyos termékeket állítottak elő, és szolgáltatást nyújtottak.

Fraternitasok

Szlovákia mai területén a XIV. század elején kezdtek szerveződni "*confraternitas*"-okba (testvéri társulatokba), amelyek valamelyik Szent oltára körül tömörítették a kézműveseket. Vallási küldetésükön túlmenően azonban szociális jellegű feladatokat is ellátták, meghatározott szabályok és rend, az ún. artikulusok (*céh-cikkelyek*) alapján irányították őket. A céhek kötelességeit, kötelezettség vállalásait, és szokásait írásba foglalták és hatóságilag megerősítették. A "*céh-cikkelyek*" (szabályok, rendtartások) kiadását az uralkodók, a városi magisztrátusok biztosították. A XVII. századtól kezdődően a céhek elterjedésével párhuzamosan, a kisebb városok céhei más városoktól vették át a céh-cikkelyeket anélkül, hogy a felsőbb szerveik igazolták volna. 1813-ban általános céh-cikkelyek kiadására került sor. A legrégibb fennmaradt cikkelyek a kassai szőrmés céhtől származnak (1307-ből). A XVIII. század elején már 1000-nél is több céh működött 160 városban. A céhet rendszerint egyazon termelési ágazat kézművesei alapították, akik az adott városban működtek. Legkevesebb három kézműves kellett egy céh alapításához. A tagság kötelező volt a céhekben, és minden igényesebb kézművesipar űzésének alapvető feltétele volt. Azt a kézművest, aki nem volt a céh tagja, törvényen kívüli

munkavégzőnek, kontárnak tartották, nem lehettek inasai, nem árusíthatott a piacokon, stb. A céhek évszázadokon át jelentős szerepet játszottak a kézművesség fejlődésében és a kézművesek életében, mindenek előtt gazdasági és termelési téren. Tagjaikat védték a konkurencia előtt, szabályozták a nyersanyag beszerzését és a termékek árusítását, védték a mesterek érdekeit a segédekkel és az inasokkal szemben, felügyeletet gyakoroltak a kézműves szakma műszaki színvonala felett. Tagjaiknak előírták, hogy mennyi segédet és inast alkalmazzanak, hogy milyen mennyiségű árut termelhetnek, és hogy azt milyen áron értékesíthetik. A céhek keletkezésük idejében és a fejlődés első szakaszában haladó szerepet játszottak. Segítették a kézműipar elterjedését, megszilárdulását és fejlődését, a korszerűbb termelőeszközök és eljárások bevezetését, sőt a kézművesség középosztályon belül elfoglalt helyzetének megszilárdítását is.

A céhek megszűnése és a szakmai ipartársulatok kialakulása

A céhek mintegy 400 évig tartó fennállásuk után, a manufaktúrák fejlődése és az ipari termelés előretörése következtében fokozatosan sorvadni kezdtek és a régi előírásokkal az új kezdeményezéseket fékezték. Akadályozták a termelés bővítését, azért 1872-ben megszüntették őket és helyettük különböző társulatok és szervezetek keletkeztek, ami a középosztály helyzetét rontotta. Azért már az 1884. évi törvényben szigorították a kézművesipari vállalkozás feltételeit. A kézművességet nálunk, Szlovákiában (1924 után) kibővítették a kereskedelmi és szállítmányozási (közlekedési, fuvarozási) szakmákkal is, és általánosan a kisipar fogalmával kezdték jelölni.

B. A kisipar és a kézművesség szerveződése

Szociál-gazdasági szempontból a kisipari műhelyek magántulajdonú kisvállalatokat képviselnek, jogi szempontból pedig olyan vállalatokat, amelyek a kisipari törvényhozás szabályai alá esnek. Megemlítendő, hogy a "*kisiparos*" megnevezés Szlovákiában csak 1924-ben, a kisipari törvény kiadásával egyidőben keletkezett. Addig azon magyar kifejezések megfelelői voltak használatban, amelyek a magyar nyelvterületen máig is használatosak.

A fogalmak tisztázása

A fogalmak tisztázásához fontosnak tartom a mai, 1998 -as szóhasználatot is figyelembe vevő, alábbi kis áttekintés közlését:

Szlovák, magyar és német viszonylatban sokszor nehézséget okoz a fogalmak pontos visszaadása, mert a jól lefordítható egyes szavak – szókapcsolatokban már más tartalmat fedhetnek. Példaként az alábbiakkal szemléltetem:

Német	Szlovák	Magyar
Gewerbe	živnosť	ipar, kisipar
Handwerk	remeslo	kézművesség, kézműipar
Industrie	priemysel	ipar, nagyipar

Német	Szlovák	Magyar
Gewerbetreibende	živnostník	iparos, kisiparos
Handwerker	remeselník	kézműves
Industrielle	priemyselník	nagyiparos, gyáriparos
Gewerbegemeinschaf	živnostenské spoločenstvo	ipartársulat
Gewerbekörperschaft	živnostenské spoločenstvo	ipartestület
Handwerkskamme	remeselnícka komora	kézműveskamara
Gewerbeschein	živnostenské povolenie	iparengedély

A szlovákiai kamarák neve:

1. Obchodná a priemyselná komora
   - *Kereskedelmi és Iparkamara*
2. Poľnohospodárska a potravinárska komora
   - *Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Kamara*
3. Živnostenská komora – *Kisipari Kamara*

A magyarországi kamarák neve:

1. *Kereskedelmi és Iparkamara*
2. *Agrárkamara*
3. *Kézműves kamara*

Amint látjuk Szlovákiában nincs *kézműves kamara*, Magyarországon nincs *kisipari kamara*. A magyarországi *Ipartestületek Országos Szövetsége (IPOSZ)* – szlovákul, szó szerint: *Celoštátny zväz živnostenských spoločenstiev*. Szlovákiában a *Slovenský živnostenský zväz* vagyis *Szlovák Iparos Szövetség* az ennek megfelelő szervezet. A legvitathatóbb kifejezés éppen a *Živnosť*, amely tartalmilag magában foglalja az egész kézművesipart és a kiskereskedelmi és földműves tevékenység egy részét is. A *kézművesség* viszont valóban csak a kézműipar, a *remeslo* fogalmát fedi.

Vagyis a *magyar kisipart* előbb szó szerint fordítva szlovákul a *"malý priemysel"* kifejezéssel jelölték. Ján Hlavaj a Hospodárske rozhlady (Gazdasági Szemle) 1937. évf. 4. számában írja: "A *"živnostník"* kifejezést az államfordulat előtt nem használtuk. Csak a priemysel = ipar szavunk volt, azért a különféle iparegyesületek tulajdonképpen kisipari egyesületek voltak, amelyekben kézművesek és kereskedők tömörültek. A nagy tekintélyű Prof. Jozef Škultéty javasolta a "*živnosť*" = kisipar kifejezést, amely gyorsan gyökeret vert. A kisipari vállalatokban a tulajdonosok és családtagjaik dolgoztak, vagy csak kisebb létszámú munkavállalót, segédet és inast foglalkoztattak. A fogalom tartalma megváltozott és a kisipari üzemnek az olyan vállalatot tekintették, amelyben 20-nál kevesebb alkalmazott dolgozott. A Kisipari törvényben és a Kereskedelmi törvényben egyaránt a következő meghatározás áll: a kisipar olyan rendszeres tevékenység, amelyet önál-

lóan, a saját neve alatt, a saját felelősségére, és nyereség elérése céljából ezen törvény által szabályozott feltételek mellett űz egy meghatározott személy. A vállalkozás olyan rendszeres tevékenység, amelyet a vállalkozó önállóan, a saját neve alatt és saját felelősségére végez, nyereségszerzés céljából. A legjelentősebb fokozatot a tartósan termelői kisipari tevékenység, azaz a kézműipar jelentette. Később a kézműves szakmák és a kisipar egyéb fajtái különváltak.

Kereskedelmi és iparkamarák

A XIX. századtól kezdődően a kisipari szakmákat az állam kezdte szabályozni (megalakultak az ún. Kereskedelmi- és Iparkamarák). Az ipar fejlődése ugyan maga után vonta sok termelői kisipari műhely megszűnését, ill. azok minimális szintre történő mennyiségi korlátozását, de egyúttal az iparágazatok fejlődése szerint új kisipari szakmák is keletkeztek. A kapitalista társadalom fejlődése ösztönözte a kereskedelem és a szolgáltatások, valamint más vállalkozási fajták terén is a kisipari szakmák szaporodását. Szlovákia gazdasági elmaradottságának feltételei között a termelői kisipari szakmák az iparral való összehasonlításban meghatározó részarányt képviseltek, főként a munkaadói funkciójukat tekintve.

Ipari termelés a XX. század elején

1910-ben a mai Szlovákia területén volt megyékben az alábbi ipari tevékenységet tartották nyilván: 83 596 kisipari vállalat, amelyekből csak 631-ben volt 20-nál több alkalmazott, vagyis gyári jellegű volt, 50052 vállalat egyáltalán nem alkalmazott munkaerőt.

Iparűzők nemzetiségi megoszlása

A termelői kézműiparban csaknem 150 000 személy dolgozott (ebből a gyárakban 84 000). 1918-ig a kisiparban foglalkoztatottak közül szlovák nemzetiségűnek vallotta magát 29 575 személy, magyarnak 32 001, németnek 11 582. A kereskedelemben és a pénzügyi szektorban ilyen volt a helyzet : 3991 szlovák, 9349 magyar és 6828 német nemzetiségű személy dolgozott.

A magyar ipartörvény

Az 1872. évi 8-as számú magyar ipartörvény, amely a céheket megszüntette, a kisiparosoknak lehetővé tette az ipartársulatokban történő tömörülést, amelyeknek alapvetően az volt a céljuk, hogy az új feltételek között a céhek feladatait magukra vállalják. Ezek önkéntes szerveződések voltak olyan feladattal, hogy a közös érdekek kérdéseiben fejlesszék a kisiparosok együttműködését, önsegélyező formában gondoskodjanak a kéműipar fejlesztéséről és szinten tartsák annak versenyképességét. A társulatok átvették a céhek vagyonát és némelyek a hagyomány szerint meghagyták az önsegélyező pénztárakat is, amelyek egyszeri segélyt vagy állandó támogatást nyújthattak tagjaiknak. A társulatok alapítását 1872 után átmenetileg fékezte a gazdasági válság.

Ipartestületek

Az 1884. évi ipartörvény engedélyezte, hogy a társulatokba kisiparos segédek és gyári munkások is beléphessenek. Az ilyen társulatok azonban nem váltak be, azért helyettük kialakultak az ipartestületek. Az előbbi ipartársulatokkal szemben itt a tagság kötelező volt, ha az ipartestület megalapításában a helyi kisiparosoknak legalább a 2/3-a megegyezett. Ezek a kisipari vállalkozások sajátos önkor-

mányzatának képviselői voltak, gondoskodtak a szakmai színvonal és ezáltal a versenyképesség emeléséről, szakszerű segítséget nyújtottak az iparűzést érintő kérdésekben, az egyeztető bizottságaik révén pedig a munkaadók és munkavállalók közötti vitás kérdések megoldásában segédkeztek. Az ipartestületek tagjai nem lehettek segédek és munkások, szerveit pedig a kisiparosok választották.

A csehszlovák ipartörvény

Az első Csehszlovák Köztársaság kapitalista feltételei között az 1924. okt. 10-i ipartörvény Szlovákia területén és kötelező tagságú vegyes ipartestületeket vezetett be. A rendezett tanácsú járásokban és helységekben minden önálló kisiparost és kisipari üzembérlőt, valamint azok segédeit tömörítették. Ipartestületeket több járásra kiterjedő hatáskörrel is lehetett alapítani. Az alapítási engedélyt a megyei, később a Szlovákiai országos hivatal adta ki. Minden tag köteles volt befizetni az ún. bekebelezési díjat és a közgyűlés által jóváhagyott tagdíjat. A közgyűlések között az általuk választott bizottság és annak az élén álló elnök irányította a munkát. Ahol érdeklődés volt iránta, önkéntes szakmai ipartestületek is alakulhattak, esetleg egész Szlovákiára kiterjedő bővebb hatáskörrel (az építőmesterek, kéményseprők ipartestülete stb.) 1930-ig az 1-től 20-ig terjedő létszámú alkalmazottal működő vállalatok az összes termelő vállalatok 98,6%-át tették ki. A termelői kisipari jelleggel működött: 45 655 üzem 1-5 emberrel, amelyekben összesen 79 352 dolgozó volt: 3077 üzem 6-20 emberrel, amelyekben összesen 27 584 dolgozó volt, s ezekhez még hozzászámítandó a szolgáltatásokban és a kereskedelemben (a gyáriparban foglalkoztatott 104 000 dolgozó). Szlovákiában 1930-ban 98 030 kisipari üzem működött 322 326 aktív dolgozóval. A 259/1924 Tt. számú Kisipari törvény szabad, kézműves és koncessziós kisipari szakmákat ismert, az új törvény ezt kibővítette a kötött szakmákkal.

A kézműves kisipari szakmáknak azok minősültek, amelyeknél a képzés és gyakorlat révén szerzett kézműves jártasságot kellett bizonyítani (tételesen 67 szakma volt megnevezve).

A koncessziós (külön jogosítványhoz kötött kisipari szakmákat) csak az illetékes iparügyi hivatal által előre kiadott jogosítvány alapján lehetett űzni (tételesen 67 szakma volt megnevezve).

A kisipari üzemek irányítása a járási iparügyi hivatalok gondja volt. 1930-ban Szlovákiában és Kárpátalján 90 vegyes és 13 szakmailag szerveződött ipartestület működött. Ezeket bizonyos egyedi minta – alapszabályok szerint építették. 1926 után az ipartestületek a Túrócszentmártoni Ipartestületek Szövetségében tömörültek, ahol a kezdeményezéséből létrehozott "*Állami Kisiparfejlesztési Intézet*" székhelye is volt.

Az ipartestületek feladatai ugyanazok maradtak, mint az előző időszakban:

– gondoskodni a kisipari üzemek gyarapításáról,

– kialakítani a feltételeket a kisipar fejlesztésére és a nagyiparhoz mért versenyképességére,

– gondoskodni tagjainak szakmai neveléséről,

– a Szlovák Kereskedelmi és Iparkamarával együttműködve szakmunkásképző iskolákat fenntartani,

– betegsegélyező és támogató pénztárakat és alapokat létesíteni,
– előnyös biztosítási formákat közvetíteni,
– a segédek részére megfelelő menhelyeket létesíteni,
– munkaközvetítést végezni,
– munkaügyi és bérvitákra megoldást keresni.

Az ipartestületek az 1950-ben történt megszüntetésükig jelentős szerepet játszottak a gazdasági fejlődés előmozdítása, a kisipari üzemek szakmai színvonalának növelése és a kisiparos utánpótlás nevelése terén. Napjainkban ennek a jelentős középosztálynak az újjáélesztése és kárpótlása még folyamatban van. Jelenleg még nem jöttek létre a megfelelő feltételek, legalább olyanok, mint amilyeneket a 259/1924. számú törvény biztosított. Főleg a kötelező tagság intézményéről és a vagyonjogi rendezésről (az elkobzott ipartestületi vagyon: székházak, ingóságok visszaadásáról, pénzügyi kárpótlásáról) van szó.

C. A kisipar szerkezete és fejlődése 1950- ig

Szlovákia területén a kisipar 1872 után Ausztria – Magyarország keretében fejlődött és egészen 1924-ig ugyanolyan törvények szerint szabályozták. 1924-ben adták ki a Kisipari törvényt, amely egészen 1950-ig, a kisipar felszámolásáig volt érvényben.

A törvény a járási iparügyi hivataloknak feladatul adta, hogy a járás területén kezdeményezzék a kötelező tagságú ipartestületek létrejöttét úgy, hogy a hatóság felé az ipartestület egyértelműen egyetlen partnerként lépett fel.

Ezt a lényeges követelményt az új ipartörvény nem tartalmazza, és így a kisipar helyzete nagyrészt áttekinthetetlen. Ezelőtt pontos nyilvántartások készültek a járások szerint nem csupán az egyes tevékenységi fajtákról, hanem az alkalmazottak, segédek és inasok számáról is, ma már az ilyen áttekintés hiányzik. Ez kedvezőtlenül hat az új kisipari engedélyek kiadására, a segédek és inasok szükséges számának meghatározására, a szabad helyek bejelentésére és a jogtalanul űzött tevékenységek megállapítására (1. sz. táblázat).

További jelentős intézmény volt 1950-ig a kisipari vállalkozások innovációs folyamatát elősegítő "*Állami Kisiparfejlesztési Intézet*" volt Túrócszentmártonban, amelyet 1924-ben alapítottak. Ennek a hiánya ma is érezhető a kisipar fejlesztése területén, míg Ausztriában és Németországban ilyen intézmények sikeresen működnek.

Ezen kívül a járási ipartestületek mellett szakmai ipartestületek is működtek, amelyek a középkori céhek folytatói voltak, és újraalakulásuk manapság is időszerű volna. Külföldön az ilyen szakmai csoportosulás tartósan elterjedt képviseleti forma.

A megszüntetés előtti ipartestületekről az 1. számú táblázat ad képet :

1. sz. táblázat
Szlovákiai statisztikai adatok a kisipar helyzetéről a felszámolás előtt – 1947-ben

Szekció	Kisiparosok száma	Műszaki egység (engedély)	Segédek	Inasok	Alkalmazottak összesen	Egy iparengedélyre eső aktív személyek száma 6:3
1	2	3	4	5	6	7
Kézműves ipar	52.103	53.239	28.762	26.385	103.248	1,94
Vendéglátóipar	7.742	8.023	2.257	863	10.862	1,35
Kereskedelmi ipar	31.221	35.796	3.792	3.759	38.772	1,24
Fuvarozásés egyéb	1.824	1.848	26	?	1.923	1,04
összesen	92.960	99.086	34.840	31.007	158.807	1,71

1947-ben a Szlovákiai Kisipari vállalkozásokban a munkaadókkal együttesen 92 960 + 158 807 = 251 767 személy dolgozott. Amint a táblázatból látható a kisipari szakmákat kézműves, vendéglátó, kereskedelmi, fuvarozási és egyéb szekciókra osztották, miközben a kézműves kisipari szakmák túlsúlyban voltak, amelyek 53 239 műszaki üzemegységben szerveződtek, 28 762 segéddel és 26 385 inassal dolgoztak. A kézműves iparűző vállalkozók száma 52 103 volt, az összes alkalmazottaik 103 248-at tett ki. A munkaadókkal együtt ez 155 351 személy a kézműves kisiparban. Egy kézműves iparengedélyre tehát 155 351:52 103 = 3 személy jutott.

A Cseh országrészekkel összehasonlítva Szlovákiában a kézműves kisipar sűrűsége az 1,00-es mutatót csak az alábbi szakmákban haladta meg :

– cipész 1,29
– asztalos 1,64
– kőműves 3,22
– ács 2,48

Az 1900-as években a kőművesek nagy része Szlovákia mai határain túl keresett és talált munkát.

2. sz. táblázat

A volt Csehszlovákia keretében a Cseh országrészek (CZ) és Szlovákia (SK) kisiparának összehasonlítása – az 1947-es évben

A kézműves- és kisipar fajtája	Iparengedélyek száma		Tájékoztató mutató l/i		Csehországhoz viszonyítva a kisipar sűrűsége Szlovákiában Cz:Sk (d:e)
	Cseho.	Szlovákia	Cseho.	Szlovákia	
a	b	c	d	e	f
1. kőfaragó	1 893	177	9 421	19 222	0,49
2. üveges	1 429	447	6 593	7 611	0,87
3. bádogos	2 925	437	2 996	7 785	0,38
4. villanyszerelő	2 500	470	3 504	7 239	0,48
5. vízvezeték szerelő	1 952	437	4 489	7 785	0,58
6. lakatos	7 860	1 224	1 115	2 780	0,40
7. vulkanizőr	326	64	26 878	53 160	0,49
8. műszerész és látszerész	2 000	154	4 381	22 093	0,19
9. órás és aranyműves	2 275	347	3 857	9 805	0,39
10. fényképész	1 191	281	7 357	12 109	0,61
11. kárpitos	2 000	231	4 381	14 729	0,29
12. cipész	13 886	6 454	631	489	1,29
13. asztalos	12 500	3 720	700	415	1,64
14. szabó	29 565	5 113	297	617	0,48
15. szőrmés	1 197	331	7 445	10 279	0,69
16. pék	4 360	1 394	936	2 441	0,38
17. cukrász	3 860	649	2 270	5 292	0,43
18. hentes	13 365	3 125	676	1 084	0,62
19. kőműves	1 750	2 190	5 007	1 554	3,22
20. ács	1 150	1 106	7 620	3 076	2,48
21. tetőfedő	2 041	178	4 293	19 114	0,22
22. festő	4 909	1 071	1 763	3 177	0,55
23. talajkövező	343	34	2 5946	100 068	0,25
24. borbély és fodrász	11 680	1 700	750	4 536	0,16
25. kéményseprő	1 252	200	6 999	17 011	0,41
26. mosodai vállalkozó	3 130	35	2 799	97 208	0,03
27. ruhatisztító	247	33	35 475	103 100	0,35
28. temetkezési vállalkozó	1 119	126	7 830	27 002	0,29
29. kertész	5500	349	1 593	9949	0,16

D. Hosszú szünet után nagy változás

Az 1989-es őszi bársonyos forradalom után kaotikus módon, nagy sebességgel, szinte a földből nőttek ki a különféle vállalkozói szerveződések, amelyek megszólaltatták és tagjaik közé vonzották a kisvállalkozókat, kisiparosokat. 1994 végéig a helyzet nagyjából úgy stabilizálódott, ahogyan a mai napig tart:

A szlovákiai kisiparosság, ezen belül a kézművesség intézményi szervezettsége szétforgácsolt. Többnyire polgári társulások formájában, önkéntességi alapon, hatósági jogkörök nélkül, nagyon alacsony tagdíj mellett és rendszeres támogatás hiányában működő szervezetek, amelyekben a tagok nagy része iparos hagyományokkal nem rendelkező, első generációs új vállalkozó.

Főbb érdekvédelmi szervezetek

A főbb szervezetek, amelyekben a kisiparosok egy része tagként van jelen:

1. Szlovákiai Vállalkozók Társulása, amely 22 különféle szövetséget, társulást egyesülést, társaságot, szakmai szövetséget és klubot tömörít, mintegy 20 taggal.
2. Szlovák Iparos Szövetség (SzISz), *amely elsősorban területileg szerveződő jogi alanyiságú Ipartestületeket és országos szintű szakmai szövetségeket tömörítő és régi kisipari hagyományokra épülő szervezet mintegy 6000 önkéntes taggal. A SzISz célja, hogy Szlovákia mind a 79 járásában létrehozza alapszervezetét.* Jelenleg csupán 11 járásban működik Ipartestület és 12 országos szakmai szövetség van bejegyezve.
3. Szlovákiai Földtulajdonosok és Agrárvállalkozók Társulása Országos érdekvédelmi szervezet a mezőgazdasági termelés, állattenyésztés, erdőgazdaság, vízgazdaság, feldolgozó élelmiszeripar és a mezőgazdasági technika területén vállalkozók számára.
4. Szlovákia Keresztény Vállalkozóinak és Kisiparosainak Társulása.
5. Szlovákiai Építőipari Vállalkozók Társulása, amely az építőipari kutatás, szervezés, nyersanyag és termék termelés területén működő vállalkozók szervezete, és 486 jogi személyiségű taggal rendelkezik.
6. Egyéb szervezetek
   – Vidéki Turizmus és Agroturizmus Szövetség
   – Utazási Irodák Társulása
   – Szlovák Informatikai, Könyvelési és Management Szakmai Szövetség
   – Energetikai Vállalkozók Szakmai Szövetsége
   – Kis vízi- villanyerőművek Építőinek és Üzemeltetőinek Társulása
   – Energo-eko dom (ház). Az energia felhasználás hatékony módszereinek propagálása és alkalmazása a feladata.
   – INTERES
   – Szlovákiai Tudományos és Technológiai Parkok Társulása (kb. 13 taggal).
7. Egyéb tanácsadói szervezetek mintegy 13 társaságot fognak össze.

Szétforgácsoltság

A szétforgácsoltság ténye tehát abban van, hogy több mint 40 önkéntességi alapon működő, polgári társulás típusú szervezet foglalkozik a kisiparosok problé-

máival. A régi hagyományokat leginkább őrző és tovább fejlesztő szervezet a Szlovák Iparos Szövetség (SzISz) és a benne tömörült helyi Ipartestületek és Országos Szakmai Szövetségek. Nem véletlen, hogy a ZDH (*Zentrale des Deutschen Handwerks* – a német kézművesség központja) is éppen a Szlovák Iparos Szövetség fejlesztését támogatja, mert benne látja azokat az adottságokat és képességeket, amelyek az Európába integrálódáshoz szükségesek. (A SzISz és ipartestületei hasonlóak a Magyarországi Ipartestületek Országos Szövetségéhez, az IPOSZ-hoz).

A szétforgácsoltság sajnos a Szlovák Kisipari Kamara nem régen történt megalakulásával sem fog csökkenni, mert a Kamara székhelye Zsolnán van, legalacsonyabb szervei pedig a kerületekben székelnek majd. A tagság a Kamarában is önkéntes, azért bonyolult és nehézkes lesz a tagtoborzás. (A Kisipari Kamarai törvény 1998. július 1-jén lépett hatályba.) A működés feltételei csak most körvonalazódnak. Párkány város az Érsekújvári járáshoz és a Nyitrai kerülethez tartozik, amelyek székhelyétől 50 illetve 90 km távolságra van, azért szükségesnek tartjuk, hogy a kerületi kamarai szervek a helyi ipartestületekkel együttműködve tartsák a kapcsolatot jövendő – önkéntes tagjaikkal.

A kis- és középvállalkozások kategóriái és funkciói

Összehasonlításul érdemes áttekinteni az Európai Unióban kialakult helyzetet, mert az a posztkommunista országok iparfejlesztési céljait tekintve követendő például szolgálhat.

3. sz táblázat

A vállalkozások nagyság szerinti megoszlása az Európai Unió 12 tagországában 1995-ben

A vállalkozás nagysága (alkalmazottak száma)	%-os arány az összes vállalkozásból	%-os arány a foglalkoztatásból	%-os arány a forgalomból
Mikro (0-9)	92,4	32	24
Kis- (10-99)	7,0	25	25
Közép (100-499)	0,5	15	21
Nagy (500 felett)	0,1	28	29

A kis- és középvállalkozások főbb funkciói:

– bő termékválaszték kínálati funkció (fogyasztási cikkek gyártása, félkész áruk beszállítása, alvállalkozások)
– munkaadói funkció (rugalmas alkalmazkodási képesség, új munkahelyek teremtése)
– gazdaság-teljesítménynövelési funkció
– szakképzési funkció

A kis- és középvállalkozások nemzetgazdasági előnyei:

– új munkahelyeket teremtenek – viszonylag kis tőkebefektetéssel
– a munkanélküliek köréből jelentős számú munkavállalót képesek felvenni

– a helyi viszonyokhoz és adottságokhoz jobban alkalmazkodnak
– képesek arra, hogy a legújabb technológiai vívmányokat a gyakorlatban bevezessék
– rugalmasan alkalmazkodnak a piaci feltételekhez
– gyors információ-átvitel révén a vezetőség és a végrehajtó részleg között kiküszöbölik a bürokratikus módszereket
– alacsony önköltséggel működnek
– a nagy termelő – vállalatok képesek rugalmasan kiszolgálni – beszállításokkal

A legújabb helyzet

4. sz. táblázat

A Szlovákiai kis- és középnagyságú vállalatoknál 1997-ben foglalkoztatott személyek száma %-ban – ágazatok szerint

	Ipari termelés	építőipar	belföldi kereskedelem	közúti fuvarozás
kisiparosok	12,6	1,2	67,4	25
0-49 munkavállaló	8,7	18,9	14,4	12,1
50-249 munkavállaló	16,9	23,6	6,7	25,9
250 fölött munkavállaló	61,8	26,3	11,5	37
Összes vállalat (%)	100,-	100,-	100,-	100,-

1997-ben a kis- és középvállalkozásoknál 2029147 munkavállaló dolgozott. A legjelentősebb növekedést a mikrovállalatoknál (0-9 alkalmazott) jegyeztek fel 120,3-as mutatóval, ahol 215.104 személy dolgozott, az összes munkavállaló 10,6%-a.

További vállalkozások:

10-19 alkalmazottal – az összes munkavállaló	2,2%-a
20-49 alkalmazottal – az összes munkavállaló	5,5%-a
50-249 alkalmazottal – az összes munkavállaló	19,5%-a
250 fölötti alkalmazottal – az összes munkavállaló	40,6%-a
kisiparosok, alkalmazottaikkal együtt (becslés: 437 500) az összes munkavállaló	21,6 %-a

E. A kisipart és a kézművességet szabályozó új törvények

Érdekes képet mutat a német, a magyar és a szlovák kamarai törvény összehasonlítása

5. sz. táblázat
A kisipari szakmák osztályozása

Osztály (csoport)	Megnevezés	Osztályon belüli szakmák száma	
		A német kamarai törvény szerint	A magyar kamarai törvény szerint (1994. XVI. sz. tv.)
I.	Építőipar	16	31
II.	Fémipar	34	46
III.	Faipar	13	18
IV.	Kohászat, textil, bőripar	17	49
V.	Élelmiszer	6	15
VI.	Egészségügy, testápolás	10	10
VII.	Üveg-papír-kerámia és egyéb ipar	27	52
Összesen		123	221

Szabályozó új törvények

A német és a magyar ipartörvény egyaránt 7 osztályba sorolja a szakmákat. Figyelemre méltó, hogy a német törvény szerint jóval kevesebb a szakmák száma, de 17 pár rokon szakmával és 38 hasonló szakmával bővíti az alapjegyzéket.

Az eredeti magyar ipartörvényben 12 csoportban 292 szakma szerepelt. Önálló csoportként megszűnt az épületgépészet, elektrotechnika, járműipar, szolgáltatóipar és az egyéb ipar, így maradt német mintára a fenti 7 csoport.

Lényegesen eltérő csoportosítást alkalmaz a többször módosított 455/91 Tt. számú Szlovák Kisipari Törvény és a Szlovák Kisipari Kamaráról szóló 126/98 Tt. számú törvény, amely 1998. július 1-jén lépett hatályba. Ez két nagy csoportot különböztet meg:

I. Bejelentési kötelezettség alá eső kisipari vállalkozás, ezen belül 3 alcsoport van:

A. Kézműves kisipari vállalkozás, amelynek az űzéséhez feltétel az illető szakmákban szerzett szakképesítési bizonyítvány. Itt 13 osztályban 49 szakma van felsorolva.

B. Kötött kisipari vállalkozás, amelynek az űzéséhez feltétel az illető szakmában egyéb módon, nem tanulmányokkal szerzett szakképesítés megszerzése. Itt 7 osztályban 65 szakma van felsorolva.

C. Szabadon gyakorolható kisipari vállalkozás, amelynek az űzéséhez nem feltétel a szakképesítés és egyéb alkalmassági bizonylat sem. Itt minden olyan szakma szóba jöhet, amely nem szerepel az I-A és B, valamint a II. fejezet alatti felsorolásban. Ebbe az alcsoportba tartoznak az ún. kereskedelmi kisipari szakmák is, mint:

a) a kiskereskedelem és nagykereskedelem
b) vendéglátás
c) szállás nyújtás
d) kalauzolás
e) utazási iroda üzemeltetése
f) ipari áru bérbeadása
g) gépjárművek bérbeadása
h) határozat végrehajtásán kívüli árverés
i) közvetítői tevékenység

II. Külön engedélyhez (jogosítványhoz, koncesszióhoz) *kötött kisipari vállalkozás,* amelynek az űzéséhez feltétel a szakképesítési bizonyítvány, megbízhatósági, feddhetetlenségi igazolás, a helyhez és időhöz kötött engedély. Itt 5 osztályban 46 szakma van felsorolva.

Végeredményben az I (A,B,C) és II. csoport 27 osztályában 160 kisipari szakma szerepel. A kisipari törvényeken kívül használatos Szlovákiában a "*Gazdasági tevékenységek ágazati osztályozása*" című jegyzék is, amelyben 6 számjegyű kóddal van megjelölve minden kisipari tevékenység. A 010000-től 990000-ig terjedő kódjegyzék az első 3 számjegy szerinti 267 csoportban összesen 734 kisipari tevékenység megnevezését tartalmazza, ami már lehetővé teszi az árnyaltabb besorolást, főként az iparlevelek, iparengedélyek kiadásánál és a statisztikai nyilvántartásban, kimutatások készítésekor.

Érdekes képet mutat az Érsekújvári (Nové Zámky) járás és ezen belül a volt Párkányi (Štúrovo) körzet kisipari vállalkozásainak, területi megoszlásának az áttekintése. A táblázat az 1991-évi népszámlálás és az 1995-ös statisztika adatait tükrözi.

6. sz. táblázat
Kisiparosok területi megoszlásban

	Szlovákia	Érsekújvári járás	Párkány	
			volt körzet	város
1. Kerületek száma	8	-	-	-
2. Járások száma	79	1	-	-
3. Helységek (városok, községek) száma	3003	61	23	2
4. Lakosok száma	5.268.935	153.194	34.627	13.320
4a. Ebből: magyar nemzetiségű (%)	566.741 (10,76)	63.930 (41,73)	28.768 (83,1)	9.830 (73,8)
5. Iparűzők száma	287.002	7.761	1.278	678
5a. Ebből: termelő	-	-	355	145
b. szolgáltató	-	-	408	253
c. üzleti tevékenység	-	-	515	280

	Szlovákia	Érsekújvári járás	Párkány	
			volt körzet	város
6. Egy iparűzőre eső lakosok száma (4:5)	18,35	20,00	27,09	19,65
7. Egy járásra jutó iparosok száma (5:2)	3.633	7.661	-	

7. sz. táblázat

A kisipar és a kézművesség fejlődése a NYITRA -i kerületben

Községek száma: 342
A kerület lakosainak száma 1995. XII. 31.: 716 543
A kerületi székhely (Nyitra) lakosainak száma 1995. XII. 31.: 87 357
Javaslat a kerületben található kisipari szakmák kiemelt és tervezett irányadó mutatóira. A táblázatban l/i = lakos/iparengedély rövidítést takarja.

Kisipari (kézműves) szakma neve	Szlovákia 1947-ben	Lakosok száma 1 iparengedélyre		Javaslat a mutatóra és az engedélyek számára			
				l/i	szakmák (iparengedélyek) száma		
		Ausztriában	Irányszám		Szlovákiában	Kerületben	Kerületi székhelyen
a	b	c	d	e	f	g	h
1.Építőipari vállalkozó	1.554	1.607	1.523	1.500	3.533	478	58
2. kőfaragó	9.421	13.600	10.840	12.000	442	60	7
3. tetőfedő	19.114	12.381	9.214	9.000	589	80	10
4. kerami-kus	-	8.015	6.282	7.000	757	102	12
5. üveges	7.611	8.015	4.936	7.000	757	102	12
6. festő	3.177	2.606	2.313	2.300	2.307	312	38
7. építőipari kisegítő	-	2.877	3.455	2.500	1.514	205	25
8. ács	3.076	5.405	7.471	7.000	757	102	12
9. asztalos	915	975	1.108	1.200	4.417	591	73
10. karos-széria javító	-	23.016	29.097	25.000	212	29	3
11. kefekö-tő	-	10.499	12.285	13.000	409	55	7
12. kovács	2.780	1.556	1.498	1.500	3.533	478	58
13. bádogos	7.785	6.674	5.374	5.000	1.060	143	17
14. vízveze-ték-szerelő	7.785	2.648	2.086	2.000	2.650	358	44
15. villany-szerelő	7.239	2.203	2.126	2.000	2.650	358	44
16. mű-anyag-feldolgozó	-	14.136	8.505	8.000	662	90	11
17. ötvös	-	27.201	12.018	12.000	147	24	3
18. gépész	22.093	4.687	3.735	3.500	1.514	205	25
19. autósze-relő	-	1.758	1.589	1.500	3.533	478	58
20. arany-műves	6.000	26.018	19.064	10.000	540	72	9

Kisipari (kézműves) szakma neve	Szlovákia 1947-ben	Lakosok száma 1 iparengedélyre		Javaslat a mutatóra és az engedélyek számára			
				l/i	szakmák (iparengedélyek) száma		
		Ausztriában	Irányszám		Szlovákiában	Kerületben	Kerületi székhelyen
21. gyártó és javító	-	49.868	92.141	40.000	135	18	2
22. szőrmés	-	33.873	36.856	20.000	270	36	4
23. fémmegmunkáló	-	74.802	110.569	50.000	106	14	2
24. cipész	489	16.778	9.532	6.000	883	119	15
25. könyvelő	-	112.203	78.978	50.000	106	14	2
26. tapétázó	-	6.412	4.569	6.000	883	119	15
27. kalapos	-	256.465	110.569	70.000	76	10	1
28. szabó	617	5.327	4.353	4.000	1.325	179	22
29. szövőmester	-	8.198	8.012	8.000	662	90	11
30. molnár	-	16.173	17.834	20.000	270	36	4
31. pék	2.441	2.316	2.309	2.500	2.120	287	35
32. cukrász	5.242	9.974	5.119	4.000	1.325	179	22
33. hentes	1.089	2.456	22.229	2.500	2.120	287	35
34. tejfeldolgozó	-	24.593	26.396	26.000	204	28	3
35. élelmiszerkészítő és forgalmazó	-	14.960	10.632	11.000	482	65	8
36. kertész	9.949	4.379	2.364	2.800	1.893	256	31
37. nyomdász	-	7.181	3.813	3.800	1.395	189	23
38. fényképész	12.109	12.732	7.274	7.300	726	98	12
39. vegyész	-	16.173	10.431	10.400	510	69	8
40. fodrász	4.536	1.579	1.176	1.200	4.417	597	73
41. ruhatisztító	97.208	7.909	3.637	3.600	1.472	199	24
42. kéményseprő	17.011	8.273	5.119	5.100	1.039	140	17

Kisipari (kézműves) szakma neve	Szlovákia 1947-ben	Lakosok száma 1 iparengedélyre		Javaslat a mutatóra és az engedélyek számára			
				l/i	szakmák (iparengedélyek) száma		
		Ausztriában	Irányszám		Szlovákiában	Kerületben	Kerületi székhelyen
43. temetkezési vállalkozó	27.002	12.915	8.376	8.400	631	85	10
44. ingatlanközvetítő	-	9.919	6.428	6.500	815	110	13
45. látszrész	-	26.401	8.638	8.600	616	83	10
46. fogtechnikus	-	39.027	19.745	20 000	270	36	4
47. lábápoló	-	6.905	3.141	3.100	1.710	231	28
48. reklámkészítő	-	6.625	4.095	4.000	1.325	179	22
49. irodatechnikai berendező	-	7.040	4.319	4.300	1.233	167	20
50. számítástechnikai vállalkozó	-	4.422	3.645	3.600	3.243	454	

F. A mezőgazdasági dolgozók eszköztára

A mezőgazdasági termelésben dolgozó emberek eszköztára igen változatos és több szempont szerint osztályozható.

A. Felhasználási terület szerint

1. Mezőgazdasági termelés

a) növénytermesztés (ágazatok szerint)

aa) kéziszerszámok és eszközök (vas és fa részei)

– létrák, ládák, hordók, dézsák, cséphadarók, stb.

ab) gépek

– permetező, cséplőgépek, vontatók, kombájnok

b) állattenyésztés (ágazatok szerint: szarvasmarha, sertés, juh, baromfi, méhészet, .stb.)

ba) kéziszerszámok és eszközök

– jármok, lószerszámok, fejősajtárok, dézsák, vályúk, kötelek, láncok, hálók, kaptárok, stb.

bb) gépek

– fejőgépek, stb.

c) szállítás, fuvarozás

ca) kéziszerszámok és nem gépi eszközök

– kötelek, láncok, targoncák, szekerek, kocsik, hintók, szánok, stb.

cb) gépi eszközök

– motoros targoncák, tehergépkocsik, stb.

2) Családi és közösségi élet

a) kézi szerszámok és eszközök

– bútorok (asztal, szék, ágy, polc, szekrény, láda, stb.)
– sütés- főzés eszközei (pld. sütőlapát kemencéhez, mákdaráló stb.)
– mosás (teknő, szapulópad és deszka, mángorló)
– állattartás (húsos teknő disznóöléshez, kotlóstyúk kosár, vajköpülő)
– szórakozás (gyerekjátékok)
– szövés – fonás (rokka, szövőszék) stb.

b) gépi eszközök

– mosógép, hűtő és mélyhűtő, villany vagy gáztűzhely, mikrohullámú sütő, stb.

3) Általános szükséglet (minden osztályhoz)

a) víz – ivóvíz

– kút (gémes, kerekes, vonórudas)
– vödör (fa, bádog)
– kulacs (fa, kerámia)

b) fény – világítás

– gyertya, mécses, petróleumlámpa, villanyvilágítás,

c) takarítás – karbantartás

– söprűk, szemétládák, javító kéziszerszámok,

B. Korok (fejlődési időszakok) szerint

A legrégibb időktől kezdődően folyamatos fejlődés figyelhető meg az eszközök gyártása és felhasználása terén. Különösen a XX. században rohamos a fejlődés, nagyok a változások. Bizonyos szakmák eltűnőben, lényeges csökkenésben vannak (pl. kocsi- szekérkészítő bognárok), mások pedig létrejönnek – terjedőben vannak (pl. autószerelő, számítógép technikus).

C. Az eszközök készítői, gyártói szerint

1) Ügyes parasztemberek – akik a saját használatukra a legtöbb kézi szerszámot, eszközt saját maguk készítettek el szerszámnyelek, faszerszámok, padok, stb.
2) Falusi ezermesterek – akik a saját használatukon kívül a közeli környezetükben másoknak is készítettek szerszámokat, eszközöket (lásd F. C1)
3) Szakipari kézművesek

a) iparengedéllyel – saját műhelyükben, egy- két alkalmazottal dolgozó kézművesek – szakmák szerint főként ács, asztalos, kádár, bognár, kovács, kötélverő, szíjgyártó, lakatos, bádogos, stb.
b) képesített kézművesek – szakmák szerint, akik alkalmazottként (pl. állami birtokok munkásaiként, később a földműves-szövetkezetek tagjaiként) végezték munkájukat (lásd F. C 3a).
4) Szakosított kisvállalatok. Kis sorozatú különleges termékek gyártására, illetve szolgáltatás végzésére.
5) Gyáripari vállalatok, ahol ideális feltételek mellett, szabványos szakszerűséggel és technológiai eljárással, viszonylag kedvező áron, nagy sorozatban gyártják a technika legújabb vívmányait hasznosító termékeket is.

G. A kisiparosok és kézművesek szervezettsége és társadalmi helyzete

A szervezett kisipar fejlődése a történelmi Magyarország területén – tájegységenként jelentős különbséget mutat.

A párkányi járás

Az alábbiakban a csupán két járásból álló régi Esztergom vármegyének a Duna által kettészelt, északra fekvő, ma már Szlovákiához tartozó részét szeretném bemutatni. Kisebb-nagyobb közigazgatási határmódosításokkal a Párkányi járás 1918-tól 1960-ig fennmaradt, de később is az Érsekújvári járás részeként külön körzetet alkotott, amelyhez 22 község tartozik összesen 44.328 ha kataszteri területtel és 34.627 zömmel (83,1%-nyi) magyar nemzetiségű lakossal.

A párkányi régió

A párkányi régiót délről a Duna, keletről az Ipoly határolja, közepén pedig a Garam siet és ér a Dunába. Tipikusan mezőgazdasági terület, amelynek síkságain a gabona minden fajtája jelen van, dombos tájain a szőlő és a gyümölcstermesztés jellemző. Jelentős volt a kender, len és a természetes mocsári nád termesztése is. Vadban gazdag tölgy- és bükkerdői a szerszámkészítőknek nyújtottak nyersanyagot és a lakosságnak tűzifát.

Esztergom és Párkány közelsége

A megyeszékhelytől – Esztergomtól csupán egy kilométer távolságra fekvő járási központnak, Párkánynak, ideális helyzete közigazgatási szempontból is sok előnnyel járt. Már a céhek kialakulásakor több szakma művelői az esztergomi céhekhez csatlakoztak. A párkányi csizmadiák is az esztergomiakkal közös társulatban tömörültek, amiről az 1873. július 28-i keltezésű "*Esztergom, Szenttamás, Érsek víziváros, Szentgyörgy és Párkány mezővárosok csizmadia ipartársulatának alapszabályai*" tanúskodnak.

Hasonlóan szerveződtek az ácsok, asztalosok, kádárok, bognárok, kovácsok, lakatosok és a többi szakma képviselői is az egész párkányi járás területén. Különösen azután, hogy 1924-ben életbe lépett a Csehszlovák ipartörvény, amely kötelezővé tette az Ipartestületi tagságot. "*A párkányi járás Ipartársulatának alapszabályait*" 1927. január 27-én hagyta jóvá a volt Megyei Hivatal Nyitrán.

Ipartestületek

Az ipartársulatok, később pedig az ipartestületek tagjai főleg az iparengedéllyel önállóan működő kézművesek voltak, akik tagdíjat fizettek, időnként bementek a járási Ipartestületi irodába, igénybe vették az Ipartestület szolgáltatásait (tanácsadás, információszerzés) és részt vettek a közgyűléseken.

Az iparosok Párkányban és a vidék falvaiban is fő foglalkozásként, teljes munkaidőben művelték a szakmájukat, általában megbecsülést és tiszteletet vívtak ki környezetükben, de némelyiküknek a híre távolabbi tájakra is eljutott.

Nemrégen végeztünk egy felmérést, amely a Párkányban művelt szakmákat és az iparosokat vette számba 1900 és 1950 között. A régi iratok és emlékezések szerint 57 szakma 487 művelőjét mutattuk ki név szerint (ezek közül közvetlen mezőgazdasági irányzatú szakma a lakatos, darálós, kádár, bognár, kovács, szíjgyártó, kötélverő volt). Némely vaskereskedő foglalkozott komplett paraszti szekerek, hintók, fataligák és egyéb mezőgazdasági eszközök gyártásával is.

Iparos olvasókör – társasági élet

A párkányi iparosok a század elején önerőből felépítették az "*Iparos Olvasókört*", amely az iparosokat nyilvántartó és ügyeiket intéző hivatalon túlmenően egy klub-szerű intézmény is volt, ahol az iparűzők rendszeresen összejöttek, megvitatták ügyes bajos dolgaikat és szórakoztak. A helyi vendéglőkben is megkülönböztetett előzékenységgel fogadták az iparosokat. Az iparosok aktívan részt vettek a város és a falu kulturális életének alakításában és szorosan együttműködtek a tanítókkal. Sok helyen a sportegyesületek, műkedvelő színjátszók vezetői iparosok közül kerültek ki, többen maguk is aktív szerepet vállaltak a rendezvényeken. Az évente egy-két alkalommal megrendezett iparos bálok rangos eseménynek számítottak. Elmondható, hogy főként az önállóan vállalkozó kisiparosok és a kézművesek a polgárosodás jelentős úttörői voltak, egy jó értelemben vett középosztályt képviseltek. Hangsúlyozni kell, hogy a vázolt helyzet a múlt század végétől a második világháború végéig állt fenn.

A második világháború utáni helyzet

Szlovákiában a déli járások iparosainak helyzete 1945 után bizonytalanná vált. A háború rombolásainak következményei, a magyar lakosságot fenyegető kitelepítés és áttelepítés bizonytalan légköre, majd az 1948-ban bekövetkezett kommunista hatalomátvétel szétzúzták a régebbi iparos réteget, amelyet 1950-ben állami rendelettel teljesen meg is szüntettek. Abban az évben a Párkányi "*Iparos olvasókört*" a Párkányi Ipartestület tulajdonát képező Iparos-otthont is elkobozták, és a mai napig sem szolgáltatta vissza az állam.

A vállalkozási kedv feléledése

Negyven éves tervszerű rombolás után 1990-ben kezdett újra éledezni a vállalkozói kedv – amely oda vezetett, hogy a mai napig mintegy 220.000 iparengedéllyel rendelkező kisiparos működik az országban.

A rombolás hatása

Az említett negyven éves rombolás hatása azonban óriási, következményei beláthatatlanok. Az új iparengedélyeseknek csak egy része kézműves, és azok közül sem mindegyik mestere a szakmának. Megszakadt a hagyomány, az "*Isten áld-*

ja a tisztes ipart" jelszót már kevesen ismerik, a hajtás és a gyors meggazdagodás vágya jellemez sok újonnan, kellő felkészülés nélkül vállalkozó szerencselovagot. Kivétel erősíti a szabályt, de nagy általánosságban elmondható, hogy megromlott a kisiparosok presztízse, ők maguk sem öntudatosak, hiányzik belőlük a szakmai összetartozás akarata és kitüntető érzése. Szlovákiában ezen felül az érdekvédelmi szervezettség is szétforgácsolt, az Ipartestületi és az Ipari Kamarai tagság önkéntes, viszonylag kevés a tag, tehát ezek a szervezetek az összes kisiparosoknak csak egy kis hányada nevében léphetnek fel. Nem is beszélve arról, hogy a kisiparosokat több mint 40 különféle szervezet igyekszik a maga táborába csábítani.

A javulás esélyei

Radikálisan pozitív változás a kis- és középvállalkozások, a kisipar és a kézműipar fejlődésében csak úgy remélhető, ha Szlovákia a szomszédos országokkal együtt rövidesen az Európai Unió tagja lesz, ahol a kölcsönös jogi harmonizáció eredményeként szigorítani fogják a szakmunkástanulói képzés, az iparengedélyek kiadásának, a szakképesség bizonyításának, a szervezettség és érdekvédelem feltételeit.

Gál György

A VONÓSHANGSZER-JAVÍTÁS SZERSZÁMAI

A XV. században kialakult hegedűépítés és lantkészítés magas színvonala, az azóta is felülmúlhatatlan Stradivari, Guarneri és amati mesterek munkái alig egy század múltán új szakmát hoztak létre, a hangszerjavítást.

A két hivatás nem csak nevében különbözik. A vonóshangszerkészítő (németül *Geigen*-, und *Lautenmacher*, franciául *Luthier*, angolul *violinmaker*) javítással foglalkozó kollégája a restaurátor szót használja foglalkozása megjelölésére. Viszont mindkettő megegyezik abban, hogy művésznek tartja magát, s nem kézművesnek. Műhely (*Werkstatt*) helyett műtermet (*Atelier*) tart fenn.

A munka célja is más. A készítő becsvágya, hogy szabad, egyéni alkotásával a nagy mesterek munkáit megközelítse, esetleg túlszárnyalja. A javító a kezébe adott hangszer eredeti állapotát szeretné helyreállítani, megóvni. Vágya, hogy szakmai ismereteivel, munkájával az adott hangszer előnyeit előhozza. Így szerszámkészlete is eltérően alakult az évszázadok folyamán.

Dolgozatunk vállalt feladata, hogy e szerszámokat bemutassa, lehetőleg a már használaton kívül lévő őseivel együtt. Jelezve azt is, hogy a Magyarországon már-már kihaló kézműves szakma szerszámait napjainkban is állandóan fejlesztik. Itt mondunk köszönetet Peter Brandtner úrnak, a Georg Walther GmbH (GEWA), Mittenwald vezetőjének, hogy termékeik fényképen történő bemutatásához hozzájárult.

Bár a témával szorosan összefügg, mégsem tartjuk feladatunknak, hogy a vonós hangszerek kialakulásáról, a nagynevű hangszerészekről, a magyarországi hangszerépítés fénykoráról és elsorvadásáról szóljunk, hisz a szerző a "*Szakmám története*" c. díjazott pályamunkájában e kérdéseket részletesen taglalja. Ugyancsak mellőzzük olyan szerszámok ábrázolását, melyek változatlan alakban ma is minden háztartásban megtalálhatók, mint pl.: olló, kalapács, reszelő, stb.

A vonóshangszer-javítás alapvetően a faiparhoz tartozik. A lakk-készítésen keresztül rokona a műbútorasztalos, kárpitos és gyógyszerész-vegyész szakmáknak. Miután a vonó javítása és szőrözése is feladata, ismernie kell az ezüstforrasztás műveletét, a menetvágást, szegecselést. Ugyanakkor a bőrragasztást és bőrvékonyítást (*silfelést*) is. Ma már többnyire készterméknek vásárolja a lószőrt, így a kefekötők szőrelőkészítő munkájából legfeljebb a szőranyag nyújtásának módszerét kell ismernie.

A vonóscsalád: hegedű, brácsa, cselló és nagybőgő leggyakoribb hibája a felválás. Ez alatt értendő, hogy a hangszerfedél, vagy a hátlap ragasztása – többnyire a páratartalom hirtelen csökkenése (táv-, és központi fűtés) miatt elenged. A visszaragasztás egyszerű művelet. A javításnak értékcsökkentő hatása nincs. Természetesen a ragasztás után felhelyezett *szorítók* mérete is hangszerenként más, hisz a nagybőgő (gordon) rezonáns teste sokszorosa a hegedűének.

A káva (a vonóshangszerek oldallemezei) növekedése a mélyvonósoknál akusztikus okok miatt aránytalanul többszöröse a fedél és a hátlap növekedésének.

Az 1. képen látható nagybőgő- és csellószorítók famenetesek. A nagybőgőprés befogóképessége 250 mm, míg a gordonka-szorítók 200 mm-es csavarhosszal készültek.

Hasonló famenetes prések szinte minden műhelyben megtalálhatók ma is. Használatuk rendszeres tisztítást és karbantartást igényel. Meleg vízzel kell eltávolítani az orsóra, de különösen a homlokpofára száradt enyvet, mert az utóbbi a lakk sérüléséhez vezethetne. A menetet tisztítás után száraz szappannal, vagy viasszal kell bedörzsölni, hogy könnyedén mozogjon a pofák meneteiben. Munkájára kényesebb mester a pofákra parafa lapokat ragasztott. Ezzel a nyomás a ragasztott felületen egyenletesebben oszlott el, s a lakk sem sérülhetett. A szerző gyűjteményében van egy hasonló elven készült, de négyorsós csellószorító, mely a gordonka teljes alsó kávaívének préselésére alkalmas. Ez egy hatdarabos készlet egyetlen Magyarországon maradt darabja. Készíttetője Molnár Zoltán festőművész.

Wetzl Nándor bajai hangszerkészítő tíz darabos készlettel a cselló teljes ívét egyidejűleg szoríthatta le. A faorsók helyett menetes fémrudakat használt, egyik oldalon anyacsavarral, a másikon szárnyas anyával. Előbbivel ragasztás előtt lehetett a kávaméretet beállítani, a szárnyascsavar a tulajdonképpeni préselésre szolgált.

A famenetes szorító másik változatát 2. képünkön mutatjuk be.
A hegedű tőke feletti felválásához használt szorító méretének érzékeltetésére helyeztük egy készülő hegedű hátlapjára. Itt mondunk köszönetet Wilhelm Brückner erfurti hegedűkészítőnek, hogy felmenő rokonaitól származó szerszámai fényképezését megengedte. Üknagyapja, Brückner Nándor magyar hangszerész volt a múlt század első felében. Sajnos nincs adatunk arra, hogy a hangszerészdinasztia melyik tagjától származik a szorító és a későbbiekben bemutatandó gyalu. Viszont nem zárható ki a magyarországi eredet sem.

Egyszerűbb eszközöket is találunk a szerző gyűjteményében. Az ácskapocs formára kifűrészelt, vagy kifaragott prés két változatban készült. Ha a párhuzamosan kivágott alapidomot használták, ékekkel nagyobb felületet lehetett leszorítani. A befelé szűkülő idomot ék nélkül, egyszerűen rátolással helyezték fel.

Birtokunkban van ilyen csellóhoz és nagybőgőhöz is megfelelő méretben. Néhány a lakk kímélésére nyersbőrrel borított. A modern szorító fémorsóval és műanyag pofával készül. A fémmenetes megoldás finomabb szorítási erőszabályozást enged meg, a műanyag taszítja az enyvet. A hegedű íveinek megfelelően háromféle készül Mittenwaldban.

Nagyobb felválás esetén, vagy bontás után – mely legtöbbször a fedél, ritkán a hátlap levételét jelenti – hatrészes szorító sorozatot használunk. Ez is fémmenettel készült, mely alul rögzített. Műanyag betétje rugalmas és enyvtaszító.

A századfordulón készült a szép megmunkálású két famenetes szorító, melylyel néhai Molnár Zoltán készítette hegedűit és brácsáját. (3. kép) A bontás szükségességének egyik oka a gerenda felválása. Szerencsére viszonylag ritkán fordul elő. A visszaragasztáshoz régen egyszerű ruhacsipeszt használtak (4. kép).

A gerendaragasztás kapcsán kell megemlíteni, hogy magyar gyakorlatunkban nagyon sok laikus – hogy csúnyább szóval ne illessem őket – nyúl tiszteletre-

méltó lelkesedéssel, de alapvető szakmai tudás nélkül hangszerekhez. első céltáblájuk a gerenda. Hallottak arról, hogy a századelőig sok hangszerbe nagyobb gerendát tettek jóhiszemű mesterek, mert a bélhúr után megjelent bélrefont ezüst és fémhúrok nagyobb fedélnyomását kívánták ellensúlyozni, ugyanakkor nagyobb hangot is reméltek. Viszont a kísérleti és tapasztalati úton szerzett felismerés, hogy e hangszerek hangja átmeneti javulás után elmegy, nem jutott el hozzájuk. Külön dolgozat témája lehetne, hogy hány hegedű esett áldozatául e hangjobbító buzgalomnak.

Még mindig a szorítóknál kell maradnunk, mert a fedéltörések összehúzása nagyon lassan indult fejlődésnek. Előbb bélhúrral, majd selyemzsinórral, végül spárgával kötötték meg ragasztás után. A fából, majd rétegelt lemezből készült szorító-minták már komoly előrehaladást jelentettek. A fedelet ebbe a formába (5. ábra) kellett becsúsztatni, szükség esetén bármely oldalról ékelni lehetett. A ma használatos készlet egyik végén a rugalmas rézlap be van hajlítva, a másikon a szorítópofán teflon bevonat van, enyvtaszító képessége miatt.

A szerző gyűjteményében e megoldás elvén működő különböző gyári és barkács kivitelű fedél-szorító található, melyek bemutatásától most eltekintünk, mert új műszaki megoldást nem tartalmaznak, s egyéb szerszámok kapcsán származási helyüket már említettük, illetve említeni fogjuk.

Különlegesen nehéz feladatot jelentett mindenkor a fedélszél összehúzása. A huszadik századig egyetlen eljárást ismertek: a friss szélragasztásra hosszanti irányban papírcsíkot ragasztottak, mely száradás közben összehúzódott. Ezt el sem távolították, ezáltal merev, enyves, nehezen rezgő felület képződött.

A 6. képen fémből készült párhuzamszorító látható. Érintkezési felületeit bőr borítja. Az arány érzékeltetésére helyeztük el a szabványméretű gyufásdobozt. A kisméretű fémszorítók (7. kép) különösen kulcsszekrény-törésnél biztosítanak kényelmes munkát, de használhatók a lécek (stift) ragasztásához is. Lécek szorítására korábban a ruhacsipesz kicsinyített változatát készítették el. Mérete általában 15 x 12 mm.

Lényegében érintettük a ragasztáshoz szükséges segédeszközöket. Mielőtt a felsorolást folytatnánk, megemlítjük, hogy ragasztásra kizárólag csontenyv használható. Itt kell megemlíteni, hogy enyvezésnél gyakran használunk betéteket. A parafa alátéteken kívül legelterjedtebb a kis homokzsák. A 2 cm^2-től kezdődően a kb. 10 cm^2 nagyságig szokás készenlétben tartani. A préspofa formájától és fekvésétől függetlenül a kis párnák egyenletes nyomást biztosítanak.

Ide tartoznak még a fából készült betétek, melyeket a hangszerész negatívjaként képeznek ki, pl. a fogólap leszorítására homorúan kiképzett felülettel az egyik oldalon. A behasított pofát excentrikus nyél feszíti. E fejezet lezárására bemutatunk a 8. képen két gitár-fogólap prést, mely hegedűk fogólapjának rögzítésére gyakorlatunkban kiválóan bevált.

A Klemsia szorító érdekessége, hogy már a múlt század végén a pécsi Lenhardt János hangszerész csúszósínen mozgó, tehát azonos elven működő prést használt. Ezen az excentrikus nyél még hiányzott. Természetesen készítenek még további speciális szorítókat, mint pl. az F-lyuk szorító, de ezek lényegében a fent leírt változatok méretbeni eltérései, vagy kombinációi.

A hangszerrestaurátor munkaasztala a *szobrászpad*. Az asztalos gyalupadtól méreteiben különbözik, illetve abban, hogy csak hátsó kocsija van. Padlapja 120 x 55 cm. Orsóját a XX. században már fémből készítik, a szorítóknál már említett finomabb befogási lehetőség és a kényelmes, ritkán szükséges tisztítása miatt. Tulajdonképpen csak zsirzást igényel. A padlap keményebb és szebb lesz, ha első használat előtt többször átitatjuk lenolajjal. Ezután nedves ruhával is törölhető. A kocsi nyílása mintegy 25 cm. Nagyobb anyagok befogására a padvasak szolgálnak, melyek egyenlő távolságban befurt lyukakba helyezhetők. A padvályuban szerszámokat tarthatunk. A 9. képünkön felülnézeti, sematikus rajzát adjuk. A padvasak közé rögzítjük a kidolgozó lapot a kocsiszekrény elé a kisebb megmunkálandó tárgyakat, vagy egy sikattyú-szerű befogóban a szőrözendő vonót.

A hangszer néha annyira sérült, hogy egyes részeit – néha egész fedelet, kávát, vagy hátlapot – pótolni kell. A nagy szakmai tudást követelő művelethez *gyaluk* sokaságával kezd a javító. Méretében legnagyobb az *eresztőgyalu*. A talp hossza tökéletes sík felület létrehozását teszi lehetővé. Ezért elengedhetetlen a hátlap illesztésének megmunkálásához.

Nagyológyalut nem, de kettős simítógyalut használ a hangszerész. A forgácstörővel ellátott simítógyaluval nagyolja az anyagot. Ezután már a kisebb méretű hangszerészgyalu következik, melynek hossza 12 cm, vagy ennél is kisebb. A pici gyaluk az I. világháborúban, töltényhüvelyből készültek. Mindkettő domború késes. E legkisebbeket noisette, vagy Haselnuss (mogyoró) névvel becézi a szakma. Mintegy 200 éves a fából készült gyalu, mely az erfurti Brückner mester féltve őrzött kincse.

Ebben a méretben a Stanley és a Darex cég kiváló fémgyalukat készít. Ezeket egyenes és fogazott éllel is használják. A fogazott kést magyar mestereink is kedvelték, mert a létrejött *kanellurákban* (árkok) a felesleges enyv összegyűlt és a fogólap szépen illeszkedett. A gyalukések karbantartása, élesítése komoly szakértelmet igényel.

A *fűrésznek* a faanyag előkészítésében van szerepe. Ezért a hangszerjavító műhelyében szinte minden fajtának helye és szerepe van. Lomb-fűrészből a szerző műhelyében több is található, mindegyik más és más fogazatú, más vastagságú szállal befűzve. A keretes-, a rókafark-, a kanyarító-, illesztő-, és lyukfűrész egészíti ki a készletet. A *fémfűrész*nek a kápacsavar megrövidítésénél lehet szerepe.

A fejezet befejezéseként bemutatunk egy lyukfűrészt a múlt századból, felhíva a figyelmet a fogantyú míves kidolgozására. (10. kép)

Késből alig pár darab szükséges. Hagyományosan a késeket a hangszerész maga látja el nyéllel. A két darab jávorfából összeillesztett nyelet később a kés kopásának megfelelően rövidebbre lehet vágni. Mindig nagy hangsúlyt helyeztek a jóminőségű acél kiválasztására.

Bontókésnek, mellyel a hegedű fedelét választják le a káváról, gyakran egyszerű konyhai kést használnak. A bontókésnél lényeges, hogy a penge életlen legyen. Ékszerűen kell az enyves felületeket maga előtt szétnyitnia. Éles penge belefutna az anyagba. Ezen kívül kellék még a cipészeknél használt hajlított bőrvékonyító, az ún. *silfelő kés*. A vonófonat bőrözésénél használatos. Újabban beváltak a

cserélhető, trapéz alakú pengéjű *Stanley kés*ek. Az új, éles pengék tehermentesítik a mestert az időt rabló késköszörüléstől és fenéstől.

Ennek ellenére minden műhely tartozéka a kézzel, vagy lábbal hajtott *köszörűkő*. Jelenlegi műhelyekben természetesen az elektromos meghajtású köszörük legkülönbözőbb változatait találjuk.

Az utómunkálatokhoz előbb közepes finomságú, majd egészen finom *fenőkő* szükséges. A fárasztó és unalmas karbantartó munka visszatérül a metszések finomságában, az elkészült felület, vagy pl. a láb szépségében és feleslegessé válik az utólagos csinosítás csiszolópapírral, reszelővel és *szinlőpengével*.

A *szinlőpenge* gyakorlatban használt neve *citling*, mely a német Ziehklinge szóból származik. Jó minőségű acéllap. Vastagsága általában 1 mm. A lap széle 90 fokban köszörült és a sorja fenőkövön gondosan eltávolított. Az asztalosmunkánál többnyire téglalap alakút használnak, hisz a cél sima síkfelület kialakítása.

A hangszerész mindig ívelt (homorú és domború) felületeket hoz létre. Ennek megfelelően szinlőpengéi is íveltek. Bár ma már Németországban speciális készlet kapható, az általunk ismertek a hangszerjavítók saját készítményei. Néhai mestereink felhívták figyelmünket, hogy a kiválasztott acéllap lehetőleg rugalmas legyen, amelyikből szinlőpenge készül. A gyakoribb formákat a 11. kép mutatja be.

A *csiszolópapírok* közismert eszközei minden háztartásnak. a lapokra ragasztott aprószemcsés csiszolóanyag, a korund nagyságának megfelelően számozással látják el. Az asztalosiparban 24-200-ig, a karosszérialakatosok, fényezők 180-350-ig használják. ez utóbbiak már alkalmasak láb és szélpótlások csiszolására, de a hangszerész számára 600-800-as csiszolópapírok is készülnek, amivel már lakkot is csiszolhat.

A *ráspoly* használatát a szakma megveti. A csak durva megmunkálásra alkalmas eszköz legfeljebb a nagybőgő szélpótlásánál kerülhet elő, ha a fűrészelt vágás nem tökéletesen sikerült.

A *reszelők* használata nem szégyen, de ezekből is a finomabb, úgynevezett simító-reszelőket használjuk. Fontos szerepe van a tűreszelőknek is, melyből a laposat szélívek, valamint a láb felsőél kialakítására, a gömbölyűt cselló és gordon esetében a hídlábon a hurmélyedés helyének kialakítására, míg a háromszögűt és a halszemreszelőt a vonó csúcs-csontjának kidolgozására használjuk. A hegedű felsőnyereg és lábmélyedéseit (húrok helye) speciális nyeregreszelővel készítjük, mely keveréke a fűrészlapnak és a reszelőnek. Fogazata az élen található.

A *fúróknak* tekintélyes szerep jut a kulcsszekrény javításánál, a kulcsok helyének és furatainak kifúrásánál. Nagyon ritkán, de régi hangszereknél a fedél két ponton stiftelve van, (faszögecs – többnyire ébenfából – rögzíti az alsó és felső tőkéhez) melyet csak fúrással lehet a tőkéből eltávolítani, s helyette mindig újat kell készíteni.

A 12. képen bemutatott, a múlt század közepéről származó fúrógép az amerikáner és a furdancs keveréke. A *brusztli*ként ismert Brustleiertől (a furdancstól) örökölte talapzatát, mellyel biztosan, elmozdulás veszélye nélkül lehet mellhez szorítani. Műszaki érdekessége, hogy a mai kézi fúrógéppel ellentétben nem há-

rom, hanem kettő, oválisan kiképzett befogópofája van, s ezzel 10 mm ∅-ig bármely spirál-, vagy központfúró befogható.

A *cigányfúró* (más néven *szegfúró*) használata is gyakori volt a kulcsok, és a gomb helyének előfúrására. Mára helyét és a furdancs helyét is elfoglalják a kisméretű, de gyors fordulatszámú elektromos fúrógépek. Az előbbi fúrógépek a francia Triplex cég gyártmányai. Sokoldalú felhasználásukat elősegíti, hogy a fogorvosi maró-, polírozó-, és köszörűfejek közvetlenül csatlakoztathatók. Ennek a 0,5 mm ∅-jű spirálfúrót is befogadó tokmánya lehetővé teszi, hogy a kulcsba a húr méretének megfelelő furatot készítsünk. Ez megkönnyíti a játékos számára a húrcserét, továbbá megakadályozza, hogy a húr külön elkötés nélkül kicsúszhasson, mint a nagyobb lyukakból. Készíthetünk távtartót is e géphez. Így a régi intarziaárok kitisztítását kis marófejjel végezhetjük. Polírkorongja kiváló a gyantaporral szennyezett kápagyűrű tisztításához. Komoly segítséget nyújt a marófej a vonó-ékek eltávolításánál és a csúcs-csont ékvésetének kialakításánál.

Az elektromosság betörése ellenére sem nélkülözhető a *dörzsár* és a ceruzafaragó elvén működő *kulcsfaragó*. Ezek századmiliméter pontossággal ugyanazt a *kónuszt* vágták és a kulcsok teljes kúpos felületen való érintkezését biztosítják. E kéziszerszámokat kiegészíti a *Krauskopf* (*kulcslyukszél-maró*), melynek magyar megnevezésével még nem találkoztunk, és a kanálfúró, amely neve ellenére szintén dörzsár.

Állítólag *intarziavágóként* használták a hajlított végű, háromélű darabjait. A gömbvégű szerszámok melegítés után az intarzia berakására szolgáltak. Bizonyos csak az, hogy bontásnál keletkezett kisebb szilánkok visszaragasztásához ma is használatosak a felmelegített gömbvasalók.

A 13. kép *faszobrász vésőket* mutat be. Társai a laposvésők és homorúvésők, a *holkerek*. Több méretben szükségesek a hangszerjavító munkához. Sőt az állandó anyaghiány miatt az esztergakésekkel együtt esztergályozásra is használjuk. Anélkül, hogy kitérnénk az esztergályos és faesztergályos szakmák munkánkhoz szükséges szerszámaira, egy megjegyzéssel zárjuk a famegmunkáló eszközökről szóló fejezetünket, a vésők élezése a legtöbb tapasztalatot igénylő karbantartási munka.

Fontos eszköz a szép magyar nevű *tolómérő*, mellyel a hangszerfedél bármely pontja mérhető, bontott állapotban. Bár itt is óva intünk mindenkit a fedél önkényes elvékonyításától, ami a hangszer hangjában többnyire csak átmeneti javulást eredményez, mégis szükségünk van pontos mérésre, mert elnagyolt munka esetén egy-egy *buller* (gyengébben megszólaló hang) képződésére magyarázatot kaphatunk, vagy értéktelen hangszernél a vastagság helyes beállításával hangját, s ezáltal használati értékét növelhetjük. A közönséges tolómérőn kívül ma használatos a mikrométer is, főleg a húrvastagság mérésére.

Gyűjteményünk kedvenc darabja a "*Richard Weichold, Dresden, 1905*" bevésést viselő húrvastagság-mérő. Ezt elődeink még a birkabélből készült húr ellenőrzésére használták. Ma csak a bélrefont Pirastro húrok vastagságát azonosíthatjuk vele. Az eszközzel bemutatunk egy bélhúrt, s a modern mikrométert. (14. kép)

A mérőeszközökhöz soroljuk a *körzőket* is. A menzura-körző két egyenes lap, melyek 5:7 arányú metszéspontban találkoznak. Ezzel minden számolás nélkül

megállapíthatjuk, hogy a mensura (a felső nyereg és a láb távolsága) a nyak hosszának megfelel-e.

A vonóshangszerek hangszínének és hangerejének beállítására a lélek szolgál. A lélek egész hegedűnél 6,1 mm ∅-jű sűrűn erezett fenyőrúd, mely a hangszer testében mozgatható. Erre a *lélekkulcsot* használjuk, melyből 15. képünkön látható alsó a cselló, a felette lévők a hegedű lélekbeállítására szolgálnak. Alulról a harmadik az első világháború idejéből, a legfelső néhai Gál Ákos munkája az ötvenes évekből.

A lélekbeállításhoz hasznos, ha a hangszer belsejébe bepillanthatunk. E célra fogorvosi, gége, vagy kihúzható nyelű amerikai műszerész-tükröt használunk, melynek tükre egy gömbvégződésen bármely irányban elfordítható.

A hangszerbelső kivilágítására is született már megoldás. Hosszú nyélen, mely elemet foglal magába, egy *rizsszemégőt* helyeztek el. Nyugati hangszerészek műhelyében járva egy Fluotest nevű átvilágító berendezést csodálhattunk meg, ami megmutatja a lakkal takart repedéseket, az alsó lakkrétegek hibáit és a régi javítások nyomait. A méretezésekhez minden javító igyekszik minél több *sablont* összegyűjteni, vagy elkészíteni. Ilyenek például a feles cselló hidlábív és húrbevágás kliséje, a háromnegyedes hegedű mintalába, a lélek és hidláb-meghatározó gordonkához.

Külön fejezetet érdemel a hangszerész vegykonyhája. Ez a terület, melyet a legnagyobb ködösítéssel vesznek körül nemcsak a laikusok, de a szakemberek is. Általános szokás, hogy a mester még a harmadéves inas elől is elzárkózik, ha lakkozáshoz kezd. Nem csoda, ha az újságírók évente felröppentenek egy hírt, mely szerint valaki valahol felfedezte a Stradivári lakk titkát.

Az igazság az, hogy az olasz mesterek *lakk-készítés*sel nem foglalkoztak. Számukra a gyógyszerész állította össze a lakkot, éspedig minden mesternek másfélét. A lakkok alapja a *shell-lakk*. Ez az állati ürülékből származó anyag oldható olajban és szeszben is. Megkeményedése után mintegy páncélba zárja a hangszert, s ezáltal a hang minőségét rontja. Gyantafajták, mint pl.: a gumi mastix hozzáadásával e lakkokat rugalmassá teszik, és a mesterek megpróbálnak olyan vékony rétegben lakkot felhordani, mely a hangszer védelmét még biztosítja, ugyanakkor a hangot a lehető legkevésbé befolyásolja.

Tekintettel arra, hogy a javítónak az originál lakkot színben, vastagságban és anyagban meg kell közelítenie, a készen kapható lakkfajták, a saját készítésű szerek használatát is meg kell tanulnia, ismereteit bővítenie.

Illusztrálás nélkül mondjuk el, hogy a hangszerjavítók a századfordulóig javítócímkét helyeztek el a hangszerekben. A hegedűk hangjának ártott különösen, hogy a többszöri javítás után "*kitapétázott*" hangszer rezgőfelülete csökkent. Ezért a mai hangszerész – elődeit tiszteletben tartva – ezeket nem rezonáló felületre, a tőkékre átragasztja, míg maga csak ceruzás bejegyzést hagy a fedél belsejében. Mesterjegyét a lábba égeti.

A *hangszerészlámpa* bemutatásával a vonójavítás és a szakmát érintő fémmunka szerszámok ismertetésére térünk. A 16. képen két részből álló lámpa van.

Az alsó spiritus égő a felette lévő üst alkoholtartalmát felmelegíti, majd cserélhető fejű alsó csövén szúrólángot szór.

Bizonyíthatóan 150 éve működőképes. Wetzl Nándor bajai hangszer-javító hagyatékából került a szerző műhelyébe. Fémek melegítésére használják.

A *vonószőrözésnek* az ollón, fésűn, cérnán, bunsen-lámpán kívül az ékbenyomó, vonótartó műanyagból (Stradex angol gyártmány) a házilag készített sikattyú, a munka elengedhetetlen eszköze. A kápacsavar menetét is néha vágni kell. Főként akkor, ha az eredeti csavart meg akarjuk menteni. A különböző korok, mesterek és gyárak eltérő menetmagasságokat használnak, ezért fontos, hogy minél többféle menetfúró és vágó álljon rendelkezésre.

Az itt bemutatott menetvágó érdekessége, hogy a csavar meglazításával az első-, megszorításával a készremetszést lehet végezni, hatféle méretben. Adataink szerint 1870 körül készült. (17. kép)

A letört csúcscsontot (*Kopfplatte*) fa lapocskára öntött műanyaggal pótolják. Jobb minőségű vonók esetében ez lehet aranyból, ezüstből, s igazi elefántcsontból. A kereskedelemben kapható (a magyarban nem) csúcscsontot a vonófej ívére kell hajlítani.

Szerény munkánk befejezéséhez közeledve említjük, hogy a dolgozat bár megpróbált teljes áttekintést adni e Magyarországon kihaló szakma szerszámkészletéről, benne ábrázolni a hivatás sokrétűségét, ez csak vázlatosan sikerülhetett. Tíz évi kutató-, és gyűjtőmunka eredményeit csak a magyarországi hangszerészetet kialakulásától nyomon követő munka keretében tudjuk elképzelni.

IRODALOM

BŐHM, László
1961 Zenei műszótár. Bp. Zeneműkiadó.

BUCHNER, Alexander
1981 Bunte Welt d, Musikinstrumente. Praha. Artia.

EINSTEIN, Alfred
1953 Geschichte d. Musik. Zürich Stuttgart. PAN.

FUHR Karl
1958 Die Akustische Rätsel d. Geige. Frankfurt. Hofmeister.

JALOVEC, Karl
1963 Die schönsten italienischen Geigen. Praha. Artia.
1967 Deutsche u. Österreichische Geigenbauer. Praha. Artia.

MILLANT, Roger
1952 Manuel Pratique de Lutherie. Paris. Larousse.

MÖCKEL, Otto
1977 Die Kunst d. Geigenbaues. Hamburg. Woigt.

NIEDERHEITMANN, Friedrich
1922 Cremona. Lpzg. Merseburger.

PLANTA, Balthasar
1980 Elemente zur Wahl eines Geigenbogens. Frankfurt. Bochinsky.
REMÉNYI, Zoltán
1955 Amit a hangszerekről tudni kell. Bp. Zeneműkiadó.
SZABOLCSI, Bence
1968 A zene története. Bp. Zeneműkiadó.
TÓTH, János
1926 A hegedű. Bp.
VADON, Géza
1975 Hangszerész (vonós) szakmai ismeret. Bp. Műszaki.
VAJDA Emil, dr.
1902 A hegedű. Győr. Pannonia.
VANDER Meer, J.H.
1988 Hangszerek. Bp. Zeneműkiadó.

1. kép Famenetes nagybőgő- és csellószorítók

2. kép Famenetes szorító

3. kép Famenetes szorító

4. kép Ruhacsipesz

5. kép Fedélszorító forma

6. kép Fémből készült párhuzamszorító

7. kép Kisméretű fémszorító

8. kép Gitár-fogólap prés

9. kép Padvályú felülnézeti, sematikus rajza

10. kép Lyukfűrész a XIX. századból

11. kép Szinlőpengék

12. kép Fúrógép a XIX. századból

13. kép Faszobrász-vésők

14. kép Bélhúr és modern mikrométer

15. kép Lélekkulcs

16. kép Két részből álló lámpa

17. kép Menetvágó, 1870 körüli

III. KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

Uwe Fiedler

CHEMNITZER HANDWERKER IM KONTEXT VON SCHÜTZENGESELLSCHAFT UND STADTVERTEIDIGUNG

Im vergangenen Jahr konnte das Schloßbergmuseum Chemnitz mit der Publikation "*Chronik mit Löchern*"[1] einen kleinen, aber feinen Sammlungsbestand der Öffentlichkeit vorstellen: erstmals wurden die erhaltenen sowie die nach Entstehungszusammenhang und dargestellter Problematik rekonstruierbaren Prunk- und Königsscheiben der Chemnitzer Schützengesellschaft publiziert.

Dem Katalog war eine Untersuchung zu Geschichte der Schützen vorangestellt.

Obwohl die Thematik des Buches anfänglich und bei erster oberflächlicher Betrachtung nicht erwarten ließ, daß sich größere Anknüpfungspunkte zur Handwerks- bzw. Zunftproblematik ergeben würden – lediglich drei von 78 Schützenscheiben widmeten sich einem explizit handwerksbezogenen Sachverhalt[2] – hielt die Recherche zur Genese des Chemnitzer Schützenwesens, besonders zu seinen militärischen Ursprüngen und Aufgaben, dann doch einige Überraschungen parat.

Recht schnell stellte sich nämlich heraus – das sei ganz selbstkritisch angemerkt -, daß diese Überraschungen bei einem Blick, der etwas weniger eng auf das Thema "*Schützen*" fixiert gewesen wäre, gar keine Überraschungen hätten sein dürfen. Denn schon hinsichtlich der sozialen Struktur einer überwiegend auf handwerkliche Produktion ausgerichteten Stadt wie Chemnitz[3] mußte die massenhafte Involvierung von Handwerkern in militärische Belange von Stadt und Land a priori auf der Hand liegen: die Verteidigung der mittelalterlichen/frühneuzeitlichen Stadt im Kriegsfall war Bürgerpflicht ebenso, wie das Erstellen von Ausmarschkontingenten für den Fall, daß der Landesherr das Heer aufbot[4].

Nichts lag also näher, als zunächst Quellen handwerklich-zünftiger Provenienz hinsichtlich dieses Sachverhaltes zu befragen: Das Ergebnis jedoch war ernüchternd, denn weder das Schriftgut der Maurer-, Bäcker-, Buchbinder-, der Goldschmiede-, Tuchmacher- oder Zeug- und Leineweberinnungen[5] sagte viel über militärische Pflichten des Chemnitzer Handwerker-Bürgers aus.

Allenfalls sporadische Aussagen wurden z.B. von Handwerksschreiber der Zeug- und Leineweber getroffen, auf die noch zurückzukommen sein wird.

Dagegen tauchten Handwerker im Schriftgut der Schützengesellschaften, in Untersuchungsberichten kursächsischer Kommisionen oder in den Musterrollen des Chemnitzer Rates in einem Maße auf, daß es uns ermöglicht, zumindestestens skizzenhaft das militärische Engagement Chemnitzer Handwerker nachzuzeichnen und damit auch zugleich zu erhellen, welche Rolle sie in den Schützengesellschaften des 15. bis 18. Jahrhunderts spielten.

Die Chemnitzer Quellen sprechen für das Jahr 1414 das erste Mal von diesem Bürgermilitär[6]. Ausgerüstet mit Bogen, Spieß, Armbrust und Streitaxt oblag den sog. "Wallschützen" die Bewachung und Verteidigung der Stadttore in den Vierteln, in denen sie organisiert waren.

Aus annähernd dem gleichen Zeitraum existiert für die sechs zu dieser Zeit bestehenden Chemnitzer Innungen der Schneider, Schmiede, Bäcker, Tuchmacher, Fleischer und Leineweber eine Wachdienst- oder "*Zirkel*"-Ordnung[7]: Während die fünf erstgenannten Innungen den Wach- und Streifendienst innerhalb der Stadt sicherzustellen hatten, mußten die Leineweber vor Tor und Mauer patroullieren.

Leider gibt es, so verlockend das angesichts des fast identischen Entstehungszeitpunktes wäre, für eine aus beiden Schriftstücken ableitbare Aufgaben- oder Personalkongruenz keine gesicherten Anhaltspunkte, so daß fraglich bleiben muß, ob sich die Wallschützen aus dem gleichen sozialen Umfeld heraus rekrutierten wie die "*Zirkler*".

Fraglich bleibt angesichts der dünnen Überlieferungsdecke auch, inwiefern sich aus diesen militärischen bzw. "polizeidienstlichen" Aufgaben heraus eine regelmäßige Schulung und Übung der beauftragten Bürger bzw. Handwerker im Umgang mit Waffe und Kriegsgerät erforderlich machte.

Spätestens mit der Einführung neuer, komplizierterer Fernwaffen jedoch gewannen neue Organisationsformen militärischer Körperertüchtigung an Bedeutung. Unter dem Eindruck der Hussitenkriege ließ der Chemnitzer Rat 1429 die ersten 14 Feuerwaffen anschaffen. Als auch im folgenden Jahr hussitische Streifscharen das Gebiet um die Stadt frequentierten, rüstete die Bürgerschaft auf: nochmals 14 Armbrusten und 50 Büchsen verkaufte der Magistrat an die Einwohner. Selbst Frauen erwarben diese Waffen für ihre Haushalte.

Vor diesem Hintergrund ist auch die Gründung der Chemnitzer Schützenbruderschaft in den Jahren zwischen 1430 und 1444 anzusiedeln[8].

Primäres Anliegen der Schützenbruderschaft war, neben der Pflege des religiös-korporativen Gedankens, die Ausbildung der Bürger an Fern-, speziell an den Feuerwaffen. Vereinte die Chemnitzer Bruderschaft anfangs sowohl Bogen-, Büchsen und Armbrustschützen in ihren Reihen, so kam es bereits 1489 zur großen Teilung, als sich die Armbrustschützen, denen vorrangig Kaufleute, Apotheker bzw. ratsfähige Bürger angehörten, von den Büchsenschützen separierten und ihre eigene Bruderschaft, die der Stahl- oder Bruchschützen aufrichteten. Die Bruderschaft (bzw. nach der Reformation die Gesellschaft) der Büchsenschützen jedoch sollte sich, wie noch zu sehen sein wird, künftig verstärkt an die Handwerker der Chemnitzer Zünfte wenden.

Die Büchsenschützen wurden zur dominierenden Schützengesellschaft der Stadt: bereits zu Beginn des 16. Jahrhundert lagerten im Städtischen Zeughaus über 200 Handfeuerwaffen ein. Dazu kommt eine unbekannte Zahl Schußwaffen[9], die sich in direktem Besitz der Städter befand. Man kann heute davon ausgehen, das ein Drittel bis die Hälfte der ungefähr 6-700 waffenfähigen Bürger der Stadt mit Fernwaffen ausgerüstet waren – eine enorme Anzahl, denn in Chemnitz waren nur etwa 2000 Meter Stadtmauer zu verteidigen.

Wie erwähnt, beschränkte sich die Pflicht der Bürger jedoch nicht nur auf Verteidigungsaufgaben.

Als am 26.August 1426 bei Usti/Aussig ein 20.000 Mann starkes Kreuzfahrerheer vernichtet wurde, hatte – obwohl quantifizierbare Aussagen über Gefallene,

Verwundete und Vermisste fehlen[10] – offenbar auch der Chemnitzer Ausmarsch große Verluste hinnehmen müssen.

Manchmal allerdings lohnte es sich für das Handwerk, der risikoreichen Pflicht zur Heeresfolge nachzukommen. Als die Chemnitzer Leineweber – als "*unsauberes*" odert "*unehrliches*" Handwerk geringgeschätzt – im sog. sächsischen "*Bruderkrieg*" Friedrich den Sanftmütigen unterstützen, erging nach Kriegsende dessen Befehl, die linifices aus Dank für ihre geleistete Waffenhilfe künftig als ehrlich und anderen Gewerken gleichberechtigt anzusehen[11]. Trotz gelegentlicher Vorteile nahm natürlich angesichts der enormen Risiken, die militärische Aktionen für jeden Einzelnen in sich bargen, die Teilnahmefreudigkeit der Städtebürger mehr und mehr ab.

Bereits in den Gründungsjahren der Schützengesellschaft waren Stimulantien notwendig geworden, die die Schützenübungen attraktiv für die Teilnehmer werden lassen sollten. Um die Mitte des 16.Jahrhunderts reichten Freibier, Preise, Fürstengunst als Anreiz für die Teilnahme an den bürgerlichen Waffenübungen nicht mehr aus. Wer sollte denn die Zeit ausgleichen, die dabei dem Tuchmacher, dem Bäcker, dem Leinweber für Werkstatt und Haus verloren ging?

Der permanent um die kommunale Sicherheit besorgte Rat der Stadt mußte nach neuen Möglichkeiten suchen, die Wehrfähigkeit seiner Bürger zu erhöhen. Vor den drohenden Ereignissen des Schmalkaldischen Krieges (1546/47) kam es quellenkundlich erstmals zur direkten Berührung von Schützen – und Zunftbelangen: Die Stadt verpflichtete eine festgelegte Zahl von Handwerksmeistern aus nahezu allen Innungen bzw. auch aus innungslosen Gewerben zum Zwangsdienst bei der Chemnitzer Schützengesellschaft[12]! Diese Los traf in erster Linie die Jungmeister, die – wie man sich vorstellen kann – natürlich alles andere als begeistert waren. Diese waren ohnehin ja erst dabei, die eigenen Existenz auf- und auszubauen, und durch die regelmäßigen Schießübungen im Zwinger der Stadtmauer ging ein nicht geringes, wertvolles Zeitvolumen für Haus, Werkstatt und Familie verloren. Außerdem waren die Schützendienste, die Übungen, das Repräsentieren und die Wettkämpfe mit finanziellen Aufwendungen verbunden.

Trotzdem glaubt der Magistrat offensichtlich, durch die Verpflichtung zum Schützendienst einen ständig reproduzierbaren Stamm (mit jedem aufgenommenen Jung-Meister kam ein neuer, künftiger Spezialist des Waffenhandwerkes hinzu) militärisch gut ausgebildeter Handwerker heranziehen zu können.

Wer aber damit gerechnet hatte, daß diese Zwangsmaßnahmen zum gewünschten Erfolg führen würden, sah sich angesichts der Entwicklung während des Schmalkaldischen Krieges wohl recht bitter enttäuscht: Die Zwang- oder Handwerksschützen waren kein Garant für die Hebung der Chemnitzer Kampfmoral im Verteidigungsfall. Denn gleich, welche Truppen im Chemnitzer Umfeld auftauchten- Kampf, Verteidigung der Stadt, war das letzte, woran die Bürgerschaft dachte. Alle Anstrengungen waren auf akzeptable Übergabebedingungen gerichtet.

Ähnliche Erfahrungen sollte man auch im Dressigjährigen Krieg machen.

Auch hier täuscht ein erster Eindruck: betrachtet man die sog. Musterungs – Rollen[13] der Bürgerschaft, tritt einem eine recht achtungsgebietende Chemnitzer Streitmacht gegenüber.

Unter den 787 als wehrfähig gemusterten Bürger finden sich:

- 201 Musquetierer
- 38 (Scharf-) Schützen mit gezogenen Rohren
- 89 Langspießer
- 445 Hellebardierer
- 10 Axtträger und
- 4 Schwertspieler

Wir wissen nicht, nach welchem Schlüssel die einzelnen Gewerbe auf die einzelnen "*Waffengattungen*" aufgeteilt waren. Lediglich die Schwertspieler (Träger des zu dieser Zeit bereits völlig veralteten, zweihändig zu führenden Schlachtschwertes) waren ausdrücklich durch die Leineweber und die Tuchmacher zu stellen[14]. Daß die Waffenübungen mit dem Schlachtschwert, dem Bidenhänder, in diesen beiden Gewerben eine solch gewichtige Rolle gespielt haben, daß sie in Form der Schwerttänze zum Bestandteil handwerklichen Brauchtums wurden[15], sei an dieser Stelle nur der Vollständigkeit halber erwähnt.

Zurück zum Dreissigjährigen Krieg: der Eindruck, den die Musterrolle der Stadt Chemnitz bietet, darf nicht über wirkliche militärische Leistungsfähigkeit und Leistungsbereitschaft der Bürger hinwegtäuschen. Zur Ehrenrettung des Bürger-Militärs muß jedoch gesagt werden, daß sie nicht von vornherein gewillt war, ihre Stadt auf Gedeih und Verderb dem jeweiligen Gegner auszuliefern.

Als im August 1632 erstmalig kaiserliche Truppen sich "*gar feindlich praesentieren thäten*", "*Kugeln in die stat geworfen*" und die Vorstädte verwüstet hatten, wagten 150 Bürger einen Ausfall. Da aber, wie der Handwerksschreiber der Leineweberinnung berichtet, "*die meisten von Ihnen uffn halben weg umbkehret*" und dem verbliebenen Rest die nun ihrerseits wieder zum Gegenangriff übergehenden Kaiserlichen "*zu starck geworden*", blieben "*vierzehn uffn todt beschediget*" vor den Toren der Stadt zurück, unter ihnen etliche Meister und Gesellen des Leineweberhandwerkes[16].

Die waffenfähige Bürgerschaft, und explizit unter dieser die Handwerkszwangsschützen, hatten sich in den Notzeiten während der ersten hundert Jahre ihrer Existenz nicht bewährt. Auch in Friedenszeiten ließen die Zwangsschützen keine Gelegenheit aus, um sich vor dem Dienst bzw. vor Ablöse- und Zwangsgeldern zu drücken[17].

Mit wachsenden obrigkeitlichem Druck versuchten sowohl Stadt als auch Landesregierung, diesen Mißständen entgegenzusteuern. Um 1681 wurden die Handwerke erneut haftbar gemacht, ständig insgesamt wenigstens 25 bis 30 Personen zum Dienst bei der Schützengesellschaft zwangszuverpflichten[18].

Dabei war der Anteil der einzelnen Handwerke unterschiedlich und richtete sich nach seiner Größe und wirtschaftlicher Bedeutung.

Im Einzelnen hatten folgende Handwerke zu stellen:

-Tuch- und Raschmacher 4 Schützen

-Zeug-und Leineweber 3 Schützen
-Bäcker, Fleischer, Schuhmacher je 2 Schützen
-alle übrigen zünftigen Handwerke je 1 Schützen
-Innungslose Gewerbe, Krämer, Handelsleute, Gastwirte je 2 Schützen[19].

Die Obermeister der Innungen waren für die Überwachung ihrer Zwangsschützen verantwortlich und hatten sicherzustellen, daß diese nicht nur an den Schießübungen teilnahmen, sondern auch bei Innungsaufzügen militärische Präsenz der Zünfte durch das Tragen der Waffen und der Fahnen zu demonstrieren hatten[20].

Dieser statuarisch verkündete Anspruch mußte sich jedoch an dem Maßstab messen lassen, den die kurfürstlichen Kontrollkommisionen anlegten. Einmal mehr bot sich ein durchaus ernüchterndes Bild zu den Chemnitzer Verhältnissen: Die Musterung der Handwerks- Schützen ergab dutzende verrottete, völlig unbrauchbare oder nicht schützensichere Waffen[21]. Ein gleiches Bild vermitteln auch die Testamente bzw. Heergeräthe- Anfälle bei der Stadt Chemnitz[22]. Neben dem Degen, der hier weniger als Waffe denn als Attribut zur bürgerlichen Kleidung anzusprechen ist, finden sich auch hier überwiegend veraltete, defekte, auf jeden Fall unbrauchbare Waffen im Haushalt der verstorbenen Handwerker.

Angesichts dieses recht tristen Bildes fragt man sich nun doch, warum das Instrument der Handwerksschützen über drei Jahrhunderte hinweg festintegrierter, nachhaltig durch Stadt und Land geförderter, unterstützer, privilegierter Bestandteil der Schützengesellschaft war.

Warum war bei der Reformierung des Militärwesens um 1681/82 das Instrument der Zwangschützen neben dem Aufgebot der Landstände, dem Defensions- Werk und dem Stehenden

Heer eine der vier Säulen der neuen Verteidigungsstruktur des sächsischen Staates, obwohl es sich (abgesehen von einem wohl recht respektablen Einsatz der Chemnitzer Handwerksschützen im Entsatzheer vor Wien) doch in direkten militärischen Aktionen als unbrauchbar erwiesen hatte?

Vielleicht waren die Erwartungen, die man seitens Stadt und Staat in das Bürgermilitär setzte, einfach zu hoch. Konnte man von einem Handwerker, der nur wenige Stunden im Umgang mit der Waffe ausgebildet wurde und der überdies jede derartige Stunde als Schaden an seiner Profession empfinden mußte, die gleichen Leistung erwarten wie von einem regulären Musketier der kurfürstlich-sächsischen Armee, der darüberhinaus relativ unbelastet blieb von Sorge um Besitz und Familie?

Ich wage dies zu bezweifeln. Dennoch machte ihre Einbindung in Fragen der Stadt- und der Landesverteidigung durchaus Sinn, wenn man nochmals auf die Struktur des sächsischen Militärapparates zurückgreift und versucht, die Bedeutung der Schützengesellschaft und ihrer Handwerks-Zwangsschützen anhand ihrer Aufgaben während des Krieges 1812/13 darzulegen.

1812 übernahmen die Schützen den kompletten Garnisionsdienst des in Chemnitz stationierten Infanterieregimentes Prinz Maximilian. Ihre Dienstpflicht sah nicht nur den Wachdienst bei der Stadt vor; Streifen- und Patrouillen-Dienst in

der Region sowie die Bedeckung von Gefangenentransporten zwischen den Städten gehörte ebenso zu diesen Aufgaben, die die Chemnitzer nicht weniger zuverlässig als die regulären Armee- Einheiten erfüllten[23].

Sie, die Angehörigen der Schützengesellschaften und unter diesen die große Anzahl der freiwilligen und gezwungenen Handwerksschützen, gewährleisteten somit in der Etappe die "*innere Sicherheit*", "*Ruhe und Ordnung*" und ermöglichten die Freisetzung aktiver, regulärer Truppen für die aktiven Kampfhandlungen der sächsischen Armee.

In dieser Funktion blieben die Zwangsschützen des Handwerkes fester Bestandteil des sächsischen Militärapparates: Erst, als 1830 im Königreich Sachsen die Kommunal-Garden aufgestellt wurden, konnten die Behörden auf die Handwerks-Zwangsschützen verzichten.

Und trotz des streckenweise recht desolaten Bildes, das die Handwerksschützen geboten haben, treten uns dennoch auch ganz andere Bilder gegenüber, wie sie sich in Persönlichkeiten wie dem dichtenden, historiografisch tätigen Handwerksschreiber, dem Leinewebermeister Christoph Ketten oder dem Tuch- und Raschmacher Johann Christoph Muster manifestierten: Beide waren stolze und langjährige (Muster z.B. über 50 Jahre) Handwerksschützen und Hauptleute der Schützengesellschaft. Musters Engagement ging soweit, daß er die Schützenkompanien militärisch umstrukturierte, diese neu einkleidete und für Instanthaltung der Waffen Sorge trug, was ihm Würdigung sowohl seitens der Stadt, der Schützen und des Handwerkes eintrug[24].

Ich bin mir im Klaren darüber, daß ich viele Aspekte nur habe anreißen können, ganz einfach deshalb, weil sie – gerade in ihrer gezeigten Ambivalenz – noch genauerer Untersuchung bedürfen.

Da unter den vielen zünftigen und außerzünftigen Aufgaben, denen sich die Handwerker im ausgehenden Mittelalter und der frühen Neuzeit zu stellen hatte, der militärische Aspekt möglicherweise der bisher von der Forschung am wenigsten beachtete zu sein scheint, hoffe ich, daß meine Ausführungen vielleicht einige Ansatzmöglichkeiten für weitergehende Untersuchungen bieten.

Anmerkungen

1. Fiedler, Uwe: Chronik mit Löchern. Die Prunkscheiben der Chemnitzer Schützengesellschaft, Chemnitz 1997
2. vgl. Fiedler, Chronik..., S.18 ff.
   Dabei handelt es sich um die Scheiben von 1793 (Schützenjubiläum des Tuchmachermeisters J.Chr.Muster),
   1832 (Widerstand der Zünfte gegen angeregte Gewerbefreiheit) und 1862 (Einführung der Gewerbefreiheit).
3. Bräuer, Helmut: Handwerk im alten Chemnitz, Chemnitz 1992
4. Ermisch, Hubert und Posse, Otto: Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae II., Bd.6, Urkundenbuch der Stadt Chemnitz und ihrer Klöster, Leipzig 1879, S.213f., Nr.243, 245 und S.288, Nr.288.

5. vgl. Bräuer, Handwerk..., S.163 ff. ("Quellen zur Hanwerksgeschichte im Stadtarchiv Chemnitz – eine Bestandinformation")
6. vgl. Fiedler, Chronik..., S.4 ff.
7. Ermisch, Codes..., UB S.58, Nr. 69
8. vgl. Fiedler, Chronik..., S.6
9. Stadtarchiv Chemnitz, StA III, II, 42d
10. Die sächsische Stadt Freiberg registrierte nach der Schlacht über 200 Tote und Vermißte unter ihrer Bürgerschaft.
11. Ermisch, Codex..., UB S.139, Nr. 174
12. StA VI, I, I; StA III, I, Ia
13. StA VI, II, 1b
14. ebenda.
15. StA III, VII, 71
16. Handelsbuch der Leineweber-Innung, StA Innungen Nr. 392
17. StA VI, I, 9 fol.16 ff.
18. StA VI, I, 10
19. Mit geringfügigen Modifizierungen tauchen diese Aufschlüsselungen bis zum Ende des 18.Jh. auf. StA VI,I,10
20. ebenda.
21. StA VI, II, 1b (Teil 2 der Musterrolle)
22. StA III, Ia, 90
23. Hälsig, Hermann: Die 480jährige Jubelfeier der Privilegierten Scheibenschützengesellschaft zu Chemnitz. Chemnitz o.J. (1924), S. 18ff
24. Fiedler, Chronik..., S.20f.

Jeney-Tóth Annamária

ADALÉKOK A KOLOZSVÁRI CÉHEK XVII. SZÁZADI ÉLETÉHEZ

A kolozsvári céheknek nagyon sok irata: céhjegyzőkönyve, mesternévsora, számadáskönyve maradt fenn. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a céhes élet virágzik Kolozsváron; egy sor céh adja ki szabályzatát magyarul vagy jönnek létre újabbak.

1422. május 6.-i keltezésű szabályzata alapján Kolozsvár egyik legrégibb céhe a mészárosoké. Mátyás uralkodása alatt alkottak céhszabályokat a kovácsok, aranymívesek, takácsok, szűcsök, kötélverők, a szabók, lakatosok, sarkantyúkészítők pedig megújították.[dccxxxix] A XVII. században az új céhek – mint a csizmadia, szappanfőzők – mellett a régiek magyar nyelvre fordíttatják német vagy latin nyelvű céhszabályaikat.

Dolgozatomban kizárólag a városi tanácsülési jegyzőkönyveket használtam forrásként. Kolozsváron 1558 óta vezetik ezeket a könyveket folyamatosan. A városi könyveknek, szinte minden fontosabb fejezete tartalmaz a céhek életére vonatkozó bejegyzéseket. A sáfárpolgári számadásokban vezették a város részére végzett munkák költségeit. A fejedelem által megrendelt munkák ill. azok költségei a taxáról készült kimutatásokban,[dccxl] vagy a számadáskönyvek más fejezeteiben találhatóak. Mindezeknek a forrásoknak a felhasználásával a későbbiekben kolozsvári céhes életet komplexen szeretném vizsgálni.

Ezért is tartottam fontosnak a százférfiak tanácsának ülésein keletkezett végzések – vagyis a közgyűlési jegyzőkönyvek – átvizsgálását. Meg kell jegyeznem, hogy vizsgálódásaimat eredetileg a XVII. század első felére vonatkozóan akartam végezni, de ezt két tényező is akadályozta. Az egyik, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvek csak 1624-ig ill. egy nagyobb szünet után 1647-től vannak meg folyamatosan. Egy-két év részletei lelhetők még fel más városi iratok között. Így most csak az 1600 és 1624 közötti részeket vizsgálom meg jelen dolgozat korlátai miatt is.

Kolozsvár városa is leggyakrabban – mint a városok általában[dccxli] – a húsárakkal, a mészárosokkal, vargákkal és kádárokkal és árlimitációval foglalkozik. Azok a céhek, melyek más városi könyvekben gyakran fordulnak elő, itt mindössze néhányszor szerepelnek, vagy nem is említik őket. A jegyzőkönyvek végzéseiben: ötvös, szabó, asztalos, ács, kőműves, kopjacsináló, varga, (csizmadia, erszénygyártó), kádár és mészáros céhek kerülnek megemlítésre.

A jegyzőkönyvek 1600 és 1624 között hozott határozatait több csoportba lehet osztani. Az első csoportot a város területén ill. a város részére elvégzendő munkák jelentik, ez út és híd építésében való közreműködéséről szól, pl. az ácsok, kőmívesek esetében. A második csoporthoz, vegyes tartalmú intézkedések tartoznak: az egyes céhek tornyának karban tartásához szükséges anyagiak megítélését említik. Van közöttük olyan is, amely az ifjúság – köztük az inasok – esti viselkedését szabályozza.[dccxlii]

Az intézkedések harmadik csoportja már közvetlenül már a céhekkel ill. termékeikkel foglalkozik. Előre kell azonban azt bocsátani, hogy a közgyűlési

jegyzőkönyvekben nem találtam szorosan a céhek belső életét érintő végzést. Ezek pontosan szabályozottak voltak és a vizsgált időszakban nem volt arra a szükség, hogy a város avatkozzon be, ezt megoldották a céhen belül.

A közel negyedszázados időszakban mindössze néhány olyan intézkedést említhetek meg, amely a céhek összességére vonatkozott, ezek is leginkább az árak egységes mérséklésére szólították fel a kézműipar képviselőit. Legfontosabb ezek között, az 1609. évi országos limitáció betartásáról hozott két intézkedés, az egyik 1610. február 2-áról keltezett,[dccxliii] a másik pedig az 1615. évi május 25-i rendelkezés.[dccxliv]

A rendelkezések első nagyobb csoportját azok alkotják, melyek az egyes céheknek a város védelmi rendszerében játszott szerepéről szólnak. Legyen az a céh tornyának felújítása,[dccxlv] vagy a háborús időkben életbe léptetett szigorú szabályozás.[dccxlvi] Hasonlóakkal más városok estében is gyakran találkozunk.[dccxlvii] Még ebbe a csoportba tartozik, de mégis, már más téma a Szamoson való híd építéséről szóló deliberatum,[dccxlviii] ugyanakkor ez utóbbi már átvezet bennünket a csoportnak annak a felébe, ahol azokra a céhekre vagy mesterekre vonatkozó intézkedések vannak, amelyek az építést végző iparosokra vonatkoznak. Itt az ácsokra és a kőmívesekre kell utalni.[dccxlix] A számadáskönyv szerint a Monostor kapun egy napig dolgozott tíz ács, mindegyike 33 pénzt kapott napszámként.[dccl]

A céhek közül van olyan, amelyik az említés szintjén sincs jelen, pl. az ötvösök. Ennek több oka is lehet, egyfelől az ötvösöket érintő szabályozások országos szintűek voltak, másfelől képviselőik igen előkelő helyet foglaltak el a város vezetésében: szenátorok, főbírók voltak és nem utolsó sorban termékeik nagyobb részt nem a város polgárai számára készültek és így a városnak nem volt érdeke a céh életébe való beavatkozás. Ahogy a későbbiekből is kiderül, (1639) a céh a legnehezebb problémáit is megtudta oldani belső ügyként.

A tanácsülési jegyzőkönyvek határozatait vizsgáljuk meg céhenként is. A *kópiacsinálók*, akiknek a tevékenységéről inkább a számadáskönyvekben olvashatunk, itt mindössze egyszer szerepelnek, 1612. júliusában amikor is a fejedelem számára gyártott termékeik árának kifizetése kerül napirendre. A város reméli valamelyik vármegye kifizeti a fejedelmi rendelést, de ehhez a fejedelem (Báthori Gábor) "*segítségé*"-re is szükség van.[dccli] Később Bethlen Gábor uralkodása idején már több száz kopja kifizetése sem okoz nehézséget a fejedelmi udvarnak, sőt a gyártásba már a környékbeli román kontár iparosokat is be kell vonni, hogy a fejedelem rendelésének minőségben és mennyiségben eleget tudjanak tenni.

Ebbe a sorba – tehát csak néhány intézkedés vonatkozik rájuk ebből a koraszakból – illeszkednek az asztalosok. Tulajdonképpen városi árszabásokról van szó mindkét esetben és ez is a termékeik egy részét, illeti csak, nevezetesen a koporsókat.[dcclii] Az, hogy ezeknek az árszabásoknak mi is volt a kiváltó oka, még további vizsgálódásokat igényel.

A vargák – az egyik legrégibb iparág Kolozsváron – a rájuk vonatkozó végzések részben név szerint említi őket. Ezek a drágaságot róják fel nekik, másik részük a tanácsnál a csizmadiákra való panaszaikra kapott válaszokat tartalmazza.[dccliii] Azt kell itt még megjegyezni, hogy a csizmadiák majd később, 1629-ben

alapították meg céhüket, de a város számára már ekkor elég sokat dolgoztak, legalábbis a számadáskönyvekből ez derül ki. A panaszok pontos mibenléte nem szerepel.

A rendelkezések másik része a bőr drágaságára és ebből kifolyólag a termékeiket ebből előállító iparosok figyelmét hívja fel arra, hogy legyenek olcsóbbak.[dccliv] A céh kiváltságaik alapján a város megvédi őket attól, hogy idegenek vásárolják fel a bőröket drága áron, hiszen ez a céhlevelükkel is ellentétes[dcclv] és ez a város lakói érdekeivel is ellentétes, hiszen így mindent csak sokkal drágában kaphattak volna meg. Ezt pedig senki nem akarhatta.

A kádár céh a következő, melyet több városi rendelkezés is érintett. Az időpontok is magukért beszélnek, hiszen a megemlített hónapok a szeptember és a november. A szüret előtti ill. azt követő hónapokról van tehát szó, amikor is a kádárokat a hordók drágaságáért és a kötések miatt marasztalják el. Az indok általában az, hogy a községet károsítják meg, ha nem csinálják meg bárkinek a hordó kötéseit megfelelő módon, ezért tíz-tíz forint büntetést rónak ki arra, aki a limitáció szerinti árakat nem tartja meg.[dcclvi] Ez az 1620. és 1621. évi városi és céhes limitáció árainak be nem tartását jelenti.

Eddigi kutatásaim alapján ebből az időszakból maradt fenn olyan városi árszabályozás Kolozsváron,[dcclvii] amely az összes céhre kiterjedt. A levéltárban a céhek által benyújtott árszabályozási listák maradtak fenn. Ezek képezhették a városi árszabályozás alapját, a későbbiekben pedig már erre sem volt szükség, hiszen a fejedelem és az országgyűlés központilag hozott árszabályozási rendeleteket, melyek országos szinten léptettek életbe. Más városokban még nagyobb szerepe lehetett a kádároknak, így például a Tokaj-Hegyaljától nem túl messze fekvő Kassán. Itt a városi végzések azt is megengedték, hogy idegen bodnárok is besegítsenek, olyan nagy volt a kereslet, a cél pedig mindenek előtt a városlakók és a kereskedők igényeinek kielégítése volt. Miután a hegyaljai borokat csak "*gönci hordóban*" lehetett eladni, az elsődleges felvevőpiac pedig itt Kassán volt, ennek érdekében kellett mindent megtenni, hogy a város őrizze meg ezt a pozíciót továbbra is.[dcclviii]

Számszerűleg a legnagyobb csoportot a mészárosokra ill. az általuk előállított termékekre és azok áraira vonatkozó rendelkezések teszik ki. A városi végzések sokszor egyszerre több kérdésben is állást foglalnak, vagyis egyszerre több elemet is tartalmaznak. A mészárosokkal 33 esetben foglalkoznak, ezek 66%-ában szerepel a hús árára utalás, ez számbelileg a legjelentősebb. A látómesterekről hozott intézkedések ennek csak felét érik el. Ezt követik 16,5%-ban a külső vagy idegen mészárosokra vonatkozó rendelkezések. A végzések következő csoportjába azok a témakörök tartoznak, melyek említése már csak 10%-ban van jelen: így a bőrökre vonatkozóak, a bélyegzést érintőek, a tőzsérség büntetésével foglalkozóak, ill. azok, amely a mészárosokra hibázás esetén kirótt büntetéspénzek nagyságát szabályozzák. Számtani sorrendben az olyan végzések következnek, melyek aránya 6,6%: a saját háznál való mérés tiltása, vagy – ez már nem a mészárosokra vonatkozik közvetlenül – kivételes esetekben a polgárok kötelesek összeírattatni – és szükség esetén átadni a mészárosoknak – barmaikat és disznóikat, hogy a várost

vagy az éppen akkor a környéken állomásozó katonaság számára megfelelő legyen az ellátás. A legkisebb arányban (3,3% – ez 1-1 végzést jelent) ilyen intézkedésekkel találkozunk: marha vétel felszabadítása a lakosság számára, beteg barom vágása tilos stb. A korban hasonló témájú végzések készülnek más magyar városokban is, ott is az árszabások vannak túlnyomó többségben.[dcclix]

Most nézzük részletesen a kolozsvári mészárosokra vonatkozó közgyűlési határozatokat. Az intézkedések első csoportjának legjelentősebbjei a fejedelem itt tartózkodására vagy a hadsereg ellátására vonatkozik. A három rendelkezésből az első 1601. március 2.-i, mely szerint "*elegendő barmot vágjanak a mészárosok, hogy se a városnak, se az udvarnak, se a hadaknak fogyatkozása ne legyen*".[dcclx] 1605-ben Bocskai István bevonulása kapcsán rendeli el a város, hogy a mészárosok naponta öt marhát, a külső mészárosok naponta kettőt, az oláhok pedig amennyit csak tudnak vágjanak le, hogy elegendő legyen, sőt ha a vágó állatok elfogytak akár igavonókat is levághatnak. Ennek érdekében a bíró elrendelte a mészárosok és hentesek barmainak összeszámlálását.[dcclxi] A harmadik utasítás meghozatalára 1622. április 18-án került sor, amikor is a város országgyűlés megrendezésére készült. A mészárosok könyörgésére új árszabályozást léptettek életbe az országgyűlés idejére – árat emeltek – nehogy ellátási nehézségek lépjenek fel és mindenkit megfelelően elláthassanak hússal.[dcclxii] A sáfárpolgári számadásban található ma meg, hogy is látták el itt tartózkodása alatt, az 1622. május 6-án Kolozsvárra érkező fejedelmet és kíséretét.[dcclxiii] A céh fontos szerepet játszott ilyenkor, hiszen a fejedelem néha évente többször is megfordult kíséretével Kolozsváron, ekkor az ellátáshoz szükséges hús előteremtése az ő feladatuk volt.

A mészárosokra vonatkozó intézkedések számbelileg túlnyomó hányadát az árszabályozások képezik. Már 1584-ből ismerünk egy nagyon részletes városi limitációt, mely a mészárosok termékeinek nagyon széles skáláját vonultatja fel.[dcclxiv] A XVII. századi jegyzőkönyvekből sok árszabályozást ismerünk, bár ezek nem olyan részletesek, mint az előbb említett. Az árszabályozások Bethlen Gábor fejedelemsége alatt megsokasodtak. Gyakori az évi többszöri árszabás is.[dcclxv] Ami nem véletlen, és ezt nagyon sok tényező befolyásolhatta, akár természeti, akár gazdasági természetűek.

Bethlen Gábor uralkodása idején már a fejedelmi gazdaságpolitika is hatott a város életére. Uralmának kezdetén még alkalmazza a marha és bőr kiviteli tilalmát, amit csak 1615-ben szabadít fel.[dcclxvi] Arról, hogy ez az intézkedés hogyan érintette Kolozsvárt, íme egy részlet a közgyűlési jegyzőkönyvekből: "*Az Meszarosok felölis tractalvan ö kgmek varosul, a regi modot akarvan ö kgmek tartani: Mivelhogy az Esztendöknek az reszeiben Pünköstel fogva Szt. Marton napig, az húsnak az arat mindenszer szallitottak, De latvan azt hogy az Orszag az Baromnak ki vitelt az Orszagbol fel szabaditotta kiböl nem hogy az baromnak olcsosagat, söt inkab nagyobb arat remeljük. Ennek okaert varosul ö kgmek az előbelj mod szerent engedi ket ket penzen adatni: Ilyen conditiokkal hogy az mint annak elötte egy nehanßolei vegezesek mutattjak töserseget egy meszaros is semi szin alat akar hol vöt barmotis ne mereszelje laban el adni: kiröl hartyan irot varosi pecseti alat költ*

leve´l vagyon. Hanem egyenesen az ö nekiek adot szep szabadsagert az közönseges Meszarszeken tartozik le vagni." [dcclxvii]

Az előbbi rendelkezésekből is kiderül, hogy a város bünteti a tőzsérséget, pl.1601-ben,[dcclxviii] 1610-ben.[dcclxix] A város vezető rétege, a kereskedők nagy tételben hoztak be az országba marhát és nem állt érdekükben a hasznon osztozkodni a mészárosokkal.

A szabályozások másik része az idegen és külső (vagyis nem céhes) mészárosokra vonatkoznak, ezek a szabályozások nagyrészt arról intézkednek, melyik napon árulhatnak az idegenek. 1608-ban ez a nap a csütörtök volt.[dcclxx] Pozsonyban néhány évtized múlva (1636-39) hetenként kétszer fél napon árulhatnak a külvárosi mészárosok.[dcclxxi]

Egy különleges eset (mely a külső mészárosokat is érinti):1616. augusztusában a mészárosok a város elé terjesztették kívánságaikat, mely szerint a városi végzések közül több ellentmond privilégiumuknak. Mindez egyszer már a város elé került, 1595-ben, most azonban a tanács és az egész közösség az "*Universitas*" ellen fordulnak, válaszként a magisztrátus a mészárszék bezárását és lepecsételését rendeli el. Az, hogy mi is a tényleges probléma, az most még nem egyértelmű. A város vezetése rögtön intézkedik , hogy fogyatkozása a városi polgárságnak ne legyen, hirdesse meg a két vásárbíró a vidéki mészárosoknak, hogy amely rend szerint eddig csütörtökön hozták a juhhúst ezután szabadon árulhassák a piacon. A külső mészárosokat pedig felszólították, hogy lássák el mészárszékeikből a lakosságot. A belső mészárosokat mivel azok azt mondták, hogy a "*varos vegezesevel oket meg rontottak*" a céhládájukat a város vezetése elhozatta.[dcclxxii] A korban ez az egyik legnagyobb büntetés egy céhre nézve, ezzel mintegy az önállóságtól fosztották meg őket. Arról, hogy ennek mi lett a folytatása, a jegyzőkönyvekben nem találtam semmi egyebet. 1616. novemberében a külső mészárosok számára már újabb árszabályozás léptettek életbe. 1619. október 19-i végzés szerint a csütörtöki nap a vásár napja – újra –, amikor a külső és az idegen mészárosok is árulhatnak a városban.[dcclxxiii] A XVI. századi vásári szabályokhoz képest ez mindenféleképpen visszalépést jelentett, hiszen ott két napon (csütörtök és szombat) is árusíthatták portékájukat azok a mészárosok, akik nem voltak tagjai a céhnek. Hasonló konfrontáció a város és a mészároscéh között nem volt egyedi, Pozsonyban is volt rá példa, ahol 1623-ban megállapították a marhahús fontjának árát – 6 császári garas – és a tanács ultimátumot adott, ha mindezt nem fogadja el a mészároscéh adja be céhládáját, privilégiumukat és eltiltják őket az ipar gyakorlásától. [dcclxxiv]

A mészárosokat érintő végzések további csoportja a minőségellenőrzésre vonatkozik. Akik ezt hivatalból végezték: a látómesterek (a céh tagok közül) és a vásárbírák (szenátorok látták el ezt a tisztséget). Ez utóbbiak feladata volt a mértékegységek megfelelő alkalmazása; a halárusokra, kalmárokra, vidéki népre – árusokra, kocsmákra és mészárszékekre ügyeljenek.[dcclxxv]

Ahogy ez a határozatok gyakori ismétléséből kitűnik a látómesterek nem mindig látták el feladatukat, úgy ahogy azt a közösség, a tanács elvárta volna. Ez már a század elején, sőt már az előző században is gondot okozott, bár ez az időszak nem tárgya jelen tanulmánynak – hiszen már 1602-ben egy nagyon részletes

közgyűlési határozat foglalkozik a látómesterekkel és feladataikkal. [dcclxxvi] E szerint az egyik fontos kötelességük a barmok bélyegzése és ezekről regestum vezetése, és az állatok vágása is az ő tudtukkal történhetett meg. Feladataik elmulasztásáért 10 forint büntetést is kiróhatott rájuk a város, amely összeg igen jelentős volt, hiszen egy font tehén hús ára 1 és 2,5 pénz között mozgott. A látómesterek választása nem mindig a mészárosok közül történt, mint pl. 1611 júniusában.[dcclxxvii] Mivel az állatok vágása nem minden esetben a látómesterek tudtával és jelenlétében ment végbe, mint ahogy az egyébként a tanács előírta, azért kellett a figyelmet újra és újra határozatokkal erre felhívni. Ez a lépés ugyanis döntő fontosságú volt, hiszen a vágást követően tudták az illetékesek eldönteni, hogy a hús jó minőségű-e és árulható-e a limitált áron, vagy rosszabb minőségű és olcsóbban kell adni. A város csak 1619-ben rendeli el, hogy a városi vezetés által kijelölt "*illetékeseknek*" és a mellé-jük kirendelt céhmestereknek fizetést kellene adni, és így nagyobb hatékonysággal végeznék munkájukat.[dcclxxviii] Az összeg itt nem szerepel. Az 1621. évi december 23-i végzés szerint a mészáros céh két ifjabb céhmestere viselje ezt a tisztet[dcclxxix] és a két vásárbírával együtt megfelelően lássák el feladatukat.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a mészárosokra vonatkozó intézkedések igen szerteágazóak, de azok vannak többségben melyek a céh termékeinek eladási árát szabályozzák. A céh belső életét, szerkezetét nem érintették, a fő célkitűzés az, hogy a polgárság számára minél kedvezőbb "*piaci viszonyokat*" teremtsenek és a polgárság ellátását biztosítsák. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári céhek privilégiumuknak megfelelően tevékenykedtek a XVII. század első negyedében. Mindezt nemcsak irataik, hanem a városi könyvek is bizonyítják.

Másrészt természetesen a város és vezetői csak a békés korszakokban értek rá a város iparosaink és azok testületeinek problémáival foglalkozni. Mind a tizenötéves háború kritikus szakaszaiban, mind pedig később Báthori Gábor háborúi – illetve a várost ért támadások – idején nem találunk akár csak a hús árával foglalkozó végzéseket sem. Ilyenkor leginkább a céheknek a város védelmében játszott szerepe kerül előtérbe. Más esetekben, pedig ha a fejedelem látogat a városba, a végzések célja, hogy az ellátás megfelelő legyen.

Egyedülálló a céhek között a mészárosokra vonatkozó határozatok száma, eléri akár a 60-70%-ot is. Ez részben termékeiknek mibenlétének köszönhető ill. a város vezetése igyekezett a polgárság élelmiszeripari ellátásában kulcsszerepet játszó céh árszabásaiba beleszólni.

A példa kedvéért had álljon itt a számvevők étkezése 1605. decemberéből, ebből egyértelműen kiderül, hogy a hús szerepe mennyire meghatározó volt a XVII. századi kolozsvári konyhában, valószínű, hogy nem csak a felsőbb rétegeknél. A sorszámok egy-egy étkezést jelölnek (ebédet vagy vacsorát).[dcclxxx]

1. tehén hús kaszás lével, törött lével egy kappan, tehén hús pecsenye – borjú májat mellé,

2. egy tál pecsenye (kappan, tehén hús, malac, borjú hús), borjú lába rántva vajban, borjú hús sáfránnyal, tehén hús (+ kappan) rizskásával, tyúk szömörcökkel, gyömbérbe szaggatva egy kappan,

3. márna sóban főzve, borjú hús lemoniával, borjú hús sütve, tejes étek, malac sütve káposztával,

4. borjú hús sufával, borjú hús káposztával, számos hal sütve szekfüves lével,

5. tojás sütve, tehén hús tiszta borssal, pecsenye káposztával, tejes étek,

6. tehén hús pecsenye sütve, borjú lapocka töltve, kappan sütve, disznó hús pecsenye káposztával, laskával főzete két kappant, kappan malosa lével, tiszta borssal tehén hús (két tyúkot közibe), hal szekfüves lével,

7. tormával disznó láb, Tehén pecsenye káposztával, előző esti maradék.

Nemcsak a város vezetésének életében, de a szabócéh is egy-egy összejövetel – legyen ez céhgyűlés vagy egyéb munka – alkalmával fontos szerep jutott az étkezéseknek, ahol a húsnak jelentős szerep jutott.[dcclxxxi]

A közgyűlési jegyzőkönyvek további vizsgálata szükséges ahhoz, hogy a XVII. századi kolozsvári ipar fejlődéséről, alakulásáról számot adhassunk. Ehhez természetesen más párhuzamos források – a város ill. az ország életéből – felhasználása alapvető, hogy mértékadó értékelést adhassunk.

A jegyzőkönyvek vizsgálata alapján az a véleményem, hogy az az eddig kialakult kép nagy vonalakban – ami a kolozsvári céheket illeti – nem változik. Részletes vizsgálatokkal azonban sokat finomíthatunk ezen és érdekes lenne a szász városok ill. a felső magyarországi városok könyveivel való összehasonlítás. Ez azonban már egy másik dolgozat tárgya.

RÖVIDÍTÉSEK – LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

KvKözgyJk = Kolozsvár város közgyűlési jegyzőkönyve a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókjában.

KvSzám = Kolozsvári számadáskönyvek Kolozsvár város levéltárában (11/XXI. – MOL Mikrofilmtár 28.959.)

KvLvt Fasc. II. = Kolozsvár város levéltára Fasciculus II.

Liber civitatis = Kolozsvár város levéltárában: Liber derecta huius civitatis de necesariis ac utilibus negotiis, communibus dominorum senatorum ac centumpatrum suffragiis confirmata, perpetuisqe semper futurus observanda continens Anno Domini MDLXXXIII.

IRODALOM

JAKAB Elek

1870 Kolozsvár története I. Buda.

1888 Kolozsvár története II. Budapest.

IMREH István

1992 Fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor uralkodása idején Kolozsvár.

OSTROLUCKA, Milena
1998 Kézműves mesterek Kassa város polgáraiként a XVI–XVII. században. = "*Isten áldja a tisztes ipart*" Tanulmányok Domokos Ottó tiszteletére. Sopron. 57–66.
SZÁDECZKY Lajos
1913 Iparfejlődés és céhek története Magyarországon I. Budapest.

JEGYZETEK

---

dccxxxix Jakab Elek: Kolozsvár története I. 495-96.

dccxl Pl.. KvLvt Fasc. II/76. "*Extractus brevis super Administracione Aren': nomine Trices et Taxa quarta' Decime Civitatis Colosvar ... pro anno 1620 et 1621...*" Jelen esetben ez egy négy oldalas kimutatás, melyben jó néhány adat utal arra, hogy a fejedelem vagy udvara vagy saját maga számára dolgoztatott a kolozsvári iparosokkal.

dccxli Szádeczky Lajos: Iparfejlodés és céhek története Magyarországon I. 111.

dccxlii KvKözgyJk. I/6. 249. 1618. január 2. – "*Mivelhogy az Iffjusagnak üdo utan az varasban zellel valo Jarasokbol ez ideig sok fele gonossagok kovetkeztenek es ennek utannis kovetkezhetnek, Tetcet azert ö kegyelmeknek Varosul ... Az Inasokis mikor Urok utan mennek lakodalomba, vellek fegyvert ne vigyenek*"

dccxliii KvKözgyj. I/6. 78.

dccxliv KvKözgyJk I/6. 197. Részlet belole: "*Az Limitatiorol valo Orszag vegezesis az Articulus tartasa szerent Biro U. proponalvan Ertjük varossul Melybol latjuk hogy nyilvan valo nyavalya köuetkezik: Melyet hogy varosul el tavosztathassanak, ö kegmk Biro Urak Tanacsaval hivassa az müves mestereknek Cehmesterit es ... ökek viseljek magokat abban úgy, hogy ökis kart ne valljanak, az varosson is kar ne következzek: Mert ha valami kar erkezik miattok, ne az varos valja karat, hanem azoke leszen az fizetese*"

dccxlv KvKözgyJk. I/6. 26. – 1607. január 13. ötvös céh tornyáról, KvKözgyJk. I/6. 21 – 1606. május 20.: Szabók könyörögnek segítségért a torony építéséhez.

dccxlvi KvKözgyJk.I/6. 105. 1611. július 20.

dccxlvii Milena Ostrolucká: Kézmuvesmesterek Kassa város polgáraiként a 16-XVII. században 60.

dccxlviii KvKözgyJk. I/6. 176.

dccxlix KvKözgyJk. I/6. 16-17. 1606. szeptember, 137. –1602. június 25.

dccl KvSzám. 11/XIX. b. 31. – 1616. október 3.

dccli KvKözgyJk. I/6. 138. – 1612. július 3.

dcclii KvKözgyJk. I/5. 215/1 – 1602. nov. 15. ; KvKözgyJk. I/6. 371. – 1622. október 8.

dccliii KvKözgyJk. I/5. 206/2. 1602. március 28. b., KvKözgyJk. I/6. 76. 178. (1608. június 28.és 1614. június 7.)

dccliv KvKözgyJk. I/6. 21. – 1606. nov. 25. : "*Ahol ö kgme Biro Uram panazolkodik az ökör Böröknek feletteb valo dragasaga felöl ls egyeb cehes uraimnak az ö müveknek izonyusaga es dragasaga felöl: Biro Uram Tanacsiaval egyetemben legyen azon affele zertelensegeket minel jobban eligazithatjak.*"

dcclv KvKözgyJk. I/5. 207/2. – 1602. június.

dcclvi KvKözgyJk. I/6. 300 – 1620. szept 19.; KvKözgyJk. I/6. 332-333. – 1621.

[dcclvii] KvLvt. Fasc. II./70. – szabók, asztalosok, nyergesek, tímárok, mészárosok, takácsok, vargák, tölcséres és ablakgyártók, kerékgyártók, lakatgyártók, szíjgyártók, kádárok, kötélverők, nyergesek, vászon takácsok, szűcsök, vásári mívek, fazekasok, asztalosok, nemezgyártók limitációi

[dcclviii] Szádeczky i. m. 123-124.

[dcclix] Szádeczky i. m. 119.

[dcclx] KvKözgyJk. I/5. 194. – 1601. március 24.

[dcclxi] Jakab Elek: Kolozsvár tört. II. 438¸ KvKözgyJk. I/5. 266.

[dcclxii] KvKözgyJk. I/6. 358.

[dcclxiii] KvSzám. 15b/XXII. 43-129.

[dcclxiv] Liber civitatis 6-8.

[dcclxv] Például: 1616. január és november: KvKözgyJk. I/6. 216, 223; 1617. június és július: KvKözgyJk. I/6. 235-236.;1621. szeptember és december: KvKözgyJk. I/6. 331, 336; 1622. április és október. KvKözgyJk. I/6. 358, 368.

[dcclxvi] Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idején 1992. 80.

[dcclxvii] KvKözgyJk. I/6. 197. – 1615. május 25.

[dcclxviii] KvKözgyJk. I/5. 182. – 1600. április 18.

[dcclxix] KvKözgyJk. I/6.84. 1610. július 31., 1610. október – KvKözgyJk. I/6. 88.

[dcclxx] KvKözgyJk. I/6. 56. 1608. nov. 26.

[dcclxxi] Szádeczky i. m. 120.

[dcclxxii] KvKözgyJk. I/6. 219-222. 1616. augusztus 20.

[dcclxxiii] KvKözgyJk. I/6. 280. ; A mészáros céh 1561. évi szabályai szerint a külső és idegen mészárosok csütörtökön és szombaton árulhatnak a városban. – Jakab Elek: Kolozsvár története II. 144.

[dcclxxiv] Szádeczky i.m. 119-120.

[dcclxxv] Liber civitatis 6.

[dcclxxvi] KvKözgyJk. I/5. 205. – 1602. március 6.

[dcclxxvii] KvKözgyJk. I/6. 101. 1611. június 16.

[dcclxxviii] KvKözgyJk. I/6. 268. – 1619. január 19. "*Az mi penig illeti az Lato Mesterek fizeteset, es az meszaros Ceh mestereknekis munkajokert es faradsagokert, hogy micsoda fizetesek legyen kellessek az Cehmestereknek valami fizetest adni.*"

[dcclxxix] KvKözgyJk. I/6. 336., Liber civitatis 7.

[dcclxxx] KvSzám 11/XXI. 4-9. (OL Mikrofilmtár 28.959)

[dcclxxxi] Részlet a magyar szabó céh jegyzőkönyvéből:

"Az pünkösdi Targ' löves utan, az Bücsiületes che egyenlő akarattal ket nap mulatvan ö kegyelmek edgyüt valo mulatsagokor kolt el bor, mind az Targ' lovo helyre vitt borral edgyüt, ugy mint 122 1 id est zaz huszon harmad fel ejtel bor, az melynek az ara (kit meg is fizettünk) teszen ugy mint f 19 d 60

Ittem: Mind az miszöre ki vitt s mind az ithon el költ kenyer ugy mint nyolc kinek az arra (kit meg fizettünk) teszen d 40

Ittem: Mind együtt Barany cimer költ el ugy mint hat fertaly kinek az ara teszen d 61

Ittem: Salata, hagyma es sajt mind az harom nap költ el kinek az arrat meg adtuk d 37

Ittem: az deakok recoldaltanak egy mendikassal edgyüt adtunk nekik d 46

Ittem: gyertyara, ecetre, diora, mogyorora, perecre, retekre, mind edgyüt költ kit meg fiszettünk d 73

Ittem: het tal turos etek volt, kinek az arrat megh adtuk, teszen d 35

Ittem: hozattunk harom pinz ara cipot es harom ejtel sert kiknek az ara teszen d 9

Ittem: az mezes borban valo füßerszamra költöttünk, mind eggyüt teszen d 15”

Elke Schlenkrich

VERARMUNG CHEMNITZER LEINEWEBER IM 18. JAHRHUNDERT

1782 legte der Rat zu Frankenberg bei seinen Chemnitzer Amtskollegen Beschwerde über einen dort ansässigen Beutlermeister ein, weil dieser auf einer Tauffeier geäußert hatte: Die Leineweber "*wären krätzige Leute und wenn sie Sauerkraut wollten eßen, müßten sie erst die Gründer aus dem Arsche darzu kratzen*." [dcclxxxii]

Durch diese geäußerten Injurien fühlte sich das Frankenberger Leineweberhandwerk zutiefst beleidigt und verlangte, den Meister zu verhören. Außerdem sollte er Abbitte leisten.

Nun mag der Kritiker einwenden, es handle sich hierbei nur um einen Beleg, der in Verbindung zur Verfemung der Leineweber steht, einem Problem, welches sich wie ein roter Faden durch die Jahrhunderte zieht.[dcclxxxiii] Allerdings eröffnete die Beschäftigung mit Chemnitzer Archivalien des 18. Jahrhunderts, u.a. mit Blick auf das Handwerk eine zweite Perspektive: Sie führt in ein Theater des Elends und der Armut. Beide Sichtweisen, die traditionelle – gesellschaftspsychologisch-moralische und die "*neue*" – soziale – verbinden sich miteinander und machen nun den Grundtenor der öffentlichen Bewertung der Leineweber aus. Auf diese Weise werden sie weiter marginalisiert. Darauf soll nachfolgend näher eingegangen werden.

Neben Tuchmachern und Strumpfwirkern repräsentierte die Innung der Zeug- und Leineweber die wichtigste und zugleich personell stärkste Chemnitzer Zunft. Laut Angaben der am Ausgang des 18. Jahrhunderts erstellten Nahrungsstandtabellen bildete die Leineweberei den Hauptnahrungszweig der Stadt. 17% der Stadtbewohner waren Mitglieder dieser Zunft.[dcclxxxiv] Parallel zu dieser Aussage ist aber modifizierend darauf hinzuweisen, daß die Erwerbsmöglichkeiten im Rahmen des Handwerks eingeschränkt waren und Leineweber nach alternativen Beschäftigungsfeldern suchten – in erster Linie sind Hausierhandel und Branntweinausschank zu nennen.[dcclxxxv] Gleichfalls konnte die Suche nach Alternativen zu beinahe grotesk anmutenden Ideen führen. So klagten die Perückenmacher und Friseure, weil sich Leinewebergesellen und ein Lehrling dieses Handwerks angemaßt hatten, "*in und außerhalb ihrer Wohnungen die Leute gegen Geld [zu] frisieren*." [dcclxxxvi]

Die ökonomischen Rahmenbedingungen zur Ausübung des Handwerks waren von Verlagsbeziehungen geprägt. Im 18. Jahrhundert zählten vorrangig Chemnitzer Manufakturgroßhandlungen und die Inhaber der sich etablierenden Kattundruckereien zu den Abnehmern der Webwaren. Bezüglich der Absatzmöglichkeiten der Waren zeichnete sich zudem ein starker Einfluß der englischen Konkurrenz auf die deutschen Märkte ab.

Die Alltagsbefindlichkeiten der Chemnitzer waren geprägt durch Krieg – besonders die Wirren des Siebenjährigen Krieges und damit verbundenen Kontributionen, Einquartierungen und Rekrutierungen. Der Lebensrahmen unterlag

zudem dem Diktat von Naturkatastrophen, Hungersnöten, Teuerungen, Brennstoffmangel und hieraus resultierenden Krankheiten und Siechtum.

Es war gewiß keine leere Gebetsformel, besonders im Hungerjahr 1771/72 und in den 80er Jahren um das tägliche Brot zu bitten. Die Not der Masse der Stadtbevölkerung war derartig groß, daß sie oft den nagenden Hunger mit unreifem Obst und ungewöhnlichen Speisen stillte.[dcclxxxvii] Zu den Getreidevorräten in der Stadt zählten in einer 1772 erstellten Spezifikation z.B. Heidekorn und Wicken.[dcclxxxviii] In öffentlichen Anschlägen warnte der Rat vor dem Vermahlen von mit Mutterkorn verseuchtem Getreide und machte auf die Gesundheitsgefahren, das Antoniusfeuer, aufmerksam.[dcclxxxix]

Brot wurde häufig noch warm vom Backofen abverkauft, sättigte kaum, erzeugte aber gesundheitliche Schäden.[dccxc]

Andere Nahrungsmittel verteuerten sich. Auch der Mietzins stieg drastisch an und die Anzahl der Mietwohnungen war – ungeachtet vorgenommener Anbauten – kaum zureichend. Gegen Ausgang des Jahrhunderts wurde der Holzmangel zu einem weiteren existenzbedrohenden Problem.[dccxci] Eine Denkschrift des Zeug- und Leineweberhandwerks zur Versorgung der armen Bevölkerung mit Brennholz machte dabei auf ein Ansteigen der Holzpreise seit den 40er Jahren auf das Doppelte aufmerksam. In Zeiten der Not, besonders im Verlaufe strenger Winter, war Holz kaum noch für Bargeld zu erwerben und die Leineweber baten um die Bereitstellung einer Quantität Holz aus dem Erzgebirgischen.[dccxcii]

Wie verhielt sich nun angesichts dieser Lebendbedingungen die Zunft? In welchem Maße vermochte sie Not zu kompensieren?

Josef Ehmer hat kürzlich in einem sehr instruktiven Aufsatz über traditionelles Denken und neue Fragestellungen zur Geschichte von Handwerk und Zunft u.a. die bisherige Position der handwerksgeschichtlichen Forschung zur "*sozialen Solidarität*" gegenüber den ärmeren Zunftgenossen als ergänzungsbedürftig benannt.[dccxciii] Ehmer wirft dabei die Frage auf, ob nicht Auflagegelder, Meistergebühren usw. vor allem den wirtschaftlichen Interessen und Repräsentationsbedürfnissen der zünftigen Oberschicht nutzten. Im Chemnitzer Mikrokosmos der Leineweber findet sich dazu ein ganz prägnanter Mosaikste= 1786 zeigte ein nach seinem Selbstverständnis armer Leinewebermeister dem Rat an, daß es ihm schwer fiele, die Einlagegelder ins Handwerk zu bezahlen. Als die Deputierten des Handwerks auf das Meisterhaus gefordert waren, um Absprachen zur Anschaffung einer Spinnmaschine zu treffen, hatte dieser Meister den Gedanken geäußert, daß dabei die armen Meister mit Garn versorgt werden könnten. Hierauf bekam er eine sprichwörtliche Antwort – wer reitet, der reitet und wer leidet, der leidet, so wäre nun einmal der Lauf der Welt. Diese Abfuhr rieft natürlich das Unverständnis des betroffenen Meisters hervor, denn schließlich ging es hier auch um sein Geld.[dccxciv]

Zum anderen war die innergewerbliche Solididarität an die Grenzen ihrer Leistungsfähigkeit gelangt. In einem Schreiben von 1793 informierten die Obermeister der Zeug- und Leineweber den Rat über den Verfall der

Gesellenkasse, hervorgerufen durch außerordentliche Ausgaben. Bezugspunkt waren hierbei Leineweber mit einem inkurablen Gesundheitszustand, die nie einen Pfennig mehr in die Gesellenkasse einbezahlen würden. Diese Kranken sollten abgeschoben und an das städtische Almosen verwiesen werden.[dccxcv] Bereits 1783 hatten die Obermeister gegenüber dem Rat angeregt, daß die Stadt Chemnitz ein Grundstück für ein handwerkseigenes Siech- und Krankenhaus zur Verfügung stellen sollte, da sich immer eine beträchtliche Anzahl Kranker unter den Gesellen befänden, die "*... unsern meistern, wo sie einzeln, und unserm Meister-Hauße, wo mehrere gepflegt und gewarttet werden müßen, öffters sehr lästig und denen neben ihnen befindlichen Personen nach Beschaffenheit der Kranckheit gefährlich werden, und dieses Übel und Unheil im gantzen leicht weiter verbreiten kann*."[dccxcvi]

Vor dem Hintergrund dieser Lebensumstände nimmt es nicht Wunder, wenn im Hungerjahr 1771 eine Spezifikation die Namen von ca. 20% der Meister dieses Handwerks nennt, die kein Brot haben.[dccxcvii] Andere Quellen bestätigen diese Notlage.[dccxcviii]

Schon in den 40er Jahren des 18. Jahrhunderts hatte Kammerrat Johann Christian Raabe, Leipziger Kaufmann und Mitglied der Landes-Oeconomie-Manufactur-und Commercien-Deputation, eine Denkschrift vorgelegt, in welcher er sich mit den besonders augenfälligen Niedergangserscheinungen in der Leineweberei Mittelsachsens beschäftigte. Raabe führte dabei statistisches Material an , wonach 1749 in den Städten Mittelsachsens 1229 leineweber in Verlagsbeziehungen als "*Meister ... vor sich arbeiten*", hinzu kamen 439 Meister, "*so aus großer Armut vor Gesellen arbeiten*." Weitere 180 Meister wurden genannt "*so theils vorarmeth, theils betteln*."[dccxcix] Ein gleiches Bild zeichnete am Ausgang des Jahrhunderts – bezogen auf die Chemnitzer Verhältnisse – der Amtshauptmann Johann Friedrich Carl Dürisch. 1793 führten der Amtmann mit den Obermeistern des Leineweberhandwerks ein Gespräch, in dessen Mittelpunkt Probleme des Handwerkszerfalls standen.[dccc] 1797 signalisierte Dürisch dann der Deputation, "*daß ich gar nicht zu viel behaupte, wenn ich annehme, daß 2/3tel aller meister in hiesiger Gegend in kurzem an den Bettelstab gerathen...*"[dccci]

Basierend auf der vorgestellten Alltagssituation Chemnitzer Leineweber, einer ersten Auswertung der von Leinewebern an den Rat bzw. den Landesherren adressierten Bittschreiben sowie ersten Quantifizierungen von "*Massendaten*" sollen in einem zweiten Teil meiner Ausführungen drei Verarmungsvarianten zur Diskussion gestellt werden, wie sie für Chemnitzer Leineweber typisch waren:

1. Durch gesellschaftspolitische Faktoren bedingte Verarmung – lange Dienstzeit als Soldat

Im März 1743 richten drei Leineweber ihr Gesuch um Dimission an den Landesherren. Durch Los waren sie neun Jahre zuvor, 1734, zur Landmiliz gezogen worden. Im Verlaufe ihrer Dienstjahre waren sie in äußerste Armut gekommen, indem sie ihr weniges Vermögen zugesetzt – und sich Wäsche und

Kleidung ruiniert hatten. Außerdem waren sie in Schulden geraten und ihre in Chemnitz verbliebenen Ehefrauen konnten das Handwerk wegen der nahrlosen Zeit nicht fortsetzen, so daß sie "von der Schnure zehren"[dcccii] *mußten . Auch in anderen Kontexten erschließt sich der Zusammenhang zwischen dem abgedankten Soldaten und des in den nachfolgenden Jahren verarmten Leinewebers, so in einem Bittschreiben eines Chemnitzer Leinewebers und "Fabrikbürgers", der im Siebenjährigen Krieg als preußischer Rekrut dienen mußte und keinerlei Entschädigung für den geleisteten Militärdienst erhielt.*[dccciii] *Als Begründung der Bedürftigkeit in den Listen der Viertelsmeister im Hungerjahr 1771 begegnen ebenfalls Leineweber, die zu den Armen zählten, weil sie lange Zeit Soldat waren und mit dem Handwerk ihr Brot nicht verdienen konnten.*[dccciv]

2. Verarmung durch Krankheit, Alter und hohe Kinderzahl

In erschütternder Weise beschrieben die Bittsteller um ein Almosen bzw. um Reduzierung der Steuerlasten ihre Schmerzen und Leiden, die sie in Verbindung mit ihren Krankheitsbildern auszustehen hatten und die sie unfähig machten, ihre Subsistenzmittel zu verdienen, wobei sie auch immer wieder die zurückgehenden Arbeitsmöglichkeiten im Handwerk akzentuierten. Besonders prekär waren dabei die Lebensumstände, wenn unter den Bedingungen von Krankheit noch im Haushalt lebende Kinder zu versorgen waren, die noch "unerzogen" waren bzw. Kinder betreut werden mußten, die unter geistigen oder körperlichen Behinderungen litten. Unter dem Leidensdruck ständiger Notlagen wurde stellenweise der Ausweg gesucht, die "Kinder ... bey hiesiger Stadt Einwohnern um ein Stückgen Brod ansuchung thun zu lassen..."[dcccv]

Nicht selten war der Bettel die zweite Form des Broterwerbs der Leineweberfamilien.[dcccvi]

Gotthelf Benjamin Pflugbeil, Kauf- und Handelsmann, setzte laut testamentarischer Verfügung notleidenden und würdigen Hausarmen ein Legat von 500 Reichstalern aus, in dessen Genuß in erster Linie "arme Fabrikanten" oder "Hilfsarbeiter kommen sollten. Im Vorfeld der Umsetzung dieser Bestimmung wurde 1799 eine Spezifikation Armer, Elender, Kranker und Witwen im Handwerk erstellt, die durch Krankheit beförderte Verarmungsprozesse bestätigt.[dcccvii] *Die Spezifikation nennt 125 Namen von Leinewebern, deren Durchschnittsalter bei 64,94 Jahren liegt. Im Rahmen der Begründungen zur Armut wurde bei 36% der aufgeführten Personen Krankheit genannt, wobei teilweise der Krankheitsbegriff eine Differenzierung erfuhr. Als typische Berufskrankheit der Leineweber wurden hierbei "böse Beine" bzw. Schenkel zu benannt; hinzu kamen Schlagfluß (Schlaganfall), rheumatische Beschwerden, Brüche, Kurzatmigkeit, Blödgesichtigkeit und Epilepsie. Allerdings fand die unter den Leinewebern weit verbreitete Krätze in diesem Zusammenhang keine Erwähnung. War der mit der Krätze verbundene heftige Juckreiz der Haut sehr unangenehm, schien dieses Krankheitsbild jedoch nicht zur Arbeitsunfähigkeit geführt zu haben.*[dcccviii]

Welch hohes Maß an Elend hinter derartigen statistischen Angaben verborgen ist, soll im Anhang am Fall des Bürgers, Zeug- und Leinewebers David Zeitz-Becke aufgezeigt werden, der mehrfach Almosengesuche an den Rat richtete und auch in einer vom Chemnitzer Gassenvogt, Christian Hauffe, vorgelegten Spezifikation aus dem Jahre 1747 unter den Hausarmen ermittelt werden konnte, welche das Almosen erhielten und außerdem in der Stadt betteln gingen.[dcccix]

3. Verarmung durch Kapitalknappheit, Abdrängung vom Markt

Nicht nur die Kranken und die Alten unter den Leinewebern, deren individuelle Leistungsfähigkeit mit zunehmenden Lebensjahren immer mehr abgenommen hatte, bildeten das Heer der Armen innerhalb des Handwerks. Von Armut betroffen waren auch Leineweber, die nach einer Phase des Aufstieges in der zünftigen Hierarchie, dem Erlangen der Meisterwürde und dem Tätigsein als solcher, in den Sog des sozialen Abstiegs geraten waren. 1788 legten die Obermeister des Handwerks eine Tabelle der Meister vor, die das Handwerk trieben, doch sich und die ihrigen nicht ernähren konnten.[dcccx] *106 Namen beinhaltet diese Aufstellung und der ermittelte Altersdurchschnitt von 42,86 Jahren zeigt hierbei eindeutig an, daß es sich um Meister "in den besten Jahren" handelte. Ein Erklärungsansatz, ein möglicher Kinderreichtum dieser Altersgruppe und damit einhergehender sozialer Abstieg scheidet aus, da diese Meister durchschnittlich drei (2,86) Kinder zu versorgen hatten. Allerdings ist über die Tabelle eine weitere Vergleichsgröße gegeben, die signifikant auf die gesunkenen Einkommensmöglichkeiten im Handwerk weist – die Anzahl der Stühle, auf denen die genannten Meister arbeiten. Hatten diese 106 Meister ursprünglich im Durchschnitt auf 2,17 Stühlen gearbeitet, waren es nunmehr lediglich noch 1,44 Stühle, auf denen diese Meister das Handwerk ausübten.*

Sozialer Abstieg manifestierte sich ebenfalls an der Arbeit von Meistern als Gesellen. Unter den Armen der genannten Spezifikation des Jahres 1799 waren immerhin 8% der als arm und elend eingestuften Leineweber vormalige Meister, die nun als Gesellen tätig waren.

Welch soziale Konsequenzen diese Form der Tätigkeit haben konnte, illustriert der Fall eines 57jährigen Meisters aus dem Jahre 1789, der bereits 14 Jahre lang als Geselle gearbeitet hatte. Wie einem "gewöhnlichen" Gesellen war auch ihm eine Kundschaft ausgestellt worden, mit der er durch das Land zog, bei der Zunft um Arbeit nachfragte oder unter Vorlage dieser den üblichen Zehrpfennig erhielt. Weil er aber keine Arbeit fand, hatte er gleichfalls gebettelt. "Abgerißen, voller Ungeziefer und kränk[lich]" [dcccxi] *wanderte dieser einstige Meister auf der Frohburger Zeugmacherherberge ein. Da er aber kein "richtiger" Geselle war, weigerte sich die Frohburger Gesellenbruderschaft, ihm Pflege und Wartung zuteil werden zu lassen.* [dcccxii]

Schlußbemerkungen

Am Beispiel der Chemnitzer Zeug- und Leineweber sollte aufgezeigt werden, daß Armut von Handwerkern zum Erscheinungsbild des Alltags in der frühneuzeitlichen Zunft gehört, über das noch umfassende Forschungsergebnisse ausstehen. Ursachen und Ausdrucksformen von Verarmung bzw. Armut können dabei sehr unterschiedlich sein. Es sind nicht nur individuelle Aspekte, wie Krankheit und/oder Alter, eine große Kinderzahl bzw. behinderte Kinder, die sich als Verarmung auslösende Momente erweisen. Auch gewerbespezifische Entwicklungen – insbesondere der Druck von Verlag und Manufaktur – und politische Gegebenheiten, so die Kriege und damit verknüpfte Kriegswirren des 18. Jahrhunderts bedingten Armut. Naturkatastrophen konnten gleichfalls auslösende Faktoren für einsetzende Verarmungsprozesse sein.

Ein Anliegen bestand zudem darin zu unterstreichen, daß Prozesse von Verarmung und Armut nicht erst primär mit fortschreitenden Lebensalter, damit einhergehender verminderter Leistungsfähigkeit und Krankheit einsetzten, sondern daß diese auch durch ungünstige Start- und Entwicklungsbedingungen bei der Handwerksausübung hervorgerufen werden konnten.

Verarmung von Handwerkern störte die sozialen und mentalen Mechanismen der Zunft, prägte Hierarchien, Konkurrenz und Kleingruppendenken weiter aus, die von den Statuten nur noch notdürftig unter der Decke gehalten wurden.

Der Differenzierungsprozeß im Handwerk hatte bei den großen Massengewerben besonders ausgeprägte Züge. Zu ihnen zälten [in Sachsen] auch die Zeug- und Leineweber.

Anhang

"Denen Hoch Edlen Vesten Hoch Würdigen und Hochgelahrte des Hoch Edlen Raths. Insonders Hoch zu ehrende Herren

Ew[er]. Hoch Edlen Herlichkeiten werden geruhen, so den ich Armer Mann etliche Jahre der Zeit mich mit ungesunden Leibes Schleppen müßen, und keine gesunde Stunde gehabt, und immer in meinen großen Armuth mich höchst nothleiden mich behelffen müßen, so dan mich Gott bißhero mit einen sehr Schweren Hauß Creutz beleget hat, von verfloßenen Jahr des Weynachts Zeit, habe ich eine gewaltige Blutstürzung gehabt, und daß geäder, alles verstopfet worden, und große erbärmliche Leibes Schmerzen veruhrsachen, und wenn ich nur ein wenig essen thue vor reißen und stechen in Leibe mich nicht zu bleiben weiß noch mich berühren oder wenden kan, und in großer qual gehen muß, so habe ich das geblüt dem Herrn Doctor N.GarMann geschickt, da bey hat er mir sagen lassen, ich hätte an der Mils eine Ader zersprenget daß geäder were alles verstopfet, es könnte wohl nochein mahl kommen, die arzenen, die ich bekommen, haben nicht anschlagen wollen, den herrn Doctor N. Thän, seine Medicamentn gebraucht, keine hülfe gespühret. Zur beßerung, ich kann ja doch kein Schlag Arbeit thun, noch vermögen ein swehr garn zu treiben, noch spuhlen, daß in meinem Unglick

verderben muß und nichts zu leben habe, tag und Nacht muß ich mich auff meinen Kranck und Siegbette herumb quälen, daß ich meines Lebens sehr müthe bin,

Als ergehet an Ew[er] Hoch Edlen Herlichkeiten, des Hoch Edlen Raths mein Unter thänigstes und wehmüthiges Fußfällig Flehent[liches] Bitten, in gnädigster Erwegung,

[Von der Hand des Stadtschreibers Andreas Siegmund Green]eingefügt]: Impetrant soll zuförderst die alten aufgelauffenen Geschoß Reste bezahlen . Conc[lusio] in consessu Senatus zu Chemniz d[en] 7ten April 1747
Andreas Siegmund Green, Stadtschreiber

Meines Misserabel Zustand und Kranckheits Armuths sich bewegen zu lassen, weil ich mich in äußerster Nothdurfttigkeit befinde, dannenhero flehe ich wehmütigst mich Armen Mann in die Allmosen nehmen, und mit andern Armen mich versorgen wollen, Gott der belohner wird Ew[er] Hoch Edlen Herlichkeiten des Hoch Edlen Raths davor mit ewiger gnade beSeegnen ich aber ersterbe als Ew[er] Hoch Edlen Herlichkeiten, aller unterthänigst gehorsamster Unterthaner

Datum
Chemniz den 10. Marty *Davidt Heintz Becke*
a[nn]o1747 *b[ürger] Zeug u[n]d Leineweber*

ANMERKUNGEN

[dcclxxxii] StadtA Chemnitz, III VIIb 85, Ratsprotokolle 1782, unpag., Stück 4.

[dcclxxxiii] Vgl. zu diesem Problem Bräuer, Helmut, Handwerk im alten Chemnitz 1992, S. 29ff.

[dcclxxxiv] Vgl. Scholz, Volker, Handwerk und Manufaktur an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Ökonomische, soziale und ideelle Entwicklungstendenzen der Chemnitzer Zeug- und Leineweber sowie der Kattundrucker und Formstecher in Chemnitz 1790-1825, Dissertation A, ms, Leipzig 1991, Bl. 8.

[dcclxxxv] Vgl. hierzu u.a. StadtA Chemnitz, III VIIb 68, Ratsprotokolle 1765, unpag., Stück 54. Hier klagen Chemnitzer Bürger beim Landesherren gegen die "*Tabulett-, Butten- und Kastenträger*", die meistenteils aus den Reihen der Leineweber, Bäcker und Schleifergesellen kommen. – Zum Problem des von Leinewebern betriebenen Branntweinausschanks vgl. u.a. ebenda, III VIIb 46, Ratsprotokolle 1734, unpag., Stück 21. – Johann Daniel Lehmann setzt den rat davon in Kenntnis, daß sein Hausgenosse, der Leinewebermeister Böhme, der ein Haus vor dem Johannistor gepachtet hat, in diesem einen Branntweinschank betreibt und gar am Sonntag, während der Gottesdienstzeiten, Branntwein ausschenkt und selbst trinkt.

[dcclxxxvi] StadtA Chemnitz, III VIIb 87, Ratsprotokolle 1784, unpag, Stück 7.

[dcclxxxvii] Vgl. StadtA Chemnitz, V XVIII 4, Herrn Johann George Trefurths des Raths auch Kauff- und Handelsmannes allhier und Cons. verschriebenen ausländischen Roggen auch Reiß und dißfalls unterthänigst gesuchte befreyung von denen sonstigen Abgaben betr., 1771, Bl.2.

[dcclxxxviii] Vgl. StadtA Chemnitz, V XVIII 5, Acta, die gnädigst anbefohlene Spezification des bey hiesiger Stadt befindlichen Getreide-Vorraths betr., Bll. 97-112.

[dcclxxxix] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 88, B, Ratsprotokolle 1785, unpag., Stück 17.

[dccxc] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 89, B, Ratsprotokolle 1786, unpag., Stück 74.

[dccxci] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 96, Ratsprotokolle 1797-1801, unpag. Stück 17 (Mai 1797).

[dccxcii] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 92, B, Ratsprotokolle 1789, unpag., Stück 26.

[dccxciii] Vgl. Ehmer, Josef, Traditionelles Denken und neue Fragestellungen zur Geschichte von Handwerk und Zunft, = Lenger, Friedrich (Hg.), Handwerk, Hausindustrie und die historische Schule der Nationalökonomie. Wissenschaft- und gewerbegeschichtliche Perspektiven, Bielefeld 1998, S.65.

[dccxciv] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 89, A, Ratsprotokolle 1786, unpag., Stück 42.

[dccxcv] StadtA Chemnitz, III VIIb 92, B, Ratsprotokolle 1789, unpag., Stück 26. Als Beispiele wurden u.a. die wöchentliche Alimentation von 14 Groschen für einen Melancholiker angeführt, wozu noch sieben Groschen Pflegeld, sechs Pfennige Barbiergeld sowie Versorgung mit Bekleidung und Betten kamen. Angesprochen wurde auch der Fall eines Leinewebers, der wegen offener Schäden an den Füßen nicht mehr arbeiten konnte und aufgrund seines Unvermögens bereits 100 Taler aus der Kasse erhalten hatte und dem weiterhin wöchentlich vier Groschen als Unterstützung zur Verfügung gestellt wurden. Begründet wurde der Abschiebungsgedanke seitens des Handwerks wie folgt: "*...zumaln die Nahrung von Tag zu Tag schlechter, die Aussichten auf die Zukunft trauriger und die Kranken und Armen mithin mehrerer werden, auch wohl gar hundert und mehrere Gesellen aus Mangel an Arbeit von hier sich wegbegeben...*"

[dccxcvi] StadtA Chemnitz, III VIIb 86, Ratsprotokolle 1783, unpag., Stück 98.

[dccxcvii] StadtA Chemnitz, V XVIII, 4, Herrn Johann George Trefurths ... wie Anm. 6. Diese Spezifikation weist differnzierte Zahlenangaben aus, indem sie zunächst 153 Meisternamen verzeichnet und dann weitere 53 Meisterfamilien, denen es "ein klein wenig besser geht."

[dccxcviii] Vgl. StadtA Chemnitz, V XVIII 2, Acta, die Theuerung und Hungers-Noth des Jahres 1771 und die Nothleidenden allhier zu Chemnitz und die denenselben zugedachte ausserordetliche Hülffe betr., 1771, Bl. 5ff. Hierbei handelt es sich um von den Viertelsmeistern vorgelegte Listen, die unter den Armen, denen es an Lebensmitteln gebricht, oftmals Leineweber und Leineweberwitwen aufführen.

[dccxcix] Diese Angaben sind zitiert nach Bräuer, Helmut, Verarmungsprozesse im mitteleuropäischen Handwerk während der Frühen Neuzeit, Manuskript, ms, o.S. – Vgl. grundsätzlich hierzu, Bräuer, Helmut, Das zünftige Handwerk in Sachsen und die "Landes-Oeconomie-, Manufactur- und Commercien-Deputation" im 18. Jahrhundert, = Czok, Karl, Bräuer, Helmut (Hrsg.), Studien zur älteren sächsischen Handwerksgeschichte, Berlin 1990 (= Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philolog.-historische Klasse, Bd. 130, 6).

[dccc] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 93, Ratsprotokolle 1793, unpag., Stück 7.

[dccci] Zitiert nach Scholz, Volker, Handwerk und Manufaktur ..., wie Anm. 3, Bl.12.

[dcccii] StadtA Chemnitz, III VIIb 51, Bd.2, unpag., Stück 46.

[dccciii] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 67, SA, Ratsprotokolle 1764, Stück 21.

[dccciv] Vgl. StadtA Chemnitz, V XVIII 2, Acta, die Theuerung und Hungers-Noth ..., wie Anm. 17, genannt werden u.a. Johann Christian Wagner, Leineweber, drei Kinder, ist Soldat gewesen oder Johann Daniel Rösigen, Bürger, Zeug- und Leineweber, drei noch unerzogene Kinder, sehr arm, kann das Brot nicht verdienen, ist auch lange Soldat gewesen.

[dcccv] StadtA Chemnitz, III VIIb 51, Bd.2, Ratsprotokolle 1743, Bittschreiben des Zeug- und Leinewebers Johann Christian Haselbach.

[dcccvi] Vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 62, B, Ratsprotokolle 1756, unpag., Stück 65. In diesem Zusammenhang bekam Meister Johann Kolbe großen Ärger, weil er bei den Leinewebern im Schönburigischen, der Konkurrenz der Chemnitzer!, um Almosen gebettelt hatte.

[dcccvii] Vgl. StadtA Chemnitz, III VI 3b, Acta, das von Herrn Benjamin Gotthelf Pflugbeiln zu Plauen den hiesigen Armen ausgesetzte Legat, 1799.

[dcccviii] Krätze ist eine durch die Krätzmilbe hervorgerufene juckende Hautreizung. Die Krätzmilbe gräbt in die Haut ihres Wirtes Gänge, indem sie die Hornschicht durch Speichelsekretion auflöst, um an die darunterliegenden Hautzellen zu gelangen, die sie aussaugt. Dabei kommt es zu Entzündungen und rötlichbraunem Ausschlag, der durch heftigen Juckreiz gekennzeichnet ist. Besonders betroffen sind die mit weicher Haut versehenen Hautfalten der Achselhöhle, der Leistengegend und zwischen Fingern und Beinen. – Vgl. Der große Brockhaus, Bd. 10, KAT-KZ, Leipzig 1931, S. 559.

[dcccix] Zu David Zeitz-Becke vgl. StadtA Chemnitz, III VIIb 55, Bd.1, Ratsprotokolle 1747, unpag., Stück 31. – Ebenda, III VIIb 55, Bd.2, Ratsprotokolle 1747, unpag., Stück 66. – Ebenda, III VIIb 56, Bd.2, Ratsprotokolle 1748, unpag., Stück 78.

[dcccx] StadtA Chemnitz, V II 31, Verfall der Handlung und Manufacturen, das Armuth derer Manufacturisten zu Chemnitz, und die von denen Herren Bevollmaechtigten derer hiesigen Kauff- und Handelsleute gethanen Vorschlaege betreffend, 1788, Bll. 27-34.

[dcccxi] StadtA Chemnitz, III VIIb 92, A, Ratsprotokolle 1789, Stück 17.

[dcccxii] Vgl. ebenda.

Rózsa Miklós

EINKOMMENS- UND VERMÖGENSVERHÄLTNISSE DER PESTER ZUCKERBÄCKER IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRUNDERTS

I.

1. Nach er Erforschung der von den Pester und Ofner Zuckerbäckern im XVIII. Jahrhundert in der Wirtschaft und Gesellschaft besetzten Lage und nach derer Darstellung den Teilnehmern des 1986 stattgefundenen III. Internationalen Handwerksgeschichtlichen Symposium[1] habe ich die gesellschaftliche Lage der Zuckerbäcker in Ofen und Pest in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts erforscht, und habe die Ergebnisse der Untersuchung in einer Studie festgelegt.[2] Die auf reichlichen archivarischen Quellen liegenden und in der Studie vorgestellten Erforschungsergebnisse habe ich im Jahre 1988 – mit Rücksicht auf die verständlichen Zeit- und Umfangsbeschränkungen nur in einer gedrängten Zusammentfassung – den Teilnehmern des VI. Inländischen Handwerksgeschichtlichen Symposium dargestellt.[3] Im VII. Kapitel der Studie, die als Grund meines Vortrages diente, wurden die über die Einkommens- und Vermögenslage der Ofner und Pester Zuckerbäcker berichtenden Angaben dargestellt. Bei einem Vortrag gibt es wegen der Zeitbeschränkungen keine Möglichkeit die Daten bezüglich sowohl auf Ofen als auch auf Pest ausführlich bekannt zu geben. Die laut der Datentotalität geschehenen und auf die Richtigkeit bezüglich auch Zweifel auslösenden Verallgemeinerungen lassen jene individuell bezüglichen Teilangaben bedeckt, derer Kenntnisse nötig ist ein aussprechendes Bild über die Einkommens- und Vermögenslage je eines Zuckerbäckers zu gestalten. Deshalb stellte ich im Jahre 1994 an dem IV. Internationalen Handwerksgeschichtlichen Symposium die Einkommens- und Vermögensverhältnisse nur der Zuckerbäcker der am Rechten Ufer der Donau liegenden Stadt Ofen dar. Ich möchte jetzt über die Einkommens- und Vermögensverhältnisse der Zuckerbäcker der am anderen, am linken Ufer der Donau liegenden Stadt Pest sprechen. Mein jetziges Referat ist übrigens die Fortsetzung des schon genannten von 1994.

2. Die Verhältnisse der Ofner Zuckerbäcker der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts habe ich wegen der damals schon genannten Gründe ab 1805 erforscht. Dem entsprechend mache ich dasselbe auch in Bezug auf die Pester Zuckerbäcker.

Am 1. Jänner 1805 wirkten 9 Zuckerbäcker in Pest, wo laut der uns zur Verfügung stehenden und aus dem Jahr 1804 stammenden Angaben ungefähr 26282 Einwohner lebten. Die auf einen Zuckerbäcker entfallende Einwohnerzahl war also etwa 2920. Vom Ende dieses Zeitraumes stehen uns Einwohnerzahl-Angaben aus 1846 zur Verfügung. Laut derer erreichte die Einwohnerzahl von Pest damals etwa 100000, und im Jahre 1849 gab es 18 Zuckerbäcker in der Stadt. So entfielen auf einen Zuckerbäcker cca 5556 Einwohner.

Bezüglich auf den vom heutigen und auch auf den vom Ende des XIX. Jahrhunderts abweichenden Gegenstadt des Zuckerbäckerhandwerkes, auf das spezialisierte Produktionsgebiet, auf die Produktionsrichtung und auf die im Konsum gespielte Rolle, weiterhin bezüglich auf die Lage des Zuckerbäckerhandwerkes in der Gewerbeverwaltung von Pest verweise ich wegen der zwangsmässiges Abkürzung auf die in den Einleitungen meiner Vorträge von 1986 und 1988 gegebenen Informationen. (Diese sind in den die Vorträge enthaltenden Veröffentlichungen[5] zu finden.)

Um damit Zeit und Umfang sparen, verweise ich in der Hinsicht a) des Verhältnisses der die Einkommenslage formenden Nachfrage und der verkauften Produktionsmenge, b) des Mangels der zur Kenntnis dieses Verhältnisses nötigen Angaben, unc c) in der Hinsicht des Zusammenhanges zwischen der Hilfskraft, also der Zahl der Gehilfen, der Lehrlinge und der Einkommenslage der Selbständigen, nur auf das, was ich über alldiesen in meinem Vortrag des Jahres 1994 erähnt habe.

Ich halte es für nötig noch zu erwähnen, dass der Betrieb der Pester Zuckerbäcker in der ersten Hälfte des XIX.Jahrhundertes im allgemeinen ein Zwergbetrieb ohne Gehilfe oder Lehrlinge oder ein Kleinbetrieb mit 1-2 Gehilfen war.[6] Es gab aber auch solchen Zuckerbäcker, der gleichzeitig 13 Gehilfen, 6 Lehrlinge bescäftigte und 4 Verkäuferinnen, 4 Hausdiener hatte.[7]

II.

1. Wichtige Quellen zur Erkenntnis der Einkommenslage einer Person oder irgendwelcher Gruppe sind die sich von Steuerorganen erhaltenen archivarischen Quellen.

Während sich im von uns untersuchten Zeitabschnitt von Steuerverwaltungsurkunden der Stadt Ofen verschiedene Konskriptionen und Register über Steuerveranlassung und Steuereinhebung erhielten, blieben verschwindend wenige Dokumente (0.20 laufen de M) von dem Steueramt der Stadt Pest aus der von uns jetzt verhandelten Periode.[8] So ist es nicht möglich die Einkommens- und Vermögenslage der Pester Zuckerbäcker auf Grund der Steuerkonskriptionen und Steuerveranlassungen zu untersuchen.

2. Zur Beurteilung der Einkommenslage der einzelnen Zuckerbäcker beiten sich vor allem Testamente und Nachlassinventare.

In der verhandelten Zeitspanne starben von den 51 Personen, die mit Selbstrecht oder Witwenrecht im Zuckerbäckerhandwerk bis 1872 (Jahr des Inkrafttreten des ersten ungarischen Gewerbegesetzes) tätig gewesen waren – nach den zur Verfügung stehenden Angaben – 17 Personen in Pest und 2 in Ofen. Unter denen liessen ein Testament 7 Personen hinter sich[9] und Nachlassinventar blieb über den Nachlass nur von 3 Zuckerbäckern.[10] Über die Einkommens- und Vermögensverhältnisse von 2 berichten die im Laufe der gegen sie angeordneten Zwangsvollstreckung, dann im Laufe des gegen einen geführten Konkursverfahren aufgenommenen Inventare.[11]

Das verschiedene Vorkommen der bei der Archivforschung gewonnenen Angaben und derer Art bestimmen die Methode der Vorstellung unserer Forschung und derer Ergebnisse.

III.

1. Nach der Vorausschickung der Gesagten übersehen wir zuerst die etwas Folgerung auf die Einkommensverhältnisse der Pester Zuckerbäcker gestattenden und über die Vermögensgegebenheiten berichtenden Angaben der schon am 1. Jänner 1805 tätig gewesenen Perter Zuckerbäcker, dann die Angaben der bis 31. Dezember 1849 zur Ausübung des Zuckerbäckerhandwerkes in Pest behördliche Berechtigung bekommenen Zuckerbäcker.

2. Unter den am 1. Jänner 1805 in Pest tätig gewesenen 9 Zuckerbäckern verfügte GEORG PHILIPP CULMANN, der aus der Grafschaft Saarwerden (die 1789 Frankreich zugeteilt wurde und heute zum Département Bas-Rhin gehört) kam, über die älteste Berechtigung. Zuerst bekam er eine 1786 in Ofen,[12] dann 1792 von Stadtrat von Pest.[13] Entstehung seiner Einkommens- und Vermögenslage wurde von mir 1994 in meinem Vortrag über die Lage der Ofner Zuckerbäcker ausführlich dargestellt. Deshalb verweise ich jetzt nur auf den aus mehreren Angaben damals gezogenen Schluss. Lauf dieses stand sein lastfreies Vermögen aus in Ofen und in Pest liegenden Immobilien und aus Mobilien im Wert von 128154 Gulden W. W., ferner aus goldenen und silbernen Gegenständen ohne Wertangabe, und aus der Einrichtung seiner Wohnung mit 5 Zimmern, 2 Badezimmern, und sonstigen Nebenräumen in der Wasserstadt, das er 1819 bei seinem Tod hatte. Dieses Vermögen galt damals verhältnismässig als ansehnliches bürgerliches Vermögen. Es darf nicht unberücksichtig gelassen werden, dass die Mehrheit der Immobilien während der am Anfang von 1800 begonnenen Inflation bei Steigerungen gekauft wurde.[14]

Beim Tod vom 5. Jänner 1808 der WITWE DES KARL BRECHSL (PRECHSL) wurden die Möbel, Werkzeuge und Warenbestand des eingestellten Zuckerbäckerbetriebes um 400 Gulden verkauft.[15]

KONSTANTIN AGORA, der in Kozsian in der Türkei (heute Griechenland) geboren wurde[16] und FRIEDRICH KELLER, der aus Tübingen stammte,[17] bankrottierten während der Jahre der durch den Napoleonischen Kriegen verursachten Inflation.

Agora hinterliess bei seinem Tod vom 22. August 1809[18] beim Kaufmann Nicodemus Stefanovits 879 Gulden 13 Kreuzer Schuld.[19]

FRIEDRICH KELLER und seine Frau retteten etwas von ihrem Vermögen so, dass er als er den drohenden Konkurs erkannte, seiner Frau eine Bescheinigung gab über das Heiratsgut, das aus Bargeld, Einrichtungen, Wäschen, silbernen Besteck vom Wert 584 Gulden stand und er gab eine Erklärung über den gegenseitigen Treulohn (contrados). Die Gesamtsumme war 684 Gulden. Bis zu dieser Summe gab er seiner Frau sein ganzes Vermögen zum Pfand, damit seine Frau ihre so dokumentierte Forderung ad bona mariti intabulieren lassen kann. Bei

einem so eingetretenen Konkurs gebührte eine Priorität der Forderung der Gemahlin gegenüber den anderen Forderungen.[20]

Am Tag des Todes vom 3. Feber 1829[21] des BARTHOLOMAUS BERTA, der aus Ftan im Kanton Graubünden der Schweiz stammte,[22] wurde sein Testament am gleichen Tag eröffnet. Durch sein Testament hinterliess er der Pester Reformierten Kirche und der Evangelischen Kirche von Pest 100-100 Gulden W. W., seinem ehemaligen Gehilfen, dem Stephan Nicolai, der auch aus Ftan stammte, 200 Gulden W. W. Sein Cousin, PETER BERTA wurde zum Haupterben ernannt. Er erbte so die zuckerbäckerei,[23] die dann er mit einem Kaufvertrag vom 2. April 1832 dem NICOLAI um 8000 Gulden verkauft wurde.[24]

Ab 1803 setze PETER TROLL das zuckerbäckerhandwerk in der Herren Gasse unter Nummer 561.,[25] also in jenem Haus, das in der Innenstadt an der Stelle des Hauses Nr. 5. der heutigen Petôfi Sándor Gasse stand, und auch in Ofen in der Festung zwischen 1812-1817 fort. Auch Peter Troll wurde im Graubünder Ftan geboren[26] und 1812, wurde er Besitzer des Hauses, das an der Stelle des jetzigen Hauses Nr. 10 des heutigen Belgrad Kais stand.[27] Er beschäftigte sich neben dem Zuckerbäckerhanwerk mit kleineren und grösseren finanziellen Geschäften. Auf diese Tatsache kann aus seinen am Anfang des Jahrhunderts in die Intabulationsbücher eingetragenen mehreren Forderungen geschlossen werden.[28] Diese Intabulationen waren die Intabulationen der bis Ablauf nicht zurückgestattenen Forderungen, Wer immer wieder intabulierte Forderungen gehabt hat, von dem kann es angenommen werden, dass er ausser den Intabulierten Forderungen auch andere Forderungen hatte. Die intabulierten Forderungen entstanden zwischen 1812-1820 teils aus den in der Conventionsmünze gerechneten, teils in gulden W. W. gerechneten Darlehnen von 200 ung 2250 Gulden. Die Tatsache, dass Troll immer wieder Darlehnen hat geben können, verweist auf seine Kapitalkraft. Nachdem er schon 17 Jahre lang als Zuckerbäcker tätig war und sein Geld erfolgreich investiert ung geführt hatte, konnte er im Jahre 1820 für 136000 Gulden W. W. auch jenes Haus ankaufen, das an der südlichen Ecke der heutigen Petőfi Sándor und Régiposta (=Alte Post) Gasse stand.[29] Gleichzeitig wurde aber auch eine auf der Rákosi Wiese liegende Liegenschaft auf seinen Namen einhgetragen. Danach war er nicht auf das aus dem Zuckerbäckerhandwerk entstandene Einkommen angewiesen. Im Jahre 1823. verkaufte er seine Zuckerbäckerei für 8370 Gulden W. W.[30] Seine Einkünfte ermöglichten ihm nach dem Erwerb des Eigentumsrechtes des Hauses in 17 Jahren auf das Haus einen zweiten Stock bauen zu lassen.[31] Laut der Angabe aus dem Jahr 1847 hatte dieses Haus mit 12 Wohnungen und 11 Geschäften 7580 Conventionsmünzen Jahresertrag, der nur durch 223 Conventionsmünzen belastat war.[32] Wenn dieser Jahresertrag vor seinem Tod im Jahre 1841[33] vielleicht auch etwas weniger gewesen wäre, konnte dieser auch selbst sichern, dass Troll sein Leben als Privatier leben und als gewälter Bürger am öffentlichen Leben der Stadt teilnehmen konnte.[34]

In der selben Zeit, wie Peter Troll, aber um 3 Hauser weiter, in der Herren Gasse, 1815: Konskriptions nummer 564., 1819: Nr. 616. (welches Haus an der

Stelle des heutigen Eckhauses Petôfi Sándor Gasse 11. und Párizsi (=Pariser) Gasse 5., weiterhin der Häuser Párizsi Gasse, 7. und Párizsi Gasse 9. stand) war tätig FRIEDRICH HOFFMANN aus Sachsen.[35] Er Hinterliess im Jahre 1819. nach fünfzehnjähriger Zuckerbäckertätigkeit einen Nachlass, der aus einem Aktivum von 11070 W. W. und aus einem Passivum von 3195 Gulden W. W. stand, das 28% des Aktivums war.[36] Struktur seines Nachlasses war folgende: die Einzimmerwohnung mit Nebenräumen, die Einrichtungen, die Ausrüstungen, die Kleidungen und die anderen Gebrauchsmobilien deren ins Inventar aufgenommene Schätzungswert 15% des nachlasses vertrat, die Zuckerbäckerwerkstatt, die Ladenseinrichtung und die Arbeitsinstrumente die 9%, das Rohmaterial und die Zusatzstoffe die 24%, der Warenbestand der 52% vertrat.

Der Wert des hinterlassenen vermögens von Georg Philipp Culamann war bei der um ein Jahr später geschehenen Konskription, wie wir sahen, 128154 Gulden W. W. Die Struktur dieses Nachlasses charakterisiert, dass dazu 78% des Wertes vertretenden Immobilien gehörten. Der Wert des nachlasses von Hoffmann ist 6% des Durchschnitts der Nachlässe von Culmann und Troll.

Wir haben keine Angaben über die Einkommers- und Vermögenslage des schol am 1. Jänner 1805 tätig gewesenen Zuckerbäcker JOHANN KETTE, der an einem unbekannten Ort geboren wurde und des TADDEUS WAGNER, dessen Geburtsort auch unbekannt ist.

3. Von den zwischen 1. Jänner 1805 und 31. Dezember 1849 zum Ausüben des Zuckerbäckerhandwerkes in Pest Berechtigung bekommenen Zuckerbäckern ist in der zeitlichen Reihenfolge der erste JOHANN JAKOB OSCHWALD, der in Schaffhausen in der Schweiz geboren wurde.[37] Die mit der am 6. August 1808 erlangten Berechtigung während der durch den Napoleonischen Krigen verursachten Inflation angefangene Tätigkeit musste er in ein paar Jahren einstellen, weil er zugrunde ging,[39] und 1813. ist er von Pest weggefahren.[40]

FRIEDRICH HEGER, der aus dem Bamberger Bistum stammte,[41] begann mit seiner Tätigkeit, als der Wertverlust des Geldes und die zunehmende Teuerung nach dem Wiener Kongress ihre Wirkung schwer fühlen liessen. Nach dem Begann siener Tätigkeit im Jahre 1814 musste er Darlehnen aufnehmen und wegen seinen Schulden wurden Prozesse gegen ihn angestrengt.[42] Das Einkommen seiner Zuckerbäckerei ermöglichte ihm später im südlichen Seitenflügel des Deutschen Theaters einen auf die Strasse gehenden Zuckerbäckerladen mit zwei Räumen und im Stock eine fünfzimmer Wohnung zu mieten. Dafür und für den Laden musste er jährlich 1600 gulden W. w. Miete zahlen.[43] Nachdem seine Arbeitsfähigkeit wegen seiner Krankheit abgenommen hat, entstanden seine Schulden am Ende der 1820-er Jahre. Die Miete des Geschäftes und der Wohnung konnte er nicht bezahlen, deshalb war der Vermieter, die Verschönerungs Commission gezwungen die Miete zu kündigen. Die weitere Zuckerbäckertätigkeit von Heger wurde durch seinen bald eingetretenen Tod verhindert.[44]

MICHAEL LÁNCZKY, der im Komitat Szatmár in Kapnikbánya geboren wurde,[45] hatte über Bargeld und Mobilienvermögen mit einem Gesamtwert von 4600 Gulden verfügt, als er mit seiner Zuckerbäckertätigkeit im Jahre 1815

begann.[46] Der Vater weiner Braut verpflichtete sich ihm 2000 und nach der Eheschliessung weitere 2000 Gulden zur Verfügung zu stellen. Franz Heinrich verpflichtete sich zum Anfang des Zuckerbäckerunternehmens von Lánczky 4000 Gulden W. W. Warenkredit zu geben.[47]

Am Anfang der Király Gasse (=Königgasse), im Gömöryschen Haus (heute Király Gasse 12) befand sich Lánczkys Zuckerbäckerei, wo er auch für Ankäufer verkaufte.[48] Nach elfjähriger Tätigkeit konnte er jenes Vermögensniveau erreichen, dass er die Möglichkeit hatte das in der Innenstadt, in der ehemaligen Schiffgasse unter der Nummer 419 (heute Kristóf (=Christoph) Platz 3.) stehende Haus anzukaufen. Hier im Interesse des ausser der Niederlassung in de Königsgasse gemachten Warenverkaufs wurde von ihm und vom Zuckerbäcker JAKOB STRAUSS, mit dem er ein latentes Gesellschaftsverhältnis gründete, ein Zuckerbäckerladen eröffnet.[50] Im Jahre 1831 wurde er gewählter Bürger[51] (einziger der ihres *Handwerk ausübenden* Zuckerbäcker !). Sein Geschäftsgang müsste aber am Ende des Jahrzehntes zurückgefallen sein, wil er Darlehnen aufnehmen musste. Diese Darlehnen wurden zu seinen Lasten intabuliert.[52] Wegen seiner Zahlungspflichten war er 1841 gezwungen sein Haus für 14200 Conventionsmünzen und für die rückständige Kaufsumme: 9800 Conventionsmünzen 4 Jahre Teilzahlungsgünstigung gebend zu verkaufen.[53] Da seine Schulden schon im Jahr des Verkaufes extabuliert wurden, kann man folgern, dass der Ausgleich durch den Aufwand des beim Hausverkauf bekommenen Preisanteils geschah. LÁNCZKY, als er alt wurde,[54] verkaufte er am Anfang von 1847 seine Zuckerbäckerei für 4000 Conventionsmünzen.[55]

DOMINIK LESSER, der in Pressburg geboren wurde,[56] bekam die Berechtigung seine Zuckerbäckertätigkeit zu führen, im Jahre 1821.[57] Einige Jahre später blieb er bei jenem Spezereihändler schuldig, bei dem er Zucker und andere verschiedene Waren kaufte. Seine Schuld von 1164 gulden W. W. und 33 Kreuzer, die bis zum März 1829 entstand, wurde zu seinen Lasten intabuliert. Es wurde die Zwangsvollstreckung durch den Gerichtshof der Stadt Pest laut des zur Bezahlung der übriggebliebenen Schuld verpflichtenden Urteils angeordnet. Bei diesem wurde aber festgestellt, dass Lessar kein eigenes Vermögen hat, und seine, mit dem Handwerk zusammenhängenden Mobilien zum Heiratsgut seiner Frau gehören. In demselben Jahr verbrauchte Lessar zum Vergleich seiner früheren Schulden die von den Eltern seiner Frau bekommenen 1000 Gulden. Der Grund seiner Verschuldung war, dass er *opificium suum negliganda ac Cavenas et Cauponas frequentando* (das Handwerk vernachlässigend, Cafehäuser und Kneipen besuchend) ein unordentliches Leben führte.[58] Seine Lage wurde so schlecht, dass er im Jahre 1832 den Stadtrat bat neben dem Ausüben seines Zuckerbäckerhandwerkes das Backen des so genannten *Schweizer Gebäcks* ihm zu erlauben. Er bekam die Berechtigung nicht.[59] Lessar verschuldete sich so sehr, dass seine Schwiegereltern im Jahre 1831 im Interesse der Sicherung der Vergütung ihrer Forderung gegenüber ihrem Schwiegersohn baten alles Vermögen und das Zuckerbäckerunternehmen ihres Schwiegersohns in gerichtlichen Beschlag zu nehmen und ihn vom Eingriff in die Führung des Zuckerbäckerunternehmens zu

untersagen. Laut des dem Antrag stattgebenden gerichtlichen Beschlusses vom 18. Jänner 1834 zog der gerichtliche Abgesandte den Warenbestand und die Ausrüstungen unter Beschlag und liess der FRAU LESSAR das Ausüben des Zuckerbäckerrechtes über.[60] Frau Lessar verkaufte am 23. April 1836 die zur Zuckerbäckerei gehörigen Mobilien dem SEBASTIAN RUPP, hörte mit der Fortsetzung der Zuckerbäckertätigkeit auf, und ihr Gemahl hat sein Zuckerbäckerrecht aufgegeben.[61]

Einer der im Reformzeitalter erfolgreichste Pester Zuckerbäcker war PETER FISCHER, der in Pest geboren wurde.[62] Nach dem Kauf im Jahre 1823 der zur selbständigen Ausübung seines Zuckerbäckerhandwerkes nötigen Räumen in der Herrengasse, im Hause unter der Nummer 613 (heute Petôfi Sándor Gasse 5.), sowie nach dem Kauf der Einrichtungs- und Ausstattungsgegenstände für 8370 Gulden W. W.[63] führte er sein Handwerk sehr rentabel.

Sein Einkommen, das aus seinem Klein- und Grosshandel entstand, ermöglichte ihm nach sieben jähriger Tätigkeit im Jahre 1830 das an der Stelle des heutigen Eckhauses Fehérhajó utca (=Weisse Schiffgasse) 2-6 gestandene einstöckige Haus Nr. 627 anzukaufen, dann einen Stock darauf bauen lassen und mit einem Anbau zu erweitern.[64] Inzwischen wurde seine Niederlassung auf den Serviten Platz unter die Nummer 444 (heute Nr. 4.) umgesiedelt. Bei der Erneuerung im Jahre 1837 des zu dieser Niederlassung gehörenden zweiräumigen Ladens, es kann gesagt werden, dass im Interesse der luxuriösen Ausstattung *"schaute Herr Fischer keine Kosten um seinen Verkaufsladen einen neuen Prunk und einen frischen Glanz zu verleihen."*[65] Das konnte er nur mit bedeutenden finanziellen Hintergrund leisten.

Zu Fischers Vermögen gehörte auch eine Essing- und Rosoglio[66] Fabrik in der Teresienstadt Pests.[67]

Nachdem das Haus in der Schiffgasse von Fischer im Jahre 1840 für 22400 Conventionsmünzen und 60 Dukaten verkauft[68] worden war, stellte er im Jahre 1841 auf dem Serviten Platz, gegenüber seinem Laden mit 5000 Gulden W. W. Anlage einen Eiskiosk auf.[69] Im Jänner 1842 kaufte er hinter dem Stadwäldchen auf der Herminen-Wiese unter der Nummer 36., in der Nähe der auf den Aufbau wartenden Herminen-Kapelle für 8640 Gulden W. W. eine Liegenschaft von 2400 Quadratklafter, und liess darauf ein Erholungshotel mit 14 Zimmern, 7 Küchen, vielen Nebenräumen bauen, das am Ende Dezember 1842 schätzungsweise den Wert von 20019 Gulden W. W. hatte.[70]

Fischer konnte auch einen in einem der zu seinem Betrieb gehörenden Zimmer wohnenden Buchhalter für Registrierung seiner sich verzweigenden Unternähmertätigkeit und der auch mit ländlichen Aufkäufern ins Leben gerufenen Geschäftsvorfälle. Er beschäftigte beim Erholungshotel hinter dem Stadtwaldchen einen dort wohnenden Gärtner. Sein Einkommen erlaubte ihm in seiner reich eingerichteten, mit Silbergegenständen gut ausgestattenen 5 Zimmer-Wohnung eine Hausgehilfin und seben seinen Kindern eine Erzieherin zu halten.[71] Die Struktur seines Nachlasses, der ein Aktivum von 24769 Conventins-Münzen zeigte, war folgende: die Einrichtung der Wohnung, die Haushaltsausstattung und

andere Gebrauchsgegenstände, auch jene, die in dem auf der Herminen-Wiese liegenden Immobiliargut befindlich waren, representierten 14% des Nachlasses, weiterhin vertreten die4 Zuckerbäckerwerkstatt, der Laden am Serviten Platz und dessen Einrichtung, Ausstattung, Werkzeuge, und die Einrichtung der Dienstzimmer der in der Zuckerbäckerei Angestellten, ferner des im Jahre 1842 auf den Theaterplatz, auf den heutigen Vörösmarty Platz umgesiedelten Eiskioskes[72] 23%, die im Magazin befindlichen Roh- und zusätzlichen Stoffe 3%, der Produktionsbestand 13%, die Liegenschaft auf der Herminen-Wiese 34% des Nachlasses.

Der Nachlass war mit – den 53% des Aktivums entsprechenden – Passivum belastet. 37% des Nachlassaktivums haben die laut der Bücher des Zuckerbäckerbetriebes bestehenden Schulden, 16% die sonstigen Schulden, darunter die frommen Vermächtnisse, die Pietätsausgaben und die Kosten des Nachlassverfahrens gebildet.

Von weiteren Pester Zuckerbäckern hatte PETER PAUL BALASOVITS, der im Komitat Tolna, in Gyönk geboren wurde und mit seiner Tätigkeit 1832 begann, im Jahre 1843 ein Haus in der ehemaligen Kreutzstrasse der Teresienstadt, in der heutigen Kazinczy Strasse des VII. Stadtbezirkes. In demselben Jahr kaufte er eine Liegenschaft in der Váci (=Waizner) Gasse und liess darauf 1848-49 ein einstockiges Haus bauen. Auch dieses Haus wurde ein Stück seiner im Jahre 1870 eröffneten Verlassenschaft. Das Haus steht auch heute, und wurde unter Baudenkmalschutz gezogen.[74]

Die über Hausimmobilien-Vermögen in den 1830-er und 1840-er Jahren verfügenden Pester Zuckerbäcker waren noch LEOPOLD PAMMER, der in Ofen geboren wurde, und SEBASTIAN RUPP, der aus Niederösterreich stammte.[75]

4. Über einige in den 1840-er Jahren tätig gewesenen Zuckerbäcker, die keine Immobilien hatten, blieben uns solche Angaben, die einerseits das zeigen, wie grosses Kapital man damals brauchte um je eine kleinere oder grössere Zuckerbäckerei zu eröffnen und was für ein Vermögenswert die Einrichtung, die Ausstattung, der Rohstoff- und Warenbestand je einer kleineren oder grösseren Zuckerbäckerei vertraten.

BURGHARDT BONNER, der in Pest geboren wurde,[76] gründete seinen Betrieb 1839 so, dass er die Zuckerbäackerei eines mit seiner Tätigkeit kaum vor einem Monat begonnenen und jung gestorbenen Zuckerbäckers für 5000 Gulden W. W. ankaufte.[77]

Als MAXIMILIAN BURGHARDT im Jahre 1840 aus seiner Geburtsstadt Ulm[78] nach Pest gekommen ist, verfügte er über bedeutendes Bargeldvermögen, u. zw. über 20000 Conventinsmünzen. Seine hiesige kurze, selbständige Zuckerbäckertätigkeit war aber erfolglos. Deshalb war er gezwungen seine Zuckerbäckerei in der Waizner Gasse schon 1842, mit Verlust undzwar für 36% des Schätzungswertes von 7182 Conventionsmünzen zu verkaufen.[79]

5. In den 1840-er Jahren wurde 4 Pester Zuckerbäckern Konkursverfahren angehängt. Einer von denen (KARL LÁNCZKY) verübte Selbsmord, einer (KARL CLEYMANN) siedelte mit seiner Familie in seine Heimat nach Frankfurt am Main

zurück und zwei (GORG TOLLE aus Göttingen gebürtig, und JOSEPH NAISZ aus Pest) wurden mit dem Konkurs fertig und betätigten sich als Zuckerbäcker weiter.[80]

6. GEORG KLENOVITS aus Pest gebürtig[81] konnte an seiner ungünstigen Einkommenslage, die wegen der Abnahme der Nachfrage für Zuckerbäckererzeugnisse in den Jahren 1848-49 hervorgegangen ist, nur so helfen, dass er den Stadtrat um eine Gewerbeberechtigung für das zum Bereich der Zuckerbäckertätigkeit nicht gehörenden Kolatschenbacken und um die Bewilligung zum Bauen eines dazu nötigen Ofens anzusuchen.[82] Es kann sein, dass es dieser Sache zu verdanken war, dass er mit der Zeit der Abnahme von der Nachfrage für Zuckerbäckerprodukte fertig werden konnte und noch fast zwei Jahrzehnten lang innenstädtischer Zuckerbäcker in Pest bleiben konnte.[83]

IV.

Die wichtigsten Angaben über die Einkommens- und Vermögenslage der Pester Zuckerbäcker der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts können folgendermassen zusammengefasst werden.

Unsere Zuckerbäcker gehörten zu zwei Gruppen. Der grösste Teil von ihnen "*hat sein Wert nur in den im Laden befindlichen Waren*." Aus dieser Tatsache kann in der Hinsicht der Zuckerbäcker, also innerhalb der Gruppe der gleichen Beruf Ausübenden nur auf durchschnittliches – eventuell auf von diesem niedrigeres – Einkommensverschaffen, auf die Möglichkeit minderwertigeren Betriebsinvestitionen und Kostenaufwand, auf bescheidene und einfacher eingerichtete Wohnung und auf bescheidene Lebensführung geschlossen worden. Der kleinere Teil der Zuckerbäcker hatte gegenüber ihren Berufsgenossen hervorragende Einkünfte, demzufolge einen noch höhere Einkünfte ermöglichenden, bedeutenden Umlaufsmittelstand und mit dem alltäglichen Leben zusammenhängende Bedürfnisse, aber auch Ansprüche ermöglichende, grösseren oder kleineren Wert habende Immobilien realisiertes Vermögen, das ein höheres Lebensniveau und günstigere gesellschaftliche Position sicherte, als welche die anderen Zuckerbäcker hatten.

Zur richtigen Wertung jener Tatsachen, die der zusammenfassenden Feststellung entsprechen, dürfe ich erwähnen, dass die Zuckerbäcker der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts nicht grundlegenden Bedarf deckten, sondern sie haben – nach damaliger Gesinnung und derzeitigem Wortgebrauch – Luxuswaren erzeugt. Ihre Rolle zeigte sich wegen dem quantitativen Unterschied, der sich zwischen der Einwohnerzahl und zwischen den eine potentionelle Nachfrage erhebenden meldete, nur bei einem Teil der Einwohner. Ihre Einkommns- und Vermögenslage wurde dadurch determiniert, wie sich die Herstellung ihrer Erzeugnisse, deren Verkauf und Konsum in den die wirtschaftliche Tätigkeit konditionierenden Faktoren, Vorgängen und Verhältbissen meldete, die im Laufe ihrer Tätigkeit zwischen ihnen und den anderen Subjekten der Gesellschaft entstanden.

ABKÜRZUNGEN

Acta iud.	=	Acta iudicialia
Act. d. Ger.-hofes	=	Akten des Gerichtshofes der Stadt
Arch. B.	=	Archiv der Hauptstadt Budapest Archiv der k. Hauptstadt Buda (Ofen)
Arch. P.	=	Archiv der Hauptstadt Budapest Archiv der k. Freistadt Pest
Bd.	=	Band
Dep. Citt.	=	Departamentum Civitatense
Fassions Prot.	=	Fassions Protokoll
Fol.	=	Folium
Hnr.	=	Hausnummer
Int. a. m.	=	Intimata archivi medii
Int. a. n.	=	Intimata archivi novi
Intab.-Prot.	=	Intabulationsprotokoll
L. B.	=	Liber Baptisatus
L. D.	=	Liber Defunctorum
Mag.-Prot.	=	Magistrats-Protokoll
Matr. civ. Peth.	=	Matricula Civium Pesthiensium
Miss. a. m.	=	Missiles archivi medii
Rel. a. m.	=	Relationes archivi medii
Rel. a. n.	=	Relationes archivi novi
S.	=	Seite
Telekátir. jkv.	=	Telekátírási jegyzôkönyv
Test. et. inv. a. n.	=	Testamenta et inventaria archivi novi
UStA. Arch. d. Statthr.	=	Ungarisches Staatsarchiv. Archi des Statthaltereirates
Verschön. Com.	=	Akten der Verschönerungs Commission
W. W.	=	Wiener Währung

ANMERKUNGEN

1. *Rózsa Miklós*: Das Zuckerbäckerhandwerk in der Wirtschaft und in der Gesellschaft der königlichen freien Städte Ofen und Pest im 18. Jahrhundert. = *Nagybákay, Péter–Német, Gábor* (Red).: III. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium Veszprém 18-24. 10. 1986. I-II. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Veszprémer Akademische Kommission. Veszprém, 1987. Bd. II. S. 291-353.
2. *Dr. Rózsa Miklós*: A XIX. század első fele budai és pesti cukrászainak a társadalomban elfoglalt helye. (Die gesellschaftliche Lage der Ofner und Pester Zuckerbäcker in

der ersten Hälfte des XIX. Jahrhuderts) Schreibmaschinenmanuscript S. 1-102. Nagykanizsa, 1988.

3. *Rózsa Miklós*: A XIX. század első fele budai és pesti cukrászainak társadalmi helyzete. = *Nagybákay, Péter–Németh Gábor* (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimposium Veszprém 1988. november 15-16. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Veszprém, 1989. 191-196. old. (Die gesellschaftliche Lage der Zuckerbäcker in Ofen und Pest in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. = *Nagybákay, Péter – Németh, Gábor* (Red.): VI. Handwerksgeschichtliches Symposium Veszprém 15-16. november 1988. Veszprémer Akademiekommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Veszprém, 1989. S. 191-196.) Die in der zum publizierten Text des Vortrages beigefügten Tabelle 2 über das durchschnitliche jährliche Entwicklungstempo der Einwohnerzahl und der Zahl der Zuckerbäcker grundlegend sinnstörende und andere Druckfehler sowie deren Korrektur sind in der Nummer 15-16. von Dezember MCMXC-April MCMXCI des Bulletins LITTERAE CURRENTES HISTORIAM OPIFICII ET CEHARUM CONCERNENTES vorzufinden.
4. *Rózsa, Miklós*: Einkommens und Vermögensverhältnisse der Zuckerbäcker von Ofen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhundertes. = *Dóka, Klára–Éri, István* (Red.): IV. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium Veszprém, 9-11. 11. 1994. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Veszprémer Akademische Kommission. Budapest-Veszprém, 1995. S. 276-289.
5. S. die Anmerkungen 1. und 3.
6. Arch. P. Int. a. m. 6404/IV. Designatio artificum et opificum in Libera et Regio Civitate Pesthiensi repelibium pro anno 1807.; dasselbe des Jahres 1822.
7. Arch. P. Magistrate-Akten. II. 823/1858.
8. *Bónis György* (szerk.): Budapest Főváros Levéltára fondjainak jegyzéke. Budapest, 1970. *Bónis, György* (Red.): Verzeichnis der Bestandteile des Archivs der Hauptstadt Budapest. Budapest, 1970. S. 14.
9. Die 7 Testatoren und die archivarischen Signaturen ihres Testamentes;

Friedrich Hoffmann	Arch. P. Test. et inv. a. n. 353.
Bartholomäus Berta	Arch. P. Test. et inv. a. n. 1249.
Peter Troll	Arch. P. Test. et inv. a. n. 3114.
Peter Fischer	Arch. P. Test. et inv. a. n. 3115.
Karl Cleymann	Arch. P. Test. et inv. a. n. 4109.
Michael Lánczky	Arch. P. Test. et inv. a. n. 5117.
Leopold Pamer	Arch. P. Test. et inv. a. n. 7313.

Das Testament Peter Trolls und Karl Cleymanns ist nicht befindlich.

10. Die 3 Zuckerbäcker und die archivarische Signatur ihres Nachlassinventars:

Philipp Georg Culmann	Arch. B. Acta pupillaria I. 88.
Friedrich Hoffmann	Arch. P. Test. et inv. a. n. 353.
Peter Fischer	Arch. P. Test. et inv. a. n. 3515.

11. Die Vollstreckungschuldner und die archivarischen Signaturen der Vollstreckungsverfahren:

Dominik Lessar	Arch. P. Akt. d. Ger.-hofes Acta iud. 9806/1829 Ebenda 11246/1832
Georg Tolle	Arch. P. Acten des Landesgerichtes. Nr. V. 1854/222.

12. UStA. Arch. d. Statthr. Departamentum Caehale 1786-69-3.
13. Arch. P. Mag.-Prot. 1792. Bd. I. s. 541 Nr. 1637.
14. Sieh die in der Anmerkung 4. ervähnte Veröffentlichung. S. 278-279.
15. Arch. P. Rel. a. m. 5672.; Rel. a. n. 389.
16. Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. I. fol. 547.; Rel. a. n. 389.
17. Arch. P. Rel. a. m. 3208.
18. Gr.-orth. Pfarramt zur Heil. Jungfrau Maria in Budapest. L. D. Bd. I. S. 58. Nr. 382.
19. Arch. P. Intab.-Prot. 4. 7. 1806. – 30. 12. 1812. S. 548.
20. Arch. P. Intab.-Prot. 5. 7. 1795 – 1806. S. 1184. Nr. 6921.; Rel. a. n. 389.
21. Pastorat der Reformierten Kirchengemeinde am Calvin-Platz in Budapest. L. d. 1786-1844. S. 42.
22. Arch. P. Rel. a. m. 1965.
23. Arch. P. Test. et inv. a. n. 1249.
24. Arch. P. Rel. a. n. 4114.
25. *Rath, Paul*: Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Ofen, 1803. S. 198.
26. Arch. B. Contributions Conscription der Festung 1812/13-1816/17. Hnr. 209.; Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. I. fol. 552.
27. Arch. P. Register der Grundstücke 1822-1875. Innenstadt. Heft I. und II. Hnr. 99., später 74.
28. Arch. P. Intab.-Prot. 1. 1. 1812 – 31. 12. 1816. S. 223., 254., 467., 494., 497., 540., 829.; Intab.-Prot. 1817-1819. s. 192., 786.
29. Arch. P. Telekátir. jkv. (Fassions Prot.) Bd. 14. S. 153.
30. Arch. P. Rel. a. n. 2023.
31. Arch. P. Verschön. Com. Nr. 6566/1837.
32. Arch. P. Verschiedene Akten aus den Jahren 1848-1849. Nr. 1840.
33. Arch. P. Telekátir. Jkv. (Fassions Prot.) Bd. 19. s. 295.
34. *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez (Beiträge zur Geschichte der Haupt- und Residenzstadt Budapest) I-II. Budapest, 1899. Bd. I. s. 161.
35. Arch. P. Int. a. m. 897.; Matr. Civ. Pesth. Bd. I. Fol. 551.; Rel. a. m. 4328.
36. Arch. P. Test. et inv. a. n. 353. Über Hoffmann und seinen Nachlass eingehend: *Dr. Rózsa Miklós*: Egy pesti cukrász termelőtevékenysége a XIX. század első két évtizedében. (Adatok a pesti cukrászipar történetéhez.) (Produktionstätigkeit eines Pester Zuckerbäckers in den ersten zwei Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts. (Angaben zur Geschichte des Pester Zuckerbäckergewerbes)) Schreibmaschinenmanuskript S. 1-110. Budapest, 1977. signatur in der Bibliothek Erwin Szabó der Hauptstadt Budapest: Bp. 0910/487, im Ungarischen Handels – und Gastgewerbemuseum: Adattár (Datenkartei) Nr. 1613-86.
37. Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. I. Fol. 587.
38. Arch. P. Rel. a. m. 5672.
39. Arch. P. Rel. a. n. 389.
40. Arch. P. Miss. a. m. 10280.
41. Arch. P. Rel. a. n. 190.; Röm. kath. Pfarramt Staffelstein L. B. Bd. III. S. 63.
42. Arch. P. akt. d. Ger.-hofes. Acta iudicialia 1708/1816., 2283/1816; Ebenda 3252/1818.
43. Arch. P. Verschön. Com. Nr. 2588/1819, 2636/1820.
44. Arch. P. Intab.-Prot. 1825-1828. s. 862.; Verschön. Com. Nr. 4457/1829., 5467/1832., 5608/1833.; Rel. a. n. 4481.; *Rózsa Miklós*: Heger Frigyes cukrász működése és cuk-

rászok a kiépülő pesti Lipótvárosban. (Die Tätigkeit des Zuckerbäckers Friedrich Heger und die Zuckerbäcker der im Ausbau befindlichen Pester Leopoldstadt) = Tanulmányok Budapest múltjából XXII. (Studien aus der Vergangenheit Budapests. Bd. XXII.) Budapest, 1988. S. 103-134.

45. Arch. P. Rel. a. n. 389.; Matr. Civ. Pesth. Bd. II. Fol. 46.
46. Arch. P. Rel. a. n. 389.
47. Ebenda
48. *Vojdisek, Joseph* (Hgb.): Adressbuch der königlichen freyen Stadt Peth. Pesth, 1822. S. 192.; *Dorfinger, Jos[eph] Andr[eas]*: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freistadt Pesth. Pesth, 1827. S. 514. Auf den Waarenabsatz für Aufkäufer weist hin, dass Michael Lánczky auch "*Kaufmanns Zuckerbäcker*" war. (Arch. P. Rel. a. n. 3783. Lehrbrief des Jakab Strausz)
49. Arch. P. Telekátir. jkv. (Fassions Prot.) Bd. 15. s. 165.
50. Arch. P. Rel. a. n. 6015., Rel. a. n. 6071.
51. *Schmall.* (Anm. 34.) Bd. I. S. 151.
52. Arch. P. Intab.-Prot. 2. 1. 1839 – 37. 7. 1839. S. 142.; Dasselbe 2. 8. 1839 – 30. 12. 1839. S. 252, 273., 316., 342., 366., 377.
53. Arch. P. Telekátir. jkv. (Fassions Prot.) Bd. 19. s. 263.
54. Bei der Eintragung seines am 22. 2. 1850. gesczhehenen Todes wurde er in die Matrikel als 63 jähriger immatrikuliert. – Röm. kath. Pfarramt zur Heiligen Theresia von Avila in der Theresienstadt in Budapest. L. D. 1849-1851. S. 170.
55. Arch. P. Rel. a. n. 14166.
56. Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. II. Fol. 56.
57. Arch. P. Rel. a. n. 1488.
58. Arch. P. Akt. d. Ger.-hofes. Acta iud. Nr. 9806/1829.
59. Arch. P. Mag.-Prot. 1834. Bd. II. Nr. 9469. und Nr. 9856.
60. Arch. P. Akt. d. Ger.-hofes. Acta iud. Nr. 11246/1832.
61. Arch. P. Rel. a. n. 10522.
62. Arch. P. Matr. civ. Pesth. Bd. II. Fol. 59.
63. Arch. P. Rel. a. n. 2023.
64. Arch. P. Rel. a. n. 2023.; Arch. P. Telekátir. jkv. (Fassions Prot.) Bd. 15. S. 643.; Arch. P. Verschön. Com. Nr. 5177/1831.
65. DER SPIEGEL 11. 10. 1837. S. 719-720.
66. *Der Rosoglio* (Rosolio, Rossoli, Rosoli): ein starker Branntwein von italienischer Herkunft, der von Wein, dem Krauthe Sonnenthau (*ros solis*) und allerhand anderen Pflanzen, Früchten, Gewürzen etc. abgezogen, süss gemacht, und hernach verschiedentlich gefärbt worden ist.
67. Arch. P. Verschön. Com. Nr. 7614.
68. Arch. P. Telekátir. jkv. (Fassions Prot.) Bd. 19. S. 134.
69. Arch. P. Int. a. n. 7201.
70. Arch. P. Test. et inv. a. n. 3515., PESTHER TAGHEBLATT 1843. S. 399. und 410.
71. Arch. P. Test. et inv. a. n. 3515.
72. Bezüglich des Kiosks sieh! *Rózsa Miklós*: Hébé kioszkja. (Adatok a pesti Martinelli tér és Vörösmarty tér történetéhez.) (Hebe's Kiosk. (Beiträge zur Geschichte des Martinelli-Platzes und des Vörösmarty Platzes in Pest.) = Tanulmányok Budapest múltjából XXIII. (Studien aus der Vergangenheit Budapests. Bd. XXIII.) Budapest, 1991. S. 111-146.
73. Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. II. Fol. 175.; Rel. a. n. 4115.

74. Bezüglich des Hauses in der Kreutzgasse sieh! Arch. P. Int. a. n. 8004. Sonderbündel Nr. I., A-H.; Bericht mit der Exhibitenzahl 1626/1843. Bezüglich des Hauses in der Váci (Waizner) Gasse sieh! Arch. P. Register der Grundstücke 1822-1875. Innenstadt. Heft III. S. 18., Heft IV. S. 15., Heft V. S. 19.; Jahrgang 1964. der Zeitschrift MŰEMLÉKVÉDELEM (Denkmalpflege) S. 98.; derselben Jahrgang 1965. S. 37-38., 155.
75. Bezüglich Leopold *Pamer*s: Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. II. Fol. 129., Rel. a. n. 3268., Test. et inv. a. n. 7313. Bezüglich Sebastian *Rupps*: Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. II. Fol. 262.; Mag.-Prot. 23. 4. 1847. Nr. 6733.
76. UStA. Arch. d. Statthr. Dep. Citt. 1843-36-58.
77. Arch. P. Int. a. n. 8984.
78. UStA. Arch. d. Statthr. Dep. Citt. 1843-36-58.
79. Arch. P. Int. a. n. 8984.
80. Bezüglich Karl *Lánczky*s: Arch. P. Int. a. n. 7476., Arch. P. Akt. d. Ger.-hofes. Konkursprocesse 1841-1847. Aktenbund Nr. 22. Konkursverlautbarungen Nr. 8754/1840. Bezüglich Karl *Cleymanns*: Arch. P. Akt. d. Ger.-hofes. Konkursprocesse 1841-1847. Aktenbund Nr. 22. Konkursverlautbarungen Nr. 411/1845.; Stadtarchiv Frankfurt a. M. Senats-Suppl. Bd. 601. Nr. 3. Die in den gegen *Georg Tolle* vollbrachten Vollstreckungs- und Konkursverfahren aufgenammenen Inventare sind im Aktanbund Nr. V. 1854/222 der im Arch. P. aufbewahrten Akten des Landesgerichtes zu finden. Die Bearbeitung der Inventare; *Dr. Rózsa Miklós*: Egy reformkori pesti csôd és következményei (Adatok az 1840-es évek hiteléletéhez és a cukrászipar történetéhez) (Ein Pester Konkurs im Reformzeitalter und dessen Folgen (Beiträge zur den Kreditverhältnissen der 1840-er Jahren und zur Geschichte des Zuckerbäcker-Gewerbes) Nagykanizsa 1987. Schreibmaschinenmanuskript S. 1-118. Signatur im Ungarischen Handels- und Gestgewerbemuseum. Adattár (Datenkartei) 1849-94. Bezüglich des Joseph *Naisz*: Arch. P. Akt. d. Ger.-hofes. Konkursprocesse 1841-1847. Aktenbund Nr. 22. Konkursverlautbarungen Nr. 556/1847.; Magistrats-Akten II. 695/1856., II. 704/1856., II. 1221/1857.
81. Arch. P. Matr. Civ. Pesth. Bd. II. Fol. 221.
82. Arch. P. Genehmigungen in den Jahren 1848-1849. Nr. 1294.
83. Arch. P. Magistrats-Akten II. 25/1868.
84. Arch. P. Int. a. n. 8004. Sonderbündel Nr. I. A-H. Der an der am 11. 2. 1843. gehaltenen Ratssitzung verhandelte Referat des zuständigen Ratsherrn.

Die vom 1. Jänner 1805 bis zum 31. Dezember 1849 in Pest tätig gewesenen Zuckerbäcker in der Reihenfolge des Beginnens ihrer Tätigkeit

Familienname	Vorname	Beginn	Aufhören
		der Tätigkeit	
Wwe Brechel (Prechsl)		zwischen 1785 und 1798	+ 5. 1. 1808
Culmann	Georg Philipp	12. 5. 1792	+ 22. 9. 1819
Agora	Konstantin	9. 5. 1797	+ 22. 8. 1809
Wagner	Thaddäus	1797	zwischen 1815 und 1822
Keller	Friedrich	13. 1. 1798	zwischen

Familienname	Vorname	Beginn	Aufhören
		der Tätigkeit	
			1805 und 1815
Berta	Bartholomäus	28. 7. 1802	+ 3. 2. 1829
Kette	Johann	1803	1815
Troll	Peter	1803	25. 10. 1823
Hoffmann	Friedrich	4. 4. 1804	+ 1. 5. 1819
Oschwald	Jakob Johann	6. 8. 1808	1813
Heger	Friedrich	19. 8. 1814	+ wenig vor 11. 3. 1833
Lánczky	Michael	10. 6. 1815	1847
Schicht	Jakob	zwischen 1815 und 1. 5. 1819	+ 15. 2. 1822
Schuller	Andreas	21. 6. 1819	+ zwischen 1. 1. 1822 und 1. 5. 1822
Lessar	Dominik	26. 3. 1821	23. 4. 1836
Brosi	Peter	26. 5. 1821	17. 9. 1834
Wwe Schuller		zwischen 1822 und 21. 6. 1827	wenig vor 21. 4. 1832
Fischer	Peter	8. 11. 1823	+ 2. 10. 1843
Glück	Karl	27. 3. 1827	1839 (?)
Culmann	Friedrich Wilhelm	1827 (?)	1838 (?)
Berta	Peter	3. 2. 1829	wenig vor 28. 4. 1832
Pamer	Leopold	2. 9. 1829	zwischen 1852 und 8. 5. 1859
Strauss	Jakab	27. 4. 1831	1841
Balasovits	Paul Peter	21. 4. 1832	+ 1870
Nikolay	Stephan	28. 4. 1832	1848 oder 1849
Tóth	Johann	4. 8. 1832	1842
Kränzler	Michael	8. 8. 1832	1843
Kammermayer	Joseph	1. 5. 1833	zwischen 8. 4. 1843-1845
Frau Lessar		30. 12. 1833	23. 4. 1836
Cleymann	Karl	5. 10. 1834	zwichen 4. 11. 1845 und 1848
Rupp	Sebastian	27. 4. 1836	+ 1859
Lánczky	Karl	14. 6. 1837	+ 1. 11. 1840
Waldhauser	Karl	8. 1. 1838	27. 11. 1858

Familienname	Vorname	Beginn	Aufhören
		der Tätigkeit	
Tolle	Georg	3. 7. 1838	zwischen 1852 und 1859
Klenovits	Georg	9. 11. 1838	1. 10. 1868
Kellermann	Karl	10. 11. 1838	+ 28. 3. 1839
Bonner	Burghardt	20. 11. 1839	+ wenig vor 3. 7. 1847
Lössel	Wolfgang	5. 9. 1840	zwischen 1868 und 1870
Burger	Maximilian	24. 12. 1841	20. 9. 1842
Tost	Adam	17. 10. 1842	1867
Naisz	Joseph	4. 11. 1842	1862
Pollo	Laurentius	17. 3. 1843	4. 7. 1850
Fischers Erben		2. 10. 1843	1. 6. 1850
Wwe Kränzler		1843	1860
Duliczky	Joseph	6. 3. 1844	+ 1849 oder 1850
Vikus	Karl	16. 3. 1844	1865
Kortschak	Wilhelm	5. 6. 1844	+ zwischen 1852 und 1856
Turnus	Joseph	9. 6. 1847	1866
Wwe Bonner		wenig vor 3. 7. 1847	vor 4. 1849
Pick	Franz	1848	+ wenig vor 7. 1. 1854
Obermayer	Adolph	7. 4. 1849	nach 16. 3. 1872

Józsáné Halász Margit

A MAGYARORSZÁGI KÖNYVKÖTŐCÉHEK TÖRTÉNETÉBŐL

A magyarországi könyvkötőcéhek történetére vonatkozóan nagyon sok szórványadat jelent meg, s néhány kisebb közlemény, illetve annak része foglalkozik egy-egy konkrét céh bizonyos szempontból való megközelítésével. Az eddig megjelent legrészletesebb munka *Takács Béla* A debreceni könyvkötőművészet című könyvének, *A könyvkötőcéhek megalakulása és működése* című fejezete.[dcccxiii] Takács Béla itt kísérletet tesz a debreceni céhtörténet megrajzolására, amelyben azonban nem is törekszik a teljességre. A megalakulás és működés felvázolása után – részben miután nem teljes a helyi anyaggyűjtés sem, s az országossal való összefüggések sem tisztázottak – a további elemzésre már nem kerül sor.

A Magyarországon működő könyvkötőcéhekről mindössze ezt írja: „*Amikor azonban a XVII. század végére a könyvkötők száma a nyomdákkal együtt szaporodni kezdett, Magyarországon is létrejött néhány helyen a kompaktorok vagy 'bibliopegus'-ok céhe. Valóban csak néhány helyen, mert az eddigi adatok szerint hazánkban mindössze hat könyvkötőcéh működött: Kassa, 1699; Lőcse, 1700; Debrecen, 1705; Buda, 1746; Sopron, 1788; Kecskemét, 1817. Tehát az első könyvkötőcéh hazánkban Kassán kezdte meg működését*."[dcccxiv]

Könyvtörténeti kutatásaim kezdetén, amikor elkezdtem foglalkozni egy-egy nyomdával, könyvkereskedéssel, illetve könyvkötővel, mind világosabb lett számomra is, hogy itt nagyon összefüggő, szétválaszthatatlan a családtörténet és szakmatörténet, zömében többgenerációs nagy családokról van szó, akik a szakma minden ágát művelik, s az egész a XVII. századtól szoros kapcsolatban van a könyvkötőcéh történetével.

Az országos (illetve ma országhatáron túli) anyaggyűjtés azonban nagyon idő- és költségigényes, így hosszú évek teltek el anyaggyűjtéssel. Az újabb szakirodalom hiányosságai és az anyaggyűjtés most már jelentős mennyisége alapján el lehetett és el kellett kezdeni az országos könyvkötőcéh történet felrajzolását.

Jelentős segítséget adott a munkában, hogy időközben megjelent Hellmuth Helwig német kutató kétkötetes nagy összefoglalása a német könyvkötőiparról.[dcccxv] A sok évtizedes kutatómunka eredményeként napvilágot látott könyv óriási adatbázisra épül fel, gazdasági, kulturális, szociális és statisztikai elemzéseket, statisztikákat ad, alapvető problémája azonban a téma feldolgozásakor végigkíséri: a német kézmű- és kultúrtörténeti feldolgozásakor mindazokat a területeket, ahol a német hatás megvolt, tehát a lengyel, a magyar (Pest, Debrecen (!) stb.) és a baltikumi céheket is mint németet tárgyalja a meglevő irodalom alapján.

A feltehetően gépírási hiba alapján bekerült téves adat – pl. a pesti céhekre vonatkozóan 1646 szerepel 1746 helyett – még más magyar szórványadatokban is visszaköszön. Egy-egy mondattal tér ki csak a magyar compactorcéhekre, de sok segítséget ad az európai képbe való behelyezéshez, összehasonlításhoz és így áttételesen a rendelkezésünkre álló anyagok értelmezéséhez, elemzéséhez.

A céhek alakulása országonként, városonként és iparáganként más-más időpontra tehető. Európában a X. századtól követhető a céhek működése. A céh általános európai jelenség, a feudális kori kézműipar szervezeti formája. Egyesíti az azonos szakmához tartozó kézműveseket. A városok biztosították számukra mind a külső, mind a belső védelmet. A céhek életét a céhlevél, a privilégium szabályozta, melyet vagy a városi hatóságoktól vagy az uralkodótól kaptak meg. A céh feladata: a nyersanyag és a piac biztosítása, az iparűzés jogának és a kicsiben való értékesítésnek a biztosítása, a szakma oktatása, a mesterré válás feltételeinek a megszabása és megtartása – az inas, a legény, a vándorlás, majd a remeklés szakmai és anyagi feltételeinek az ellenőrzése s a kontárok elleni harc.

Magyarországon az első ismert céhlevél a kassai szűcsöké 1307-ből.[dcccxvi] A XV. században már közel hetvenféle mesterség található az országban, de azoknak csak mintegy harmada alakított céhszervezetet.[dcccxvii] A városi kézművesek között a szervezkedés igénye az ipari fejlődés egy adott szintjén szükségszerűen jelentkezik, mert az egyre növekvő versennyel szemben csak egy kiváltságokkal megerősített érdekvédelmi szervezet keretei között védekezhettek. Először természetesen a közszükségleti iparágakban történt meg a szerveződés, s csak jelentős késéssel jelentek meg Európa-szerte, majd Magyarországon is pl. a könyvkötőcéhek.

Az első időszakban a céhek elősegítik az ipar fejlődését: gondos, szakszerű munkát írnak elő, s ellenőrzik is azt. A szervezet biztosítja az utánpótlást, az inasokat és mesterlegényeket megtanítják iparuk minden fogására. A céhkeretek megmerevedésével azonban már a XV–XVI. század fordulója körül találkozunk. Egyre erőteljesebb lesz a harc a kontárokkal, egyre nehezebb lesz bejutni a mesterek közé.

Az ipar és a kereskedelem jelentősebb fejlődése Magyarországon csak a XVIII. században indul meg. Megszűnik a hosszú török hódoltság ideje, a három részre szakadt Magyarországot újból egyesítik. Az 1720-as népszámlálás szerint országunkban – Erdély nélkül – 1 800 000 lakos él.[dcccxviii] Közülük városokban csupán 128 000 ember lakik, az összlakosságnak 7%-a, akiknek száma a század végére megtöbbszöröződik. A törököktől felszabadult városokban is kialakul az iparosélet, megalakulnak a céhek, mint az az eddigi szabad királyi városokban volt. 1787-re 38 szabad királyi város van Magyarországon 269 655 lakossal[dcccxix], akik közül 1771-ben 30 921 az iparos. Ebből 13 934 a mester, 12 316 a legény és 4671 az inas.[dcccxx]

Az első ismert európai könyvkötőcéh a párizsi, majd ezt követte az 1533-ban alakult augsburgi. A XVI. század folyamán összesen 14 német könyvkötőcéh alakult, ezek közül a legjelentősebbek: Wittenberg (1534), Lipcse (1544), Hamburg (1559), Drezda (1564), Nürnberg (1573), Rostock (1577), München (1596).[dcccxxi] Szintén a XVI. századi a bécsi céh (1549).[dcccxxii] A berlini könyvkötőcéh 1603-ban alakult,[dcccxxiii] s a XVII. század folyamán összesen 26 könyvkötő-, illetve könyvkötőket is foglalkoztató vegyes céh alakult német területen.[dcccxxiv]

Az, hogy a könyvkötőcéhek más céhekhez viszonyítva később alakultak, egyrészt azzal magyarázható, hogy az nem elemi szükségletet kielégítő iparág, másrészt pedig azzal, hogy ez az iparág szoros összefüggésben van a szellemi, a

kulturális élettel és a könyvnyomtatás elterjedésével. Az egyes könyvkötők munkássága – különösen a középkorban – a királyi, fejedelmi udvarhoz és a főpapokhoz kapcsolódott.

A nagyobb városokban először megjelenő könyvkötők száma a XV–XVI. századig igen csekély. A legtöbb egy személyben, vagy élete különböző időszakában – egyszerre vagy külön-külön – könyvnyomtató és könyvkereskedő is. Különösen hazai vonatkozásban nagyon nehéz – sok esetben nem is lehet – külön vizsgálni tevékenységüket. Érdekes jelenség, hogy az említett három szakma – nyomdász, könyvkereskedő és könyvkötő közül – egy kivétellel – Magyarországon csak a könyvkötők alkottak céhet. Feltehető, hogy ennek elsősorban a nagyobb verseny az oka, mert kb. a XV. századtól számuk jóval túlhaladja akár a könyvnyomtatókét, akár a könyvkereskedőkét. Bizonyára az is jelentős szerepet játszott ebben, hogy a másik kettőhöz képest kisebb tőkére volt szükség az induláshoz.

A könyvnyomdák számának gyors növekedése hozzájárult a könyvkötők létszámának ugrásszerű megnövekedéséhez. A könyvnyomdák mellett gyakran könyvkötő műhelyt is létesítettek, az önálló mesterek pedig a könyvárusítással is foglalkoztak. A nyomdák nyomtatványaik terjesztésére bizományosokat alkalmaztak, akik a legtöbb esetben szintén a könyvkötők voltak. Ezek a bizományosok letelepedtek a kisebb hazai városokban, könyv- és papírkereskedéseikben árusították a bizományba kapott könyveket, s kielégítették a város könyvkötési igényeit is. A tiltott könyvek kivételével minden könyvvel kereskedhettek, kötött és kötetlen, új és régi könyvvel egyaránt. A könyvkereskedés Magyarországon a XVIII. század második feléig szabad pálya volt, csak 1772-ben szabályozta a helytartótanács.[dcccxxv]

Újabb munkalehetőséget nyújtott a könyvkötőknek az is, hogy a XVII. századtól nagyon sok iskola, sőt város is gyűjt könyvet. Sok könyvkötőt foglalkoztatnak a főurak is, pl. Jankovich Miklós, Ráday Pál és Ráday Gedeon stb.

A XVI–XIX. század folyamán Magyarországon név szerint 1500 olyan könyvkötőről van adatunk, aki itt született és dolgozott, külföldről települt ide, vagy csak megfordult itt, inasként, legényként, vándorláskor vagy remekeléssel a céhvel kapcsolatban őrizték meg a dokumentumok nevüket. Arra vonatkozóan, hogy a könyvkötőcéhvel konkrét kapcsolata volt, illetve később a céh tagjaként dolgozott, csak kb. a feléről vannak írásos feljegyzéseink.

Magyarországon az első név szerint is ismert polgári könyvkötő „*Damianus kenykete*” Esztergomban élt és dolgozott 1483-ban. 1506-tól ismerjük a budai Orbán mester nevét. Az 1500-as évektől már növekszik a mesterek száma, de csak a XVII. század közepétől kerül sor az önálló könyvkötőcéhek megalapítására Magyarországon.

A nagyobb városokban, elsősorban a szabad királyi városokban történt meg az önálló céh megalakítása, ahol már 3–4–5 compactor dolgozott. Első időben találkozunk azzal is, hogy 2–3 város mesterei közös céhet alkotnak. A kisebb városokban vagy községekben élő mesterek számára két lehetőség adott: belépnek valamelyik nagyobb, önálló céhbe s ott mint filiálisok dolgoznak, vagy egy helybeli vegyes (vagy óriás) céhbe lépnek be, hogy érdekeiket megvédjék, s ne kezeljék

őket kontárként. Mindkét utóbbi esetben hátrányos helyzetbe kerültek, nem voltak a céhtagokéval azonos jogaik.

A könyvkötők számának növekedése a városi szükségletnek megfelelően azonban gyors, s a XVIII. századtól kezdve – amikor tulajdonképpen kialakul Magyarországon a könyvkötőcéhek országos hálózata – már is szűknek mutatkoznak a céhkeretek, csak meghatározott számú mester lehetett a tagjuk, s egyre több könyvkötőlegényből sohasem lett mester. Ahogy egyre nehezebb lesz a céhbe bejutni, olyan mértékben nő a kontárok száma. A céhek eleve elzárkóznak a legények mesterként való felvételétől, illetve egyre nehezebben teljesíthető – főként pénzbeli – feltételeket szabnak. A kontárokat ebben az időben még inkább szakképzett, de céhbe nem jutható legényeknek kell tekintenünk. A könyvkötőcéhek mindvégig elszánt harcot folytatnak a kontárok ellen, a korai céhprivilégiumok jelentős részében velük foglalkoznak. A könyvkötőcéhek helyzete a többi céhhez képest sajátos. Nem primér fogyasztási cikket termelnek, de szolgáltatnak; létrejöttük gyakran egyetemekhez, közoktatási intézményekhez, nyomdához kapcsolódik.

Az első magyarországi könyvkötőcéhek Pozsonyban és Nagyszombaton alakultak meg még a XVII. század folyamán. A *pozsonyi* céhre vonatkozó első adataink közvetettek. A XVI. század közepétől név szerint is ismerünk könyvkötőket. Az első Paintal (Päntl) Michael 1576-ból. Ebből az évből fennmaradt egy könyvkötő számlája.[dcccxxvi] Másik ismert mester Mandel Kristóf, akiről tudjuk, hogy 1593 és 1598 között többször dolgozott az udvari kamarának.[dcccxxvii] *A pozsonyi könyvkötőcéh 1658. február 10-én* alakult meg.[dcccxxviii]

A XVII. század első felében, még a céh megalapítása előtt hat olyan könyvkötő nevét ismerjük Pozsonyból, akik 1658 előtt polgárjogot is kaptak. Ezek a következők: Michael Bemmeter (1636), Barthme Lilg (1637), Gabriel Schubert (1640), Johann Jacob Kuelinger (1643), Michael Mannitz (1648), Davidt Schäffer (1656). Az 1659-ben a polgárjogot elnyerő Johann Paul Kaiser is nagy bizonyossággal az 1658. február 10-től működő könyvkötőcéh alapítói közé tartozik, hiszen legalább egy éve már ott kellett dolgozzon a városban a polgárjog előtt. E század második felében még négy könyvkötő kap polgárjogot: Jacob Kochberger (1666), Elias Pingartner (1666), Michael Faber (1674) és Hans Michael Ludwig (1682). Jelenlegi – levéltári forrásokkal is igazolható – ismereteink szerint a pozsonyi könyvkötők céhe a legkorábbi és ugyanakkor a legnagyobb mesterlétszámmal is rendelkezik.

A XVIII. században is folyamatosan dolgozó pozsonyi céh mesterei közül ismerjük: Georg Attin (1701), Johann Michael Kochberger (1709), Paul Szuk (1709), Andreas Speiser (1714), Alexander Kämpf (1715), Francz Dominicu Speiser (1725), Jacob Georg Finsterbusch (1727), Joseph Gollner (1745), Jo. Alexander Kämpf (1749), Johan Götz (1751), Joseph Anton Hilleprand (1754), Christoph Heinrich Allich (1767), Christian Spaiser (1769), Thomas Kirchhoffer (1770), Johann Friedrich Ratsch (1770), Joseph Fuscher (1772), Frantz Till (1773), Joseph Götz (1777), Carl Gottlob Lipperth (1780), Christian Wilfing (1780), Anton Rössler (1784).

A következő 40 évben nem találunk pozsonyi polgárjoggal is rendelkező új könyvkötőmestert ugyan, de az inasfelvétel és a legények vándorlása is folyamatosan megy, s 1826-ban újból vesznek fel polgárnak is könyvkötőt: a helyi születésű Karl Grafot. A XIX. század folyamán ismerjük még a következőket: Franz Bergner (1826), Friedrich Lippert (1826), Heinrich Otto Kieshauer (1827), Georg Graf (1832), Alois Butsanszky (1834), Heinrich Kettner (1834), Alois Thaisz (1836), Joseph Werner (1838), Frantz Fesselhofer (1840), Anton Vogtmann (1841), Franz Rabats (1841), August Pleyer (1843), Georg Czeiter (1846), Frantz Sallmann (1848), Jacob Wendel May (1851). Pozsony–Vártelek önálló polgárkönyvvel rendelkezik, így az ottani polgárjogot nyert könyvkötők ott találhatók: Johann Adam Humser (1760), Christoph Heinrich (1760), Carl Friedrich Geisler (1764), Johann Jakob Mayr (1769), Godefriedus Ciling (1771), Johann Friedrich Franck (1774), Samuel Gottlieb Rosenkrantz (1785), Johann Michael Reisinger (1791), Johann Peter Andrâ (1810), Johann Wepperli (1810), Adalbert Haberl (1821), Frantz Mutzbomer (1826) és Joseph Obermayer (1840).[dcccxxix]

Ha figyelmesen megnézzük a felsorolt neveket, azonnal szembetűnik, hogy sok az ismétlődő családnév, azaz a műhely folytatója a mester fia, illetve a mester mindkét fiát könyvkötőnek tanítja. A foglalkozás rovatban felváltva találkozunk a Buchbinder, Buchbindermeister és a Buchbindergeselle kifejezésekkel, ami azt jelenti, hogy Pozsonyban a polgárjogot nem kötötték ahhoz, hogy az illető már mester legyen, illetve fordítva is igaz, mesterré válhatott anélkül is, hogy már polgárjoggal rendelkezett volna.

Ha a könyvkötők származáshelyét nézzük, a döntő többség helybeli, a többieknél fel van tüntetve a születési hely. A következő születési helyekkel találkozunk pl.: Bécsújhely, Buda, Prága, Westfalia, Bajorország, Olmütz, Bécs, Pécs, Szilézia, Sopron, Nagyszeben, Szászország, Göttinga, Eger, Győr, Frankfurt am Oder, Csehország, Bamberg.

Az itt felsorolt mesterek nagy száma is mutatja, hogy Pozsonyban milyen nagy lehetett az inasok, legények száma, különösen, ha az itt megforduló vándorló legények nagy számát is számba vesszük. Szerencsére, mintegy 700 oldalnyi céhiratanyag fennmaradt, amelynek teljes feldolgozása további következtetésekre ad még lehetőséget. A pozsonyi céh 1860-ig folyamatosan működött.[dcccxxx]

A XVIII. század folyamán ismerjük a Spaiser család működését. E területen is gyakori, hogy jó néhány generáció folytatja az apa mesterségét. A céh működésére az Országos Levéltárban találtunk adatokat. A helytartótanács anyagában megvannak a kérelmek, melyben segítségüket kérték, hogy felvegyék őket a céhbe. Ilyenek pl.: Humser Ádám János (1761), Allich Henrik (1763, 1764, 1767), Hueber Joannis (1770) kérelmei.[dcccxxxi]

Tudjuk, hogy Humser Ádám János 1760 óta Pozsony-Vártelek polgára mint könyvkötő van bejegyezve. Allich Henrik 1767-ben kap polgárjogot mint könyvkötő, de a 3 mesterről Pozsonyban nincs további adatunk.

A pozsonyi könyvkötők céhszabályait 1700-ban I. Lipót megerősíti. Ekkor az eperjesi mesterek is ehhez a céhhez kapcsolódnak. 1760 körül újabb – német nyel-

vű – céhstatutumokat találunk, amely részletesen szabályozza a fizetnivalókat.[dcccxxxii]

Csak közvetett adatunk van a *nagyszombati* céh működésével kapcsolatosan. A XVIII. században a nagyszombati nyomda a legnagyobb magyarországi könyvnyomtató műhely. Megjelent kiadványainak száma több mint a többi nyomdáénak együtt. Tudományos könyveket – melynek nyelve a latin volt – szintén csak a tudományos központokban adtak ki, elsősorban a nagyszombati egyetemi nyomdában és a debreceni városi nyomdában. Nagyszombatban önálló könyvkötési stílus is kialakult. A nagyszombati inasokkal, legényekkel a pozsonyi céhkönyvekben is találkozunk, de helyszíni kutatás nélkül nem lehet eldönteni, hogy önállóan dolgoztak-e.[dcccxxxiii] Utalásokkal találkozunk, pl.: 1759-ben Bogdányi László pert indít a céh ellen.[dcccxxxiv]

Az, hogy Magyarországon a XVII. század közepétől találunk könyvkötőcéheket – figyelembe véve az ország történelmi helyzetét, szétszakítottságát –, azt is jelenti, hogy az ipari és kulturális fejlődés ezen a területen nem mutat nagy késést. (Ugyanezekben az évtizedekben alakultak meg a következő könyvkötőcéhek még: Riga (1630), Köln (1650), Braunschweig (1656), Basel (1661), Hannover (1664), Bern (1671), Olmütz (kb. 1700), Stuttgart (1719), Berlin (1764), Erlangen (1745).[dcccxxxv]

A XVII. század végétől könyvkötőcéheket találunk Kassa, Lőcse és Eperjes városában. A XVIII. század legelejétől ismerjük Debrecenben, majd a töröktől felszabadult területeken, Budán és Pesten a céh működését. A leglassúbb a fejlődés a mezővárosokban, Kecskeméten csak a XIX. században szerveződtek céhhé a compactorok.

Céhprivilégiumot kezdetben a városok, az egyház és a földesurak adtak, illetve erősítettek meg. Király által megerősített céhszabályzatot ismerünk ugyan Magyarországon is már a XVI. század második felétől, ez azonban még egyáltalán nem tekinthető általánosnak. A XVIII. századig a legtöbb privilégiumot a városi tanácsok adták, a legtöbb céh – így a könyvkötőké is – megelégedett vele, s a XIX. századig csak két könyvkötőcéh kapott királyi privilégiumot, a többi az illetékes városi tanácstól nyert megerősítést.

A felső-magyarországi városokban már a XIV–XV. században pezsgő szellemi élet volt. Szép számmal találunk tudósokat, tanárokat, könyvmásolókat és könyvfestőket. Ezek egymással, sőt rendszerint a külföldi egyetemi városok tudósvilágával is élénk összeköttetésben álltak. Erre a fejlett szellemi életre vonatkozóan ma már csak szórványadatok találhatók. A XVII. században a magyar könyvészet vezető városai Pozsony, Nagyszombat, Debrecen, Kolozsvár, s csak a XVIII. század folyamán zárkózik fel hozzájuk Buda és Pest.

A könyvkötészet fejlődése szoros kapcsolatban van a nyomdászat térhódításával. A nyomdák megjelenésével, majd számuk gyors növekedésével rohamosan nő a könyvkötők száma is. A felvidéki városok közül először Bártfán létesül nyomda 1578-ban. Kassán az első nyomdát Fischer János állította fel 1610-ben. Lőcsén az első nyomda 1617-ben kezdte meg működését. Ezután 1620-ban Gyulafehérvárott, 1650-ben Sárospatakon, Budán 1724-ben, Sopronban 1725-ben, Egerben és Pesten

1756-ban kezdte meg működését 1–1 nyomda.[dcccxxxvi] Bártfán név szerint csak nyomdászokat ismerünk. Feltehetően itt is dolgoztak könyvkötők, de őket nem ismerjük, s könyvkötőcéh tevékenységéről sincs adatunk.

Lőcsén a könyvkötőcéh működéséről több adat is fennmaradt. Könyvkötőről az első publikált adat 1592-ből való, amikor tudjuk, hogy Wagner János dolgozik a városban.[dcccxxxvii] A lőcsei könyvkötők közül név szerint keveset ismerünk. Lőcse város iratai szerint a legkorábbi adat Maximilian Mulner wittembergi könyvkötőé, aki 1562-ben kap itt polgárjogot. A XVII. század folyamán a következő könyvkötők kaptak még polgárjogot: David Schmidt (1616), Christoph Kupfer (1619), Georg Kraus (1646), Marcus Severini (1650) és Bruno Breuer (1657). Érdemes megfigyelni, hogy sem Wagner Jánost, sem Brewer Lőrincet nem találjuk a polgárok között, s ugyanakkor szerepel 1665-ben Brewer Sámuel lőcsei születésű nyomdász. Brewer Lőrincről tudjuk, hogy a könyvnyomda mellett könyvkötőműhelye is volt. A könyvkötőcéh egyik vezetője volt, feltételezték azt is, hogy a céh jegyzője volt,[dcccxxxviii] mert *1662-ben* a lőcsei könyvkötőcéh nevében ő írt át a kassai tanácshoz néhai Gevers Bálint tartozása ügyében. Ebből az iratból megtudjuk, hogy Gevers Bálint özvegye férje után még nem fizette ki a 25 birodalmi tallér tartozását. Az 1662. január 29-én kelt átiratban kérik a tanácsot, hogy amennyiben az özvegy nem fizetné meg a tartozását, vegyék el tőle a műhelyt, vagy működését nyilvánítsák jogtalannak. Az özvegy azzal védekezett, hogy a pénzt már régen elküldték, s a legények is már 5–6 éve dolgoznak nála. A hiányos adatokból arra következtethetünk, hogy Gevers Bálint még könyvkötőként beléphetett a lőcsei könyvkötők céhébe (vagy hozzá közelálló szervezetébe), de feltételezhetjük, hogy a két város kevés mestere az első időkben együtt alkotott céhet. Úgy tűnik, hogy a követelt pénz elküldése után azonban elveszett. Gevers halála után a nyomdát Severini Márk vette át, özvegye pedig a könyvkötőműhelyt vitte tovább. Az özvegy jogának elismerése azzal, hogy működhet, ha jó legényei vannak, a céhszabályokra utal, az pedig, hogy a lőcseiek jogosnak érzik magukat a jog felülbírálására, arra, hogy a kassai céh, illetve könyvkötők a lőcseiek filiálisai lehettek,[dcccxxxix] de még inkább arra, hogy a lőcseiek kedvezőtlen helyzetét – a valószínűleg a legtehetősebb Gevers halálát – igyekeztek kihasználni, hogy azzá tegyék őket.

A lőcsei könyvkötők közül ismerjük még a Steinhübel családot, amely több nemzedéken keresztül könyvkötéssel foglalkozott. Azt, hogy a lőcseiek mikor kapták meg a várostól szabályaik megerősítését, nem tudjuk, mindenesetre valószínű, hogy a királyi privilégiumukat megelőzően. Királyi kiváltságlevelet 1699-ben nyertek, amiről az Egyetemi Könyvtárban fennmaradt másolat alapján van tudomásunk.[dccccxl] 1700-ban a lőcsei könyvkötők az eperjesiekkel együtt dolgoznak. A közös céh a kassai könyvkötőcéh jogosságát akarja elvitatni,[dccccxli] ami azonban nem sikerül nekik. A céh további működésére nincsenek adataink.

Kassa már a XVI. századtól kezdve szellemi téren is vezető lett. E fellendülés alapja elsősorban a gazdag polgárság, de nem kis szerepe van benne a két kolostornak (a domonkosoknak és a ferenceseknek) sem. 1394-től a városi jegyzőkönyvekben már a városi iskola említésével is találkozunk. A XIV–XV. században a két kolostorban virágzott a könyvmásolás. 1398-tól ismerjük János scriptor nevét, aki

1399-ben Kassa városának a jegyzője lett. Az 1492-es jegyzőkönyv már világi miniátorok nevét is megőrízte.

Az első kassai könyvkereskedő Reh Henrik, akinek nevét az 1493. évi jegyzőkönyv őrizte meg, ott mint „*puchfürer*" szerepel.[dcccxlii] Idegen könyvkereskedők is gyakran megfordultak Kassán, így pl. tudjuk, hogy 1524-ben itt tartózkodott András krakkói könyvkereskedő.[dcccxliii] 1547 és 1563 között Guttler Gáspár eperjesi könyvkereskedőről ismert, hogy sűrű üzleti összeköttetésben állt Kassával. A könyvkereskedők a reformáció iratainak is buzgó terjesztői voltak.

A könyvkereskedők általában foglalkoztak könyvkötéssel is és fordítva is gyakran előfordul, hogy a könyvkötő könyvkereskedő is egy személyben. Különösen nehéz feladat a könyvkötő, könyvkereskedő és könyvnyomtató személyének szétválasztása Kassán, ahol látni fogjuk, hogy ugyanaz a mester e mesterségek közül legalább kettővel foglalkozott. Gallen Jánosnak mint könyvkereskedőnek ismertebb a neve, de tudjuk, hogy a könyvkereskedés mellett könyvkötőműhelyt is tartott fenn.[dcccxliv] Gallen János 1583-ban meghalt, akkor felveszik hagyatéki leltárát. Ebben a házi bútorok mellett felveszik könyveinek jegyzékét is, de innét ismerjük a könyvkötéshez szükséges szerszámait és anyagait is. E leltár bizonyítja (ebben pl. a 11 sajtó), hogy jól felszerelt műhelye volt.[dcccxlv] 1535-ből ismerjük még Márton könyvkereskedő nevét, akiről a jegyzőkönyvek alapján tudjuk, hogy könyvkötő is volt.[dcccxlvi]

Kassa első nyomdásza, Fischer János, 1610-ben kezdi meg a nyomtatást a város segítségével. Fischer Klösz Jakab bártfai nyomdász veje.[dcccxlvii] 1614. június 19-én segítséget kér a várostól, ahol a jegyzőkönyv „*Könyvkötő kér valami 2000 frt subsidiumot*" megjegyzéssel jelzi az ügyet.[dcccxlviii] Fischer János özvegyét 1615. január 7-én Fest János könyvnyomtató legény vette el, s így hozománya a könyvnyomtató műhely lett.[dcccxlix]

Kassa XVII. századi könyvkötői közül név szerint ismerjük a következő mestereket: Schmidt Dávid (1604), Alszer Menyhért és Bálint János (1634), Könyvkötő Zsigmond (1639), Gevers (Compactor) Bálint (1642), Reich Sámuel (1642), Hegewald Reinhold, Ehrich Ericus és Severini Márk (1659), a svéd Erhart (1662), Severini Pál „*aus Dennemarck*" (1663), Fridericus (1666), Major Dávid (1677).[dccl]

Közülük a legtöbbet Gevers Bálintról tudunk. 1642-ben mester Kassán, ekkor 2 legénnyel dolgozik. Szekérnyi könyvvel látogatja az országos vásárokat. Hamarosan Kassa jómódú polgárai közé tartozik, a városban több háza van. Gazdagságához feltehetően hozzájárult, hogy négyszer nősült, s ezek hozománya. A műhelyhez is első felesége kezével jut. Megbecsült polgár, éveken keresztül visel különböző városi tisztségeket is, s végül városi tanácsos is volt.[dcccli]

1653-ban veszi meg a nyomdát azzal, hogy 5 év alatt kifizeti.[dcccliii] Gevers nyomdájában 2 év alatt 6 könyvet jelentet meg, s ezek közül 5 magyar. A nyomdát mind magyar, mind német és görög betűkkel felszerelte, terveit azonban nem valósíthatta meg, 1656 januárjában már nem él. A nyomda 1657-ben Severini Márk kezére került, a könyvkötőműhelyt az özvegy vezeti tovább két legénnyel. 1662-re az özvegy rendkívül nehéz anyagi körülmények közé jut, s ekkor követel tőle 25 tallért a lőcsei könyvkötőcéh nevében Brewer Lőrinc, amelyet már a korábbiakban

tárgyaltunk. Azt tudjuk, hogy az özvegy a városi tanácstól is kért segítséget, de hogyan rendezte végül is ügyeit, már nem ismerjük.[dccccliii]

A XVIII. század utolsó évtizedében a kassai könyvkötők már – feltehetően a lőcsei céhszabály alapján – szervezkednek. 1693-ban például a könyvkötők panaszára a városi tanács eltiltja Klein Jánost, a jezsuita kollégium nyomdájának vezetőjét könyvkötő munka vállalásától: „*.. a nemes magistratus kész imponálni Klein Jánosnak, hogy professiója mellett maradjon és compactor legényt ne tartson és váltó munkát, compactoriához valót többé nem fogadjon*."[dccccliv]

A céh létrehozásában nagy része volt Szent-Mihályi Kompaktor Andrásnak. 1695. december 15-én kérte felvételét polgárnak, amire a város így határoz: „*Feladta az nemes magistratus tali tamen conditione, hogy esztendő egy nap alatt producálja testimoniálisát és most szegény legénységéhez képest fizessen fl. 6.*"[dccccl v] Szent-Mihályi teljesíti a feltételeket és haláláig Kassán dolgozik. A megalakuló *kassai könyvkötőcéhnek 1699-ben* az első céhmestere volt. A kassai könyvkötők céhszabályzatát 1699-ben I. Lipót megerősíti. A céh megalakulásakor három mesterrel indul: Szent-Mihályi Andrással, Wissth Gáspárral és Róth Pállal.[dccccl vi]

A kassai céh szabályzatát közvetlenül nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy 1705-ben a debreceni könyvkötők átvették, szabályzatuk a kassai másolata. Erre vonatkozóan az 1705-ös kassai városi jegyzőkönyvben ez áll: „*Die 19 Decembris. In domo domini iudicis ordinarii Francisci Győry determináltatott iterato, Hogy a mely hetven rénens (sic!) forintokat adott a debreczeni compactoria czéh az artikulusokért, annak rata medietása pedig maradjon a mostani számára*."[dccccl vii]

Láttuk, hogy 1705-ben már a kassai könyvkötők szabnak feltételeket a debrecenieknek. Néhány évvel korábban még az volt a problémájuk, hogy a megszerzett királyi privilégiumukat megtarthassák, s most ugyanolyan követelésekkel lépnek fel a debreceniekkel szemben, mint röviddel előbb velük szemben a lőcseiek. 1700-ból ismerjük a compactorcéh folyamodványát a kassai tanácshoz, melyben kérik, hogy védje meg őket a lőcsei és eperjesi egyesült könyvkötők támadásaival szemben: „*...mivel, az mint értyük, egyébel bennünket nem vádolhatnak, hanem hogy contár mester embereknél tanultuk mesterségünket; kit is mi nem tagadunk, mivel míg ez ideig sehol Magyarországban ezen compactor mesterségesen való mester embereknek czéhek nem levén, ott kellet azoknál tanulnunk, jól lehet eperjesi uraimék dicsekedhetnek az maguk céhekel, de az volt csak statutuma az királyi városoknak, az mely bennünket is ugymint őket, illetett*."[dccccl viii]

A kassai könyvkötők *1705 júniusában* II. Rákóczi Ferenctől a céh számára *védőlevelet kapnak*. E fejedelmi iratban biztosítják maguknak a privilégiumot, hogy könyvnyomtatók, könyvekkel és papírossal kereskedők, továbbá céh nélküli könyvkötők ne árulhassanak könyveket.[dccccl ix]

A kassai könyvkötők céhe a XVIII. század folyamán is működik. Az ott dolgozó mesterek közül név szerint ismerjük: Olaszi Sós István (1707), Szathmári Pál (1711), Nagy János (1719), Horváth István (1735), Herman János József (1741), Pelcz József (1766), Peckh Antal „*ex superiori Austria*" (1770), Rajner Ferenc „*ex Moravia Olomuczie*" (1771), Hesch Pál „*ex Austria*" (1773) és Herman János (1781) nevét.[dccccl x] A XIX. századi kassai könyvkötők közül azokat ismerjük első-

sorban, akik polgárjogot szereztek: Mathias Stulppa (1811), Carolus Fischer (1812), Fridericus Ernestus Sandvosz (1818), Francisus Drabok (1837), Hepke Bertalan (1844), Roznyák György (1844) és a bécsi Hertig Ágoston (1850).[dccclxi]

Debrecen a XVI. század közepéig nem volt jelentékenyebb város. A reformáció révén vált jelentőssé: a kálvinista egyház székhelye, s egyben a Tiszántúl szellemi életének központja lett. A XVI. század első felében még az Enyingi Török család birtoka, 1552-ben elfoglalja a török, s ettől kezdve a hódoltsági városok életét éli. Tulajdonképpen az erdélyi fejedelmek alá tartozott, de adót fizetett a töröknek is. Mindenfelé adózott, hadseregek éléstára volt, de belső dolgaiban független, a török kulturális ügyekbe különösen nem szólt bele. A kálvinista egyház fenntartotta főiskoláját és a város nyomdáját a legnehezebb századokban is.

A debreceni nyomdát Huszár Gál alapította 1561-ben, aki tudós, pap, hitvitázó és nyomdász volt egy személyben. A nyomtatást Hoffhaltertől tanulta Bécsben, aki rövid ideig később maga is debreceni nyomdász volt. A debreceni nyomda a mai napig működik, s nagy szerepe volt abban, hogy Debrecen szellemi téren jelentős központtá vált. A könyvnyomda mellett hamarosan találunk könyvkötőt is, akit azonban név szerint nem ismerünk. 1630-tól ismerjük Fodorik Menyhért compactor nevét, aki megállapodik a várossal a könyvek kötését illetően.[dccclxii] 1635-ben a város a nyomdát rábízza. A szerződés 4. pontjában azonban kikötik: „*Az Varas könyueit kivaltkeppen az Templomba való enekes Gradualekat, ujonnan, az mikor kivantatik, az Varas Protocolumaval eietemben, be keötni és allatni tartozik.*”[dccclxiii]

A XVII. század második felében ismét könyvkötő lesz a város nyomdásza, 1681. augusztus 6-án Töltési István compactort a város Belgiumba küldi a betűöntés és a betűmetszés megtanulására.[dccclxiv] Debrecen városában 1698-ban összeírták a lakosságot, így a könyvkötőket is. Ebben az összeírásban szerepel egy ötödik compactor is Mátyás Deák néven. Tudjuk róla, hogy a Péterfia utcában lakott Csiki Gáborral együtt, de a céhiratokban már nem szerepel, további sorsa ismeretlen.[dccclxv]

Ismerjük még egy debreceni könyvkötő, Viszth Mihály nevét is. Valószínű, hogy a céhhez tartozott, feltehetően éppen ebben az évben halt meg, amire abból következtethetünk, hogy ebből az évből maradt fenn könyveinek jegyzéke. Feltehető az is, hogy rokona a kassai Wissth Gáspárnak, s nagyon valószínű, hogy éppen ezért másoltatták a kassaiak céhszabályzatát.

1705-ben öt könyvkötőmester dolgozott *Debrecenben*. Közülük négy, Siri Gábor, Dévai Sámuel, Dévai Mihály és Siri Márton Kassáról hozták el a céhszabályokat. A 25 kassai cikkelyt az ottani városi tanácsnál pontosan lemásoltatták és hitelesítették. Ez a privilégium a debreceni Református Főiskola Könyvtárában fennmaradt. A cikkelyek utáni záradékban a kassaiak kikötik, hogy a debreceniek nekik filiálisak. A régi szokás létezését bizonyítja ez is, azáltal, hogy a nagyobb létszámú debreceni alakuló céh lemásoltatja a privilégiumot, a kisebb létszámú – s alig néhány évvel korábban alakult – céhnek már filiálisa lett, pontosabban, azt szerették volna elérni.

A debreceniek királyi privilégiumot ugyan még több mint száz évig nem kapnak, de addig is önálló céhként dolgoznak, sehol sem találkozunk ezután már a filiális jelzővel, illetve annak gyakorlati követelményeivel. A XVIII. és XIX. század folyamán az ipartestületek működéséig folyamatosan működik a céh.

Azt, hogy a század folyamán önálló céhnek tekintették, az is bizonyítja, hogy több mesterfelvételi kérelemmel találkozunk, ahol nem a kassai, hanem egyenesen a debreceni céhbe kérik felvételüket a compactorok. Ilyenek pl. Thury András (1759), Csépan György (1768) és Debreczenyi István (1777) kérelmei a helytartótanácsnál.[dccclxvi]

A probléma az volt, hogy a debreczeniek ragaszkodtak hozzá, hogy a könyvkötők száma ne haladja meg a megállapított négyet, de miután a szükséglet nagyobb volt, 1810-ben már 11 compactor dolgozott a városban.[dccclxvii] A szükséglet növekedését bizonyítja az is, hogy a helytartótanácshoz beadott – fentebb említett – kérelmek sem maradtak eredménytelenek. Thuri Andrásról tudjuk pl., hogy 1760-ban készítette remekét, Debreczeni István pedig 1779-ben. Csépán (Cepan, Csepany) Györgyről ismert, hogy bekerült a céhbe, s még 1810-ben is dolgozott.[dccclxviii]

A magyarországi könyvkötőcéhek közül a legtöbb adat a debreceni céh XVIII–XIX. századi működéséről maradt fenn. Ismerjük a céh jogkönyvét,[dccclxix] amelyet 1800-tól vezettek; a bevételi és kiadási jegyzőkönyvüket,[dccclxx] amelyet 1800-tól 1870-ig vezettek, az 1705-ös céhszabályokat,[dccclxxi] az 1828-as privilégiumukat,[dccclxxii] a pénztárkönyvüket,[dccclxxiii] az inasok szabadulási könyvét,[dccclxxiv] és a Legényi Társaság könyvét, amely a vándorlásokról tudósít.[dccclxxv] *Ezeket az iratokat remekbe kötötték, s így fennmaradtak a Református Főiskola, illetve a Déri Múzeum őrzésében*.

A debreceni céh működése alatt összesen 86 mester dolgozott a városban. Ezen idő alatt összesen 192 inast szegődtettek, de 16-tal kevesebbet szabadítottak. Közülük a fele elszökött, de a többinél feltehetően a pénz hiánya miatt nem szabadították fel őket, illetve csak évekkel később került rá sor. Az inasidő átlaga 3 és 4 év között van, az ettől eltérő elég ritka. A 86 mesterből csak 62 működik magában Debrecenben, a többi 24 a környező városokban. A mester halála után tíznek özvegye folytatta a mesterséget, ki csak rövid ideig, ki akár 1–2 évtizedig is, főként, akik kivárták az időt, hogy a mesterséget megtanuló fiuk átvehesse majd a műhelyt.

Ha megnézzük a mesterek és inasok számarányát, látható, hogy a Debrecenben tanulók közül csak minden 3., illetve 4. válhatott később mesterré, a többiek szétszóródnak az országban, illetve legényként élik le életüket. A debreceni céh nagyon szigorúan vette a legények vándorlását. Az 1734. februártól 1864. márciusig vezetett Legényi Társaság könyve sok támpontot ad egyrészt a debreceniek, másrészt a nem helybeli, a – zömmel protestáns vidékekről, így Németországból érkező – *valcoló* legények mozgásáról, munkájáról. A legényi társaság könyvében összesen 500 bejegyzés van, de miután többen – különösen a debreceniek vagy az Erdély felé tartók – többször is jöttek, így 400 legény vándorlását kísérhetjük figyelemmel. A magyar legények mellett sok a külföldi – elsősorban német nyelvterületről érkező könyvkötő legény.

A mesterekre visszatérve el kell mondanunk, hogy nagyon sok közülük két, néha három generáción keresztül – és a testvérek is – folytatta a mesterséget a városban, illetve a céhben. (Pl. E. Bartha István, Bartha Mihály, ifj. Bartha István, Bátori Imre, özvegye, id. Bátori János, ifj. Bátori János, id. és ifj. Bonyhai Sámuel, Dávidházi család, Dévai Mihály, Dévai Sámuel és özvegye, a Farkas család 5–6 tagja, a 3 Fodor Gábor és 2 Fodor István, id. és ifj. Kazai György, id. és ifj. Sarkadi János és Sarkadi Sámuel, a két Siri testvér, a Telegdi és Tóth család 9–10 tagja, az 5 tagú filialista Végh család.)

A debreceni céh Kolozsváron az 1740-es évektől, a többi városban pedig az 1800-as évek elejétől kiépítette a filialista hálózatát. E mesterek szinte kivétel nélkül Debrecenben tanultak és így beléptek a debreceni könyvkötőcéhbe. Céhgyűlésre, szegődtetésre és szabadításra ők is bejöttek Debrecenbe, de nem mind rendelkeztek egyenlő joggal. Legtöbben tarthattak inast, sőt szabadíthattak is – csak az ünnepélyes fizetés volt Debrecenben –, de volt akinek inasát csak a céh szabadíthatta. A 24 filialista mester a következő volt: id. Farkas István (1740), ifj. Farkas István (1752), Farkas István (1853), Guttman János (1807) *Kolozsvár*; Cserepes Jonathán (1828), Nemes Fekete Lajos (1835), Hollósi Filep György (1815), Hollósi Lajos (1850), Tichy Antal (1846), Vári Olvasztó József (1834) *Nagyvárad*; Agyó György (1859), Iván József (1826), Woltenberg Károly (1856) *Szatmárnémeti*; Barta Mihály (1801) *Makó*; Borza Pál (1825) *Szentes*; id. Hering József (1863) *Orosháza*; Nemes Kis Dániel (1846) *Karcag*; Lantos László (1828) *Nagykároly*; Sárai Szabó István (1829) *Hódmezővásárhely*; 1. Végh István (1800) *Mezőtúr*; 1. Végh József (1807), 2. Végh József (1836), Végh Mihály (1861) *Békés*; 3. Végh József (1857) *Gyula*.

E felsorolás is igazolja, hogy a debreceni könyvkötőcéh működése az ország jelentős részét átfogta, a szakmai és családi kapcsolatok erősek voltak, s e céh teljesítette mind szakmai, mind érdekvédelmi feladatait.

A debreceni könyvkötőcéh a XIX. század első felében sokat pörösködik a könyvkereskedő Csáthyakkal. Marási Csáthy György a nyomdászatot tanulta, s a pozsonyi Landerer-nyomdából hívják meg 1804-ben a városi nyomda vezetésére. A könyvkereskedést eredetileg apósa, az akkor pesti könyvkereskedő Pápai Kiss István nyitotta 1805-ben. Csáthy György 1808. február 22-én kapott engedélyt a könyvárusításra a városi tanácstól, amely szerint a könyveken kívül különböző papíráruk árusítására is engedélyt nyert.[dcccclxxvi]

A compactorcéhvel az első pöre 1813-ban volt. A könyvkötők azzal vádolják, hogy „*Alsóbb oskolák számára való honnyi bekötött exemplárokkal kalmárkodik*." Az első esetben megegyeztek abban, hogy Csáthy György az országos vásárokon kívül a kalendáriumokat kötve nem árulja. A második esetben Esküdt Bartha István, a céhmester elejtette a vádakat. Ebből a pöranyagból ismerjük, hogy a céhmesternek és még több könyvkötőnek is volt kisebb könyvesboltja, illetve otthon is árultak. A per során azonban a könyvkötők különféle visszaélései is kiderültek, pl. hogy drágábban adják a könyveket mint a nyomda, vagy a váci kalendáriumoknál leragasztják a nyomda jelét és a keresettebb nyomdáét teszik rá.[dcccclxxvii]

1817-től Csáthy özvegye vezeti tovább a könyvkereskedést. Az ellenségeskedés továbbra is megmarad, 1821-ben Bartha István újból perrel támadja meg Csáthynét. Vádja, hogy a compactorcéh jogai ellenére kötött könyveket árul, s egy kontár könyvkötőt fogadott a boltjába. A céh megtiltotta tagjainak, hogy Csáthyné részére bármit is bekössenek. Határozat: „*B. Czéh az alább írt napon es Esztendőben (1818. január 6.) tartott gyűlésében el végezte, hogy Senki Mester Társaink közül, sem a mostani Könyv Kereskedésben lévő Csáthy György Özvegyének sem ezután bármelyik következendönök, Sem miféle Könyvet bé kötni Semmi szin alatt ne mé részelyen*." A határozatot a mesterek azonban nem tartották be, később dolgoznak az özvegynek, majd fiának. A pert a céh elvesztette, a tanács a céh említett határozatát is eltörölte, ennek azonban nem találtuk nyomát a jegyzőkönyvükben. Időközben azonban kiderült az is, hogy Bartha Kassán nyomat ábécés könyveket, amiért megtorló eljárást helyeznek kilátásba. Ennek végrehajtására vonatkozóan azonban szintén nem maradt fenn adatunk.

A per folyamán Csáthyék felvetik, hogy egyáltalán jogosan hivatkozik-e a könyvkötőcéh a követelt kiváltságokra, miután királyi privilégiumuk nincs, s a városok által adományozottakat pedig bevonták. Elmondják, hogy a kassaiaktól kölcsönzött jogszabályokat a debreceni tanács csak azért ruházta az öt compactorra, mert felvetették magukat a kassai céhbe. A per idején dolgozó tizenegy könyvkötő már nem tagja a kassai céhnek, s ezzel működésük jogosságát eleve elvitatják.[dcccclxxviii] Sajnos, a céhtörténeti szempontból érdekes per eredményeit erre vonatkozóan nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy a könyvkötők már korábban tettek lépéseket a királyi privilégium elnyerésére, de jóval később kapták csak azt meg. Feltehetően azonban semmi komolyabb kihatása a pereskedésnek nem mutatkozott, mert a céh jegyzőkönyvében – ahol sokkal kisebb jelentőségű ügyeket is találtunk – erre semmi utalás nincs. A céh és Csáthyné később úgy látszik, kibékültek, mert az özvegy a legnagyobb fiát, Lajost itt taníttatja könyvkötőnek. 1827-ben a debreceni compactorok elnyerik a királyi kiváltságlevelet, amelynek azonban csak egy magyar nyelvű kivonata maradt ránk.[dcccclxxix] Ez a szabályzat már az országos előírásoknak megfelelő, de egyéni színét elvesztette. Ennek alapján dolgoznak a debreceniek a céhek megszüntetéséig.

Budán – a török alól való felszabadulás után – nagy lendülettel indul meg az ipar és a kereskedelem. Alig néhány évvel később már megtelepedett a városban könyvkötő Albich János Keresztély személyében (1692).[dcccclxxx] Ettől az időtől kezdve folyamatosan találkozunk könyvkötőnevekkel. A XVIII. század húszas éveiben már négyen dolgoznak Budán. Ebben az időben már több nyomda is működik a városban. A kulturális élet fellendülése szinte számszerűen lemérhető a könyvkötők számának növekedésénél, ahogy nő a nyomdák, iskolák és más kulturális intézmények száma, úgy van egyre több könyvkötőre szükség.

1686 és 1848 között Budán összesen 7661 polgár volt, közülük 24 a könyvkötő. A történeti irodalomban elterjedt felfogás, hogy a magyarországi mesteremberek – s különösen a budaiak és a pestiek – majdnem kivétel nélkül külföldi származásúak. A 24 budai compactor származását vizsgálva kitűnik, hogy csak egy a kül-

földi származású.[dccclxxxi] Igaz, a szakirodalom alapján azt sem lehet állítani, hogy a 23 magyar nemzetiségű is, minden esetre az igazság valahol a kettő között van.

A könyvkötők nevének – s részben munkásságának – ismeretében érthetetlen volt mind ez idáig, hogy lehetséges, hogy Budán csak 1767-ben történt az első céhalapítási kísérlet. 1722-ben Buda városa két kimutatást is készít az itt dolgozó céhekről, illetve a működő kézművesekről. Mindkét kimutatásban szerepelnek a könyvkötők.[dccclxxxii] A Budai Levéltár céhanyagának vizsgálatakor még későbbi kimutatást is találunk 1725-ből és 1741-ből, ez utóbbi a céheket és a céhmestereket tünteti fel, ezek azonban könyvkötőkre vonatkozó adatokat nem tartalmaznak. Az első, az 1722-es kimutatás megerősíthető azonban további adatokkal is. A céhanyagot vizsgálva találunk könyvkötő céhszabályzat-másolatokat a XVIII. század első feléből. A kópiákon sajnos dátum nincs, s a hozzájuk kapcsolódó anyagból sem lehetett a pontos időpontot megállapítani. Az első a budai és pesti városi könyvkötők articulusait tartalmazza. Ez azt mutatja, hogy a két város compactorai első időben együttesen alkottak céhet. Ez az irat 20 cikkelyt tartalmaz. Támpontunk a meghatározásban az elsőn szereplő négy név volt: Albich Tóbiás, Michael Walcher, Muhrbek (Muerzebl) József és Rottmeister József neve. A két első és a negyedik budai, a harmadik pedig pesti mester volt. Ezek a könyvkötők 1715 és 1720 között kaptak polgárjogot. A mesterek ismeretében ezt a céhszabályt az 1720-as évek elejére tehetjük. A másolatok kis mértékben eltérnek az elsőtől, cikkelyeik száma 15 és 20 között váltakozik. Ezek a következő évtizedekben készültek. Az utolsóban a pesti megjelölés már határozottan ki van húzva.[dccclxxxiii] Tudjuk, hogy a pesti compactorok a század közepén majd külön alakítják meg a céhüket. Feltehető, hogy Budán a könyvkötőcéh e szabályzatok alapján működött is, de további adataink ezekből az évekből nincsenek.

A budai könyvkötőkkel 1767-ben találkozunk újból, amikor július 7-én benyújtják céhszabályzat-tervezetüket a helytartótanácshoz.[dccclxxxiv] Ebben, 19 pontban sorolják fel szabályaikat. E tervezet azonban sem a városi tanácsülési jegyzőkönyvben, sem a helytartótanácsnál nem szerepel. Feltehető, hogy – mint a pestieknél látni fogjuk – pénz hiányában nem váltották ki a privilégiumot, de a szabályok alapján dolgoztak.

A XVIII. századi Magyarország könyvkultúrájában jelentős szerepet játszik Pest, amely ekkor válik az országnak mind gazdasági, mind kulturális központjává. A század elejétől találkozunk a városban letelepedő könyvkötőkkel. Fokozatosan Buda és Pest veszi át azt az irányító szerepet, amelyet a kényszerítő történelmi helyzet következtében addig Nagyszombat, Pozsony, Kassa és Debrecen játszottak.

Vizsgáljuk meg, hogyan jut Pest erre a fejlettségi szintre. Pest lakossága a század elejétől kezdve rohamosan növekszik, míg 1720-ban 2173 lakos él a városban, 1783-ra már 22417, a század végére pedig a lakosok száma eléri a 30000-et.[dccclxxxv] A nagy fellendülés egyik alapja, hogy Pest fokozatosan a belső kereskedelem központja lett. Évenként négy vásárt tartottak itt, ahol könyveket is árusítottak. Az 1783-ban ide helyezett országos főtörvényszék kapcsán sok hivatalnok és polgár család költözött Pestre. Itt folytak a Tudós Társaság megalakításának kísérletei, itt zajlott a nyelvújítási harc. Az ország nyomdáinak körülbelül egyharmada itt műkö-

dött. A kulturális fejlődésre nagy hatással volt, hogy az egyetemet és vele az Egyetemi Nyomdát Budára, majd Pestre helyezték. Ez mindkét város könyvkötői számára újabb lehetőséget biztosított. A nagyarányú fejlődés azonban mégsem tudta valamennyi könyvkötő gond nélküli megélhetését biztosítani, mert számuk növekedésével a verseny is fokozódott. 1687 és 1848 között a 8703 pesti polgár közül 31 a könyvkötő.[dccclxxxvi] A 31 compactorból itt már nagyobb a külföldiek aránya, 12 könyvkötőnk külföldi származású.[dccclxxxvii]

A pesti compactorok első céhalakítási kísérlete a budaiakkal történt, mint arról ott már írtunk. Azt, hogy ez az együttműködés miért szűnt meg, nem tudjuk. Az 1740-es években már többen dolgoznak a városban, s *1746-ban* így kerül sor a *pesti könyvkötők* céhszabályzatának összeállítására és megerősítésére. A szakirodalomban a híradás a pesti könyvkötőcéh létezéséről ismert volt, csak éppen téves. Egy évszázaddal korábbra került, ami nagy valószínűséggel írógéphiba miatt történt. További levéltári adatok azonban nem támasztották alá az 1646-ot, így csak a téves közlés maradt ismert.

Négy mester: Kohr József és Pécsy András pesti, Sátor Péter komáromi könyvkötő, továbbá Gundtrich (Gundrich) pesti szobrász 1746. március 21-én nyújtják be a szabályzatot a városi tanácshoz. Az aranyozott barna bőrbe kötött céhkönyv fennmaradt.[dccclxxxviii] Érdekes, hogy ekkor egy komáromi könyvkötőt vettek be maguk közé. Az említett Gundrich Károly pedig szobrász (Bildthauer) és nem képmetsző, ahogy eddig nyilvántartották. Kremmer Dezső könyvében[dccclxxxix] hivatkozik egy, a Fővárosi Levéltárban fennmaradt metszetre, amely szerint az együtt céhet alkotó könyvkötők és képmetszők szabályait 1746-ban hirdette ki és erősítette meg Pest város bírája. *Az idézett metszetre sajnos csak hivatkozás történik, magát a képet nem közlik. A Fővárosi Levéltárban sem maradt fenn, a metszetnek nyoma veszett*.

Pécsy András 1740. március 4. óta pesti polgár, Kohr (Khor vagy Chor) József pedig már 1737. november 29-től.[dcccxc] Mindketten többször előfordulnak a városi jegyzőkönyvekben mint a városnak is dolgozó mesterek. 1747–1748-ban, majd az 1750-es években különösen gyakran találkozunk a tanácsülési jegyzőkönyvekben Kohr József nevével, többször vesz fel pénzt munkáiért, illetve gyertyát kap világításhoz. Feltehető, hogy a Pesti Levéltárban az ebből az időből származó iratokat tartalmazó fehér disznóbőr kötések nagy része az ő munkája. Halálának pontos idejét nem ismerjük, de tudjuk, hogy 1789-ben már nem él, mert az 1789. május 16-i összeírásban az özvegye szerepel.[dcccxci] Műhelyének folytatója – valószínűleg a fia – Kohr István, aki 1768. október 5-én kapott polgárjogot.

Pécsy András 1752-ig dolgozott. Tudjuk, hogy özvegye még ebben az évben Landerer János Lipót budai nyomdász felesége lett. A mesterjogot ugyancsak ebben az évben Müller Jakab győri származású könyvkötő szerezte meg.[dcccxcii] A műhely folytatója 1776-ban id. Fischer János, aki előzőleg már Müller Jakab legénye volt, s halála után annak özvegyét vette el. E műhely fennállását a XIX. század közepéig tudjuk követni, mert id. Fischer János halála után özvegye, majd fia, ifj. Fischer János dolgozik ott tovább.[dcccxciii]

Sátor Péter komáromi mester működéséről egyre több adatot ismerünk meg. Azt tudjuk, hogy még mesterré válása előtt mint legény többször megfordult a debreceni könyvkötőknél,[dcccxciv] majd Komáromban telepszik le. Debreceni kapcsolatai sem szakadnak meg, már mint mester dolgozik a debreceni városi nyomda bizományosaként.[dcccxcv]

Gundrich Károly Ferenc felvétele a könyvkötőcéhbe eleinte teljesen váratlan és megoldhatatlan kérdésnek tűnt, miután semmi hasonló hazai példa eddig nem került elő. Igaz, hogy ebben az időben gyakoriak a vegyes céhek, mégsem találtunk rá magyarázatot, hogy miért éppen a könyvkötőkhöz lépett be. A kérdést az is bonyolítja, hogy Pest városában ebben az időben már több szobrász dolgozott, tehát egy külön céh alakításához is meglettek volna a feltételek. A megoldás kulcsa kettős, egyrészt sajátos helyzete – abban az időben nem volt gyakori, hogy egy város polgára személyes okból lakóhelyül egy másik várost válasszon, s ott újból polgárjogot szerezzen mint az id. Gundrich Károlynál látni fogjuk –, másrészt segít a német szakirodalom, ahol találkozhatunk olyan esettel, hogy szobrász vagy képmetsző a könyvkötőkkel alkot céhet.[dcccxcvi] Gundrich Károly jó nevű mester volt, életéről és munkásságáról több adat maradt fenn. A budai tanácsülési jegyzőkönyv szerint Győrben született. 1715-ben már keresett mester volt. Budára kerülve 1726. február 8-án kapott polgárjogot. Hét éven keresztül Budán dolgozott, de miután a budai szobrászok között nagy volt a verseny, s különösen Mosselruthner,[dcccxcvii] a város hivatalos szobrásza hajszát indított ellene, átköltözött Pestre.

Pesten 1733. június 26-án kapott polgárjogot. Megbecsülését mutatja, hogy 1735 áprilisában már választott polgár lett. Munkái közül a pesti plébániatemplom részére készített szobrokat lehet bizonyossággal neki tulajdonítani. 1736-ban megegyezést köt a timárcéhvel szobrok készítésére, számlái is fennmaradtak, a szobrok azonban nem azonosíthatók. 1741-ben a pesti kádárcéhvel kötött szerződést, amelynek alapján kimutatható, hogy a belvárosi templomban oltárszobrokat készített,[dcccxcviii] 1743-ban pedig a pesti Szentháromság-szobor javítását bízták rá. Saját megnevezésekor következetesen a „*Bildhauer*" megjelölést használja – az akkor inkább használatos „*Steinmetz*" helyett –, ami szintén azt mutatja, hogy ismert művész volt.[dcccxcix] A Gundrich család esetében 3 generáció kimutatására van lehetőség, ahol a fiú a pesti polgár és ő lép be a könyvkötőcéhbe, amire viszont német nyelvterületen találunk példát.[cm]

A pesti könyvkötők is nagyon félnek a versenytől, mindent elkövetnek, hogy sem újabb compactor, sem könyvkereskedő ne telepedhessen le a városban. 1748-ban pl. Pécsy András és Chor (Khor) József közösen tiltakoznak a kölni származású Maus Gellért könyvkereskedő megtelepedése ellen.[cmi] A tiltakozás eredményeként a két könyvkötő azt eléri, hogy Maus az áruját csak pesti könyvkötőkkel köttetheti, de letelepedését nem tudják megakadályozni. Ugyanebben az évben, 1748. január 15-én még egy könyvkereskedő, Stadler Márton kéri felvételét a pesti polgárok közé. A városi tanács – a könyvkötők véleményének meghallgatása után – elutasította.[cmii] Valószínű, hogy nem ő az egyetlen könyvkötő, akinek polgárként való felvételét, illetve a céhbe való bejutását megakadályozták.

A pesti könyvkötők az 1746-os céhszabályzatot Pest város tanácsától kapták. Ebben az időben már a céhek inkább királyi privilégiumot szereztek s ez a magyar könyvkötőcéhek gyakorlatában sem ismeretlen. A pesti mesterek azzal indokolják kérelmüket a városi tanácsnál, hogy a királyi privilégium kiváltására nincs pénzük, s az eddigi gyakorlatnak megfelelően a tanácstól kérik szabályaik megerősítését. A város bírája megerősíti ezt a céhszabályzatot, de ugyanakkor a tanácsülési jegyzőkönyvben nem találtuk nyomát sem, pedig mint azt a metszet létezése bizonyítja, a privilégiumot érvényesnek tekintve szabadon dolgoznak. A város könyvkötői később sem váltják ki a privilégiumot annak ellenére, hogy a várost is felszólította a helytartótanács, hogy működő céhek szabályzatát megerősítés végett – pénzfizetés nélkül! – terjesszék fel.[cmiii] Ennek ellenére további adatokat a céhvel kapcsolatban nem találunk, ugyanakkor ismertek az itt dolgozó mesterek nevei, s részben munkásságuk is.

A *soproni céh* a pozsonyi könyvkötőcéhből vált ki *1788. július 1-én*. A soproni könyvkötők önálló céhet hoztak létre – mint ők indokolják –, hogy az utazási és egyéb költségeket megtakarítsák. E céh hatásköre kiterjedt Sopronon kívül Szombathelyre, Kőszegre és Magyaróvárra is. A magyarországi compactorcéhek közül talán a legnagyobb területet fogja át, szinte az egész Nyugat-Dunántúl mesterei ebbe a céhbe incorporáltatják magukat. 1788. július 1-től az első céhmester – mint ők nevezik: elnök – Schrabs Mihály Gottlieb, aki 1790-ben a céhkönyvet is bekötötte. A céhkönyv, amelyet aranyozott színes pergamenkötés borít, egyike a XVIII. század legszebb magyar kötésemlékeinek. Ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzésében található.[cmiv]

1788-ban a céhmesteren kívül alelnököt (alcéhmestert) is választottak Pfundtner Mátyás személyében. Ekkor választották meg Némethy Mihályt Gesellen-Vaternak (atyamesternek) és Hochholtzer Christiant ülnöknek is.[cmv] Ülnök (Beisitzer) választásával egyedül a soproni könyvkötőcéhnél találkoztunk, feladatát közelebbről nem is ismerjük, de feltehetően azonos a németeknél szokásossal. A német könyvkötőcéheknél találkozhatunk velük, amikor a legény a mestervizsgára készül és a remeket készíti, akkor felügyel rá, hogy szabálytalanság ne történhessen.[cmvi]

Eleinte évente egyszer rendszeresen tartanak gyűlést a soproni céhnél is, néha többször is összehívják a céhtagokat, ha inast vesznek fel vagy szabadítanak, illetve incorporálnak. A céhgyűlés rendszeressége 1859-től megszűnik, ezután már csak 3-4 évenként hívják össze a céhtagokat, csak ha inast vesznek fel vagy szabadítanak. A céhkönyv utolsó bejegyzésének kelte 1872. április 7. A céh fennállásának 84 éve alatti időből a céhkönyv alapján 78 mestert ismerünk név szerint, kötéseket viszont csak néhány mesternél tudunk azonosítani.

A soproni könyvkötőcéhnél találjuk az országban a legnagyobb eltéréseket a tanulóidőben. Általánosan 4–5 év, de a mester ajánlatára – több esetben is – már 1 év után szabadítottak. Feltehető, hogy éppen ennek a következménye, hogy 1833-tól az inastól már szabadulása előtt próba-munkát kérnek. Egyedül ennél a céhnél nem volt általánosan kötelező a vándorlás, ezt nem követelték meg a legénytől a mesterré avatáshoz. Ugyanakkor mesterremek készítését minden esetben megkí-

vánták a legénytől, de azt 1833-ig esetenként írták elő, akkortól pontosan megszabják a háromféle (4 db) könyv kötését.

A remek elkészítéséhez rendszerint 6 heti vagy 3 havi időt adtak. Mesterfelvételnél a díj eleinte 16 frt volt, amit később 25-re emeltek fel. Az incorporálás – úgy tűnik –, hogy valamivel könnyebb volt, mint az ország más területein. Két esetben tudunk arról, hogy nehézséget támasztottak a felvételnél: Grein János Ádámnál 1802-ben és Röck Gottliebnél 1822-ben. Az elsőnek a helytartótanács közbenjárására sikerült a céhbe bejutnia, utóbbi is lehetőséget kapott a mestermunka elkészítésére, de két év alatt sem készítette azt el. Végül – 1825. január 4-én – a szerszámok és a pénz hiányának ürügyével, önként lemondott a mesterremek készítéséről, s ezzel a mesterségről is.[cmvii]

Az erdélyi városok közül művelődéstörténeti szempontból a legjelentősebb *Kolozsvár*. A könyvnyomdával együtt hamarosan találunk könyvkötőt. Az első könyvkötők a könyvnyomdászokkal azonos személyek. Szenczi Kertész Ábrahám 1640-ben alapította a nyomdát Nagyváradon Bethlen István támogatásával. 1660-ban a török elől menekült Kolozsvárra, ahol 1663-ig dolgozott. Ekkor könyvkötőként is működött.[cmviii] A XVII. század közepéről ismerjük még Abrugyi György kolozsvári könyvkötő és nyomdász nevét, aki 1660-ban halt meg.[cmix]

Veresegyházi Szentyel Mihály a kolozsvári református nyomda első ügyvezetője. Előtte már feltehetően dolgozott könyvkötőként Nagybányán. Az 1669-es kassai jegyzőkönyv szerint Kys Péter compactorlegényt fogva tartotta, mert meglepte. Nyomdászkodás után újból könyvkötéssel foglalkozik, ismerjük, hogy 1700 körül könyvkötőként dolgozik.[cmx] Veresegyházi Istvánról, aki 1689-ben a kolozsvári református nyomda ügyvezetője volt, szintén tudjuk, hogy 1701-ben könyvkötőként dolgozik.[cmxi]

1711-ből ismerjük Hartmann Johann Ehrenfridtet. Lipcséből került Kolozsvárra, ahol 1711-ben telepedett le. Vékei mester műhelyét vette meg – akinek csak nevét ismerjük – s a Farkas utcában dolgozott. Levélben ajánlkozik könyvek kötésére, mert mint írja: „*... én penig azért jelentetem meg az úrnak, mert itilem, hogy még az úr nem tudja, hogy Kolozsváratt is kompaktor légyen, mivel az pestisben mind megholtak volt*.”[cmxii]

A kolozsvári könyvkötőkre vonatkozóan mindvégig csak szórvány adataink vannak, amelyek elsősorban a debreceni céhanyagból kerültek elő a XVIII–XIX. századra vonatkozóan. Farkas Jánosról tudjuk, hogy 1740-től már inast is szabadit, elsőként Telegdi Pétert. A debreceni könyvkötőcéh filialistája, de inasait mindvégig maga szabadítja (1746: Enyedi Sámuel, 1752: fia, Farkas István, 1761: Bodor Pál s végül 1771: Nagy György), ami nem volt általánosan elfogadott, több filialista esetében találkoztunk vele, hogy Debrecenbe küldték szabadulni az inasukat. A céh szegődtető könyvében találkoztunk többször olyan bejegyzéssel is, hogy kolozsvári kontár compactornál tanult inasnak tovább kell szolgálnia, de sajnos nevét nem írják be. Így csak azt tudjuk, hogy Farkas Jánoson kívül egy vagy két könyvkötő dolgozott a városban ugyanabban az időben. Farkas János fia, Farkas István 1749-ben Tabajdi Györgyhöz szegődött, de 1752-ben már apja szabadítja. 1753-ban mint legény dolgozik Kolozsváron, de még 1761 előtt belép a debreceni

céhbe, mert abban az évben már inasát küldi Debrecenbe szabadulni. 1770-től még egyszer találkozunk Kolozsváron a Farkas János névvel, aki szintén debreceni filialista. Szatmári születésű, 1770-ben Kazai Györgynél szabadul. Nem tudjuk, csak véletlen névazonosság áll fenn, vagy az előző mester fia vagy rokona. Az 1820-as évektől ismét szerepel Farkas István neve. Az adatok egy része debreceni működésre utal (1844-től 1862-ig kiscéhmester, 1863-tól 1867-ig céhmester), más része pedig kolozsvári filialistának tünteti fel. Nagyon valószínű, hogy két azonos nevű mesterről van szó, a debreceni 1825-ben szabadul Hollosi Fülep Györgynél, 1832-ben készíti el mesterremekét. A céhben kiscéhmester, majd céhmester, 1868-ig él.

A Kolozsváron működő Farkas Istvánról tudjuk, hogy 1840-ben szegődteti inasnak a fiát, ifjabb Farkas Istvánt. 1846-ban szabadítja fiát, aki 1853-ban áll be a céhbe. Mindebben az az érthetetlen, hogy mindezt a debreceni könyvkötőcéh céhkönyveiben találtuk, akkor, amikor 1809-ben megalakult a kolozsváriak saját céhe. Az *első céhmester, Guttmann János 1807-ben* lépett be a debreceni könyvkötőcéhbe mint filialisa. Előtte már Nagyváradon dolgozott. 1809-ben Kolozsváron megalakítják céhüket, amelynek céhkönyvét is ő kötötte be, s ő volt az első céhmester is. A céh működésére azonban további adatokat nem ismerünk. Az itt felmerült két kérdésnek, a Farkas családok adatainak egyeztetése és vele összefüggésben a helyzet tisztázása, hogy Farkas János és István a debreceni céh tagja a század második felében is, s ugyanakkor az önálló céh létezésének jogi és gyakorlati tisztázása csak a debreceni és kolozsvári levéltárak és múzeumok anyagának együttes vizsgálatával válna lehetővé.[cmxiii]

Az alföldi mezővárosok fejlődése jelentősen eltér a felvidéki városokétól. A török által megszállt területeken viszonylag védettebbek voltak a mezővárosok, amelyek közvetlenül a szultán fennhatósága alá tartoztak. A mezővárosoknál a török általában nem szólt bele a városok belső életébe, ezeknél kulturális fejlődést is tapasztalhatunk. A legjelentősebb mezővárosaink a Duna-Tisza közén: *Kecskemét*, Nagykőrös, Cegléd és Kiskunhalas. Kecskemét különösen szoros kapcsolatban állt a protestáns Debrecennel. A protestáns városok könyvkötői csaknem mind itt tanultak. Sok debreceni nyomtatvány került ide bizományba. A Duna-Tisza közének könyvkultúrája kevéssé ismert, tudjuk azonban, hogy Kecskeméten és Nagykőrösön a XVI. században létesült protestáns iskolák mellett könyvtárak is alakultak. E gyűjtemények fejlődésének leggazdagabb időszaka a XVIII. század volt. Iskolai könyvtárakat az ország más részein is találunk, újdonságként jelentkezik azonban, hogy a város, így Kecskemét, Nagykőrös és Kiskunhalas városa is gyűjt könyveket.[cmxiv] E gyűjtés első nyomait Nagykőrösön találjuk a XVII. század végén, s ez a következő században is folytatódik.

A török uralom megszűnte után ki kell emelnünk a katolikus plébániák és rendházak, valamint a kecskeméti görög katolikus egyház gyűjteményét. Az első időkben kész, bekötött könyveket vásároltak, illetve kaptak, majd más városok pl. budai könyvkötők dolgoztak nekik. Kecskeméten az első hivatásos könyvkötő 1670 körül kezd dolgozni. Még a XVIII. század közepén is a kecskeméti könyvkötő dolgozik a szomszéd városoknak is. Név szerint legkorábban Könyvkötő Péter

Deákot (1690) és Veszprémi Gergelyt (1707 után) ismerjük.[cmxv] A XVIII. század folyamán a könyvkötők e városokban folyamatosan dolgoznak, de céhükkel csak a XIX. század elején találkozunk. A XVIII. század utolsó évtizedétől Kecskeméten egyidőben 4–5 könyvkötő is működik, de Kiskunhalason, Cegléden és Nagykőrösön is dolgozik név szerint is ismert mester.[cmxvi]

Feltehető, hogy már ebben az időben – debreceni mintára – céhes alapokon dolgoznak, csak mint ezt más városoknál is láttuk, a privilégium megszerzésére nem kerül sor. A XIX. században a *kecskeméti könyvkötők* hivatalosan is el akarják nyerni a privilégiumot, s 1817-ben kérelmet nyújtanak be. *1817. október 21-én* a helytartótanács értesíti a megyét, hogy a kecskeméti könyvkötők – négy másik kérelemmel együtt – elnyerték a kiváltságlevelet. Ugyanez év október 29-én a megyén keresztül jelzik, hogy nem fizették ki még az egész taksát.[cmxvii] Az iratokban többé nem találkozhatunk e céh adataival, úgy látszik nem tudták a kívánt összeget befizetni.

A XIX. század folyamán is általában 4 könyvkötő dolgozik a városban. 1828-ban Kecskemétnek közel 22 ezer lakosa van, az akkori országos összeírás alapján két könyvkötőt ismerünk: Gál Jánost és Tasnádi Józsefet.[cmxviii] Gál János valószínűleg az 1783-ban szereplő Gál József fia és Tasnádi József pedig az 1797 előtt működő Tasnádi József compactoré. Ezt annál is inkább feltételezhetjük, mert szigorúan őrködtek a céhek azon, hogy a fiú apja mesterségét folytassa, nem hiába biztosítottak a céhszabályok oly sok előnyt a mester fiának.

Az itt felvázolt országos helyzet már lényegesen kibővíti az ismereteket, de ez még természetesen nem egy teljes céhtörténet. Célunk az volt, hogy a magyarországi könyvkötészet történetébe beillesszük a céhek történetét, rögzítsük az egyes céhek keletkezésének, majd az országos céhrendszer kiépülésének főbb adatait és jellegzetességeit. A kutatások még sok évet vesznek igénybe, a munkát mind a mai, mind a történeti Magyarország területén folytatni kell. Az önálló céh és könyvkötőik mellett kiterjesztettük az anyaggyűjtést a filialistákra is, s lehetőség szerint az óriás, illetve vegyes céhekben dolgozókra is. Az önálló céhektől messzebb eső területeken, kisebb helységekben, mezővárosokban, falvakban a könyvkötők is beléptek egy, ott helyben működő vegyes céhbe.

Ezen kívül – céhekhez nem köthetően is – legtöbb városunkban, majd minden megye területén is dolgoztak mesterek, ezt jól bizonyítja az 1828-as összeírás is, ahol pl. 165 könyvkötőt írnak össze az ország területén. A bizományos könyvkereskedelem vizsgálatakor is látni fogjuk, hogy nem volt feltétel az, hogy a könyvkötő-könyvkereskedő valamely céhhez tartozzon is. A többszáz ismert bizományost nem tudjuk céhhez kötni, de az bizonyos, hogy az ország minden jelentősebb helységében találhatunk könyvkötőkre is adatokat.

A céh és a város kapcsolata

A céhes mesterek élete szorosan kapcsolódott a városhoz. Az első időben főként a védelmet jelentette a mesterek számára a város. Védelmet, abban az értelemben, hogy a város falai jelentették életük és vagyonuk biztonságát. De védelmet

jelentett megélhetésük szempontjából is, mert nyersanyagvásárlásnál és a kész árúk árusításánál lehetőséget adott az elsőségre, kitiltotta a városból az idegeneket.

A céhek oly szorosan kapcsolódtak a városhoz, hogy – különösen Nyugat-Európában – a céhek és a városi hatóságok teljes összefonódásával találkozunk, a városi vezetők azonosak a céhek vezetőivel. Hazánkban ez ilyen mértékben nem található meg, találkozunk ugyan városi tisztségviselő könyvkötőkkel is, de ez nem mondható általánosnak. Ismerjük pl., hogy Gevers (Compactor) Bálint kassai nyomdász és könyvkötő 1648-ban a választott községnek volt a tagja, majd 1653-ban búzatiszt, két évvel később pedig városi tanácsos lett.[cmxix] A pesti Müller Jakabról tudjuk, hogy 1773. április 13-i tisztújításkor a választott polgárok sorába jelölték.[cmxx]

A céhek a legtöbb helyen megkövetelték, hogy a céhbe belépő a városi polgárjogot is megszerezze. A debreceni könyvkötőknél pl. előírták, hogy a taksa lefizetése és a remek elkészítése után vegyék be a könyvkötőt a céhbe, „*...de még sem elébb, a' Mesterséghez kezdeni ne légyen szabad, miglen Concivissé nem lészön*”.[cmxxi] Fontosnak tartották ezt azért is, mert ezzel biztosítottnak tekintették, hogy a városban marad a mester, és annak törvényeit nem szegi meg. A polgárjog megszerzését a legtöbb város viszont ahhoz kötötte, hogy egy éven belül házat vegyen a városban. Ezen egy év alatt is a céhnek kellett érte jótállni. A későbbi időben nem minden céhtag egyben városi polgár is, de ahogy a királyi rendeletek egyre nagyobb beleszólási jogot biztosítanak a városi tanácsnak és bíróságnak – elsősorban a céhcomissarius működésén keresztül –, a gyakorlatban, aki csak teheti, megszerzi a polgárjogot.

A középkorban a céheknek rendkívül nagy szerepük volt a város védelmében, egyben a polgárőrséget is jelentették, veszély esetén a városfalak meghatározott pontján teljesítettek szolgálatot. A XVIII. századra ez a szerepük háttérbe szorul, a könyvkötők között már csak egy-egy mesterrel találkozunk, aki a városi miliciának is tagja.

A korábbi céhirodalomban jelentős helyet foglal el a céheknek, mint vallási egyesületeknek az értékelése. Ennek maradványaival még a XVII–XIX. századi céhek esetében is találkozunk, legtöbb céhszabályzatban hangsúlyozottan kimondják, hogy a céh egyik fontos feladata az egyház szolgálata, törvényeinek betartása, illetve betartatása. Könyvkötőcéheinknél ezeknek a szabályoknak már csak szinte formális ismétlésével találkozunk, az 1746-os pesti céhszabályzat pedig már egyáltalán nem foglalkozik vele, csak a szakmai dolgokra szorítkozik.

A középkori városban a közjogi ténykedésekben is jelentős szerepet kaptak a céhek. A minőség ellenőrzése különösen az első időszakban volt jelentős. A céhmester, majd később más megbizott mester meghatározott időnként végigjárta a mestereket. A minőség ellenőrzését a céhmestertől később a „*Schaumeister*” vagy a „*mivlátó*” mester vette át. Gondosan ellenőrízték a minőséget, a rosszabb minőségű munkát büntették vagy elkobozták. A későbbi időkben ez az ellenőrzés már csak inkább a remek felülvizsgálatára szorítkozott. A minőségi ellenőrzéssel szorosan összefügg az árellenőrzés és a piac felügyelete. A város, s közvetlenül a céh, nagyon vigyázott arra, hogy senki az árakat más kárára ne változtathassa meg. Ezt

a jogukat még a XIX. században is gyakorolták. Ekkor már az volt a probléma, hogy egyes mesterek – hogy árujukat el tudják adni –, könyveiket olcsóbban is odaadták. Ezért a debreceni könyvkötők 1830. október 17-én a céhgyűlésen meghatározták pl. a legjobban keresett könyvek árát, s – „*...a'ki aláb adná – tartozik a' Czéh Ládájába Büntetésül 1 Ezüst forintot fizetni...*" Ekkor az ábécés könyv árát 4 garasban, a kapcsos énekes könyvét 2 forintban, a Rudimentáét pedig 12 garasban állapítják meg.[cmxxii]

Gondosan ügyeltek arra is, hogy mindenki a számára kijelölt helyen áruljon. A hely meghatározásában a céh gyakorlata volt az irányadó. Debrecenben pl. az 1800-as években az a szokás, hogy nagy ünnepek alkalmával meghatározott rendben mindenki sorban más helyre került. Az ekkori jegyzőkönyvekben az időpontok meghatározása felett folyik a vita, abban azonban megegyeznek, hogy a meghatározott időpontokkor „*...az arulas helye forduljon közönséges meg edgyezésből...*"[cmxxiii]

Az 1830-as években azonban már más a gyakorlat: a piacon az árulási helyet nyilazással döntik el. Az atyamester házában összegyűlnek az árulni kivánók a heti vásár előtti hétfőn harangozás után, és „*nyilazás szerént*" döntik el kinek-kinek a helyét.[cmxxiv] Határozatban mondják ki azt is, hogy a piacon senki másnak a vevőjét nem hívhatja el, mert akkor 1 ezüst forint büntetést fizet. Ekkor mindenki már csak a saját könyveit árulhatja.[cmxxv] A céhek feladata az is, hogy az áruló helyeiket gondozzák. Így pl. 1814-ben a hely igazítására 3 ft-ot fizetnek. Ugyancsak a debreceni könyvkötőkről tudjuk, hogy 1839-ben 13,20-at fizetnek az áruló hely feltöltéséért. Más esetekben pedig egyéb rendbetételért fizetnek.[cmxxvi]

A középkori városokban – miután főként fából építkeznek – sok a tűzeset, nagyon sok a tűzkár. A céhek egyik fontos feladata a város szempontjából, hogy szervezetten részt vegyenek a tűzoltásban. Itt kétféle gyakorlattal találkozunk, ami városonként változik. A felvidéki városokban lakóhely szerint – szomszédsági, területi elv alapján – szervezik meg a tűzoltást. A legkomolyabban büntetik azt a polgárt, aki saját hibájából nem vesz részt a mentési munkákban.[cmxxvii] Más városokban céhes alapokon szervezik meg a tűzoltást. Több városban fennmaradtak a tűzoltói szabályozások. Pesten pl. ismerjük az 1771-ben és az 1826-ban kiadottakat. Ez utóbbi, az 1826. augusztus 22-én kiadott szabályzat pontosan meghatározza minden céh teendőjét. Más és más céhek feladata a riasztás, a vízhordás, a betegek, sérültek segítése stb. Tudjuk, hogy a könyvkötők a tokkészítőkkel, aranymívesekkel, festőkkel, tapétázókkal, bőrdíszművesekkel stb. együtt a kihordott bútorokra és ingóságokra vigyáztak.[cmxxviii] A tűzesetek után nagy segítséget jelenthetett, hogy a céhek nagyon sok esetben adakoztak a tűzkárosultaknak. A debreceni könyvkötők jegyzőkönyvében a kiadások között szinte minden évben megtalálható – néha ugyanabban az évben többször is –, hogy az „*égetteknek*", illetve név szerint is említve a tűzkárosultaknak fizetnek segélyeket. Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a debreceni tűzesetekben segítenek, hanem pl. a szekszárdi leégett templom számára, a bajai és a Zala megyei tűzkárosultaknak is küldenek különböző összegeket.[cmxxix]

A debreceni városi tanács még 1832-ben is így rendelkezik a tűzoltással kapcsolatban: „*...a' Betsületes Ns. Compactor Czéh elöljáróinak Kötelességekbe tevődik, hogy a Czéhbeli Mester Emberekett és a Legényeket hat hatossan Szollitsák fel arra hogy a' Mint – a' Czéh a Tűz oltás Segítségére – Kivan rendelve a' Szerent ' Czéhnek tagjai tellyesítsek Kötelessegéket .. és ha meg Nem Jelent valamellyk vegyék Kerdőre és Jegyezzék fel mint azt a Temetésenn Szokták...*”[cmxxx]

A céhek belső élete

Minden céhnél, így a könyvkötőknél is, a céh élén a céhmester állt. A céhmestert Debrecenben még nevezték „*Öreg Czéh Mester*”-nek és „Iső Czéh Mester”-nek is. A könyvkötőcéhek céhmesterei közül név szerint – a debrecenieket kivéve – elég keveset ismerünk. Sopronban az első céhmester – mint ők nevezik: elnök – 1788. július 1-től idősebb Schrabs Mihály Gottlieb. Ő köti be a céhkönyvüket is. Jó felkészültségű és stílusérzékű mester, több munkáját ismerjük. 1799-ben halt meg. Műhelyének folytatója fia, aki 1790-ben szabadult fel, s még ugyanabban az évben mester lett. Ifjabb Schrabs Mihály Gottlieb 1819. július 25-én lett céhmester. 1830-ban lemond, de a céh kérésére 1832-ig marad, akkor azonban végleg lemond az elnökségről.[cmxxxi]

A debreceni céhmestereket 1802 és 1870 között név szerint ismerjük, mert a céh jegyzőkönyvét ők vezették, amelyben nevüket is feltüntették. Az 1802. január 6-i bejegyzés szerint: „*Én Pesőtzi András választattam Czéh Mesternek*” bejegyzéssel kezdődik, majd 1870-ig minden évnél megtaláljuk a céhmestereket.[cmxxxii] A céhmestereket Sopronban minden év júliusában, Debrecenben pedig a januári céhgyűlésben választották.

A céhmester a könyvkötőknél is a céh első embere. A céhmester tárgyal a városi hatóságokkal, s a céhen belül is a legfőbb irányítás és ellenőrzés az ő feladata. A céhmestereket minden évben újból választották az évi rendszeres gyűléseken. Az évi választás azonban nem jelenti azt, hogy a céhmester személye feltétlenül változik évenként. A debreceni compactoroknál általában 3–4 évig ugyanaz a céhmester, nem egyszer halála miatt kellett mást választani. A leghosszabb ideig azonban Telegdy Kováts László volt a céhmester, akit 1833-ban választottak meg, s aki ezt a tisztséget 1862(?)-ben bekövetkezett haláláig viselte.[cmxxxiii] Al-céhmestert a könyvkötőknél nem mindig találunk, csak a nagyobb céheknél választanak. Az al-céhmestert Debrecenben még „*kis Czéh Mester*”-nek és „*IIdik*” céhmesternek, Sopronban pedig „*Atyamester*”-nek vagy „*Gesellen-Vater*”-nek nevezik. Sopronban 1788. július 1-től az első atyamester Némethy Mihály. Ezt a tisztséget egészen 1795-ben bekövetkezett haláláig viselte. 1795. szeptember 6-án helyére ifjabb Schrabs Mihály Gottliebet választották.[cmxxxiv]

Debrecenben az al-céhmestereket a XIX. század folyamán – a fent említett céhmesterekkel együtt – szintén név szerint ismerjük. Az al-céhmestert is a céhmesterrel együtt évenként választották. Feladata, mint a Gesellen-Vater elnevezés is mutatja, elsősorban a legényekkel kapcsolatos ügyintézés. Felügyel rájuk, ügyeiket figyelemmel kiséri és intézi, a vándorló legényekkel foglalkozik stb. De az ő

feladata – mint fentebb említettük – az áruló helyek kiosztása s a vele összefüggő teendők is.

A más céheknél még előforduló tisztséggel, a jegyzőével hivatalosan a könyvkötőknél nem találkozunk. Herepei János ugyan feltételezi, hogy Brewer Lőrinc a lőcsei céh jegyzője volt,[cmxxxv] adatunk azonban erre nincs, nem valószínű, hogy az elnevezést használták. A debrecenieknél a céhmester volt a jegyző, mint az a jegyzőkönyvük alapján ismeretes. Az ülnöki tisztséggel találkoztunk még a soproni könyvkötőknél, Hochholtzer Christian 1788-ban viselte ezt a tisztséget, közelebbi adatunk azonban erre vonatkozóan nincs.[cmxxxvi]

Az önálló könyvkötőcéhekben a mesterek száma változó. Általában már három mester céhbe szervezkedik. Három mestert találtunk a kassai könyvkötőknél 1699-ben, négy budai és pesti könyvkötő szervezkedett az 1720-as években Budán, négy mester – s ebből három könyvkötő – alapította a pesti céhet 1746-ban, s végül az 1788-ban létrejövő soproni céhben is négy compactorral találkozunk. Az 1705-ben megalakult debreceni céh szintén négy mesterrel indult. Általános törekvés, hogy a megalakult céhek ezeket a létszámokat változtathatatlanoknak igyekeznek tekinteni, s ezt a városokkal is elismertetni. Ez azonban a fejlődés törvényszerűségei miatt is lehetetlen, s legtöbb helyen a városok sem nyugszanak bele, s a XVIII. századtól pedig a helytartótanács szól bele mind erélyesebben. A céhek létszámának alakulását nem tudjuk pontosan nyomon követni a hiányos adatok miatt, de a szórványadatok is pontosan mutatják a tendenciát. Pesten a városi tanács 1789-ben összeíratja a könyvkereskedőket, könyvnyomdászokat és könyvkötőket; ekkor a városban hat könyvkötő dolgozik. Ugyanennyi compactort írnak össze az 1792-ben a helytartótanács rendeletére készített összeírásban is.[cmxxxvii]

A debreceni könyvkötők száma 1705-ben ötre nő. Ez a XVIII. század végére megkétszereződik. 1810-ben a debreceni nagytemplom építésére adakozást tartanak, amelyet mindenki aláír, itt szintén 10 könyvkötő neve szerepel. Még 1829-ben is 10 a mesterek száma, 1835-ben viszont 12, 1837-ben pedig 13 mester dolgozik. Ez a szám néhány év múlva azonban lényegesen csökken, 1840-ben csak 9 mester dolgozik.[cmxxxviii] Ha pontos adatokat nem is tudunk, az országos jelenségnek tekinthető, hogy kb. a XIX. század 30-as éveiig a könyvkötők száma két-háromszorosára nő, akkor azonban stagnálás következik be. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a céhek minden lehető eszközzel igyekeznek megakadályozni az újabb mesterek bejutását, s ezzel ugyanakkor a kontárok számát növelik. A XIX. századra – minden iparágban és országosan – nagyon megnőtt a kontárok száma, akik már nem fértek be a céhekbe, s a céhkeretek szűkek voltak az ipar további fejlődéséhez.

A kontárkérdés a céheknek már fennállásuk óta komoly problémákat okozott. A könyvkötőknél erre a legpregnánsabb bizonyíték a debreceniek céhszabályzata, amelynek jelentős része a kontárokkal, vagy mint ők nevezték a „*himplér*”-ekkel foglalkozik. Abban a városban, ahol céh működik, céhen kívüli mester nem dolgozhat. Ha azonban valaki mégis megteszi, és a céh tudomására jut, attól összes szerszámát és kész munkáit elkobozzák. Kikötik, hogy aki a könyvkötő mesterséget nem tanulta, ne árulhasson sehol az országban sem könyvet, sem papírost stb. A szabálytalankodók ellen a magistrátus segítségével lépnek fel. A céh igyekszik

mindenből hasznot húzni, s így a papíros-készítőknek is megtiltja az árulást, s csak ha a céh már a neki szükséges mennyiséget megvette, vagy megalkudtak velük, akkor árulhatnak a városban is. A vásárokba bejövő könyvkötőknek is előbb a céhvel kell megalkudni, csak úgy árulhatnak. A könyvkötők maguknak tartják fenn még a kalamáris, gálickő és pecsétviasz árulási jogát is.

Biztosítják maguknak még az olyan városokban és mezővárosokban való árulás jogát is, ahol nincs céh. Ha ott „*...Himplérek találkoznak, és az igaz Czéhbeli Mester-Embereknek nagy károkra Könyvet, Papirost árulnak; Légyen szabad ... az ollyán Himplért az ott való Magistratusnak erejével megh-foghni, és Partékáját confiscálni*." Városokon kívül pedig az illetékes földesurak segítségével kobozzák el az árujukat.[cmxxxix]

A céhek ügyeiket a céhgyűléseken intézték el. Kétféle céhgyűlést kell megkülönböztetnünk: a rendszeres és a rendkívüli céhgyűlést. A könyvkötőknél minden negyedévben tartanak egy céhgyűlést, ahol minden mester tartozik megjelenni.

Ekkor minden mester 6 garast köteles fizetni a céhládába. Minden évben egyszer általában a privilégium megszerzésének évfordulóján tartott céhgyűlésen választották a céhmestereket, a soproniak júliusban, a debreceniek pedig januárban. A céhmesterek ilyenkor elszámoltak a bevételekkel és a kiadásokkal is. Mind a négy céhgyűlésen szokásban volt, hogy a céh szabályzatát felolvasták. Ezeken a gyűléseken elintézték a céhet általánosan érdeklő kérdéseket, de ilyenkor bárki jelentkezhetett panaszával is, s a nyitott céhláda előtt meghallgatták és döntöttek. A céhgyűlést mindig a legfiatalabb mester jelentette be a többieknek. Ezekről a gyűlésekről csak nagyon komoly okkal lehetett elmaradni, mert büntetést fizettettek velük. Ezeken a negyedévi gyűléseken fogadták fel az inasokat, szabadítottak és mestert a céhbe felvettek. Alkalmanként rendkívüli céhgyűlést is összehívtak. Ilyen gyűlést csak valamelyik mester vagy legény külön kívánságára hívtak össze, s ilyenkor annak kellett egy nagyobb összeget ezért fizetnie.

A céhek több évszázados autonómiáját a XVIII. századtól kezdve egyre jobban megnyirbálják a hatóságok felügyeletének kiterjesztésével. Királyi rendelet írja elő, hogy minden céh mellé céhbiztost vagy comissáriust kell rendelni. A céhbiztos, mint hatósági ember részt vesz a céhgyűléseken, s összekötő a céhek és a hatóságok között. A könyvkötőcéhek esetében a céhbiztos a városi tanács tagja, senátor. A városi tanács rendeli ki őket, s a XIX. században ez a céhgyűlés, illetve az ott hozott határozat érvénytelen, ha a comissárius nincs jelen. Ezen túlmenően meg is büntetik azt a céhet, amelyik a céhbiztos tudta nélkül ülésezik. A debreceni könyvkötők jegyzőkönyveit a céhmesterek mellett a céhbiztos is aláírta.

A céhek megalakulásakor átvették a feudális társadalom hierarchikus rendjét is, a céh élén áll a céhmester és az al-céhmester, a mesterek alkotják a gerincét, akikért tulajdonképpen létrejött a szervezet, vannak a legények és a legalsó fokon az inasok. Ezt a rendet szigorúan őrzik a XIX. század végéig, fennállásukig. A céh, amelynek az iparosképzés is feladata, szigorúan ebbe a rendbe szorítja be azt is.

Az inas a XVI–XVII. században még a családhoz tartozott, felvételéért sem kellett fizetnie. Később egyre inkább a lefizetett pénz a domináló, az még a tanulóidőt is módosíthatja. A jelentkezőnek be kell mutatnia a születési bizonyítványát,

amit szabadulásáig a céhládában őriznek. A tanulóidő változó, általános a 4–5 év, de céhenként is vannak eltérések. Az inas mindenkinek engedelmességgel tartozik, a mesteren kívül még pl. annak a családjának is, a „*vétkes*" inast a céhgyűlés elé viszik, ahol kiszabják a büntetést. A szabaduláskor is fizetnie kell a tanulónak. A XIX. században a könyvkötő inastól a szakmai ismereteken túl már megkövetelik az írás-olvasást is, s további feltétel még, hogy az inas rajziskolába is járjon. A szabadítással az inas legénnyé lett. A céh kiállít a legénynek egy bizonyítványt, ez szükséges ahhoz, hogy a legénytársaságba bevegyék.

A legénynek, hogy jobb mester váljék belőle, kötelessége vándorolni egy meghatározott ideig. A céheknél ez általános szokás, csak a vándorlási idő változik. A XVIII. század folyamán a céhszabályok még megengedik a vándorlás, illetve annak egy részének pénzbeli megváltását. Az 1828-as debreceni szabályzat azonban már 3 évet ír elő, amely alól még a mester fia sem kivétel. Ez arányosnak tekinthető. Egyedül a soproni könyvkötőknél nem kötelező a legény vándorlása. E céhnél a vándorlás ritkaságszámba megy. Két legényről tudunk, aki vándorolt: Zsoldos Gyula szombathelyi legény 1846-ban[cmxl] és Németh István kőszegi legény 1850 után.[cmxli] A XIX. században a legények vándorlását nem lehetett pénzzel megváltani, s a vándorlási idő megrövidítését is csak rendkívüli esetekben országos hatóság engedélyezheti, céh nem.

A legények a céhen belül önálló szervezetet alkottak. Elöljárójuk az „*Öreg Legény*", a debrecenieknél a Senior. A mesterek részéről az ellenőrzés az „*Atya-Mester*" – a sopronianál: a „*Gesellen-Vater*" – feladata. Ha vándorló legény érkezik a városba, annak az atyamesternél kell jelentkeznie, aki meghatározza, hogy mely mesterhez kerüljön. Megszabják, hogy az atyamester egyik társukat sem részesítheti előnyben a legény elhelyezésénél, kivétel ilyenkor természetesen az özvegy vagy a beteg mester. A pesti céhszabályzat még megengedi, hogyha valaki levéllel hív más városból magához egy legényt, akkor az atyamester egyenesen ahhoz küldje, akinek az írására megérkezett, elszállásolásáról és ellátásáról is annak kell gondoskodni. Külön kiköti, hogy a levelet meg kell nézni: mindenben megfelel-e a valóságnak, s a dátum is megegyezik-e.[cmxlii]

Ha nem tudnak a valcoló legénynek munkát adni, akkor az ún. *senk*-et kap, amely összeg segítségével ehet és továbbmehet. Legtöbb céhnél legénykönyvet vezettek, ahová beírták magukat, legfontosabb adataikat a legények. Ezek egy része fennmaradt, ezekből követni tudjuk ma is a migrációt, a mozgás számbeli nagyságát, irányát, a legények útvonalát, származási helyét stb.

A legény vándorlásakor vitte magával a bizonyítványa (Kundschaftja) másolatát és a vándorkönyvet is. Könyvkötő vándorkönyvvel már a XVII. században találkozunk, ez azonban még tartalmában eltér a következő századokban általánosan használt vándorkönyvtől, amely hivatalos okmányként szerepelt. Első olyan könyvkötőlegény, akinek vándorkönyve ismert, Steinhübel György felsőmagyarországi compactorlegény. Németországi vándorlása idején kezdte el vezetni 1660-ban. Feljegyezte benne úti élményeit, keresetét stb. E kéziratos könyvet halála után (1698. április 6.) idősebb fia, János György vezette tovább.[cmxliii] A könyvecske később is apáról fiúra szállt, az utolsó bejegyző Steinhübel Lajos 1873-ban.

A kézirat tehát a mesterek bejegyzésén kívül egy egész családtörténetet megőrzött számunkra. A bejegyzők feljegyezték, hogy merre jártak, milyen élményeket és szakmai tapasztalatokat szereztek, sőt mesterségbeli különleges eljárások leírását is megtalálhatjuk benne. A pergamenkötésű könyvecske – amelynek bekötője valószínűleg első tulajdonosa – később az Országos Széchenyi Könyvtár őrzésébe került.[cmxliv]

A vándorkönyv a XIX. századtól kezdve elsősorban hivatalos okmány, amely egyúttal a legény útlevele is. Ebben a változásban nagy szerepe volt annak, hogy az 1805-ös szabályozástól kezdve kötelező a 3 év vándorlás. A vándorkönyvre vonatkozóan 1816. július 16-án újabb rendeletet hoz a helytartótanács (21 080. sz.). Ennek alapján magyar és német nyelven kinyomtatják a vándorkönyvet, amely feltünteti, hogy milyen adatokat kell bevezetni és a legfontosabb „*szokásokat*", ezek a vándorkönyvek minden szakmánál használatosak. Ilyen vándorkönyvet ismerünk pl. Kőszegről, amelyet Zsák Móritz kőszegi könyvkötőnél lehetett beszerezni. A könyv tulajdonosa Németh István iváni születésű könyvkötőlegény, aki 1847-ben 18 éves volt.[cmxlv] A könyv legfontosabb bejegyzései kőszegiek, az egyik Zsák Móritzé 1847. augusztus 31-éről, a másik Zsák Ludovikáé, az özvegyé, 1857. július 17-éről.[cmxlvi] A két időpont között ismert, hogy Zágrábban járt, részletesebben azonban erről nem tudunk.

A személyi adatok (és személyleírás) után találjuk a legényekre kötelező szabályokat. A legfontosabbak: a könyvet, ha valaki elveszti be kell jelenteni; mindenhol láttamoztatni kell; olyan helyre köteles vándorolni, ahol munkát remélhet; csak a cs. kir. örökös tartományokban vándorolhat; hasznos munkával kell az időt eltöltenie; hollétéről szülőhelyét, illetve szüleit legalább évenként értesítenie kell; munkábalépésekor a könyvet a mesternek át kell adnia, majd távozáskor munkájáról, magaviseletéről véleményt beíratnia; ha a könyvben csalást tapasztalnak, büntetik.

Hasonló az ismertetett vándorkönyvhöz két másik könyvkötőlegény könyve a XIX. század második feléből, amelyek a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tulajdonában vannak. Videk Ignácé 1867-ből, Klüger Sámuelé 1870-ből való.[cmxlvii]

A legények szervezete volt a legénytársaság, a XVIII. század folyamán majd minden céhnél megtaláljuk, legális szervezet. Külön gyűléseket tartottak, külön volt a legényláda, amelyből beteg társaikat segélyezték, mulatságokat rendeztek, vándorló legényeknek szállást, ellátást biztosítottak. A debrecenieknél előírják, hogy a legények ládájának két kulcsa legyen, közülük egyik az atyamesternél, másik az öreglegénynél legyen. Rendszeresen tartottak gyűléseket: „*Eoszvegyülekezésök minden Tizennégy-nap alatt Tizenkét órakor légyen a' Legényeknek is az Atya Mester Házánál; Tartozik akkor mindenik a' Társaság Ládájának meg-tartására két Garast adni.*"[cmxlviii] Azt külön megtiltják a rendelkezések, hogy valaki fegyvert vigyen magával, 6 garas büntetés terhe alatt. Az illetlen viselkedést, szitkozódást büntették, amelyet súlyosbított, ha a nyitott legényláda mellett történt.

A legénytársaságot és a legényládát a XIX. század folyamán a helytartótanács azonban rendelettel megszünteti. Debrecenben ezt a rendeletet – a

magistrátuson keresztül – 1821. augusztus 10-én hirdetik ki a könyvkötőknél. Megoldás: „*...a' Mester Legények társaság, és a' Czéh közönséges Ládájától való különözések Szokásba jött, és a' Legények ezen tilalmas Szabadságtol ketsegtetvén más Privilegiále Helységek Czéheit, azoknak nagy kárával és praejuditiumával, és a' jó rend s a' Czéhez Rendtartásai fel fordulásával el hagyván, az olyan Helyekre sietnek, a' hol ezen vissza élés divatjában van; ezért a Magistratus a' Mester Legények e' féle társaságát, és a' Czéh Ládájától való különözéseket, mint a' melyek már a' Czéheknek közönségesen szólló Articulusokban még 1813-ban ... megtiltodtak, erőssen tiltsa meg...*" A rendelkezésre a céh a következő határozatot hozta: „*Ugyan ezen Protocollatiokor meg határoztatott, hogy a Legények Ládája vég képpen Cassálodjon*."[cmxlix] A határozat ugyan megszületett, de úgy látszik, mégsem hajtották következetesen végre, 1857-ben a kiadások között megtalálhatjuk, hogy a segédek ládájába 4 ft-ot adnak.[cml]

A legényekre az engedelmesség és a fokozott tiszteletadás ugyanúgy vonatkozott, mint az inasokra. Debretzeni István legényt 1800-ban a céhgyűlés elé hivatták, mert: „*...Gazdáját Telegdi Gábor Uramat illetlen Szokkal illette, hogy ő külömb ember egy tseppet sem volna, más illyen forma Szokkal is illette. Holott egy Czehbeli Portzio fizető Mester Ember mindenkor külömb egy most szabadult Legénnynél*." A legény a céhtől a büntetést nem fogadja el, de ennek az az ára, hogy „*...Mesterségről végképpen le mond, hogy ö többe Sem Legény, Sem Mester ember nem leszsz Sött az Isten mentse meg, hogy valaha Debretzeni Mester ember légyen*."[cmli] Látjuk, hogy a céh nagyon komolyan vette a büntetéseket. Másik esetben, ugyancsak Debrecenben Oláh István compactor legény „*...a ki a Betsülletes Compactor Céhet sok helytelen tselekedeteivel meg bántotta, eránta a' végeztetett, hogy itt nállunk többé Senki büntetés alatt munkát ne adjon néki*."[cmlii] Nem ismerjük a legény vétségét, de az biztos, hogy a komoly szankciókat végre is hajtották.

Amíg az inasnak fizetnie kellett a tanításáért, vagy legjobb esetben munkájáért ellátást kapott a mestertől, a legény pedig fizetést. A mesterlegény fizetése azonban nem egyértelműen meghatározott, a debreceni szabályzat szerint: „*Az Legényeknek Fizetése lészen az eo Munkájoknak érdeme szerént*." A pesti céhszabályok alapján, ha valamely inast szabadítása után a céhbe bevettek, akkor az legényként „*a heti bért követelheti*". Ezt a bért azonban nem szabályozzák. Arra már gondosan ügyelnek, hogy a mester rosszul ne járjon, mert ha a legény a hétből egy vagy két napot elmulat, az elmulatott időt a heti béréből levonják. Ha valamelyik legény pedig éjjelre nem menne haza mestere házába, az a heti bérét benntarthatja. Úgy látszik a legények mulatása és kimaradása gyakori lehetett, mert még az 1813-as országos céhszabályzat is foglalkozik vele, ahol különösen az ún. „*korhely-hétfő*"-t tilalmazzák hasonló büntetések kiszabása mellett.[cmliii]

A legények munkaideje általában napi 18 óra körül mozgott. A könyvkötők gyakorlatára egyetlen konkrét adatunk van, a debrecenieké, amely így rendelkezik: a legény „*Nyáron négy óra kor az Munkára fel-kellyen, és munkálodni kilencz óráig: Télben pedig három órakor fel-kelvén, estvéli Tíz óráig munkálodni tartozik*." Ehhez a 17-19 órás munkaidőhöz képest eredmény volt a Mária Terézia rendelete által megállapított reggel 5-től este 8-ig tartó munka is. Újabb jelentős eredmény a

legényeknek az 1848-as rendeletben megállapított napi 11 óra is, még ha figyelembe vesszük, hogy nem mindenhol tarthatták azt be, de az eredetileg feltüntetettnél bizonyára mégis kevesebbet kellett ekkor már dolgozniuk.

Vizsgáljuk meg, hogyan lesz a legényből mester? A pesti céh előírása szerint 4 évig kell legényként dolgoznia és 2 és fél évet vándorolnia annak a legénynek, aki incorporáltatni akarja magát. Be kell mutatnia a születési igazolványát és a tanulólevelét, s bizonyítania kell, hogy tisztességes szülőktől származik. Ezek után még vizsgát is előírnak, amelynek a feltételeit azonban nem ismerjük. Ha a vizsgát a legény nem tudja letenni, megválthatja azt pénzben. Az incorporatióért 24 tallért kellett fizetni, a mester fia, s az, aki mester lányát vagy özvegyét vette el, csak a felét fizette. A már felvett mester készítette el a remeket. A sorrend más, pl. a debreceni könyvkötőknél: ha a legény mester kíván lenni: „*...a Czéhnél magát megjelentse, Nemzetség, és Tanuló-Leveleit meg-mutatván a' REMEKET kévánhattya*". Ekkor 3 cs. Tallért kell fizetnie, s ha a remeket elkészítette veszik csak be a céhbe.[cmliv]

Céhenként változott a remekelési feladat és a határidő is. Pesten adott esetenként állapítják meg az elkészítés határidejét és 3 db könyv bekötését írják elő:

"*egy folió,*
egy 12-ed rét alakú fekete kordovánba és
egy névkönyv aranyozott gerinccel a feladat.

A debreceni compactoroknál – a régi szokásra hivatkozva – tizennégy nap alatt kell elkészíteni a remeket, és négy könyvet kell bekötni:

egy foliót,
egy oktáv alakút,
egy 12-ed rét alakút aranyozva és kapoccsal, s
egy ábécés könyvet fatáblákkal.

A soproni könyvkötők mindig egyénileg határozták meg a remek készítési idejét és magát a remeket is. A készítési idő 6 hét és 3 hónap között változott. 1833-tól a mesterremeket meghatározzák:

„1. Egy Missale Romanem foliokötés vörös maroquinbe kötve, aranymetszéssel.
2. A Corpus Juris Hungarici két kötete egész bőrbe kötve.
3. Egy biblia vagy énekes könyv fekete Cordován bőrbe kötve, aranyozott díszítéssel és csatokkal."[cmlv]

A kassai könyvkötőknél, ha valaki mesterré akart lenni, először össze kellett hívnia a céhet és 1 fl 30 kr-t lefizetnie. Ha elfogadták jelentkezését egy évet kellett segédként dolgoznia, minden negyedévben más mesternél. S csak ezután készíthette el a mesterremeket, amely a következő volt:

1 folio alakú missale, Magyarország téli gyümölcsei (c. könyv), Rákóczi-féle imakönyv és egy ábécés könyv. Mindezt 2 hét alatt kellett elkészítenie. Ezalatt lakomát is kellett adnia a mesternek. A mesterremek elkészítése után fizetnie kellett készpénzben a „*tractára*" 26 fl-t, majd a céhládába 30 fl-t, a főtemplomnak 10 fl-t. A mesterremekben levő hibákat pénzzel megválthatták, ugyanígy a mesterévet

is, de azért minimum 40 fl-t kellett fizetni.[cmlvi] A pesti céhnél a remek-készítőt látogatják meg, s míg a remeket készíti, előírják, hogy 1 vagy 2 kollegának jelen kell lennie. A látogató mestereket borral kell kínálni, az ott tartózkodókat pedig étellel és itallal ellátni. Debrecenben a remeket egy kijelölt mesternél kell elkészíteni.

A remek elkészítése után a céhet összehívták, és ott a mesterek a bekötött könyveket megvizsgálták. Ez az ellenőrzés sok visszaélésre adott azonban alkalmat, különösen azzal, hogy szinte minden hibát pénzfizetéssel meg lehetett váltani. A céhgyűlés összehívásáért ilyenkor bizony jelentős összegeket kellett a legénynek fizetni. Nehezítette helyzetüket, hogy Debrecenben pl. megkívánták, hogy ha kifogást találnak a remekben, még egy negyed évig kellett valamelyik mesternél dolgozni és a remeket még egyszer a saját költségén elkészíteni. Ezután pedig lakomát kellett adnia. Míg egyes céheknél az enni- és innivalók részletes leírásával találkozunk, a könyvkötőknél csak a lakoma kikötését találjuk. Bizonyos, hogy így sem lehetett kis költség, s a céhbeállónak nagy megterhelést jelentett. Különösen sok ez, ha figyelembe vesszük, hogy készpénzben is jelentős összeget kellett a beállónak fizetnie: Debrecenben 62 tallért szabnak ki, a társpohár megváltására pedig 12 rhénes forintot.

A sok és nehezen teljesíthető feltétel mellett a céh sokszor még minden eszközzel igyekszik a céhbelépést meg is akadályozni. Jellemző erre Grein János Ádám soproni könyvkötő esete. 1802. december 12-én kérte felvételét a céhbe, amit azonban visszautasítottak azzal, hogy sok a könyvkötő. Nem nyugodott bele azonban a visszautasításba és a helytartótanácshoz fordult, s az utasította a céhet 1803. július 23-án, hogy készítessék el a mestermunkát. A céh felszólítja ekkor, hogy 4 héten belül készítse el a remeket. Nem tudjuk, hogy miért, az elkészítés egy éven át húzódott, csak azt tudjuk, hogy a céh azt 1804. augusztus 19-én elutasította. Feltehetően továbbra sem nyugodott bele a döntésbe, mert tudjuk, hogy 1804-ben mégis felveszik. Ekkor 60 ft-ot fizettetnek vele a felvételért. Annyit azonban a céh mégis elér, hogy munkáját feltételekhez kötik, csak eladhat és cserélhet, inast nem oktathat.[cmlvii]

Elméletben a tanulóidő letelte, a vándorlás és a remek készítés után mindenkiből mester lehetett. A sok fizetnivaló, a nagyon gyakori gáncsoskodások viszont nagyon sok legény elől örökre elzárták a lehetőséget, hogy mesterré lehessen. A gyakorlatban a legtöbb esetben jó néhány évvel meghosszabbodik a legényidő, amíg a céhbeállás költségeit elő tudják teremteni. Nem ritka a 10–12 éves időköz sem: példaként Frőschel Ferenc József szombathelyi mestert említem, aki 1833. július 7-én szabadult Sopronban Kilián Károlynál,[cmlviii] s csak 1847-ben dolgozik Szombathelyen mesterként. Ugyanez a helyzet a kőszegi Németh Istvánnál. 1843-ban lett tanonc, majd 1847-től legény Zsák Móritznál. 1858. május 29-én lett csak mester.[cmlix]

A mesterek alkották tulajdonképpen a céh fő részét, az ő érdekképviseleti szervük a céh. A mesterek – természetesen csak elméletben – egyenrangúak. A jogok és a kötelességek mindenkire egyformán érvényesek, kezdetben csak a céhmester emelkedik ki közülük. Az egyenlőséget igyekeznek megtartani, például

kimondják, hogy minden mester csak egy inast tarthat, de ezzel nem tudják megakadályozni a mind nagyobb méreteket öltő vagyoni különbségeket. Az incorporálás után a rangsort a mesterek között a kor határozza meg. Az idősebb mesterek közül választják a tisztségviselőket, s a legfiatalabb mester feladata mindig, hogy pl. céhgyűlés összehívásakor végigjárja a mestereket. Minden mester meghatározott összeget tartozott fizetni minden negyedévben a céhgyűléskor, s a messze lakó mester, aki nem volt köteles megjelenni a gyűlésen, az is évi összegét el kellett hogy küldje. Külön büntetést fizetett az, aki saját hibájából nem jelent meg a céhgyűlésen.

A debreceni könyvkötőknél szokásban volt, hogy a céh jövedelmének egy részét a mesterek maguk között elosztották. Az összegekből következtetve, ekkor minden mester egyenlően kapott.[cmlx] Az ország többi könyvkötőcéheinél nem találtunk hasonló példát.

A céh a nagyobb beruházásoknál is segítette tagjait. Ismerjük pl. Debrecenben, hogy több mester vett fel 20–100 ft kölcsönöket, így Fodor Gábor is: „*Bizonyos szüksége kipotolása végett vetfel 100 ft-ot*."[cmlxi] Ezek a nagyobb összegek feltétlenül beruházásokra kellettek, mert segélyként csak 10 ft alatti összegeket adtak, s feltehető, hogy ezek a mesterek éppen a jobb modúak közé tartoztak, annál is inkább, mert tudjuk róluk, hogy több éven át pl. céhmesterek voltak.

A céhek életében fontos szerepet töltöttek be a közös vendégségek is. A különböző ünnepek vagy évfordulók alkalmával rendezett lakomák költségeit gyakran fizetik a céh pénztárából. Például 1817 februárban a debreceniek céhmulatságot rendeztek, amelyre 49 ft-ot fizettek ki. 1834-ben bort vásárolnak a közös pénzből, 1838-ban és 1840-ben vendégséget tartanak (60 fő!), 1845-ben pedig a farsangi mulatságra költenek.[cmlxii]

A céh nagybani vásárlással is igyekezett a mesterek részére előnyöket szerezni. A papíros-készítők és -árulók számára kikötötték, hogy csak akkor árulhatnak a városban, ha már a céh nem tart árujukra igényt. Több alkalommal tudjuk, hogy nagyobb mennyiségű papírost vásárolt a debreceni könyvkötőcéh.[cmlxiii]

A mestereket társaik a bajban, betegségben sem hagyták magukra. A beteg mesternek, ha nem volt legénye, ahhoz mestertársai küldték el sorban legényeiket, s ha vándorló legény érkezett az övé volt az elsőség. Nem ritka az sem, hogy pénzsegélyeket adnak részére, amelyet felgyógyulása után kell visszafizetnie. Ha a mester meghalt, a céh a temetésen megjelent, s azon kívül családját pénzzel segítették. Debrecenben hosszú évtizedeken keresztül az a szokás, hogy a mester halála esetén 4 ft-ot adnak.[cmlxiv]

Az özvegyet a mester halála után továbbra is segítették. Először is biztosították a jogát, hogy folytathassa a munkát a férje halála után. Ha nem volt gyakorlott legénye, akkor az özvegy „*...az Atyamesternél magát meg-jelentvén, tartozik néki egy jó-munkás Legényt adni*."[cmlxv] Ez az országos gyakorlat is. Tudunk arról is, hogy az özvegyet kölcsönnel is támogatják, pl. Dávidházy János halálakor özvegyét 12,30-cal segítik.[cmlxvi]

Az özvegy jogaira vonatkozóan vizsgáljuk meg a pesti Pécsy-műhely sorsát. Az 1746-ban pesti céhalapító Pécsy András 1752-ben már nem él. Özvegye,

Viesstner Borbála ugyanebben az évben férjhez megy a budai Landerer Lipót nyomdászhoz.[cmlxvii] Miután nem mesterségbelihez és városbelihez ment, jogát a műhelyre nem tarthatta meg. Jogosítványát 1752-ben a győri származású Müller Jakab szerezte meg.

Müller Jakab halála után 34 éves özvegye, Magdalena, legényéhez, a 24 éves Fischer Jánoshoz ment férjhez.[cmlxviii] Ha az özvegy helybeli mesterlegényhez ment, a műhelyt megtarthatták. További engedmény volt, hogy aki mester özvegyét vette el, az a compactorlegény csak fél taksával tartozott, sőt a debrecenieknél csak fél remeket kellett készítenie. Az engedményekből következően gyakori volt, hogy mesterlegények özvegyet vettek el, mert csak így lehettek mesterekké.

Miután minden mesterségnél arra törekedtek, hogy lehetőség szerint a fiú apja mesterségét folytassa, gyakoriak az olyan könyvkötő-családok, ahol majd egy évszázadig vagy tovább is ugyanazon család kezében van a műhely. Ez a törekvés határozta meg azt is, hogy a mester fiának minél több kedvezményt igyekeztek biztosítani. Igaz, hogy ugyanakkor a céh még a házasságukba is beleszólt.

A mester fia az inasnak való felvételétől számtalan előnyben részesült. Az első időkben a mester fiára nézve a hivatalos inaskodás sem volt kötelező, azzal, hogy apjától a mesterséget úgy is megtanulja. A XVIII. századtól írják elő kötelezően az inasidőt, Debrecenben pl. 2 évet, ami a szokott felét jelenti. A mester fia akár apjánál, akár más mesternél tanul, csak eddig köteles inaskodni. Óriási előnyt jelent számukra, hogy a mester fiát a céh minden esetben felveszi, még akkor is, ha a meghatározott számú mester már dolgozik a városban. A kassaiak kikötése alapján: „*Ezen Szabad Királyi KASSA Várossában HÁROM Mesternél több ne légyen mindazonáltal ha valamelly Mesternek fia vólna, és az Mesterré kévánna lenni: eö az három fölül légyen, és az utólsó Mesternél a' Czéhben előbb légyen az Mester Fia*."[cmlxix] Egyedül a vándorlás az, amiben nem kap még a mester fia sem engedményt, a két év rájuk is kötelező. A remekkészítésnél is kedvezményt élveznek, csak 2 db könyvet kell remekbe kötniük. A céhbeállásnál pl. a pesti könyvkötők adnak a mester fiának előnyt, mert csak fél taksát kell lefizetni.[cmlxx] Valószínű azonban, hogy a gyakorlatban ez az általános, a debreceni compactorok céhszabálya ugyan nem mondja ki, de a bevételi jegyzőkönyvük adataiból következtethetünk erre is.[cmlxxi]

A céhek gondosan vezették a bevételeiket és a kiadásaikat. A könyvkötőcéhek közül egyedül a debreceni céh bevételi és kiadási jegyzőkönyve maradt fenn, amelyet remekbe kötöttek és így a Református Főiskola őrzésében fennmaradt. Szórványadatok, de főként e jegyzőkönyv alapján kíséreljük meg a céh pénzügyi kérdéseiről egy átfogó kép készítését.[cmlxxii] A debreceni jegyzőkönyvet 1800-tól 1870-ig folyamatosan vezették.[cmlxxiii] A bejegyzésekből következtethetjük, hogy e jegyzőkönyv vezetője a céhmester. Minden évben lezárták és ellenőrizték a bevételeket és a kiadásokat.

Vizsgáljuk meg a céh bevételeit. Állandó pénzforrást jelentett a „*Kántor Pénz*", ami nem más, mint a negyedévenként tartott céhgyűléseken a mesterektől és a legényektől beszedett pénz. Szegődtetésért is szinte évenként 2-3 alkalommal fizetnek a mesternek, mert a jegyzőkönyv beírásai szerint itt az a gyakorlat, hogy

az inas szegődtetéskor szabadításkor a mesternek adja a pénzt, s az fizeti be. Az inas szabadítására az általános az 1 ft fizetése, de mint a többi befizetési összeg is, ez is állandóan változik.

Nagyobb összegeket a céhbeállók fizettek. Itt különösen nagyok az eltérések. A legkevesebbet a filiálisok fizetik, pl. Szabó István 1812-ben 11 ft-ot, s feltehetően az 1800-ban céhbeálló Végh István, aki 10 ft-ot fizet szintén filiális, bár ez külön nincs feltüntetve. 1810-ben viszont a két céhbelépő, akinek nevét nem ismerjük 152-152 rhénes ft-ot fizet. Általánosnak a 100 ft körüli összeget tekinthetjük, ami bizony jelentős összeg volt.

Remekelésért fizetett pénzösszegre csak egy adatunk van, 1830-ban Csáthy Lajos compactorlegény 8 ft-ot fizet.

Külön jövedelmet jelentettek a büntetéspénzek. 1803-ban pl. Gönyei Gábor a maga és legénye, Oláh István hibájáért 6 Rft-ot fizettek. A remek készítésénél is szívesen büntettek, a hibákat pénzzel váltatták meg, pl. 1835-ben Fazekas Jánosról tudjuk, hogy hibáért 7'30-at fizetett. A céh jövedelme így nagyon változó volt, gyakori a 700-800 ft körüli bevétel, s egy esetben, 1825-ben 1047 Ft-ot tett ki a céh jövedelme. E jövedelem jelentős részét, mint már említettem, a céh szétosztotta a mesterek között egyenlően. Ezen túlmenően a legváltozatosabb tételekkel találkozunk a kiadások között.

Összegük szerint a legnagyobbak közé az említett kölcsönök az egyes mestereknek, valamint a császári és birodalmi kölcsönök tartoznak. Tudjuk, hogy a mesterektől – ha néha részletekben is –, de pontosan beszedték ezeket az összegeket, amíg ki nem fizették, addig gondosan őrizték az ezekre vonatkozó szerződéseket. Találkoztunk olyan esettel is, amikor az illető mester halála után a rokon, illetve az örökös fizeti tovább a tartozást. Az államkölcsön egy része is visszatérült, mert az 1860-as években a bevételi rovatban találkozunk vele.

A kiadások között a legtöbbször szerepelnek a különböző adakozások. Majdnem minden évben – néha többször is – szerepelnek a szegényeknek tett ajándékozások: „*Ispotálybeli szegényeknek*”, „*Egy Kárvallott Embernek*”, „*El nyomorodott Utasnak”, „El nyomorodott Szegény ember”, „Két Ügye Fogyott*” stb. megjegyzésekkel. Az összegük különböző, 40 kr és 3 ft között váltakozik.

Különösen sokat segítették a tűzeseteknél kárvallottakat. Bejegyzéseik is bizonyítják, hogy milyen nagy volt még a XIX. században is a tűzesetek száma. Legtöbbször csak „*Égetteknek*” megjegyzés alatt tüntetik fel a bejegyzések, néha közlik a segélyezett nevét, pl.: 1822-ben a „*megégett Kalapos Torma Urnak*” adnak vagy 1826-ban „*Miklós utcában Erdei Györgynének háza megégett*”, s őt segítik.[cmlxxiv]

Nemcsak debrecenieknek segítenek, hanem küldenek pénzt az elégett szekszárdi templom számára, a bajai „*égetteknek*”, „*Szala vármegye*” tűzkárosultjainak és „*fejér vári Égetek*” részére is.[cmlxxv]

A segélyezések között van egy igen érdekes eset is: hosszú éveken keresztül segítenek egy tanítót, aki „*Nad Udvari Tanito Volt mind az két szemére meg világtalanodott*”. Ezt a tanítót 1835-től kezdve 1859-ig több-kevesebb rendszerességgel segítik, majd minden évben találkozunk a nevével.

Árvízkárosultak segélyezésével is több esetben találkozunk, még Prágába is küldenek pénzt a város víz által károsodottai részére (1845). Ezen kívül segítik pl. a nyíregyházi „*ispotály*”-t, a pécsi földindulás és felhőszakadás károsultjait, és az elmeháborodottak részére is küldenek.[cmlxxvi]

Külön említést érdemelnek még az ország különböző részein levő templomok, iskolák részére küldött összegek. Többször adakoznak kollégiumok, pl. a pápai és az enyedi, de főként a debreceni kollégium, illetve főiskola részére.[cmlxxvii] A „*Nagy Templom építésére*” adott pénzzel először 1803-ban találkozunk, amikor 20 rhénes ft-ot adnak egy „*Remekbe kötött Diariummal melybe iratassák azokk Nevek akik valamit Conferáltak az építésre*.” Az ország más részein levő templomok számára küldött pénzösszegek bejegyzései között máskor is találkozunk a nagytemplomnak adott összegekkel. Jelentősebb volt azonban ezeknél pl. az 1810-ben tartott gyűjtés, melynek eredményeként 133 ft-ot adnak össze.[cmlxxviii] Természetesen a könyvkötőcéh elsősorban a céhet érintő dolgokra költötte a pénzét. Mint említettem a céh fizet az árulóhely karbantartására, javítására.

Betegség esetén elsősorban tagjait segíti, 1803-ban pl. Tihar (?) Istvánt, 1831-ben Szilágyi János „*Öreg Compactor Legény*”-t segítik kórházba, majd temetéskor is segítenek. Ha mester meghal, özvegyét tovább segítik a jog fenntartásánál, a műhely továbbvitelénél, nemegyszer adminisztratív ügyek intézésében a céh jár el helyette. Ha az özvegy rászorult visszafizetendő segélyt is nyújtottak neki. A meghalt mester, legény temetéséről gondoskodtak. A legények halálakor általában 2 ft-ot, mester halála esetén 4 ft-ot fizettek, de Tóth Mihály és Holosi Fülep György temetésére 10 ft-ot adtak, annak ellenére, hogy egy 1863. február 28-i bejegyzés szerint: „*Ns Telegdi László Ur Temetésekor kiadtunk Szokás szerent 4*.”[cmlxxix] A legtöbb ilyen bejegyzésnél valóban ez az összeg szerepel, hogy mikor vezették be, azt már nem tudjuk rekonstruálni.

Szinte minden évben találkozunk egy bejegyzéssel, mely szerint a „*Senior*”-nak adnak 1 ft-ot. Azt azonban nem tudtuk megállapítani, hogy ez a seniort személyesen illeti vagy a legények kasszájába adják ezeket az összegeket, mert más alkalommal azt külön feltüntetik, hogy a legények ládájába adják a pénzt.

Inasok bejegyzésével kétszer találkoztunk, 1818-ban Székely Mihály inasnak csizmára adnak 5 ft-ot, majd 1820-ban Somogyi János inas kap ugyancsak csizmára.[cmlxxx] A soproni könyvkötőcéhnél találkozunk egy esettel, amikor a céh segít 5 szerencsétlenül járt könyvkötőt 1847-ben. Ezeket személyenként 25 kr segélyben részesítették.[cmlxxxi]

A debreceni céh kiadásai között találjuk meg azt is, hogy több esetben tagjai részére nagyobb mennyiségű papírt vásárol, valószínű, hogy ezzel a céhszabályzatban kikötött papír elővásárlási jogát gyakorolja. Könyvek, naptárak vásárlása is szerepel a kiadások között, 1820-ban írják: „*Octobris vettünk ki Márton Trilingva Lexiconáért 13 ft*.”, ami több példány vásárlási ára lehetett. 1823-ban ismét 10 ft-ot adnak ki könyvekre. Más években kalendáriumokat vásárolnak, illetve köttetnek be a céh költségén. Feltehetően az utóbbiakat ajándéknak szánták, mint azt más város könyvkötőinél is láttuk. Azt, hogy a könyvek egy részét megtartották, közhaszonra eladták vagy elajándékozták, sajnos ma már megállapítani nem tudjuk.

Az 1805-ös évektől kezdve az 50-es évekig egy fontos kiadási bejegyzést találhatunk, amely a céh privilégiumával kapcsolatos. Már 1805-ben fizetnek a királyi új articulusok leírásáért. 1814-ben és 1824-ben is fizetnek leíratásért, illetve vizsgálásért. 1827-ben és 1828-ban a legtöbb a kiadás rá. A hivatalos összegek lefizetése mellett többször találunk ilyen megjegyzéseket is: „*Articulusunk előbmozdítására...*", „*Privilégium előmozdítására főnótáriusnak*", azonkívül a bécsi ágensnek, majd 1828-ban ismét „Medgyaszai Urnak pótolás pénz" címszavak jelzik a kiadást. [cmlxxxii]

Szorosabban a privilégium kiváltására küldenek: „*Privilégium ára elküldésére vagy a Taxa felküldésére 120.- rendes Taxa 110, 10 pedig Borsán direktornak.*"[cmlxxxiii] Ezzel kapcsolatban mind nagyobb összegeket tett ki a posta- és levélköltség is néhány éven keresztül. Ebből a néhány bejegyzésből is láthatjuk, hogy egy királyi privilégium kiváltása nem kis összegbe került, amelynek a hivatalos költségek csak egy részét tették ki.

Végül röviden megemlékezünk arról is, hogy a céh kiadásai között szerepelnek a céh mulatságaira, illetve bor vásárlására kiadott összegek is. Ezzel kapcsolatban a soproniak céhkönyve megjegyzi, hogy a legények ne költsék a befizetett pénzt mulatságokra, ami azt mutatja, hogy a gyakorlatban ez elég általános volt, mint ahogy ebben az időben más céheknél is megtalálhatjuk.

Láttuk, hogy a céhekben megvan a törekvés, hogy a mestereknek biztosítsa a megélhetést, ezért minden céh igyekezett tagjainak számát nem növelni. Természetesen azonban az egyes céhtagok vagyoni helyzete nagyon változó volt. Említettük már, hogy főként a XVIII. századtól nagyon sok compactorlegényből nem lett mester, s olyan szegényen halt meg, hogy eltemetéséről is a céh gondoskodott. Többszáz mesterre vonatkozó szórványadatot figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a könyvkötők nem tartoztak ugyan a városok leggazdagabb polgárai közé, s inkább azok gazdagodtak jobban meg, akiknek egyben könyvnyomdájuk vagy könykereskedésük is volt. A mesterek zöme a jómódú középpolgárok közé tartozott.

A vagyoni differenciálódás oly nagy lett a mesterek között, hogy „*rendekbe*"osztották őket a jövedelmük alapján, s a szerint fizettek is. Első időkben a céh határozta meg, hogy melyik mester melyik rendbe tartozzon és mennyit fizessen, ez azonban nagyon sok visszaélésre adott alkalmat. A debreceni városi tanács így ír erről: „*A' Királyi adó felszollitása alkalmatosságával tapasztalván, hogy sok Czéhek Biztos Senator Urak befolyása nélkül tartván Gyüléseiket, a' Mestereket ön Tetszések Szerént Classifikálták, mellyből következik, hogy az adó Terhit arányuságban nem viselik.*" Ugyanekkor elrendeli a tanács, hogy a mesterek classificatióját csak a céhgyűlésen és a céhbiztos jelenlétében lehet végrehajtani.

Ezen a céhgyűlésen a debreceni könyvkötőket négy rendbe sorolják:

„1^{só} Rendbe
Bartha István és Fija. Toth Mihály. Csáthy Lajos.
2^{ik} Rendbe
Szer István. Telegdi Horváth László. Hegedűs János.
3^{ik} Rendbe

Fodor Gábor. Hollosy Fülep György. Báthori János. Seres István. Farkas István.

4ik Rendbe

Özvegy Gönyei Györgyné

Özvegy Davidhai Jánosné."

Ebből a besorolásból is világosan kitűnik, hogy a mesterek jövedelme nem volt egyenlő, a legkisebb jövedelmük az özvegyeknek volt. Sajnos, hogy mennyit kellett fizetni az egyes rendekbe sorolt mestereknek, nem ismerjük.

A magyarországi könyvkötőcéhekre vonatkozó adatok először összeállított csoportja bizonyára még további adatokkal fog bővülni, s a további kutatások lehetővé teszik a magyarországi könyvkötőcéhek történetének még pontosabb megírását.

JEGYZETEK

dcccxiii Takács Béla: A debreceni könyvkötőművészet. Debrecen. 1980. 25.

dcccxiv Takács i. m. 25. – Néhány éves kutatás után az első országos felvázolásra a kísérlet megtörtént, ezt rögzítettem bölcsészdoktori disszertációmban (1966), de miután folytatni akartam a kutatást, fejezeteket nem adtam nyomdába, így a szakirodalom még 1980-ban sem használta fel az adatok már meglevő pontosítását és kiterjesztését.

dcccxv Helwig, Hellmuth: Das deutsche Buchbinder = Handwerk. Handwerks und Kulturgeschichte Bd. I. Stuttgart 1962., Bd. II. Stuttgart 1965.

dcccxvi Tolnai György: A magyar kapitalizmus története. Kilenc évszázad a feudalizmus árnyékában. Bibliotheca (Bp. 1946) 17.

dcccxvii Gyimesi Sándor: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig. (szerk.): Pach Zsigmond Pál. Bp. 1984. 21.

dcccxviii Lederer Emma: Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában (Magyar művelődéstörténet 4. köt.) Bp. é. n.

dcccxix Gárdonyi Albert: A vármegye és a város társadalma (Magyar művelődéstörténet) Bp. é. n.

dcccxx Lederer i. m.

dcccxxi Helwig i. m. 1962. Bd. I. 47–49.

dcccxxii Uo. 47.

dcccxxiii Uo.

dcccxxiv Uo. 48–49.

dcccxxv 1772. augusztus 17. – Közli: Békési Emil: Adalék könyvkereskedésünk XVIII. századbeli történetéhez. = Magyar Könyvszemle 1883. 266–269.

dcccxxvi Közli: Holub József: Könyvkötő-nyugta 1567-ből. = Magyar Könyvszemle 1914. 163.

dcccxxvii Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. = Magyar Könyvszemle 1932/34. 77., 81–82.

dcccxxviii Ferber Mihály: A pozsonyi céhek története a XVI. században. Művelődéstörténeti értekezés. Bp. 1912. E könyvében leírja, hogy a Pozsonyi Városi Múzeumban a céhiratok között látta. Az iratok ma is e múzeum őrzésében találhatók.

dcccxxix A pozsonyi városi levéltár Bürger Buch-jai alapján.

[dcccxxx] Itt mondok köszönetet Eva Toranova pozsonyi kutatónak szíves segítségéért.

[dcccxxxi] OL C 25 Lad. B. Pozsony

[dcccxxxii] Spiesz, Anton: Statuly bratislavskich Cechov. Bratislava 1978. 165–170.

[dcccxxxiii] A nagyszombati céh működéséről kevés közelebbi adatot ismerünk, mert irodalmi feldolgozásuk a háború előtt nem történt meg, újabb kutatásra pedig még nem volt lehetőségünk.

[dcccxxxiv] OL C 25. Lad. C. Tyrnaviensi.

[dcccxxxv] Helwig i. m. 1962. Bd. I. 48–49.

[dcccxxxvi] Vö. Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon legrégibb időktől napjainkig. = Magyar Könyvszemle 1923. 61.

[dcccxxxvii] Kemény Lajos: Kassai könyvkötők. = Magyar Könyvszemle 1907. 95.

[dcccxxxviii] Vö. Herepei János: A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere. = Magyar Könyvszemle 1957.

[dcccxxxix] Kemény Lajos: A lőcsei könyvkötő céh Kassa városához a néhai könyvnyomtató Gevers Bálint özvegye ügyében. (1662.) = Magyar Könyvszemle 1913. 66–67.

[dcccxl] Köszönetet mondok Eperjessy Gézának, aki erre a másolatra, továbbá a debreceni könyvkötők 1828-as és a kecskemétiek 1827-es szabályzatára figyelmemet felhívta.

[dcccxli] Kemény Lajos: Adatok Kassa város XVII. századbeli nyomdászatához. A kassai compactorok folyamodása Kassa város tanácsához, melyben az eperjesi és lőcsei egyesült compactor czéh által ellenök ő felségéhez felterjesztett támadásokra védelemért és közbenjárásért esedeznek. Kassa, 1700. = Magyar Könyvszemle 1915.

[dcccxlii] Kemény Lajos: Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez. = Magyar Könyvszemle 1910. 191.

[dcccxliii] Uo.

[dcccxliv] Kassa város levéltára 2827/85. sz. Kemény i. m. 1907. 95.

[dcccxlv] Vö. Kemény Lajos: Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. = Magyar Könyvszemle 1895. 310.

[dcccxlvi] Kemény i. m. 1910. 191.

[dcccxlvii] Kemény Lajos: Kassa XVII. századbéli könyvnyomtatói. = Magyar Könyvszemle 1889. 230.

[dcccxlviii] Kemény i. m. 1910. 191.

[dcccxlix] Kemény Lajos: Kassai könyvnyomtatók életrajzához. = Magyar Könyvszemle 1902. 535.

[dccccl] Vö. Kemény i. m. 1907.

[dccccli] Vö. Kemény i. m. 1907., Kemény i. m. 1889. 233., Kemény i. m. 1902. 535.

[dccccli] Kassán 1640-től működik nyomda. A nyomda ára 440 forint volt. Kemény Lajos: Compactor Bálint, egy XVII. századbeli könyvnyomtató. = Századok, 1889. 779–781.

[dccccliii] Az özvegy Compactor Bálintné majd minden java még 1662 folyamán tilalom alá kerülhetett. A városi jegyzőkönyv alapján tudjuk, hogy 1662 novemberében még 12 személy tilalmat tesz kisebb-nagyobb tartozások fejében. Kemény i. m. 1902.

[dccccliv] Kemény i. m. 1910. 191.

[dccccl v] Kemény i. m. 1907. 95.

[dccccl vi] Debrecen, Ref. Főiskola R 775. A debrecein könyvkötők céhszabályzata.

[dccccl vii] Kemény i. m. 1907. 96.

[dccccl viii] Kemény i. m. 1915. (1700.)

[dccccl ix] II. Rákóczi Ferenc védőlevele a kassai könyvkötőczéh számára. Közli: Thaly Kálmán. = Magyar Könyvszemle 1895. 190–191.

dcccl x Vö. Kemény i. m. 1907. 96.
dcccl xi Kassa város polgárkönyve.
dcccl xii Csürös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. Debrecen. (1911) 335.
dcccl xiii Csürös i. m. 336.
dcccl xiv Uo.
dcccl xv Takács i. m. 1980. 11.
dcccl xvi OL C 25. Lad. B. Debrecen.
dcccl xvii Debrecen, Ref. Főiskola R 778. 1810-es adakozás.
dcccl xviii Romhányi Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században. Bp. 1937. 92–93. – Debrecen, Ref. Főiskola R 778. 1810-es adakozás.
dcccl xix A debreceni könyvkötőcéh jogkönyve, 1800. Ref. Főiskola R 776.
dcccl xx A debreceni céh bevételi és kiadási jegyzőkönyve, Ref. Főiskola R 778.
dcccl xxi A debreceni könyvkötők céhszabályai, 1705. Ref. Főiskola R 775.
dcccl xxii A debreceni könyvkötőcéh 1828-as privilégiuma. OL A 74 Liber cehalium 721.
dcccl xxiii A könyvkötőcéh pénztárkönyve. Ref. Főiskola R 776.
dcccl xxiv A könyvkötőcéh inasainak szabadulási könyve. Déri Múzeum Lt. sz. 1917: 27. sz.
dcccl xxv Legényi társaság könyve. Déri Múzeum Lt. sz. 1936: 155. sz.
dcccl xxvi (Zoltai Lajos:) A Csáthy-féle debreczeni könyvkereskedő és kiadó czég százéves története. 1805–1905. (Debrecen 1905.) 8.
dcccl xxvii Vö. Zoltai i. m. – Ezeket az adatokat nem volt módunkban ellenőrízni. Tény azonban, hogy a könyv Csáthy Ferenc megbízásából készült, s így, legalábbis az értékelést tekintve elfogultságtól tartunk, a per anyagát pedig nem közlik.
dcccl xxviii Zoltai i. m. 17.
dcccl xxix OL Liber cehalium 721.
dcccl xxx Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. = Magyar Könyvszemle 1901. 59.
dcccl xxxi Illyefalvi Lajos – Pallós Jenő: Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Bp. é. n. 4. és 37. – Tudnunk kell, hogy a szerzők ebben a kimutatásban a Monarchia területét nem vették külföldnek.
dcccl xxxii FL Budai Levéltár. Céhügyekkel kapcsolatos iratok, 1699–1768.
dcccl xxxiii FL Budai Levéltár. Céhprivilégiumok 17–XVIII. század. 28. csomó.
dcccl xxxiv FL Budai Levéltár. Miscelanea antiqua 87.
dcccl xxxv Lederer Emma: Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. Bp. é. n. (Magyar Művelődéstörténet 4. köt.)
dcccl xxxvi Illyefalvi – Pallós i. m. 21.
dcccl xxxvii Uo. 37.
dcccl xxxviii Iparművészeti Múzeum 54. 1655. 1.
dcccl xxxix Kremmer Dezső: A régi Buda és Pest könyvekben, képekben. Bp. 1922. 265. sz. 28.
dcccxc Illyefalvi i. m. 238. – Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. = Magyar Könyvszemle 1901. 60.
dcccxci Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században. (Különös tekintettel Budára és Pestre) Bp. 1917. 55.
dcccxcii Némethy i. m. 61.
dcccxciii Halász Margit: Adalékok a pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez. = Magyar Könyvszemle 1966. 2. sz.
dcccxciv A debreceni könyvkötő céh legénykönyve. Déri Múzeum.

[dcccxcv] Csürös i. m. 367–368.

[dcccxcvi] Vö. Helwig i. m. Az 1549-ben alakuló ulmi céhbe festő, szobrász, selyemhímző, üveges, kartonfestő és könyvkötő lép be.

[dcccxcvii] Horváth Henrik feltevése. Vö. Horváth Henrik: Gundrich Carolus Ferenc: A pesti plébánia-templom oltárainak mestere. = Archeológiai Értesítő 1928.

[dcccxcviii] Horváth i. m. 260–261.

[dcccxcix] Horváth Henrik néhány ellentmondó adata ad kulcsot egy másik lehetőség valószínűsítésére: Gundrich Károly (Ferenc) munkásságának adatai mögött nem egy, hanem két, azonos nevű személy: apa és fia létezését kell feltételeznünk. Gondolok itt elsősorban a születési hely ellentmondó adataira: a budai tanácsülési jegyzőkönyv szerint győri származású, míg Pesten mint pesti származású, („*hiesigies Kindt*") kap polgárjogot, amelyért 12 ft-ot fizet.

Illyefalvi – Pallós i. m. 25. p.) Ez azért is lényeges, mert a származási helyet – különösen ha helybeli – bizonyítani kellett, mert helybeli polgár fia fél taksát (12 forintot) fizetett csak. Horváth idézett munkájában felveti Carl és Carolus Frantz név váltakozó használatát, de elveti a további vizsgálatot. Négy évszám összevetése is elgondolkoztató: 1715-ben keresett mester, tehát már nem egészen fiatal és kezdő. 1726-ban (budai), majd 1733-ban pesti polgár és 1746-ban a könyvkötőcéh egyik alapítójaként szerepel. Túl nagy időközök ezek abban a korban, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy fia, Gundrich József pesti szobrász neve 1752-ben szerepel a bécsi képzőművészeti akadémia anyakönyvében. Feltevésünk szerint Gundrich Károly, a könyvkötőcéh alapító tagja, a belvárosi templom szobrainak alkotója, a győri származású mester fia, amit az összes adat valószínűsít. Még az apa költözhetett át Pestre, ami nagyon ritka ebben az időben, s Gundrich József pedig már a 3. nemzedék, az unoka.

[cm] J. Halász Margit: Megjegyzések Gundrich Károly pesti szobrász életéhez és munkásságához. = Művészettörténeti Értesítő 1990. 3–4. sz.

[cmi] Gárdonyi i. m. 1944. 151.

[cmii] Némethy i. m. 60–61.

[cmiii] FL Pesti Levéltár. Intimata a. a. 3995. 1761. május 12.

[cmiv] Országos Széchényi Könyvtár Fol. Germ. 1320.

[cmv] Végh Gyula: A soproni könyvkötők céhkönyve. = Vasi Szemle 1936. 226.

[cmvi] Helwig i. m. Bd. 2. 30.

[cmvii] Vö. Végh i. m. 227.

[cmviii] Herepei János: Egy 1701-ben nyomtatott könyv bekötése helyének meghatározása. = Magyar Könyvszemle 1965.

[cmix] Herepei János: A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere. = Magyar Könyvszemle 1957. 155–165.

[cmx] Herepei i. m. 1965.

[cmxi] Uo.

[cmxii] Hartmann kolozsvári könyvkötő levele Teleki Sándor tiszttartójának. = A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében ... i. m. 1. köt. Gondolat 1963. 206. p.

[cmxiii] Romhányi Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században. Bp. 1937. 103., 107–108., 323. – A szakirodalom hivatkozik arra, hogy 1937-ben Guttmann Jánosnak még több kötése és a céhkönyv is megvolt az Erdélyi Múzeumban. A Farkas könyvkötőkre vonatkozó adatok a debreceni céhiratokból és a városi levéltárból valók.

[cmxiv] Vö. B. Koroknay Éva: Alföldi városok könyvművészete. Kecskemét 1955.

[cmxv] B. Koroknay i. m. 8.

[cmxvi] Bővebben l. B. Koroknay i. m. 10–11.
[cmxvii] OL C 49. Dep. civitatense 1817–6–336.
[cmxviii] OL Regnicolaris Levéltár. N 26. 1828-as összeírás.
[cmxix] Kemény Lajos: Compactor Bálint, egy XVII. századbeli könyvnyomtató. = Századok, 1889. 779–781.
[cmxx] Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930. 11.
[cmxxi] 1705-ös debreceni céhszabályzat, 3. artikulus.
[cmxxii] Debrecen, Ref. Főiskola R 776. okt. 17.
[cmxxiii] Uo.
[cmxxiv] Uo. 1822. november 17.
[cmxxv] Debrecen, Ref. Főiskola R 778.
[cmxxvi] Vö. Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVIII. századokban. Bp. 1890.
[cmxxvii] Gerendás Ernő: Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, különös tekintettel a Fővárosi Könyvtár céhirataira. Bp. 1941. 154.
[cmxxviii] Debrecen, Ref. Főiskola R 778.
[cmxxix] Debrecen, Ref. Főiskola R 776. 1832. március 15.
[cmxxx] Vö. Végh Gyula: A soproni könyvkötők céhkönyve. = Vasi Szemle 1936.
[cmxxxi] Debrecen, Ref. Főiskola R 778.
[cmxxxii] Uo.
[cmxxxiii] Végh i. m. 232.
[cmxxxiv] Herepei János: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. = Magyar Könyvszemle, 1957. 157.
[cmxxxv] Végh i. m. 226.
[cmxxxvi] Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században (Különös tekintettel Budára és Pestre.) Bp. 1917. 55., 45.
[cmxxxvii] Debrecen, Ref. Főiskola R 778.
[cmxxxviii] Debrecen, Ref. Főiskola R 775.
[cmxxxix] Vö. Végh i. m. 226.
[cmxl] Németh István könyvkötőlegény vándorkönyve. Kőszeg, Múzeum.
[cmxli] Pesti 1746-os céhszabályzat, 21.
[cmxlii] Gulyás Pál: A könyvkötés. (Az iparművészet könyve. 3. köt.) = Magyar Könyvszemle 1912. 258.
[cmxliii] Németh István könyvkötőlegény vándorkönyve, Kőszeg, Múzeum.
[cmxliv] Zsák Ignátz Móritz ismert kőszegi könyvkötő, az irodalomban Csák Móric néven is ismert, ami azonban csak elolvasásból származik. Az idézett vándorkönyvben a következő nyomtatott bejegyzés a bizonyítékunk: a vándorkönyv „*Kőszegen találhatni Zsák Móritz polgári könyvkötőnél*”. 1833. július 7-én lett kőszegi mester. A születési anyakönyv szerint bellatinzi születésű (1813). 1834. január 29-én vette feleségül Ludovics Aloysia Stampfot, aki halála után még hosszú évekig vezette a műhelyt. – Vö. Végh i. m. 228.
[cmxlv] Vö. Gerendás i. m.
[cmxlvi] Debrecen, 1705-ös céhszabályok, XI.
[cmxlvii] Debrecen, Ref. Főiskola R 776.
[cmxlviii] Debrecen, Ref. Főiskola R 778. 1857.
[cmxlix] Debrecen, Ref. Főiskola R 775. 1800. jan. 6.
[cml] Uo. 1809. jan. 6.

[cmli] Vö. Kassics Ignác: Az Magyar Országi Mester-Embereket, ezeknek Legényeit, és Tanítványait, nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes királyi Rendelkezéseknek Kivonatai. Bécsben 1835. XVI–XVII.

[cmlii] Vö. a debreceni könyvkötők 1705-ös és a pestiek 1746-os céhszabályzatát.

[cmliii] Végh i. m. 226.

[cmliv] Vö. A kassai könyvkötőcéh történetéhez 1760.
Közli: Kemény Lajos. = Magyar Könyvszemle 1918. 2121. Latin nyelvű kivonatok a városi levéltárból. Feltehetően valamelyik könyvkötőcéh számára készítették.

[cmlv] Vö. Végh i. m. 227.

[cmlvi] Vö. Végh i. m. 228.

[cmlvii] Végh i. m. 231.

[cmlviii] Debrecen, Ref. Főiskola R 778. 1829., 1835., 1837 és 1868 éveknél.

[cmlix] Uo. Pl. 1831. Fodor Gábor, Hollósy Fülep György és Hegedűs János.

[cmlx] Uo. a megfelelő éveknél.

[cmlxi] Uo. 1834., 1835.

[cmlxii] Uo.

[cmlxiii] Debrecen, Ref. Főiskola R 775. 13.

[cmlxiv] Debrecen, Ref. Főiskola R 778. 1831.

[cmlxv] Gárdonyi i. m. 1944. 153.

[cmlxvi] Halász Margit: Adalékok a pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez. Magyar Könyvszemle 1966. 2. sz.

[cmlxvii] Debrecen, Ref. Főiskola R 775.

[cmlxviii] Pesti könyvkötők 1746-os céhszabályzata.

[cmlxix] Vö. Debrecen, Ref. Főiskola R 778.

[cmlxx] A céhek belső életének megismerésében a debreceni bevételi és kiadási jegyzőkönyv, valamint a protocellumok segítettek legjobban. Segítségükkel a rideg számokból, ügyiratokból kibontakozik a céh élete. Megjegyezzük, hogy a céhjegyzőkönyv feldolgozása még korántsem teljes, csak mondanivalónk illusztrálására igyekeztünk adataiból néhány példát felhasználni.

[cmlxxi] A debreceni könyvkötő czéh bevételi és kiadási jegyzőkönyve. 1800. Debrecen, Ref. Főiskola R 778.

[cmlxxii] Uo. a megfelelő éveknél.

[cmlxxiii] Uo. 1825., 1840., 1842., és 1843.

[cmlxxiv] Uo. 1829.

[cmlxxv] Uo. 1800., 1820., továbbá 1802, 1852 és 1857.

[cmlxxvi] Debrecen, Ref. Főiskola R 778. (Bejegyzés hátul.) „Aö 1810. A Nagy Templom építésére a' Betsületes Czéh Tagjai adakoztak e' Szerént.

Rf	*xr*
Közönséges Cassából	10.-
öz Fodor Istvánné Asszonyom	1.-
Cseppány György	1.-
Pelsötzi András	5.-
Onodi György	5.-
öz Thot Mihályné	1.-
Telegdi Gábor	20.-
Bartha István	50.-
Gönyei György	10.-

Szer István		10.-
Thot Mihály		20.-
	Sa	133 ft

Ez a kimutatás két szempontból is nagyon érdekes számunkra. Először is megismerjük belőle az abban az évben dolgozó könyvkötők neveit (mert feltehető, hogy mindenki adakozott, mert még az özvegyi jogon dolgozók is szerepelnek). Másrészt pedig ez a lista is világosan mutatja a vagyoni differenciálódásokat. A legtöbbet adó Bartha István ekkor még „*kis Czéh Mester*", az „*Öreg Czéh Mester*" Telegdi Gábor.

[cmlxxvii] Ezek a bejegyzések segítettek bennünket abban, hogy néhány könyvkötőmester életrajzi adatait halálának évével kiegészíthessük. Így ismerjük, pl.: Dávidházy János (1831), Szilágyi János, legény (1831), Hegedűs János (1837), Tóth Mihály (1840), Holósi Fülep György (1842), Kasai Péter (1858), ifj. Farkas István (1862), Telegdi László (1863) és Farkas István (1868) halálának évét.

[cmlxxviii] Uo. a megfelelő éveknél.

[cmlxxix] Végh i. m. 226.

[cmlxxx] Debreceni, Ref. Főiskola R 778. Lásd az 1820., 1823., 1856 és 1858. éveknél.

[cmlxxxi] Uo. 1805., 1814., 1824., 1826., 1827., 1828., 1850. és 1851. éveknél.

[cmlxxxii] Uo. pl.: 1817., 1834., 1835. és 1840.

[cmlxxxiii] Vö. Végh i. m.

T. Papp Zsófia

ADATOK A PÉCSI MÉZESKALÁCSOSOK ÉLETÉRŐL

Ebben a tanulmányban megkísérlem, hogy egy folyamatban levő kutatást bemutassak. Több mint egy éve kaptam azt a feladatot, hogy rendezzem újra a céhes iparnak a Baranya Megyei Levéltárban[cmlxxxiv] található dokumentumait; ennek a munkának kapcsán kezdett egyre jobban érdekelni a pécsi mézeskalácsos és viaszöntő céh. Hangsúlyoznám, hogy a kutatásnak elején tartok és egy sor kérdést egyelőre nyitva hagyok. Távol álljon tőlem, hogy messzemenő következtetéseket vonjak le, a nagyobb általánosításoktól is tartózkodni fogok.

Néhány mondatban felelevenítem majd ismereteinket a céhekről, történetükről, magáról a mézeskalácsos mesterségről, a bábos (és a velük gyakran együtt szereplő viaszöntő) mesterekből álló céhekről, megpróbálom a mézesbábosokat elhelyezni a többi pécsi céh között, majd legnagyobbrészt a Baranya Megyei Levéltárban őrzött dokumentumok alapján ismertetem a mézeskalácsosok életének néhány mozzanatát.

A céhek, céhszabályzatok

A céh[cmlxxxv] általában érdekvédelmi szervezet volt, amelyet egyes iparágak kézműves mesterei – esetleg egy község különböző iparosai – hoztak létre. A mesterségek közül a közellátással (mészáros, molnár, pék), a ruházkodás alapanyagainak előállításával és a ruházattal (takács, különböző tímárok, szabó, szűrszabó, kalapos/süveges, szűcs, varga, csizmadia, cipész stb.) foglalkozó mesterek tömörültek először céhbe. A különböző mesterségek – az élelmiszer-előállítással, kereskedelemmel[cmlxxxvi] vagy a fémmegmunkálással kapcsolatosak is[cmlxxxvii] – differenciálódáson mentek keresztül a századok folyamán. Azokat a céheket, amelyek egy megnevezett helységen túl terjedő szervezési, mesterfelvételi joggal rendelkeztek, a főcéh (*Hauptlade*) cím és rang illette meg[cmlxxxviii]. Egyes főcéhek jogköre az egész országra, vagy több városra és környékére, vagy a szepesi 13 városra, esetleg egy vagy több megyére, egy vagy több uradalmi központra és a hozzájuk kapcsolódó helységekre terjedt ki.

A céhek szabályzatai bizonyos fejlődés folyamán váltak a hagyományozott szokásjogból írásos, pontokba foglalt szabálygyűjteménnyé[cmlxxxix]; ezeknek célja a mesterek közötti egyenlőség fenntartása, a rend, a vallásos élet biztosítása, a mesterség megfelelő szintű elsajátítása, a mesterlegények vándorlásának ellenőrzése, a bérek megállapítása, a viszálykodások megfékezése, utóbb a kontárok elleni küzdelem volt[cmxc]. A céhszabályokat, artikulusokat a XIV-XVII. sz.-ban a város tanácsa[cmxci] ill. a mezőváros vagy utóbb falu egyházi vagy világi földesura hagyta jóvá. A királytól kapott szabályzatok száma a XVII. sz.-tól kezdve gyarapodott, a XVIII. sz.-ban pedig a céhprivilégium és céhszabályzat elnyerésnek ez a módja egész általánossá vált. Mária Terézia utasítása szerint a pozsonyi Helytartótanács 1761-ben

egységes szabályzatok bevezetését rendelte el az egész ország területén[cmxcii], különös hangsúlyt helyezve a katolikus vallás gyakorlására. A céhek szabályzatának egységesítésére, a taksák korlátozására később is történtek kísérletek[cmxciii].

A Baranya Megyei Levéltár gyűjteményében az egyik legkorábbi[cmxciv] eredeti privilégiumlevél és céhszabályzat a süveges céhé 1756-ból, amelyet Mária Teréziától nyertek el. E privilégiumlevél díszes, pergamenkötésű és pergamenlapokra írott első példánya és papírlapos másolata is megtalálható itt[cmxcv]; a korábbi 18 pontos szabályzatokkal szemben ebben az 1756-os iratban a magyar nyelvű szabályzatnak 24 artikulusa van, amelyek közül az első a vallás gyakorlására és az ünnepek megtartására vonatkozik, a legtöbb a mesterlegények kötelességeiről szól – beleértve a mesterremek elkészítését, valamint az a lehetőségét, hogy mester özvegyét vagy leányát feleségül véve fél taksát fizet a céhbelépésért – , az utolsókban pedig a mester vagy családtagjai temetéséről, a vitás kérdések elrendezéséről, a fellebbezésről stb. olvashatunk.

A mézeskalácsos és viaszöntő céh – mint erre majd később visszatérek – 1823-ban kapta privilégiumlevelét és szabályzatát I. Ferenctől. Gyűjteményünkben a pécsi fésűs céh, a nyerges és szíjgyártó céh, a halász céh hasonló korú iratai is megtalálhatók: 1818-ból, 1820-ból ill. 1829-ből. Főként ennek az 1823-as privilégiumlevélnek alapján ismertetem ezen iratfajta felépítését. A díszes, bársonykötésű könyv cirkalmas első, pergamen lapja kivételével csaknem végig papírra nyomtatott, országosan egységes szöveg, csak egyes helyeken van kipontozva, hogy az illető mesterség nevét, a készítendő mesterremeket, az inas vagy a legény megszabott idejét beírhassák. A latin elő- és utóirat – az elsőben az uralkodó összes címeivel – a német nyelvű artikulusokat fogja közre, az irat végén a záradék a privilégiumlevélnek a város jegyzőkönyvébe történt bejegyzését tudatja. Az 1-9. artikulus az inasokról rendelkezik, az inasbeszegődtetés és -felszabadítás követelményeiről, az inas tanulóidejéről, kötelességeiről, járandóságairól (pl. felszabaduláskor kap egy öltözet ruhát); a 10-20. a legényekről rendelkezik, a mesterlegény munkavállalásának rendjéről, a legényszállás használatáról, a dékány kötelességeiről, a munkaidőről és a munkabérről és természetesen tilalmaz mindenféle kocka- és kártyajátékot, korhelykedést, zenebonát. A céhszabályzatok tiltják esetenként még a legénycéh alakítását is, ami pedig nagyobb létszámú céhek legényeinél szokás volt – Pécsett a pokrócosoknál volt legénycéh. A szabályzat általában a legrészletesebben a mesterremek készítésére tért ki: a legnagyobb tudást kívánó termékek közül jelölték ki a készítendő remeket, megszabták az anyagot, az előkészületeket, a ráfordítható időt és a munka menetének felügyeletére két mestert rendeltek ki, akik akármikor meglátogathatták, ellenőrizhették a legényt. A kész mesterremeket a céh mesterei együttesen bírálták el, kisebb hibáért bírságot róttak ki, nagyobb hiba esetén új remek készítésére köteleztetett az ifjú. A céhbe való felvételért jelentős összeget kellett fizetni – de a mester fia ennek csak felét, mint az a legény is, aki mester leányát vagy özvegyét vette el – és lakomát is kellett adni a mesterek számára[cmxcvi]. Az artikulusok közül a 21-28. szól a mesterekről általában, a 29-35. cikkely a mester kötelességeit részletezi, beleértve a katolikus vallás gyakorlására fordított különleges figyelmet. Sok szabályzat tartalmaz kiváltságokat, mint pl. a

helybeli vásárokon való árusítás elsőbbsége, az idegenek árusítási idejének korlátozása, a kontárok kitiltása a vásárokról és hetipiacokról, vagy ezek működésének teljes tilalma a céh székhelyén és annak környékén. Néha a mesterek számát is előírták, ami már az egészséges verseny akadályát jelentette. A céhszabályzat 36. pontja a végtisztességről, temetésről, 37. pontja az özvegyekről rendelkezik. A 38-42. pontokban olvashatunk a céhgyűlések, összejövetelek hagyományos rendjéről, végül a 43-49. pontok a fő- és alcéhmesterek választását, a fegyelmi ügyeket stb. szabályozzák[cmxcvii].

A privilégiumlevélen, céhszabályzatokon kívül a céhek életének legfontosabb tárgyai a céhpecsét és a különböző jegyzőkönyvek: protokollum vagy a céhgyűlések jegyzőkönyve, mesterkönyv vagy mesterfelvételi jegyzőkönyv, valamint inasbeszegődtetési és inasfelszabadítási jegyzőkönyvek – ez utóbbiakat olykor együtt vezették vagy egybekötötték, számadáskönyv, pénztárkönyv, ritkábban legényrendtartás, szálláskönyv. A céhek kiadtak különböző bizonyságleveleket és vándorkönyvet, utóbb munkakönyvet is[cmxcviii]. Ugyancsak nagy jelentőséggel bírt a céhláda, melyben a céh vagyonát és dokumentumait őrizték: minden céhgyűlésen, vagy legalább az ünnepélyes alkalmakkor felnyitották, évente négyszer, vagy ha egy céhtag vagy legény kívánta, többször, az artikulusokat is felolvasták. Az új mester vagy a legény felvételénél több jegyzőkönyvbe feljegyezték, hogy "*bei offenen Lade*", "*nyitott láda mellett*" tett az illető fogadalmat; hasonlóképp a céhláda jelentőségére utal, hogy annak felnyitásakor való illetlen viselkedést, netán káromkodást külön büntették, bírságolták, mint ezt a számadásokból megtudhattuk. Lehetett a céhben a mesterlegényeknek külön legénycéhe, ennek megfelelően külön ládája; fennmaradtak a múzeumokban a különböző mesterségek jelvényeit is megjelenítő céhkancsók. Egyes helyeken megmaradtak a céhbehívó táblák, a céhzászlók[cmxcix], ezek a pecsétekkel együtt igen fontos forrásai mind a régi szerszámokra, mind a céh védőszentjére vonatkozó kutatásnak[m].

A céhek története Magyarországon

A magyarországi céhek[mi] legkorábbi nyomai a közellátás egyik fontos területéről származnak: XIII. századi budai és esztergomi mészároscéhről van tudomásunk. A királyi városokban, az egyházi központokban, a kereskedelmi útvonalak mellett fejlődő mezővárosokban alakultak a XIV-XV. századi céhek. A kassai szűcsök szerveződéséről 1307-ből származó adatunk van[mii]; a besztercei mészárosok és takácsok 1360-ban, az eperjesi vargák 1374-ben, a pozsonyi mészárosok, vargák és pékek 1376-ban, valamint több szász város céhekbe tömörült mesterei (összesen huszonnégy iparág kézművesei) szintén 1376-ban kaptak privilégiumlevelet. Debrecen az észak-déli kereskedelmi út legjelentősebb alföldi központja volt: a debreceni gubacsapók 1398-ban kapták kiváltságukat. Ezt követte még a legkorábbiak közül a kassai takácsok 1401-es kiváltságlevele. Ezek a céhes szerveződések ekkor leginkább a külföldi kereskedelemmel szembeni védelmet jelentik, illetve ezt csak remélik, Magyarországon ui. sorra megjelennek a külföldi iparcikkek, elsősorban a

posztók, vásznak, selymek. A XV–XVI. században a királyi városokon[miii], egyházi központokon kívül a bányavárosokban és néhány földesúri mezővárosban – azon kívül, hogy megújítanak privilégiumokat – gyarapszik is a céhek száma.

A gyarapodás néha egyes iparágakon belüli szétválást jelent: a fenti utalások az élelmiszerelőállítás és -kereskedelem körében való differenciálódásra XV-XVIII. századi, a fémművességen belüli iparágak szétválására XVIII. sz.-i példákat hoz, de ismert a fával foglalkozó mesterségek sokasodása is vagy a textiliparon belül pl. a gyapjú- és vászonszövők szétválása. Jelentheti azonban a céhek számának növekedése a különböző technikák egymás mellett élését (pl. tímárok/tobakok), vagy különböző nemzetiségek mestereit ill. egymás mellett élő különböző etnikumok számára dolgozókat, bár ennek később nő meg a jelentősége (pl. német és magyar szabó, német és magyar kalapos; ez utóbbit inkább süvegesnek nevezik).

A török hódoltság ideje alatt a megszállt területen nem mindenütt szakadt meg a fejlődés, sőt, a legtöbb esetben csak az írásos dokumentumok, emlékek pusztulásával magyarázható a kézművesség céhes emlékeinek hiánya. Közvetett adataink vannak a török időkben is jelentős iparosrétegről[miv]; biztosan tudunk a céhes ipar továbbéléséről a szultáni védelem alatt álló Kecskeméten és Nagykőrösön: ez utóbbi városban a posztónyírók (1617), a szappanosok (1642), a vargák és csizmadiák (1662), az ötvösök (1666), a szabók (1670) alapítottak céhet, illetve több céh megújítása bizonyítja a folytonosságot. Más helyeken, a határterületeken, a végvárak vidékén a török hódoltságban élő mesterek a királyi Magyarország területén fekvő város céhébe kérték felvételüket, vagy át is települtek a biztonságot nyújtó városba.[mv]

A fentieknél egyenletesebb, folyamatos növekedést tapasztalhatunk a kézművesek számának alakulásában a XVII-XVIII. században. A magyar céhek közül többen előbb a bécsi, bécsújhelyi főcéhekhez tartoztak, olykor ún. "*negyedládaként*", több céh a főcéh szabályzatainak másolatát adta ki, saját városi magisztrátusuk megerősítésével. A nyugat- és észak-magyarországi városok (Nagyszombat, Kassa, Pozsony, utóbb Buda) céhei előbb a bécsi céhhez tartoztak, majd önállósulnak, maguk is főcéhek lettek, sok új filiális[mvi] céhhel. A főcéhek hatásköre, vonzáskörzete iparáganként változó is lehetett.[mvii] Az új főcéhek felemelkedése a XVIII. század elejére tehető. Pozsony városa igyekezett kiterjeszteni hatáskörét a töröktől megszabadított középső országrészre, a Dél-Dunántúlra, sőt, az Alföldre is, de Buda – politikai szempontból is – mindinkább megerősödött, sőt a XIX. század elejére már Pest iparosai is rivalizáltak a budaiakkal. Buda ás Pest iparosai – Pozsony hegemóniáját megtörve – az alföldi városokat vették szervezésbe egyes iparágak területén. Ebben a folyamatban váltak pl. a megyeközpontok céhes központokká, amelyeknek céheiben majd a mezővárosok, falvak iparosai lesznek a "*Landmeistern", "vidéki mesterek*". Ezt a tendenciát illusztrálja a pécsi mézeskalácsos céh történetének egy bizonyos szakasza.

A mézeskalács[mviii]

Mézes süteményt, mézes lepényt a régi görögök és rómaiak is sütöttek. Ismert, hogy a görögök igen sok mézet és bort használtak fel áldozataiknál, az ókori írók utalnak a görög és római ünnepeken való mézesütemény-osztogatásra, ezeknek neve *crustulum* vagy *libum*. Cserépmintákkal formázott süteményről is vannak adataink, ilyen formák nemcsak az itáliai Ostiából, hanem több pannóniai városból is előkerültek. Ismerték egyébként a mézsör készítését is.

A mézeskalács-készítés a középkorban először német területen – ezen belül is délnémet vidéken, Nürnberg környékén[mix] – terjedt el. A mézest legelőször a kolostorokban készítették, majd a XII-XIII. században már kézművesek, akik utóbb céhekbe is tömörültek. A XIII. századból rendelkezünk "*dulciarius*"-céhekre vonatkozó adatokkal; később a céhek megkapták a viaszöntés és mézsörmérés jogát is. Még a keresztes háborúk során megismert és Európába behozott keleti fűszerek alkalmazása fellendítette a francia mézeskalács-készítést is.

Cserép és fa mintával kialakított mézessüteményeket a XV. századtól ismerünk francia és német földről. Hamarosan ismertté váltak keletebbre is, a reneszánsz egyre díszesebb formákat hozott létre Lengyelországban, a XVI. században már költők dicsőítették a híres lengyel mézeskalácsot. Oroszországban is sütöttek bemélyített faragású mintákkal megformázott mézeskalácsot.

A mézessütemények készítőiről és a viaszöntőkről (*pistardi, cererii*) a legkorábbi magyarországi adatok a kolostorok okmányaiban olvashatók. Viaszöntőket először a pécsváradi apátság alapítólevelében említettek. Valószínű, hogy a kolostorokon kívül is, a céhek megjelenése előtt is dolgoztak mézesbábosok. Mézeskalácsos polgárról a legelső, közvetett adat 1379-ból, Sopronból származik. A rokonszakmabeli viaszöntők a XIV. sz. óta ismeretesek Kassán[mx]. Több érv szól amellett, hogy a mézeskalács készítését nyugati telepesek hozták magukkal, az erdélyi szászok is jelentősen hozzájárulhattak a mézes sütemény meghonosodásához. Természetesen a háztartásokban is süthettek, sütöttek is mézest, vannak XVI. századi adataink a mézeskalács másodlagos felhasználásáról, miután valamibe belereszelték. A magyarországi mézesbábos céhek – mint erre még bővebben vissza is fogok térni – a XVII. sz. elején, német és osztrák hatásra alakultak meg: a bécsi céh vidéki mesterei voltak. Később önállósult a pozsonyi céh első privilégiuma 1619-ből, a megújított privilégiumlevél 1684-ből való, majd a besztercebányai, bártfai, lőcsei, nagyszombati céhek jöttek létre. Az alföldi városok mézeskalácsosairól csak a török kiűzése után tudunk. Említésre méltó, hogy Erdélyben (Kolozsvár, Torda és Kézdivásárhely központokkal), valamint Debrecenben és Karcagon a mézeskalácsosságnak nagyon jellegzetes, megmagyarosodott formája alakult ki.

A mézeskalácsosnak[mxi], bábsütőnek, bábosnak, mézesbábosnak is nevezett mester lisztből, mézből és cukorból ill. cukorszirupból szalakálival jellegzetes, többnyire díszített süteményt készít. Műhelyében háromfajta édesség készülhet.

1. A mesterségre legjellemzőbb mézeskalácsot – neve Nyugat-Magyarországon mézesbáb[mxii] – liszt, felmelegített, folyósabbá tett méz és cukorszirup, illetve Debrecenben csak liszt, hideg méz és cukor összekeverésével készítik. A

tésztát fa kavaróteknőben kavarják be, törőpadon (*brechpad*) gyúrják, a táblának nevezett munkaasztalon változatos formakincsű negatív vésetű fa formába, ütőfába nyomkodják bele, majd a kiszedhető polcokkal ellátott "*gárb*"-on pihentetik. Ismeretes, hogy a mézeskalácsosság szókincsének jelentős része német eredetű. Különböző sütőalkalmatosságokban, speciális kemencében, vagy néhol még boglyakemencében, nagy tepsikben lángoló tűz mellett sütik, más helyen több sütőterű ún. cukrászkemencét használnak.

2. A cukorsziruppal készült ún. *ejzolt tésztákat* szintén kemencében sütik, formázásuk fémszaggatókkal történik, s az ütőfába nyomkodott, hagyományosabb mézeshez is használhattak egyébként szaggatókat. Ezeket a tésztákat sütés után ételfestékkel pirosra festik, majd színes masszával (*ejz*) díszítik; legjellegzetesebb darabjaik a piros alapon többszínű tükrös szívek. Voltak "*biléttel*", ráragasztott kis képpel, sőt, a kép alatt 2 vagy 4 soros verssel készült szívek – hasonlókat német nyelvterületről is ismerünk -; amelyeken a versek mondanivalója rendszerint a képekkel volt kapcsolatban. A versezetek egyébként elég változatosak, még igényesebb is akadt közöttük, pl. Csokonai Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz c. művének "*változata*".

3. Fűszeres, erősen ízesített, különböző alakú – legtöbbször lapított félgömbforma – nagy tömegben gyártott tészták is kikerültek a mesterek keze alól. A kerek süteményt *puszedli*nek, a hosszúkást *stangli*nak nevezték.

A mézeskalácsos a tészták mellett a sonkolyosan vásárolt mézből viaszt is nyert, s ebből a viaszból készített viaszgyertyát, valamint offereket – ilyet még Debrecen, "*a kálvinista Róma*" mézeskalácsosai is csináltak, hiszen a máriapócsi búcsún árusítani akartak. Kelendő cikk volt ugyancsak vásárban, búcsúban a méhsör vagy mézsör.

A mézeskalács kialakításához és díszítéséhez használt formákat, ütőfákat Magyarországon maguk a mesterek vagy segédeik faragták. Beliczay Imre pesti mézeskalácsos a névszerint is ismert formafaragók egyike volt, s hosszú működése során ő lett az egyik legtermékenyebb és legjobban elismert.[mxiii] Németországban faragó specialisták végezték ezt a munkát. Nálunk is előfordultak kivételek: a XIX. század elejéről ismert egy nyitrai ütőfa, amelyet Prixner Gottfried nevű pesti rézmetsző faragott, Szentpéteri József ötvös szintén készített ilyet fiatalkorában[mxiv].

A mézeskalácsütőfa faragására a legalkalmasabb a síma körtefa, gyakori a diófa, előfordulnak egyéb fafajták is; a faragószerszámok U és V alakú vésők, kaparók, árak, "*cikling*", fakalapács. A faragás menete a következő: 4-10 cm vastag síma deszkán vésőkkel kijelölték a rajz kontúrjait és 2-3 cm mélységig kiemelték a fát. A felületet ismét kisimították, belerajzolták a részleteket, majd előbb nagyolva, később finomítva belevésték a mintát. A kész ütőfát a végén olajjal végigsimították. A faragás értéke attól függ, minél gazdagabb mélységrétegekben, minél aprólékosabb és minél változatosabb díszítőmotívumokban[mxv]. Az ún. "*horror vacui*" elve érvényesül ezeknél a faragásoknál, pl. a huszár ruhája, nyeregtakarója, lova, a ló lába alatti füves terület, a szíveknél a párt körülvevő növényornamentika vagy az olaszkorsóból vagy szívből kinövő, szerteágazó leveles ágak, gránátalmák, rózsák,

tulipánok mind zsúfoltan díszítettek, aprólékosan kidolgozottak, de díszeik – többnyire – szervesen összefüggnek.

A legjellegzetesebb mézeskalácsforma Debrecenben a kerek tányér, az egész országban ismert ma is a huszár, a pólyást utánzó baba vagy báb, valamint a szív. A szív a leggyakoribb az ejzolt tésztáknál, tükrös szív formában is. A magyarországi formafaragóstílus jellegzetes és egyéni, bár erős szálak kapcsolják a szomszéd népek művészetéhez, az osztrák és német népies barokk művészethez.

A korai ütőfák az egész országban korong alakúak, keretben helyezték el benne az ékítményeket. Megjelentek a mézeskalácsütőfákon az ó- és újtestamentumi jelenetek. Érdemes külön megemlíteni a kánaáni szőlőfürtöt[mxvi] vagy Sámsont[mxvii], valamint a háromkirályokat vagy a pásztorok imádását[mxviii] ábrázoló ütőfákat. Foglalkozhatnánk még a Mária-ábrázolásokkal is, lévén Mária – Szent Ambrus mellett[mxix] – a mézeskalácsosok patrónusa; itt utalok csak a Máriát a kis Jézussal ábrázoló ütőfákra[mxx]. Kifaragtak szenteket, ókori mitológiai alakokat, hintókat, urakat, hölgyeket; érdekességként megemlíthetjük az Apafi Mihály pénzének hátoldalát[mxxi] megjelenítő mézeskalács-ütőfát is. A XVII. századból ránk maradt formák java része reneszánsz és barokk ihletésű. E század második fele és a XVIII. század a legértékesebb formák készülésének kora. A XIX. században, amikor a vásárlóközönség főleg parasztokból állott, megjelentek az ábrázolások között a betyárok (Angyal Bandi, Sobri Jóska, Milfajt Ferenc stb.). A mézeskalácsos mesterek egyébként is igyekeztek a legismertebb személyeket megörökíteni, ismerünk többek között Habsburg császárokat, Napóleont, Széchenyi Istvánt, Kossuth Lajost ábrázoló mézeskalácsütőfákat. Érdekes az egyes formák előképeit megkeresni, ezt a kutatás pl. a Milfajt Ferenc betyárt ábrázoló ütőfa esetében is végigkövette[mxxii]. A bábsütőmesterek készítményeiket hetipiacokon, vásárokon, búcsúkon[mxxiii] árusították, ekhós szekereiken akár 80-100 km-re is eljutottak.[mxxiv]

A mézeskalácsos és viaszöntő céhek

Mézeskalácsosokról szóló első adatunk Sopronból származik: a város első telekkönyvének névjegyzékéből 1379-ből[mxxv]. Ismerünk besztercebányai mézeskalácsosokat a XIV. század végéről. Mézespogácsa, mézesbáb szavaink első előfordulása 1554-ből ill. 1587-ből való[mxxvi]. Feltehető, hogy céhektől függetlenül feltűnnek mézeskalácsos mesterek több helyen a mezővárosokban, pl. Debrecenben is.[mxxvii]

A nyugat-magyarországi mézeskalácsosok – más iparágak mestereihez hasonlóan – a bécsi céhbe kérték felvételüket. A bécsi mézeskalácsosok rendtartása már a XV. századból ismert[mxxviii];1597-ben kapták első kiváltságlevelüket, 1638-ban ezt megerősítették; 1658-ban ill. 1661-ben Alsó és Felső-Ausztria-Magyarország-Morvaország egész területére közös szabályzatot kaptak a császártól és királytól, negyedládaként már ekkor elismerve a bányavárosok közös testületét. A bécsi céh vidéki mesterei között pozsonyi, nagyszombati, soproni, kőszegi, rohonci, kismartoni és nezsideri mézeskalácsosokat is találunk.

1619-ben kapta első privilégiumlevelét a pozsonyi mézeskalácsos céh – Nagyszombat, Modor, Bazin és Galgóc bábosai is idetartoztak – , majd 1681-ben, más adatok szerint 1684-ben[mxxix] már megújították privilégiumaikat e város mézesbábosai, Nagyszombat, Sopron, Modor és Győr mestereivel együtt. A céhkataszter[mxxx] alapján a legkorábbi fennmaradt magyarországi mézeskalácsos céhlevél 1697-ből, Nagyszombatból származik. A nagyszombati céh 1697-ben önállósult. A Tiszántúlon Debrecen és Békés mesterei 1713-ban hoztak létre mézeskalácsos céhet; a kassai magisztrátus ugyanez évben erősítette meg a magyarországi mézeskalácsos mesterek I. Lipóttól kapott privilégiumlevelét[mxxxi], de a város mézeskalácsosai csak 1727-ben önállósultak teljesen. Valószínűleg ugyanezen időből származik már említett céhpecsétjük, mely szerint a céh a felsőmagyarországi mézeskalácsosokat foglalta egybe[mxxxii]. 1719-ben Buda és Pest mesterei nyertek kiváltságokat a város tanácsától, amelyet III. Károly 1726-ban, majd Mária Terézia 1779-ben megerősített; a pesti mézeskalácsosok majd csak 1834-ben önállósodtak. Buda mézeskalácsosai tehát 1719-től főcéhet alkottak, vonzáskörzetük kiterjedt a Nyitrától Eszékig és Kanizsától Temesvárig terjedő területre, azaz csaknem 50 helységre s ez a szám a XIX. században még 21-gyel bővült. Így idetartoztak a pécsi mesterek és általában a déldunántúli mesterek is, akik utóbb a pécsi céh vonzáskörébe tartoztak. Ugyancsak 1726-ban önállósodtak a bányavárosok mézeskalácsosai, s ezen céh mesterei előbb a bécsi, majd a pozsonyi céh negyedládájaként működtek, ekkortól Besztercebánya székhellyel önálló céhet alkottak. Lőcse-Eperjes-Késmárk 1735-ben önállósult, de egy 1741-es adat az eperjesi mestereket a tokajiakkal együtt a kassai céhbe tartozónak mondja.[mxxxiii]

Az 1761-es céhrendelet értelmében a céheknek érvényesíttetniük kellett privilégiumaikat. Ahol ezt nem tették meg, II. József érvénytelenítette és bevonta a céhleveleket. 1780-1805 között szünetelt a privilégiumlevelek kiadása ill. megújítása.[mxxxiv] 1819 óta az addig a pozsonyi céhbe tartozó soproni mézeskalácsosok alkottak önálló céhet.[mxxxv] A budai céh vonzáskörzetén belül az újvidéki mesterek 1822-ben, a pécsiek 1823-ban, a pestiek – mint említettük – 1834-ben, a székesfehérváriak 1859-ben (!) nyerték el kiváltságlevelüket.[mxxxvi]

A pécsi céhek

Bár Pécsett a török uralom alatt is virágzott az ipar – molnárokat, fazekasokat, tímárokat és takácsokat említenek ebből az időből –, adatok híján csak a XVII-XVIII. századtól beszélhetünk céhes kézműiparról, igaz, rohamosan növekvő iparról. A pécsi ötvösök Gál Éva[mxxxvii] kutatásai szerint 1696-ban, a csizmadiák 1697-ben, a lakatosok és puskaművesek 1698-ban, a gombkötők, a pékek, a vargák és a szabók – külön-külön – 1699-ben kapták meg a privilégiumaikat. Ismerjük a pécsi pékek, illetve ahogy magukat nevezik, fehérpékek azaz zsemlesütők 1699-től vezetett jegyzőkönyvét is. Az ácsok 1700-ban, a nyereggyártók és szíjgyártók ugyanekkor, a fürdősök és seborvosok céhe, valamint a kovácsok 1701-ben, a mészárosok ugyancsak 1701-ben, a molnárok 1702-ben, a szíjgyártók és szűcsök 1705-ben, a

szűrszabók valószínűleg 1710-ben nyerték el privilégiumlevelüket – ez utóbbiak céhlevele ugyan nem ismert, mindenesetre a céh meglétére ettől van adatunk. A Baranya Megyei Levéltár gyűjteményében található jegyzőkönyvet 1710-től vezették. Az asztalosok 1712-ben, a kádárok 1713-ban, a tobakok, más névek kordoványosok, azaz kordován- és szattyánbőrkészítők 1715-ben, a kőfaragók és kőművesek közös céhe ugyanebben az évben, a kalmárok, valamint a német vargának is nevezett cipészek 1716-ban, a fazekasok 1718-ban nyerték el – egy kivétellel a királytól – kiváltságlevelüket[mxxxviii]. Ezek a céhek, mint a korábbi céhfejlődésekből láthattuk, természetesen nemcsak pécsi mestereket tömörítettek. Ezt támasztja alá, hogy tudjuk a mészáros céhről, hogy hatásköre az újonnan visszafoglalt területekre is kiterjedt, valamint a szíjgyártók és szűcsök céhéről, hogy eszéki, vukovári, pozsegai mestereket is a céhbe tartozónak ismert. Nem is foglalhattak ezek a céhek olyan sok pécsi mestert testületükbe. Tudjuk, hogy az 1697-1707 között ismert, összesen 422 pécsi polgár közül – bár messze nem ismert mindenki foglalkozása – iparosnak 184 volt tekinthető, ez a szám is mintegy harminc mesterség között oszlott meg.[mxxxix] Az 1715-ös összeírás szerint pedig Pécs város adóköteles családfőinek száma 309, ebből iparos állítólag mindössze 47 volt[mxl]. A mesteremberek céhekbe tömörülése, ill főcéhtől való függetlenedése nyomán további pécsi céhek létrejöttéről tudunk. A pécsi takácsok 1749-ben, a kötélverők 1750-ben, a posztókészítők 1755-ben, a süvegesek 1756-ban, a pokrócosok 1758-ban nyerték el privilégiumlevelüket a királytól. A teljesség igénye nélkül sorolunk fel még néhány mesterséget: a kőfaragók és kőművesek céhe, mely 1715-ben a püspöktől, a város földesurától kapott privilégiumokat, 1771-ből a királytól nyert privilégiumlevéllel rendelkezik. Ez éppen példa az 1761-es céhrendelet értelmében megújított céhlevelekre. A szappanosok céhe 1806-ban valószínűleg már létezett (egy bizonyságlevele fennmaradt), privilégiumlevelét 1824-es másolatból ismerjük. A mézeskalácsosok és viaszgyertyaöntők céhe 1823-ban nyerte el privilégiumlevelét, ekkor önállósult a budai céhtől. Az asztalosok céhe – hasonlóan a kőművesek és kőfaragók céhéhez – a püspöki megerősítésű privilégiumlevél után másfélszáz évvel királyi adománylevelet kapott. Ugyancsak későbbi megerősítésűek a fésűs céh, a nyerges és szíjgyártó céh, a halász céh hasonló korú dokumentumai: 1818-ból, 1820-ból ill. 1829-ből [mxli].

A pécsi mézeskalácsosok

Nyilvánvalóan voltak mézeskalácsosok Pécsett még a céhes szerveződés előtt ill. azon kívül is, hasolóan ahhoz, amint fentebb Sopron vagy Debrecen esetében említettük. Ezek meglétére nagyon nehéz bizonyítékot találni, az esetek többségében csak közvetett adataink vannak.

Móró Mária Anna ír az 1697-1707 között számbavett pécsi polgárokról: ezek között egyetlen mézeskalácsos fordul elő, a Feldsbergben született Mathias Tempel.[mxlii] Nem tudjuk, céhes mester volt-e, csak feltételezéseink vannak arról, hogy a budai mézeskalácsos céh megalakulása előtt hova tartoztak e régió mesterei.

Ugyanezen vezetéknévvel ismerünk egy ausztriai származású mesterembert, aki budai polgárjogot nyert 1695-ben, s aki szintén mézeskalácsos mesterséget folytatott. Weiner Piroska őt mézeskalácsos-dinasztia ősének mondja[mxliii]. A budai mézeskalácsos céh 1719-től vezetett inasfelszabadító jegyzőkönyvéből nyert adatok is ezt igazolják[mxliv].

Pécsi mézeskalácsos mesterről a következő adat 1722-ből áll rendelkezésre: a Király u. 42. sz. telek és ház Griensteidl Ferenc mézesbábosé, majd forrásunk 1732-ben is az ő tulajdonának mondja[mxlv]. Ugyanerről a házról szól az az újságcikk, amely – korabeli forrásokra hivatkozva – a Líceumtemplom nyugati tornyát "*a bábos melletti toronynak*" nevezi, mivel a "*templom közvetlen nyugati szomszédságában lévő ... ház Grünsteidl Ferenc s utána Bauer Ferenc bábsütőké volt*"[mxlvi]. Grünsteidl vagy Griensteidl nevéhez[mxlvii] hasonló a budai céh iratai között is előfordul. A mesterfelvételi jegyzőkönyvben olvasható, hogy 1722-ben lett mézeskalácsos mester Joseph Krienstadl vagy Hrienstadl, Óvárra (Mosonmagyaróvár) került. 1730-ban avatták Stephan Grünständel-t mesterré, aki a Pécshez jóval közelebb eső – utóbb a pécsi céh vonzáskörébe tartozó – Szekszárdra távozott; az inasfelvételi jegyzőkönyv szerint 1738-ban egy inast szabadított fel[mxlviii].

Ennek a Király utcai háznak a története a továbbiakban is érdekes[mxlix]: Griensteidl után gyertyaöntőket ismerünk tulajdonosaiként Ocsolut vagy Ucsulud (ill. Utsuluts) Pált (1748, 1764-es adat), majd Paur vagy Pauer (ill. Bauer) Józsefet (1774, 1786, 1791, 1797-es adat). Ez után viszont Bucher vagy Pucher Józsefé lett a ház (1813, 1816-os adat). Ez utóbbi évből tudunk többet: 1816-ban Pucher József házát mostohafia, Bauer József örökölte, majd ugyancsak Bauer József háza 1826-ban eladódott, megvette bizonyos Berger József[ml].

A budai mézeskalácsos céh mesterkönyvében 1745-ben fordul elő Paul Utsuluts neve, itt "*Utsolo*" formában, aki Pécsett lett mézeskalácsos. Az inasfelszabadítások közt ezt olvashatjuk: 1753-ban Paul Utschulutsch felszabadítja Alexander Resch nevű inasát; 1757-ben fiát, Stephant – aki azonban valamely okból nem féltaksával szabadul – helynév egyik mellett sem szerepel. 1761-ben ugyanez a Stephan Utschulut (sic!) lett mester, ő azonban Szigetvárra távozott, bizonyára Pécsett nem volt szükség több mézeskalácsosra.. Paul Utschulutsch neve még 1765-ben is olvasható, szintén a "*Freisprechungs Register*"-ben: mesterként említik, aki inasát szabadítja fel. A mesterkönyvben általában nem írják, kinél dolgozott az a legény, akit most mesterré avatnak, tehát az a kifejezés, hogy "*Paul Utschulut műhelyében*" 1770-ben mesterré lett – a később részletesebben tárgyalandó – Joseph Bauer, feltételezhetően azt jelenti, hogy azt a műhelyt vette át. Ugyanezek a vezetéknevek 1781-ben fordulnak még elő: Franz Utschulutsch, mint "*Meisters Sohn*" féltaksa lefizetésével szabadul fel az inasi sorból, J. Bauernél, 1799-ben lett csak mester, ugyanezen "*mester fia*" megjelöléssel, 1816-ban feltehetőleg ugyanő, aki Gregori Nimitz-et, 1820-ban pedig Ferdinand Rosenbergert inasként felszabadította.[mli] Ez utóbbi 1824-ben lépett be a pécsi céhbe, mint vidéki mester, Szigetváron működött. Lehetséges, hogy ugyancsak a fenti Utschulutsch az a gyertyaöntőként emlegetett Utsuluts Ferenc, aki a Ferencesek utcája 25. sz. ház tulajdonosa volt 1784-ben és 1794-ben[mlii] A pécsi céh – mint többször említettük –

1823-ban önállósult, első öt mestere között olvashatjuk Franz Utsuluts nevét, aki 1823-32 között alcéhmester is volt, s legalább két inast nevelt még ebben az időben[mliii]. Amennyiben ugyanarról a személyről van szó, akkor 1781-ben inaséveit befejező ifjú 14-16 éves lehetett, 1799-ben már meglehetős öreglegényként vált mesterré, 1823-ban, legalább 56 évesen lépett át a budai céhből a pécsi céhbe, 1832-ben 65 éves kora körül halhatott meg.

A következő pécsi mézeskalácsos, akiről forrásaink szólnak, Joseph Bauer[mliv] nevét Paur, Pauer formában is írják. A budai céh mesterkönyvében 1770-ben olvasható Joseph Bauer, aki Pécsett lett mézeskalácsos, Paul Utschulut műhelyében. Valóban átvehette ezt a műhelyt, ezt a házat, hiszen a telek és ház 1764-ben, mint fentebb említettük, még Ucsulud Pálé, 1774 és 1797 között biztosan Baueré[mlv]. Bauer József mézeskalácsosnál, a budai mézeskalácsosok inasfelszabadító jegyzőkönyve szerint 1781-ben szabadult fel a már említett Franz Utschulutsch. 1794-ben szabadult fel még egy inas, Thomas Laczkovits nevű; ez utóbbi esetben már odaírták Fünfkirchen nevét. Bauer név még később is előfordul. Joseph Bucher (ill Pucher) pécsi mézeskalácsos 1801-ben felszabadította mostohafiát, Franz Bauert[mlvi]; 1816-ban pedig a többször emlegetett Király u. 42. sz. házat örökölte Pucher – másik (?) – mostohafia, Bauer József[mlvii].

A következő pécsi mézeskalácsos mester Joseph Pucher volt, aki Földváron volt inas, itt szabadult fel 1794-ben. A budai céh inasfelszabadító jegyzőkönyvében itt Puha név szerepel, a mellette levő rovatban megjegyzik, hogy az inasfelvételi jegyzőkönyvben – mely nem maradt ránk – ezt a nevet Buchernek írták. A mesterkönyvben 1799-ben olvashatjuk Joseph Bucher azaz Pucher nevét; itt először Franzot írtak, áthúzták, Josephre javították. Ugyanennél a névnél alig olvashatóan utalnak Joseph Bauerre, alighanem arról van szó, hogy az ő műhelyét vette át, ill. a fenti utalások szerint az özvegy mesternét vette el. Az ifjú mester 1801-ben már felszabadította első inasát, egyik mostohafiát, valamint a siklósi Georg Amon mester halála után tanításra átvett másik inast, Johann Ernstet. Pucher 1806-ban Thomas Paulovicsot, 1811-ben Joseph Göngeschy, azaz Gyöngyösyt, 1814-ben Joseph Vinkovicsot, 1816-ban Ignatz Ferentzfyt, 1821-ben Leopold Teislt és Georg Schönt szabadította fel – ezek közül Gyöngyösy neve ugyanitt 1833-ban fordul elő: bajai mesterként szabadítja fel inasát[mlviii], Ferentzfy és Teisl nevével pedig a pécsi céh jegyzőkönyveiben is találkozunk. Az előbbi pécsi, az utóbbi verőcei mester lett[mlix]. Bucher és Pucher formában is szerepel ez a név a Király u. 42. sz. ház tulajdonosaként (1813, 1816), a Király u. 40. ház sz. házzal kapcsolatban (1794, 1800, 1803), valamint a Király u. 14. és kapcsolatosan a Perczel u. 15., Boltív köz 5. telkekkel ill. házzal kapcsolatban (1804 és 1843 között)[mlx]. Pucher a fenti forrásokban is előfordul tribunusként; valóban találkozunk nevével a választott polgárság iratai közt, tribunusnak, *Vormund*-nak, vagy szószólónak nevezik ezt a tisztséget. Pucher József neve már átvezet a pécsi mesterek önálló céhének időszakába, vagyis az 1823 utáni korszakba: 1845-ig vezette a céhet, legalább további hét inas tanult még nála.

1823-ban[mlxi] a privilégiumlevélért öt pécsi mester folyamodott: Joseph Pucher, Franz Utsuluts, Franz Hebenstreit, Michael Varga és Ignacz Ferenczfy.

Pucher lett a főcéhmester, Utsuluts 1832-ig az alcéhmester, őt Franz Hebenstreit követte e poszton. Hebenstreit[mlxii] neve 1817-ben és 1820-ban már mesterként fordult elő, egy-egy inast szabadított fel, s ő kölcsönzött a számadáskönyv tanúsága szerint 700 forintot a privilégiumlevél kieszközlésére[mlxiii]. Az után, hogy a pécsi céh önálló lett, még két inast nevelt; az utolsó adat 1842-ből való. Varga mézeskalácsos mesterről nagyon keveset tudunk. Még a budai jegyzőkönyvekből ismeretes, hogy 1814-ben Mohácson Michael Klambauer mesternél szabadult fel inasként, 1818-ban Pécsett avatták mesterré. A pécsi inasfelszabadítási jegyzőkönyv szerint egy inas tanult nála, egy 1826-os az utolsó adat róla. Ferenczfy 1816-ban fejezte be az inaséveket, 1820-ban már pécsi mester volt; neve a pécsi jegyzőkönyvekben csak 1830-ig fordul elő, egy inast szegődtetett és egyet szabadított is fel.

A pécsi mézeskalácsos céhben egyidejűleg 4-5 pécsi mester működött, ennél többet a püspöki székhely sem tudott eltartani. A céhben a legtöbb mester az indulás körül volt, amikor – 1825-ben – a fent említetteken kívül Johann Karch és Peter Schaibl is felvétetett; az előbbit Franz Hebenstreit tanította Pécsett, de pécsváradi mesterként kezdte pályáját. Johann Karch fiának, az 1836-ban született Franz Karchnak fennmaradt a vándorkönyve szerint 1854–55-ben volt mesterlegény, de többet nem tudunk róla.[mlxiv] A következő pécsi mestert, Ignatz Pogantsitsot csak 1835-ben avatták, ekkor Utsuluts, Varga és Ferenczfy már meghalt. Pogantsits szintén e céh valamelyik mesterénél tanult, a céh "*saját nevelése*" volt; nevét egy Ferencesek utcájában lévő házzal kapcsolatban is ismerjük: 1839-ben a két részre oszló ingatlan az övé és Ferdinand Pucheré, 1847-ben már özvegyétől veszik meg a házat[mlxv]. Összesen két inast nevelt, ezek egyike volt Julius Nagy. Ferdinand Pucher, Joseph Pucher fia, akinek a neve az előbbi ingatlannal kapcsolatban tűnt fel, 1837-ben lett mester; az ugyancsak előbb említett Julius Nagy 1840-ben, Franz Hartl 1857-ben, Mül József 1861-ben, Hofmaister József 1862-ben, Kertvélesy József 1866-ban, végül Benko Sándor és Járányi István 1869-ben lett a pécsi mézeskalácsos és viaszöntő céh tagja; az utóbbi hat mester még 1872 után is tevékenykedett.[mlxvi] Pucher után feltehetőleg Karch lett a főcéhmester. Pucher József halála után az ő neve állt az első helyen a számadáskönyvben, amikor az éves taksa, a "*Jahresschilling*" befizetését nyugtázták. Ezután Nagy Gyulát választották főcéhmesterré, őt e poszton követte Hartl[mlxvii] Ferenc, aki korábban alcéhmester volt, s aki a mestereket a céh megszűnése után, az ipartestületben is vezette. Ennek a mesternek még a fiát ismerjük, ifjabb Ferencet, akinek az ipartestületben tanulólevelet állítottak ki. 1872 után még néhány mester került az előbbi pécsi mesterek mellé: a vidéki mesterként kezdő Bárány László, majd Balatonyi György, Kristian József és Bachmayer Henrik.

E pécsi mesterek közül a legtekintélyesebb – s talán legmódosabb – a két Pucher, apa és fia, Karch, Nagy, Hartl[mlxviii] és Hofmaister[mlxix] volt. Ők szerepeltek legtöbbet a jegyzőkönyvekben, náluk tanult a legtöbb inas. Az inasok száma természetesen nem elegendő támpont. További kutatás deríthetné ki, melyiknek mennyi ingatlana volt – a némelyikük esetében már megismert házon kívül –, az iparosok döntő többsége szőlővel, esetleg más földdel is rendelkezett. E mestereken kívül a korábban említett Hebenstreit lehetett még módos, ha a privilégiumlevél elnyerésé-

hez 700 forintot tudott hitelezni. Karchnál öt, az ifjabb Puchernél ugyanannyi inas tanulta a mesterséget, majd Ferdinand Pucher halála után özvegye még beszegődtetett és felszabadított egy inast. Nagy Gyula meglehetős nehéz anyagi helyzetből küzdötte fel magát: 1839-40-ben még azt kérvényezte, vándorkönyve másolatát[mlxx] is bemutatva, hogy egészségi állapotára, özvegy anyjára és hat kiskorú testvérére való tekintettel – valamint azért, mert néhai atyja, Nagy Imre révén maga is "*kebelbéli születésű*" – engedjék el neki a harmadik évi vándorlást[mlxxi]; 1840-ben felvették a mesterek sorába, 1840 és 1865 között hét inas beszegődtetését jelentette be, főcéhmester is lett, majd halála után özvegye vitte tovább a mesterséget, további négy inast nevelt.[mlxxii] Hartl Ferenc – aki 1848-ban igen fiatalon honvédhadnagy lett – és Hofmaister József egyaránt hat-hat ifjút tanított a mézeskalácsosságra. A korábban felsorolt pécsi mesterek közül Schaibl és Mül (Mil, Miel) szegény lehetett, nem boldogult a mesterségével – az előbbinek adósságairól, kényszerű házeladásáról értesülünk[mlxxiii], az utóbbinak a számadáskönyv szerint az éves taksa befizetésében voltak nagy elmaradásai, amelyet már az ipartársulat korában behajthatatlannak tekintett.

A mézeskalácsos mestereknél – a pécsieknél ugyanúgy, mint a vidéki mestereknél – nyomon lehet követni, hány inassal foglalkoztak[mlxxiv], hányat jegyeztettek be az inasbeszegődtetési, illetve hányat az inasfelszabadítási jegyzőkönyvbe (főleg vidéki mestereknél volt gyakori, hogy ezt egyidőben, már az inas felszabadításakor jelentették csak be, a taksákat is egyszerre rótták le) – többek között erre alapoztam azt, hogy mely pécsi mesterek lehettek tekintélyesebbek.

A mesterek közül igen sok nevelt saját családjában utódot magának: a mester fia – valamint az a legény, aki mester leányát vagy özvegyét vette el – a legkülönbözőbb esetekben részesült kedvezményben.

A budai inasfelszabadítási jegyzőkönyvben is nyomon követhető, hogy a mester a saját fiát, vagy a saját fiát is neveli inasként, ezáltal mintegy utódot nevel magának: az 1719-től vezetett könyvbe az első ötven évben összesen 102 inast vezettek be, ebből 42 esetben saját fiát szabadította fel a mester; arra is van adat, hogy egyszerre két fiát szabadítja fel, de arra is, hogy két-három, esetleg több év eltéréssel két fia nevelődik a műhelyében, sőt, néhány alkalommal három mesterfi is előfordul. Nem egy esetben mézeskalácsos-dinasztiák kialakulását, sőt, e dinasztiák tagjainak több helyen való felbukkanását figyelhetjük meg. Utaltunk már a budai céhben a Tempel-családra[mlxxv]. Ugyanezen céh inasfelszabadítási jegyzőkönyvében Seth vezetéknevű mesterekkel 1723 és 1794 között, mindkét jegyzőkönyvben Tschick[mlxxvi] nevű mézeskalácsosokkal 1728-tól legalább 1809-ig találkozhatunk. A példákat az eszéki David[mlxxvii] mesterekkel vagy a kecskeméti Sik-családdal[mlxxviii] folytathatnánk. Egy Stephan Popp nevű ifjú 1757-ben szabadult inasként, itt helynevet még nem írtak; a jegyzőkönyvekből úgy látjuk, hogy a Popp nevű mézesbábos-család 1764-től legalább 1836-ig tevékenykedett Gyulán[mlxxix]. Elképzelhető, hogy e család kiágazása a nagyváradi két azonos vezetéknevű mester. Jakob Dunkel 1723-ban inasként szabadult, 1736-ban már bizonyosan mester: Benedikt Schmidt nevű inasát, majd 1743-ban és 1750-ben két fiát szabadította fel, ők azonban talán meghaltak, talán máshol dolgoztak, mert ebben a jegyzőkönyvben

az apa újabb inasán (1756) kívül nincs több adat a családra. A tolnai Anton Zigler 1808-ban szintén két fiát szabadította fel, akik közül az egyik utóbb Simontornyán tevékenykedett. A későbbiekben eszékinek megismert Wunderlich-családból Jakob nevét inasként 1778-ban, mesterként először 1788-ban olvashatjuk, majd az ő és két fia nevével 1793 és 1827 között találkozhatunk, az egyik fiú, Franz vette át apja halála után a műhelyt – némi bizonytalanság itt is abból származhat, hogy a helyneveket jó ideig egyáltalán nem vagy következetlenül vezették[mlxxx]. A Vidakovics-család tagjai 1784 és 1828 között fordulnak elő a jegyzőkönyvben kanizsai mézeskalácsos mesterként; az 1805-ben Kanizsán inasként szabaduló Franz Vidakovics annak a névszerint ismert keszthelyi mesternek a műhelyét vette át, akinél előbb tanult, e Franz fia lehetett az a Johann, aki ugyanitt, Keszthelyen 1819-ben már egy inast szabadított fel. A Marcaliban egy nemzedékkel később működő másik Franz Vidakovicsról viszont pontosan tudjuk, hogy visszatért Kanizsára és apja műhelyét vette át. Ugyanilyen vezetéknevű mézeskalácsosok még Mágocson és Baján is előfordultak – ez is példázza a mézeskalácsos-családok tagjainak különböző helységekben való megjelenését. Ismert a Modorból származó, Sopronban 1744-ben polgárjogot szerző Gottlieb Eipelthauer-ről, hogy utódai még három generáción keresztül dolgoztak Sopronban bábsütőként[mlxxxi], de a pécsi céh vidéki mesterei közt is feltűnt egy ilyen nevű mézeskalácsos (Carl Eipeltauer, Simontornya, 1838)[mlxxxii]. A Krienstadl vagy Grienstadl vagy Grünstädel nevű magyaróvári, szekszárdi és pécsi mézesbábosok, akik a XVIII. század elején közel egyidőben kezdtek tevékenykedni[mlxxxiii], talán rokonok is voltak. A példákat a budai céhből a temesvári és aradi Krautwachsel-ekkel, a kaposvári és andocsi Koppitsch-okkal[mlxxxiv], a Kanizsán és Pécsváradon is feltűnő Viola[mlxxxv], Violla, Fiala vagy Wiola nevű mézeskalácsos mesterekkel folytathatnánk. Közvetett adataink vannak csak arra, hogy az egymást követő Utsuluts, majd Bauer, majd Pucher mesterek az előző mester özvegyét vehették el.

A mi céhdokumentumaink, melyek szűkebb időszakra terjednek ki, mint a budai céhiratok, szintén utalnak arra, hogy egy-egy mesterfi apjánál inaskodott, illetve – mint erre még az inasoknál kitérek – majd mesterként ugyanebbe a céhbe került be: a pécsi Ferdinand Pucher pl. az első főcéhmester, Joseph Pucher fia volt, de többek között a siklósi Novak-ok, a verőcei Teisl-ek, a mágocsi Klementsits-ek, a szigetvári Veichart-ok is legalább két nemzedékben képviselik a mézeskalácsosok mesterségét.

Ez a kérdés átvezet már a pécsi céh vidéki mestereinek[mlxxxvi] vizsgálatához. A Baranya Megyei Levéltárban található céhdokumentumok nagyjából 50 évet foglalnak magukba: ez alatt az idő alatt összesen 82 mester lépett be a céhbe. Tizenhat pécsi mesterről tudunk, a többi 66 mézeskalácsos vidéki mester volt, akiknek nem volt kötelező mind a négy évi gyűlésen résztvenni. A vidéki mesterek elég széles körből kerültek a pécsi céhbe: 25 község mesterei fordulnak elő a jegyzőkönyvekben, közülük is legtöbben Siklósról (Amon, Novák, Lázár, Theodorovics, Deáky, Ötvös, Kovánszky) és az ekkor Somogy megyéhez tartozó Szigetvárról (Rosenberger, Vaichart vagy Veichart, Novák, Akersman, Vinkovits, Szabó). A baranyai (mágocsi, mohácsi, pécsváradi, németbólyi, magyaregregyi) mestereken

kívül természetesen a somogyiak szerepelnek nagyobb számmal a dokumentumokban.) Öt kaposvári, két marcali, két szuloki mesterről is tudunk. Ezeken kívül Tolna, Zala és Verőce megye néhány községében működő mézeskalácsosok tartoztak Pécs mézeskalácsos és viaszöntő céhébe – ilyen szempontból kirajzolódik Pécs, illetve a pécsi céh vonzáskörzete. Az inasok még több helyről kerültek a mesterekhez[mlxxxvii]. A budai mézeskalácsos céh irataiból egy-két vidéki mester apját ismerhetjük meg, jó néhányuknak a pécsi céh megalakulása előtti tevékenységére derül fény, bár tudjuk, hogy az inasfelszabadító könyvben eleinte nem vezették a helyneveket.

A pécsi mézeskalácsosok közé már 1824-ben belépő szigetvári Ferdinand Rosenbergerről[mlxxxviii] keveset tudunk. 1820-ig Pécsett Franz Utschuluth (sic!) mesternél inaskodott a budai céhiratok szerint; 1824 és 1828 között összesen egy inasbeszegődtetést és egy felszabadítást jegyeztek fel róla.

A budai mézeskalácsos céhben Johann Georg Amon 1761-ben lett mesterré avatva, majd "*Siklosch*"-ra távozott; 1780-ban és 1782-ben két fia fejezte be nála az inaséveket: Anton és Johann Georg; ez utóbbi 1791-ben lett mester, 1798-ban felszabadított egy inast, majd halála után Pucher 1801-ben átvette és felszabadította az ő volt inasát. Egy másik siklósi mester, Johann Novak vette át Johann Georg Amon özvegyétől a műhelyt 1803-ban. Az inasfelszabadító jegyzőkönyben szerepel az ifjú Albert Amon 1815-ben, aki Siklóson Johann Novak mesternél tanult[mlxxxix]. A pécsi céhbe 1825-ben lépett be egy bizonyos siklósi Adalbert Amon, aki 1854-ig volt a céh tagja. Nem tudjuk bizonyítani, hogy testvére vagy rokona volt, de érdekes, hogy 1811-ben Siklóson ugyancsak Novak-nál inasként szabadult fel Jacob Amon, aki Pécsett a mézeskalácsos céhbe 1826-ban vétetett fel, majd Marcaliban kezdte meg működését és aki fiára, az 1864-ben mesterré lett Ámon Sándorra hagyta marcali műhelyét.

A Novak-család első tagját, Johannt a budai céhiratokból ismerjük, mint fentebb láttuk, Amonnétól vette át a műhelyt; 1806-ban egy Hebenstreit[mxc] nevű (Georg Hebenstreit) inast szabadított fel. Mint korábban szó volt róla, 1811-ben és 1815-ben szabadított fel két Amon-fiút. A pécsi céhbe csak fia, Franz Novak lépett, aki 1819-ben szabadult, mint inas, majd 1828 és 1842 között volt e céh tagja; összesen két alkalommal jelentette be, hogy inast vesz fel; a jegyzőkönyvekből még egy Novák Sándorról értesülünk, aki e céh valamelyik mesterénél tanult és 1862-től 1865-ig szerepelt a céhiratokban[mxci]. Érdekes módon egy szigetvári mézeskalácsos is feltűnik még, Michael Novák, őt 1835-36-ban összesen két alkalommal említik a jegyzőkönyvek.

A pécsi mézeskalácsos céh első vidéki mesterei közé tartozott a bonyhádi Johann Peter. A budai céh jegyzőkönyveiben olvashatjuk, hogy Andreas Peter 1798-ban lett mester, 1806-ban fiát, Mathiast szabadította fel, majd 1812-ben – a taksából következtethetünk – másik fiát, Johannt. Andreas Peter még 1823-ig szerepelt a budai inasfelszabadító jegyzőkönyvben, ekkor egy Andreas Huker nevű inas szabadult fel nála. Az előbb említett Johann Peter 1826 és 1837 között szerepelt a pécsi iratokban, két inasa felszabadításáról tudunk.

Valószínűleg azonos az előbb inasként említett Andreas Hukerrel az a (különbözőképpen írt nevű) nagymányoki mester, aki 1828-ban lépett a pécsi céhbe és 1839-ig szerepelt az iratokban, összesen három inast nevelhetett, és egyszer pécsváradi mesternek is említették, lehet, hogy átköltözött. 1838-ban lépett a pécsi céhbe vidéki mesterként egy bizonyos pécsváradi Paul Hucker, aki ugyanezen céh valamelyik mesterénél tanult, többet nem tudunk róla. Jóllehet a nevek írása ekkor még egyáltalán nem következetes, mégis úgy érzem, messze vezetne, ha kapcsolatba hoznám a fentiekkel a budai céhiratokban 1793-ban feltűnő verseci Franz Kucker (vagy Hucker) mézeskalácsos mestert, aki 1795-ben fiát, Joseph-et szabadította fel inasként.

A budai mézeskalácsos céh irataiban először 1783-ban fordul elő – ekkor még helynév nélkül – Anton Urban Ilka neve, ekkor szabadult inasként. Talán ennek a fia volt az a szekszárdi Anton Ilka[mxcii], aki 1807-ben lett mester a budai céhben; ezután legközelebb1808-ban találkozunk a nevével, Johann nevű fiát, 1812-ben Anton Hofmeister nevű inasát szabadította fel, majd 1815-ben Josef Furmant, 1818-ban Joseph Hofmeistert[mxciii], 1824-ben másik fiát, Anton Ilka-t. Ez az ifjabb Anton Ilka (vagy Illka) lett a pécsi céh mestere 1829-ben; 1840-ig három inas tanult nála.

Leopold Teisl[mxciv] (vagy Teisel) 1821-ben szabadult fel inasként; a budai mézeskalácsos céhben a pécsi Joseph Pucher volt a mestere. 1829-ben lépett be a pécsi céhbe, mint vidéki mester. Hosszú élete során végig Verőcén tevékenykedett, legalább hét inast tanított meg a mesterségre, köztük fiát, a mesterek sorába 1861-ben lépő Teisl Ágostont. Utolsó adatunk róla itt 1873-ból való. Teisl vagy Teiszl Ágoston talán csak két inast nevelt a céhjegyzőkönyvek szerint; 1876-ban belépett az ipartársulatba. Az ipartársulati pénztárkönyv végén még feltüntetik mindkettejük nevét, mint akik az 1873/74 és az 1874/75 évi tagdíjjal hátralékban vannak, "*kiktől remélhető a behajtás*".

A szigetvári Johann Vaichart vagy Veichart, aki Pécs valamelyik mézeskalácsosánál tanult, 1830-ban lépett a pécsi céh mesterei közé és 1850-ig legalább öt inast nevelt, köztük saját két fiát, Jánost és Vilmost, akik 1862-ben lettek a céh tagjai. 1876-ban még az ipartársulatba tartozónak tudták őket – ekkor hat évi tagdíjhátralékot jegyeztek fel róluk.

A siklósi Ajudan Lazar-ról és a szigetvári Leopold Akersman-ról alig tudunk valamit: az előbbi 1832-ban, az utóbbi 1837-ben lett a céh tagja. A siklósi mester egy inast szegődtetett be és egyet is szabadított fel, utolsó említése 1834-ből való. Ismerünk egy inast a budai céhben: Anton Lazar 1804-ben szabadult; talán kapcsolatba hozható a siklósi mézeskalácsossal.

A viszonylag távoli Simontornyáról egyetlen mester tartozott a pécsi céh kötelékébe, Carl Eipeltauer, akinek 1838-ból egy inas-beszegődtetéséről tudunk. Ez a név visszautal az ismert soproni mézesbábos-dinasztiára[mxcv]. Anélkül, hogy föltétlen kapcsolatot keresnék a kettő között, megjegyzem, hogy a budai céh jegyzőkönyvében Simontornya helynévvel 1833-ban egy Johann Lakner nevű inas szerepelt, aki Anton Ziegler mesternél szabadult.

Michael Vinkovits szigetvári mester 1838-ban lépett be a pécsi céhbe. Azon kívül, hogy e céhben tanult és egy inast nevelt, róla sem tudunk többet. Kapcsolatba hozható talán a budai jegyzőkönyvből ismert, Eszéken inaskodó Anton Vinkoviccsal (1811), vagy a Pécsett Joseph Puchernél felszabadult Joseph Vinkoviccsal (1814). Ugyanezen jegyzőkönyv még szegedi Vinkovicsokat említ.

Laki János kanizsai mester 1839 és 1858 között bizonyíthatóan a pécsi céh tagja volt, egy inasánál többet nem tudunk róla.

Alexius Theodorovics, aki ugyancsak az 1839-es évben lépett a pécsi céhbe, siklósi mester volt. Legalább három inas tanult nála, köztük saját fia, az 1860-ban mesterré lett Theodorovics Tamás, akiről a céhiratok közt az utolsó bejegyzés 1869-ből való – ekkor jelentette be inasa felszabadítását -, de az 1875-ös évben még az ipartársulat tagja volt. Lehet, hogy kapcsolatba hozható velük a budai Wenzel Ludwig mézeskalácsos mesternél 1840-ben inaskodó Johann Deodorovits.

Athanasius Dobrovits nagykanizsai mézeskalácsos valamely pécsi céhbe tartozó mesternél tanult, 1839-ben lépett a céh tagjai közé.

A pécsi mézeskalácsos céh következő vidéki mestere az 1840-ben pécsi mesterré lett hőgyészi Franz Klementsits. Ez a név sokféle formában (Klementschitsch, Klementschitz, Klemencsics) és a Dél-Dunántúl több helyén fordult elő: a budai céhben 1799-ben lett mester Mathias Klementschitz, aki Szekszárdra távozott; 1805-ben, 1809-ben és 1818-ban inasai felszabadításáról értesülünk; az első két esetben fiait, Johann-t és Georg-ot szabadította fel. Johann 1815-ben már Hőgyészen lett mézeskalácsos mester, Georg ugyanebben az évben Szekszárdon lépett a mesterek sorába. 1824-ben egy bizonyos Dominikus Schwarzkopf átvette a szekszárdi Klementsits[mxcvi] mester műhelyét. 1832-ben Hőgyészen Johann Klementsits Franz nevű fiát szabadította fel – ő lett a fent említett pécsi mester. Franz Klementsits 1840 és 1863 között legalább négy inast tanított. Az ipartestületi iratok 1882-ben említik még Hőgyészen özvegy Klementsits Józsefnét. Feltűnt még Mágocson egy Georg Klementsits, aki 1841-ben lépett a pécsi céh mesterei közé, majd ugyanitt Klemencsics György, az előbbinek valószínűleg fia, aki 1860-ban lett mester; mindketten legalább két-két inast neveltek. Ugyancsak az ipartestületi jegyzőkönyvek valamelyik számadása tud 1876-ban a mágocsi özvegy Klementsits Györgynéről, aki folytatta a mesterséget.

1840-ben három vidéki mester lett a pécsi mézeskalácsos céh tagja: a csurgói Gabriel Aszalay, a kaposvári Stephan Csida (Zsida, Dzida) és a szekszárdi Anton Himel. A két utóbbi a pécsi céh saját nevelésű ifjú mestere volt, egyedül Aszalay szerepelt még a budai mézeskalácsos céh jegyzőkönyvében: inasként a kanizsai Johann Starchinchich-nél szabadult 1830-ban. Aszalay és Himel mesterekről nem is tudtunk meg többet. A kaposvári Csida mester – akinek nevét, mint fentebb láttuk, többféleképp írták – öt inas felszabadítását jelentette be 1860-ig, és alighanem rokona volt a szintén különbözőképpen leírt Csida György, aki 1857-től 1872-ig szerepelt a jegyzőkönyvekben, két inassal; Mohácson és valószínűleg Bátaszéken tevékenykedett; az ipartestületi iratokban 1876-ban bátaszéki özvegy Csida Györgyné szerepelt.

1841-ben lépett a pécsi mesterek közé a mágocsi Georg Klementsits, a szekszárdi Aloys Kristofek, a szuloki Johan Mausek és a bátaszéki Anton Hofmaister. Az első mesterről már esett szó, a többiekről a nevükön kívül alig tudunk valamit. A budai céh jegyzőkönyvében szerepel egy bátaszéki Anton Hofmeister mester, 1824-ben felszabadította Ignatz Kantavary, 1829-ben Carl Fischer nevű inasát. Lehet, hogy a két Anton nevű mester ugyanaz, de egy nemzedék különbség is lehet köztük; lehetséges, hogy a pécsi céhbe 1841-ben belépő Anton Hofmaister az 1862-ben mesterré lett pécsi Hofmaister Józsefnek rokona, netalán apja – ezt további kutatás döntheti el. Szerepel még egy Hofmaiszter János Németbólyban, ő a pécsi mesterrel csaknem egyidőben, 1864-ben lépett be a céhbe, talán ő is összefügg vele; Hofmaiszter János mézeskalácsos mester egyébként egy inast nevelt. Az ipartestületi iratokban olvashatjuk Hofmeister Antal bólyi és Hofmeister János báni (baranyabáni) mester nevét – nem tudni, ez azonos-e a fentemlített bólyi mesterrel -, az előbbinek 1876-ban nyolc évi, az utóbbinak öt évi tagdíjhátralékát tartják számon[mxcvii].

Josef Schvigl 1843-ban lett a pécsi céh tagja; vagy ő, vagy talán inkább azonos nevű apja 1823-ban az eszéki Joseph Hartl-nál szabadult fel az inasságból. Schvigl egyébként a távoli Szent László Egyháza, azaz Zalaszentlászló mézeskalácsosa lett; az ipartársulati jegyzőkönyv végén szerepel még öt éves tagdíjelmaradással; valószínűleg 1876-ból való az a bejegyzés a neve mellett, hogy meghalt.

Alexander Szabó szigetvári és Gerson Deáky siklósi mester 1846-ban lett a pécsi mézeskalácsos céh tagja; mindketten "*saját nevelés*"-nek tekinthetők. Szabónak 1846 és 1861 között két inasbeszegődtetését és két inasfelszabadítását jegyezték fel, 1863-as évszámmal egy vándorkönyvben is szerepel még a neve, mint akinél egy mézeskalácsos mesterlegény dolgozott[mxcviii]. Özvegye 1872-ben még egy inast szabadított fel, a fiát, de a fiúról nincs több hír; ugyanez az özvegy Szabó Sándorné szerepelt még két éves ipartársulati tagdíj hátralékával, amit végül is elengedtek neki.

Franz Stoll vagy Stohl mester 1847-ben lépett be a céhbe, Tolna mezővárosban, majd Bonyhádon tevékenykedett. Maga is a pécsi céh valamelyik mesterénél inaskodott, és 1847-től 1871-ig legalább öt inas tanult nála. Az ő működése – hasonlóan több, az 1840-50-es években, vagy később a céhbe lépő mester működéséhez – átnyúlik az ipartársulati korba, e jegyzőkönyvekben szintén megtalálható a neve; 1876-ban rendezte öt éves tagdíjhátralékát.

Ugyanebből az évből, 1847-ből származik Johann Matusek kaposvári mester egyetlen említése – hacsak nem azonos, nevének hibás írása miatt, a szuloki Mausek nevű mézeskalácsossal -: egy inas beszegődtetését és felszabadítását jelentette be.

Anton Ötvös vagy Eötvös bizonyos mohácsi Michael Klambauer tanítványa volt, 1831-ben fejezte be az inaséveket. Egy azonos nevű mester, talán a fia, 1850-ben lett a pécsi céh tagja, s mint a mézeskalácsos céh vidéki mestere, legalább öt inast nevelt. Decsen, majd Siklóson tevékenykedett, az utolsó bejegyzés róla 1860-ból való.

Az előbb említett mohácsi mesterével azonos vezetéknév még egy csaknem ötven évvel korábbi, 1785-os forrásban is előfordul – igaz, más helyesírással -, amikor a mester származásáról, vagyoni helyzetéről, vásározásáról stb. értesülünk[mxcix]. Mathias Klambauer (külső-)mohácsi mesterről ez a forrás is említi, hogy a budai céhbe van beírva; neve a budai mézeskalácsos céh ismert dokumentumaiban megtalálható, 1795-ben szabadított föl egy inast. Ennek a Mathiasnak talán a testvére volt az egyik, Mágocson működő Michael Klembauer, s talán a fia volt a másik, a mohácsi Michael; ez utóbbinak pedig két fia Franz és Stephan. A budai céh jegyzőkönyvei szerint a mágocsi Michael Klembauernél két inas szabadult fel; a mohácsi mesternél pedig nemcsak a már említett Eötvös, hanem rajta kívül 1814 és 1833 között hat inas tanult, köztük az első öt pécsi mester egyike, Michael Varga, valamint saját két fia is. Az idősebb fiúról nincs több adat. Az ifjabb fiút a pécsi céh mesterkönyve nem, csak az inasbeszegődtető és -felszabadító jegyzőkönyvei említik: Stephan Klembauer mohácsi mester 1851 és 1866 között legalább hat inast tanított a mesterségre.

Michael Stankovits siklósi és Anton Weinger vagy Veininger kaposvári mester nevét is csak az inasok kapcsán ismerjük, előbbi 1852 és 1865 között három inast szabadított fel, utóbbi tevékenységéről 1854 és 1869 között vannak adataink: négy inas beszegődtetését és felszabadítását jelentette be. Az ipartársulati jegyzőkönyvek szintén említik Véninger (sic!) Antal kaposvári mester nevét, négy évi tagdíjhátralékkal. A siklósi mesternek a fia, Stankovits István az, akit a mesterfelvételi jegyzőkönyv, az inasbeszegődtetési és -felszabadítási jegyzőkönyv is említ: 1866-ban lépett be a céhbe, 1866 és 1871 között egy inast vett fel, majd szabadított fel, majd az ipartársulati jegyzőkönyvben a siklósi Stankovits Istvánt említik: 1876-ban lépett be.

Theodor Kovánszky vagy Kovászky, Kutrovacz János és Kádas Péter is siklósi mesterek voltak – a jegyzőkönyvek nyelve ebben az időben tért át a magyarra. Kovánszky és Kutrovacz 1853-ban, Kádas 1857-ben lépett be a pécsi mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő céhbe. Kutrovaczról a nevén kívül semmit sem tudunk. Kovánszky neve 1853 és 1873 között fordult elő, legalább négy inast nevelt; az ipartársulatba 1876-ban lépett be – itt nevét Kováczky Teodornak írták. Kádas Péternél két ifjú tanult és csak 1863-ig fordult elő a jegyzőkönyvekben.

Csida György mohácsi mézeskalácsos – mint az azonos vezetéknevű kaposvári mesternél már említettük – 1857-ben lépett be a pécsi céh tagjai közé. Egy évvel később lépett be a kaposvári Gingl János, akiről csak azt tudjuk, hogy e céh mesterei egyikénél tanult.

A siklósi Theodorovics Tamásról már volt szó: 1860-ban lett a pécsi céh tagja, ugyanúgy, mint a rokonsága révén már említett Klementsits György. 1861-ben került be a céhbe Holdonner Ignác, Mohácsról; egy másik Holdonner mestert, Holdonner Károlyt csak az inasbeszegődtető és -felszabadító jegyzőkönyvek említenek, 1861 és 1869 között legalább öt inas szegődött be hozzá a mesterség megtanulására. Azt, hogy két mester dolgozott-e együtt, mint a szigetvári Veichart-ok esetében, a további kutatás dönti majd el.

A verőcei Teisl Ágostonról apja működése kapcsán volt már szó. A mesterfelvételi jegyzőkönyvben Baumann György nevét előbb 1861-hez írták, majd kijavították 1845-re: ekkor lépett a céhbe. Baumann György Mágocson tevékenykedett; előzőleg e céhben tanult. Legalább nyolc inas tanult nála, bár 1861 és 1870 között jelentette be csak őket – a vidéki mestereknél sokszor előfordult, hogy csak az inasfelszabadításkor jelentették be a két vagy három évvel azelőtti felvételt.

A nagykanizsai Saly Kálmánról nevén kívül semmit sem tudunk: egyetlen említése 1861-ből való.

Az 1862-ben a céhbe belépő, apjuk műhelyét átvevő szigetvári Veichart-fivérekről, Jánosról és Vilmosról már esett szó. Ugyanebben az évben került a pécsi céh mesterei közé a nagybajomi Farkas Károly – őt az ipartársulati jegyzőköny németladi mesterként említi, 1870 és 1876 közötti hat évi tagdíjjal tartozott.

A siklósi Novák Sándor – akit elődei kapcsán már említettünk – 1862-től szerepel a céhes, majd az ipartársulati iratokban, hasonlóképpen a kaposvári Szűcs Sándor mesterhez. Nevén kívül alig tudunk mást egy pécsváradi Vainha (?) Györgyről: 1862-ben egy inas felvételét jelentette be.

Az inasfelvételi és -felszabadítási jegyzőkönyvben olvashatjuk csak Halász Alexander özvegyének nevét, aki valószínűleg férje mesterségét folytatta: 1862-ben szabadította fel inasát.

Guzek Jakab neve 1864-ben ugyanezen jegyzőkönyvben fordult elő, hely nélkül, majd az ipartársulat korában keszthelyi mesterként említették: 1876-ban kilenc évi tagdíjhátralékáról tudtak.

Ámon Sándor őseiről is volt már szó, az Ámonok 1826-tól jelen vannak Marcaliban, de valószínű, hogy összefügg a család az 1761 óta Siklóson tevékenykedő mézeskalácsos Amon-családdal. Ámon Sándor 1864-ben lépett be pécsi céhbe; az ipartársulati jegyzőkönyv özv. Ámon Jakabnét és Ámon Sándort is említi.

Hofmaiszter János – akiről más Hofmaiszter, Hofmaister, Hofmeister nevűek kapcsán már volt szó. 1864-ben lett céhtag. Németbólyban tevékenykedett, s lehetséges, hogy ugyanez a Hofmaiszter János az, akit baranyabáni mesterként említ az ipartársulati jegyzőkönyv.

Suman ill. Schuhmann István e céhben nevelkedett, 1864-ben lett céhtag. Mágocsi mézeskalácsos volt, az ipartársulati jegyzőkönyv is említi nevét.

A mohácsi Geisz János 1865-ben került a pécsi mézeskalácsos céh tagjai közé; valószínűleg összefüggést találhatunk a mohácsi Michael Klembauernél 1821-ben inasként felszabadult Bartolome Geis[mc] és Geisz János között. Geisz Jánost egyébként még 1876-ban az ipartársulat tagjai közt tartják számon.

Nagy Ferenc 1866-ban lépett be a pécsi céhbe; a Somogy megyei Szulokon működött, elég sok, négy inast nevelt, mesterlegényéről is értesülünk,[mci] az ipartársulati jegyzőkönyvek 1875-ben, majd 1881-ben belépett tagként tartják számon.

Markovics vagy Matkovics János pécsváradi mézeskalácsos tevékenységére 1866 és 1876 között vannak – gyér – adataink; Herman vagy Hekman József Magyaregregyen ugyanebben az időben működött. A két Bárány-testvér közül László 1869-től Nagyatádon, majd Pécsett, Flórián pedig 1870-től Szil (Somogyszil) faluban, majd Bogláron folytatta a mézeskalácsos mesterséget.

Huhman (Hochmann?) József az utolsó céhes mester, akinek 1871-ben még egy inasa felszabadult, róla mást nem is árulnak el a jegyzőkönyvek.

Az inasok felszabadulván mesterlegények lettek, vándorútra indultak – erről gyűjteményünkben két, meglehetősen késői vándor- ill. munkakönyv, valamint egy vándorkönyv másolata tanúskodik. A vándorutak állomásait bemutatva távolabbi mestereket ismerhetünk meg. Az első, a legkorábbi vándorkönyv Nagy Gyuláé, amelyet nehezen olvasható másolatban ismerünk.[mcii] Michael Poszek céhkomisszárius tanúsította, hogy Julius Nagy mézeskalácsos mesterlegény – aki Pécs városában született, 18 éves, katolikus vallású, középtermetű, haja gesztenyebarna, szeme barna, orra szabályos – miután mesterségét inasként Ignatz Poganovitsnál (a jegyzőkönyvek írása szerint Pogancsicsnál) kellően megtanulta, 1837. június 21-én vándorútra indult. A város tisztviselője 1837. június 27-én láttamozta, az útirány Pest. Budán július 17-jegyezték be, hogy három hétig dolgozott Joseph Stahner nevű mesternél, majd Selmecbánya felé indult. Selmecen 1837. július 24-én látták a vándorkönyvet bemutató legényt; a következő bejegyzés 1837. október 1-éről való, Losoncon Andreas Újházy mesternél kilenc hétig volt. Más lapon szerepelhetett, de ide illeszthető, hogy 1838. február 25-ig régi mesterénél, a pécsi Ignatz Poganovitsnál dolgozott. 1838. május 12-én Joseph Bucher azaz Pucher jegyezte be, hogy 14 hétig nála dolgozott. Pécsről Zágráb felé vette útját; később szerepel a másolatban, ismét csak rekonstruálható az útvonal: Varasdon 1838. június 27-én jegyezte be Jacob Albrecht mester, hogy öt hétig állt nála munkában; ugyancsak Varasdon Reichherzer mesternél egy 1838. szeptember 16-i bejegyzés szerint 3 hétig volt munkája. Nagy Gyula báboslegény Eszék felé indult el, de a következő bejegyzés már Pestről való: Gertusching (?) mézeskalácsosnál 1838. október 14. és december 3. között tartózkodott. Nagy Gyulát ezután Esztergomban látták (1838. december 13.), majd állítólag Morvaország volt az uticélja (1838. december 19.). Nem olvasható, mely helyen állt bizonyos Wiktorin Wagner mesternél munkában, összesen hét hétig. 1839. februárjában Brünn felé indult, az olmützi "*Kreis*"-hez tartozó Konitz (?) helységben látták. Peter Koppitsch mester városa ismét nem olvasható (más Koppitsch mézeskalácsosok Andocsról ismerősek) – nála 10 hétig dolgozott az ifjú Nagy Gyula. 1839 június 17-én Olmütz felé vette útját, bejegyzések születtek Troppau és Teschen helységekben is, de egyik helyen sem dolgozott. A jablunkai vámhivatal állította ki a következő igazolást, majd 1839. október 19-i dátummal arról értesülünk, hogy bizonyos Andreas Markovits mesternél, valószínűleg Körmöcbányán 13 hétig dolgozott. A fent említett 1838-as bejegyzéseket – melyek későbbi lapokon szerepelhettek – már Matthaus Liebherr és Joseph Patkovits orvosok igazolása követi, pécsi, 1839. december 22-i dátummal: megfázás, láz, mellfájás, szemének gyengesége stb. miatt nem folytathatja útját. Nagy Gyula, mint említettük, a mézeskalácsosok főcéhmestere ill. a város vezetése útján a Helytartótanácshoz fordult, hogy az előírt három év helyett fogadják el két évi vándorlását s engedjék, hogy mesterremekjét elkészítse. Ezt engedélyezték is, mint tudjuk, 1840-ben már a mesterek közé lépett.

Az 1836-ban született Franz Karch[mciii], aki 1850-tól mézeskalácsos-legény, a pécsi Johann Karch mester fia volt. Első két lapján kétnyelvű bejegyzések tanús-

kodnak arról, hogy Pécs városában született, "*honi községe*" is Pécs, mestersége bábos, nőtlen, római katolikus vallású, középtermetű ifjú; arca "*hosszus tele*", haja gesztenye színű, szeme barna, orra, szája rendes, különös ismertetőjegye nincs. 1850. március 11-én állították ki számára a vándorkönyvet a koronaországokban való kétéves vándorlásra, az első bejegyzés viszont csak 1854-es. Ekkor Pécsről Pest felé, majd Pestről Vác felé indult, Esztergomban szegődött be először Johann Theodor mézeskalácsoshoz, 15 hétig dolgozott nála. Útját innen Pest, majd Arad felé folytatta, Kecskeméten megállt, a híres Sik József[mciv] mézeskalácsosnál 1854. július 20-tól 1855. július 3-ig dolgozott. Ismét Pest felé fordult, majd Pápa a következő állomás: Josef Stacher nevű mesternél 1855. június 25-től 14 hétig dolgozott. Nem jegyeztek fel helynevet a következő állomáson: Kristóf Antal mézeskalácsos és "*vijaszgyertyaöntő*" mesternél valamely évben (a fentiek után kétséges, hogy valóban 1855-ben) június 24. és augusztus 20. között dolgozott – és a bejegyzések ezzel megszűntek. Az ifjú Karch Ferencet nem ismerjük a pécsi mesterek között.

A harmadik dokumentum, amely egy mézeskalácsos mesterlegény vándorlását mutatja be, Járányi István[mcv] vándorkönyvként szolgáló munkakönyve, melynek a mesterek viaszpecsétjei különös jelentőséget adnak. A Járányi család igen kiterjedt volt, nevük a töröktől való felszabadulás óta ismert a városban, a família legtekintélyesebb tagja polgármesterségig emelkedett. Legtöbben e családból posztókészítők vagy vargák, mégpedig bocskorvargák voltak, ez az egyetlen mézeskalácsos, akit ismerünk. A munkakönyvet Járányi István számára 1863-ban állították ki, az első két lap bejegyzései szerint 1846-ban született Pécsett, foglalkozása bábsütő, állapota nőtlen, vallása katolikus; középtermetű, hosszúkás arcú, szőke, kék szemű, szabályos orrú és szájú ifjú. 1863. február 15. és szeptember 13. között Somogyban, Szigetváron, a pécsi céh vidéki mesterei közt megismert Szabó Sándor mesternél dolgozott.

A következő bejegyzés távolabbról, Pápáról származik: Nagy István mézeskalácsosnál 1863. december 3-tól 1864. április 4-ig állt munkában; a pápai mester szép méhkasos pecséttel rendelkezett. 1864. június 1. és szeptember 26. között a Somogy megyei Szulokon, a pécsi céhből szintén ismerős Nagy Ferenc mézeskalácsosnál dolgozott; a szuloki mester pecsétjén monogramja olvasható. Járányi ezután átlépte a Duna vonalát: Baján 18 hetet töltött 1865. március 22-ig Laurentz Vidovics (?) nevű mesternél, olvashatjuk a német nyelvű bejegyzésben. A következő állomások: a Fejér megyei Bodajk, itt Varga Domonkos mézeskalácsos mester 1865. július 4-én tanúsította, hogy 10 hétig ott dolgozott, az ő pecsétjén méhkas és D. W. betűk láthatók; Mór, Ignatz Ebner mesternél 1865. július 4. és 1866. február 5. között tevékenykedett; a mester ezt német bejegyzése mellett pecsétjével – ovális keretben Ign. Ebner – igazolta; Kisbér, Nagy István nevű mesternél 1866. február 20-tól május 20-ig, az ő pecsétje nagyon elmosódott; ismét Bodajk, az előbb megismert Varga Domonkosnál ugyanez év május 24-től június 26-ig volt mesterlegény. Bodajkról Veszprémbe vitt Járányi István mézeskalácsos legény útja: a mester német nyelvű bejegyzése – aláírás: Johan Boor – szerint 1866. október 7-ig 13 héten keresztül dolgozott, pecsétet találunk emellett is: Bor Janos. 1866. október 28-tól 1867. február 10-ig állt munkában Pesten a híres Beliczay Imre[mcvi] mézeska-

lácsos mesternél. Járányinak 1867 elején meg kellett jelennie a szülővárosában: Bubreg Mihály polgármester bejegyzése 1867. június 15-én arról tanúskodik, hogy a mesterlegény számára a vándorengedély "*jövő ujjonczozásig ... megadatik*". Járányi István ezek után visszatért Pestre, és 1867. szeptember 2-tól 1868. július 18-ig, csaknem egy évig ismét Beliczayéknál dolgozott, mint ezt a címeres pecsét ismét igazolja – összesen hétféle pecsétet találunk a könyvecskében. A munkakönyvben ezután különböző számítások következtek, talán nyugtaként is írott lapok (Imrétől felvettem ... összeget) – ezek egyikét-másikát kitépték. A mesterlegény összesen 11 alkalommal állt munkában, kilenc mesternél: Bodajkon Varga Domokosnál és Pesten Beliczay Imrénél kétszer is.

Kérdés, hogy további kutatással kideríthető-e, hogy a pécsi céh két vidéki mesterénél való munkája után hogyan került a többi mézeskalácsoshoz: lehetséges, hogy egyes mesterek egymást ajánlották, Beliczay Imréhez valószínűleg annak hírneve vonzotta. Járányi 1863 februárjától a megkívánt három év helyett több mint öt évig vándorolt, a bejegyzések alapján össze lehetne számolni, pontosan mennyi időt töltött mesterlegényként különböző mézeskalácsos mesterek műhelyében. Két város (Baja és Pest) kivételével állandóan a Dunántúl városaiban és községeiben, mégpedig nagyobb részben a Dunántúl középső és északi részén fordult meg[mcvii]. Beliczayék után más helyen már nem is tanult, 1869-ben készítette el remekjét és lépett a mézeskalácsos céh tagjai közé Pécsett.[mcviii]

Dolgozatunkban a céhekről és a mézeskalácsosságról való összefoglalás után a pécsi mézeskalácsos mesterekkel foglalkoztunk. Természetesen nem szorítkozhattunk csak e város mestereire, foglalkoznunk kellett a Dél-Dunántúlnak a budai, majd pécsi céhbe tartozó mézesbábosaival és ezek kapcsolataival, sok esetben csak valószínűsíthető kapcsolataival. A pécsi mézeskalácsos mesterek és a céhbe tartozó vidéki mesterek tevékenységét néhány esetben az 1872 utáni időszakban is tudtuk követni. Ezen korszak iparosainak élete későbbi kutatás témája lesz. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint azonban ekkor már halódott a testületi élet, 1900-ban Hartl Ferenc kimondta a mézeskalácsos ipartársulat fölöszlatását.

JEGYZETEK

[cmlxxxiv] KOPASZ 1972 és ERDŐDI é. n. után.

[cmlxxxv] DOMONKOS 1980. 412., DOMONKOS 1991. 31.

[cmlxxxvi] OTRUBA 1988. 173.

[cmlxxxvii] MÓRÓ 1995. 32., RUZSÁS 1956. 6.

[cmlxxxviii] DOMONKOS 1985. 191.

[cmlxxxix] NEMESKÜRTHYOVÁ 1988. 195.

[cmxc] DOMONKOS 1985. 191.

[cmxci] OSTROLUCKA 1988. 205-206.: 16-17. sz.-i kassai példákat ismertet. A Baranya Megyei Levéltárban, a pécsi céhes iratok között viszonylag késői az ide kapcsolható adat: a második legrégebbi privilégiumlevél a cipész céhé, 1716-ban kapta a várostól: Wir ... Richter und Rath ... kezdődik az irat. A legelső, 1713-as kiváltságlevél csak a

század közepéről való másolatban maradt ránk: a mészáros céh kapta III. (VI.) Károlytól. A levéltári adatok: BML IX. 1-21.

cmxcii OTRUBA 1988. 177-180., RÓZSA 1992. 223.: VI. Károly a birodalomban és az örökös tartományokban 1731-32-ben általános kézműves szabályzatot adott ki.

cmxciii RÓZSA 1992. 223-231.: ennél pontosabban ismerteti, főleg a mesterlegényeket illető dokumentumokkal kapcsolatban.

cmxciv Kicsit későbbi a pécsi pokrócos céh azon artikulusainak gyűjteménye, amelyben csak a legényekre vonatkozó cikkelyek olvashatók (1769), valamint a kőművesek és kőfaragók céhének szintén Mária Teréziától kapott privilégiumlevele (1772). BML IX. 21. ill. BML IX.9.

cmxcv Érdekességképp megemlítem, hogy a pécsi céh a győri süvegesektől (*pileatores Hungarici*) két évvel korábban megkapta azok 1637-es céhlevelének és artikulusainak másolatát, amely viszont az alsó-ausztriai Neustadt kalaposainak korábbi, 1630-as céhszabályzatára vezethető vissza. BML IX.12.

cmxcvi DOMONKOS 1980. 416.

cmxcvii A Baranya Megyei Levéltár gyűjteményében a céhiratok mellett található két nyomtatvány, ezek a céhélet szabályozásának további állomásait szemléltetik. Az első a Helytartótanács által kiadott, (jelen példányunk szerint 1828-ban) Budán, "*a királyi magyar universitas betűivel*" nyomtatott szabálygyűjtemény: "*Közönséges czéhbéli czikkelyek a′ mesterség üzés végett való társaságok′ és czéhek′ számára*". Ebben 55 cikkely rendelkezik a céhek életének minden mozzanatáról, mégpedig az első kilenc az inasokkal foglalkozik, többek között azzal, hogy az inas "*ákármelly törvényesen bévett Religyiójú lehet*", és hogy pl. a bábsütőknél két év a megszabott tanulási ido. A 10-20. cikkely a mesterlegényekről ír, a 21-29. cikkely "a′ mesterségrul általjában", így a remekelésrol is:"...*olly munka adassék remekul, melly drágába tello ne legyen, hanem a′ mesterségre kívánkozónak alkalmatos voltát, 's tapasztalását eléggé kinyilatkoztassa; haszon vehető, és elárúlható is legyen*". A szabályzatban még ugyanezen pontok rendezik a mestertaksát, tilalmazzák a mesterebédet, valamint azt, hogy a mester fia, vagy az özvegyét feleségül vevő mesterlegény valamely előírástól mentes legyen. A 30-38. cikkely szól "*a′ mesteremberek és legények′ kötelességirül*": a katolikus vallásúak misére járásáról csakúgy, mint a különböző büntetésekről és bírságokról, vagy a beteg mester vagy legény segélyezéséről; a 39. a temetésről, a 40. az özvegyekről, 41-47. pont pedig a céhgyűlésekről rendelkezik. Az utolsó cikkelyek a céhmesterek választásáról, a céhkomisszáriusról, a céhládában tartandó pénzekről, a céhszabályok negyedévenkénti felolvasásáról stb. szólnak. Ki kell még emelni az 55. cikkelyt, amely a visszaélések megszüntetését rendeli el, mint pl. a mesteremberré lett legény házasságra kötelezése vagy a "*képzelt becstelenség′ eseti*". A másik nyomtatvány Klauzál Gábornak, a 48-as földművelés-, kereskedelem- és iparügyi miniszternek "*Czéhszabályokat módosító rendelet*"-e. Ebből a 107 paragrafust tartalmazó iratból csak néhány érdekességet emelek ki: rendelkezik a mesterlegények, segédek szállóiról, egy bizonyos kórházi pénztárról, a remek elbírálására megalakítandó öttagú bizottmányról; a mesterdíjat 10 pengő forintban maximálja, a mesterrélétel körüli mindenféle visszaélést megszünteti; engedélyezi mesterré nem lett segédek műhelynyitását, "*saját kézre*", csak családtagok segítségével való munkáját; ellenőrizteti a céhládába befolyó szegődési, felszabadulási és mesterdíjakat, bírságokat, tehát általában a céh pénzügyeit, hogy azok csak a céh céljaira fordíttassanak stb. Ezek a rendelkezések már annyi engedményt tartalmaznak, hogy szinte szétfeszítik a céhes kereteket.

cmxcviii RÓZSA 1992. 232-251.

cmxcix "*...az Czéhnek közönséges költségével egy illendő zászlót (hogy ha még nem volna) magoknak csinyáltatni, és azt az Parochialis Templomban tartani, és az alat az Ur napi, és annak octavaján tartandó Processioknak alkalmatosságával minyájan az Mester Emberek, Legényeik, és Inasaik ... tisztességessen meg jelenni, magokat böcsületessen, és áitatossan viselni köteleztessenek ...*" BML XI. 606. Siklósi uradalom iratai. Siklósi csizmadiák artikulusainak másolata, é. n. 1740 után.

m NAGYBÁKAY 1995.

mi DOMONKOS 1991. 31-37.

mii KRESZ 1979. 20., NEMESKÜRTHYOVÁ 1988. 194. pontosítja

miii DOMONKOS 1985. 191. utal A. Spiesz adatára: a pozsonyi takácscéh kiváltságlevelét 1579-ben megújították.

miv SZAKÁLY 1985. 7-31.

mv OSTROLUCKA 1988. 207-208.: utal az ebből eredő feszültségekre, valamint Kassa város megoldási kísérleteire.

mvi Az egyes központok főcéhei újabb és újabb filiális céheket hoztak létre – a folyamat valójában fordított: a kisebb helységek iparosai kérték előbb felvételüket a főcéhbe, majd váltak a szabályzat átvételével az előbbitől lazábban függő filiális céhekké -, ezek utóbb leszakadtak, nemegyszer maguk is főcéhek lettek

mvii DOMONKOS 1985.

mviii SZABADFALVI 1986. 3-4., WEINER 1981. 5-12.

mix WEINER 1981. 9.: "des Heiligen Römischen Reiches Bienengarten"

mx ROMHÁNYI 1936. 13.

mxi SZABADFALVI 1980. 589-594.

mxii Az ország keleti részein a "*báb*" csak a baba-, pólyásbabaalakú mézeskalácsra vonatkozik.

mxiii BELICZAY 1960, 13.

mxiv WEINER 1981. 16-17.

mxv WEINER 1981. 16.

mxvi ROMHÁNYI 1936. 14.

mxvii WEINER 1981. 18. és 35. sz kép.; ROMHÁNYI 1936. 14., 24. jobb felső kép. Az utóbbi szerző szerint ugyanez az 1735-ben megalakult lőcsei céh pecsétjén is látható. Sámson ismert találóskérdése (Bírák könyve 14. 14-18.) miatt hozható kapcsolatba a mézzel.

mxviii WEINER 1981. 19. és 23., valamint 17-21. sz. képek.; SZALAY 1877. 593-594. Az ábrázolás értékelésén kívül itt olvashatunk az Eypeltauer/Eipelthauer-családról, az 1744-tol Sopronban működő mézeskalácsos dinasztiáról. Szalay Ágoston ezirányú gyűjtését 1862-ben Eypeltauer nevű gyakornoka indította el azzal, hogy testvére ill. családjuk műhelyéből származó régi mézeskalácsütofát adott neki.Vö. a 98-99. és 112. sz. jegyzetekkel.

mxix WEINER 1981, 31. és 48. sz. kép. Ld. még az 1. és 4. sz. mellékletben: BML IX. 11. 9.: kitöltetlen tanulólevél ill. ennek Szent Ambrus-ábrázolása: a milánói püspök egyik attribútuma a humanizmus óta – legendájára támaszkodva – a méhkas. BÁLINT, 1977. I. 51.

mxx WEINER 1981. 36. sz. kép., ROMHÁNYI 1936. 22. old.: itt a második Mária-ábrázolás a máriaradnai kegyhely képére vezethető vissza. MYSKOVSZKY, 1878. 99., NAGYBÁKAY 1995. 21.: a kassai (felsőmagyarországi) és a pesti céh pecsétjén

is Mária a kisdeddel látható; sajnos, egyik sem közöl képet. MÁNDOKI 1963. 22. közli a pécsi mézeskalácsosok ipartársulatának pecsétjét, mely akár céhpecsétre is utalhat vissza; ezen a címerpajzsban elhelyezett méhkason, a gombolyagba tekert viaszgyertyákon, a szív és a rombusz alakú mézeskalácson kívül, a pajzs fölött szintén Mária a kis Jézussal látható, mint ezt dr. Mándoki László szíves szóbeli közlésében megerosítette, szemben az 1963-as publikációjában írottakkal.

[mxxi] WEINER 1981. 25. és 26. sz. kép.

[mxxii] WEINER 1981. 17.: Bucher Ferenc veszprémi festő műve után egy kőnyomat, amely betyár sorsán megéneklő, a ponyván árult versezethez kapcsolódhatott, majd pápai cseréptányér, herendi porcelántányér, faragott mézeskalácsforma alkotja a sort.

[mxxiii] T. MÉREY 1993. 55.: A XVIII. sz. végéről Tolna mezőváros mézeskalácsosáról tudjuk, hogy a 15 környező helység vásárait és búcsúit látogatta. SZÉCHÉNYI 1785-86. II. ff. 176v.-177-v. Külső-Mohács mézeskalácsosa csak öt városba látogatott, de ez akár 16 vásáralkalom is lehetett. Vö. a 114. sz. jegyzettel.

[mxxiv] SZABADFALVI 1980. 594..

[mxxv] DOMONKOS 1991. 48.

[mxxvi] SZABADFALVI 1986. 8.

[mxxvii] DOMONKOS 1991. 48-49.

[mxxviii] OTRUBA 1988. 173.

[mxxix] ROMHÁNYI 1936. 13.

[mxxx] ÉRI-NAGY-NAGYBÁKAY 1975. 1. 281.

[mxxxi] OSTROLUCKA 1984. 272.

[mxxxii] MYSKOVSZKY, 1878. 99., NAGYBÁKAY 1995. 21.

[mxxxiii] DOMONKOS 1991. 49-52.; OSTROLUCKA 1984. 273.

[mxxxiv] DÓKA 1977. 18.

[mxxxv] WEINER 1981. 23.

[mxxxvi] DOMONKOS 1985. 196.

[mxxxvii] GÁL 1997.

[mxxxviii] ÉRI–NAGY-NAGYBÁKAY 1975. 2. 98-102.

[mxxxix] MÓRÓ 1988, 62-63.

[mxl] RÚZSÁS 1956. 5-6.

[mxli] ÉRI – NAGY – NAGYBÁKAY 1975. 2. 98-102.

[mxlii] MÓRÓ 1988. 77.

[mxliii] WEINER 1981, 27.

[mxliv] Budapest Főváros Levéltára IX. Testületek stb., (I. Budai, pesti, óbudai céhek) 3. Budai bábsütő és gyertyamártó céh iratai, a továbbiakban BFL IX. 3.1-2. Az első mesterek között fordul elő Paul Tempel neve: 1726-ban egy Paul Teitschmann nevű inas szabadul nála, majd 1730-ban egyszerre három fia, Albert, Anton és Mathias tölti ki az inaséveket (ez feltehetőleg egy másik Mathias). A mesterfelvételi jegyzőkönyv tanúsága szerint Anton és Albert 1753-ban lett mester. Ugyancsak az inasfelszabadítási jegyzőkönyvben az 1760., 1767., 1768. és 1776. években fordul elő Anton Tempel, az 1762. és 1768. években Albert Tempel mesterként. Anton Tempelnek még ismerjük Anton és Joseph nevű fiát, ők már legalább a harmadik nemzedék; e század végén, 1778-ban feltűnik még egyszer a Paul Tempel név, lehet, hogy a család egy másik ágából, akinek Johann nevű fia inaskodik az apa műhelyében, 1786-ból pedig feltehetőleg a fent említett ifjabb Anton szerepel még mesterként. Sajnos, mindezen adatok

még abból az időszakból valók, amikor helyneveket nem, vagy csak ritkán írtak a mesterek neve mellé.

mxlv MADAS 1978, 368.

mxlvi CSERKUTI 1915. 4. Ezúton köszönöm meg dr. Tegzes Ferenc pécsi levéltáros segítségét, aki erre az adatra felhívta figyelmemet.

mxlvii A kutatás nehézségeit is jelzi, hogy hasonló nevu pécsváradi mesterről tudunk a pécsi cipész (német varga) céhben: 1783-ban Franz Grünstütl mint "*Landmeister*" lépett be a céhbe; valószínűleg ugyanezt a mestert (Franciscus Gruensteidl) alsó-ausztiai származású pécsváradi vargaként említi másik forrásunk. BML IX. 19.2.; SZÉCHÉNYI 1785-86. II. f. 142v.

mxlviii BFL IX.3.2.

mxlix MADAS 1978, 368.

ml Ld. a 3. sz. mellékletet; vö. a 63. sz. jegyzettel is.

mli BFL IX. 3. Még további Utsuluts nevűek fordulnak elő a a budai mézeskalácsos céh jegyzőkönyveiben, különböző írással: Gotthard Utsuluts inasként felszabadult 1795-ben Andocson Mathias Koppitsch mesternél; Joseph Utsulut 1823-ban apjánál, Gotthardnál Szebenben; mint láttuk, Gotthard Utsulut-ot, majd bizonyos Franz Fridrich Utsulut,-őt szebeni mesterekként említik (1813., 1816., 1823., 1839.), Szebennek mézeskalácsosai 1839-ben változatlanul a budai céhbe tartoztak; végül helynév megjelölése nélkül olvasható Fridrich Utschulut (mester, 1845) és egy másik Franz Fridrich Utschuluth (inas, 1852) neve.

mlii MADAS 1978, 615. Ld. a 3. mellékletet .

mliii BML IX. 11. Vö. a 2. sz. melléklettel is: 1835-ben még Utsulutsné, mint özvegy mesterné szabadított fel egy nála tanuló inast.

mliv BFL IX. 3. 2. A budai mézeskalácsos céh inasfelszabadító jegyzőkönyvében először 1744-ben fordul elő – helynév nélkül – ez a vezetéknév: egy bizonyos Mathias Bauer inas szabadult fel.

mlv MADAS 1978, 368. Ld. a 3. sz. mellékletet.

mlvi BFL IX. 3. 2.

mlvii Ld. a 72. sz. jegyzetet

mlviii BFL IX. 3.

mlix BML IX. 11. Ld. a 2. sz. melléklet vidéki mesterekről szóló részét is.

mlx MADAS 1978, 335., 365., 368. 567. Ld. a 3. sz. mellékletet.

mlxi A továbbiakban a Baranya Megyei Levéltár céhes iratai közt található, a mézeskalácsosokra (BML IX. 11.) vonatkozó dokumentumok (a mesterfelvételi, az inasszegődtetési és az inasfelszabadítási jegyzőkönyv, valamint a számadáskönyv) alapján ismertetem a céh történetét, helyenként egészítve csak ki más adatokkal. A mesterek nevének írásmódja is ezeket a jegyzőkönyveket követi. Ld. még a 2. mellékletet.

mlxii Volt egy másik Hebenstreit is: Georg, aki a budai céhjegyzőkönyv szerint 1806-ban Siklóson szabadult inasként; nem lehetetlen, hogy a két, azonos mesterséget folytató ifjú rokonságban állt egymással, mint ahogy az sem, hogy valahol a keresztnevet elvétették.

mlxiii KÉSMÁRKY 1908. 31.

mlxiv Ld. a 121. sz. jegyzetet.

mlxv MADAS 1978. 620. Ld. a 3. sz. mellékletet.

mlxvi Ld. a 2. sz. mellékletet.

[mlxvii] A budai mézeskalácsos céhben 1769-ben szabadult fel Gabriel Krautwachsel-nél egy Johann Hartl nevű inas, helynév nélkül (talán megfontolandó, hogy kilenc év múlva ugyanennél a mesternél Jakob Wunderlich szabadult fel és a Wunderlich család sok tagja Eszéken volt mézeskalácsos). 1797-ben egy szentmiklósi (?) mesternél szabadult fel Mathias Hartl mézeskalácsos inas. Időben közelebbi az a Joseph Hartel, Hardl vagy Hartl nevű mézeskalácsos, aki a budai céhjegyzőkönyvek szerint Eszéken tevékenykedett, 1804-ből, 1813-ból, 1819-ből, 1823-ból és 1830-ból van bejegyzés inasa felszabadításáról; egy másik hasonló nevű, Paul Hartl 1834-ben Székesfehérváron tünt fel. BFL V.I.3. További kutatást igényelne, hogy mennyiben számított ekkor rokonszakmának a pék ill. fehérsütő vagy zsemlyesütő, volt-e átjárás e mesterségek között: a "*Weissbäcker*"-ek 1699-1855 között vezetett jegyzőkönyvében már 1701-ben olvasható egy bizonyos Michael Hartl neve, valamint 1712-ből és 1783-ból két vidéki mester vezetékneve (Rosenberger, Teisl). BML IX. 17. Vö. a 105. és 111. sz. jegyzetekkel.

[mlxviii] Nem tudni, ugyanerről a Hartl Ferencről van-e szó, amikor a korábban szappanfőző házaként ismert Ferencesek utcája 5. sz. ház Hartl Ferenc házaként szerepel 1867 és 1882 között; 1885-ben ugyanez Hartl Ferencné Wagner Marié. MADAS 1978. 594.

[mlxix] Hofmaister, Hofmeister formában Bátaszéken, Németbólyban és Baranyabánban is megjelentek ilyen nevű mézeskalácsos mesterek – bővebbet róluk a pécsi céh vidéki mestereinél, ld. a 110., 115. és 118. sz. jegyzeteket.

[mlxx] A vándorkönyvekre a dolgozat végén még viszatérünk. Ld. a 120. sz. jegyzetet is. Jelentőségükről: RÓZSA 1992.

[mlxxi] BML 1003.a. Polgármesteri iratok 838/1840.

[mlxxii] MADAS 1978. 230-231. 1850 és 1885 között Nagy Gyula, majd özvegy Nagyné tulajdona volt a Kispiac (Jókai tér) 9. sz háza. Vö. a 3. sz. melléklettel.

[mlxxiii] BML 1003.a. Polgármesteri iratok 777/1840.

[mlxxiv] Mivel az inasok esetében a nevüket nem írtam ki, s a feldolgozás folyamán a táblázatba a beszegődtetett, illetve felszabadított inasok száma került csak, előfordult, hogy több inas szerepelt az egyik vagy a másik kategóriában, általában a többet vettem figyelembe, innen az inasok körülbelüli száma. Az azonban nem kerülte, nem is kerülhette el figyelmemet, amikor olyan inas neve bukkant fel, akit később ugyanebbe a céhbe mesterként felvettek: a 16 pécsi mester közül hét volt ilyen, a vidéki mesterek közül 28; ez a szám még egyes esetekben tovább növelhető a budai céh jegyzőkönyveinek adatai alapján. Ld. a 2. sz. melléklet jelzéseit ill. magyarázatát.

[mlxxv] Ld. a 60. és 61. sz. jegyzetet.

[mlxxvi] A korai említések még többnyire helynév nélküliek; kivételes, hogy megtudjuk az 1728-ban felszabaduló Mathias Tschick inasról, hogy pesti; 1742-ben ugyancsak egy Mathias Tschick lesz pesti mézeskalácsos mester, és az 1809-ben inast felszabadító Joseph Tsick (sic) mesterről említik, hogy budai volt. BFL IX.3.

[mlxxvii] Nevük David és Davith formában 1756-ban, 1809-ben és 1815-ben fordult elő. BFL IX.3.

[mlxxviii] A budai céh jegyzőkönyveiben inasként 1782-ben (hely nélkül), majd 1790-ben, 1799-ben, 1806-ban Kecskemét említésével szerepel Schick mester. BFL IX.3. WEINER 1981, 28. szerint Sik József a 19. sz. elején Kecskemétről költözött Pestre; a családnak talán egy másik tagjánál a pécsi Franz Karch vándor mesterlegény korában, 1854-55-ben majdnem egy évig dolgozott BML IX. 11.7. Ld. a 122. sz. jegyzetet is.

[mlxxix] Itt köszönöm meg dr. Erdész Ádám és dr. Dusnoki József gyulai levéltárosok segítségét, akik azt erősítették meg. hogy az említett Stephan Popp mézeskalácsos 1769-ben már mester volt Gyulán.

[mlxxx] BFL IX.3.

[mlxxxi] HÁZI 1982. 393.: Eipelthauer Gottlieb fia György Gottlieb, ennek fiai Gottfried és József, utóbbinak fia szintén József. Itt köszönöm meg Németh Ildikó soproni levéltáros igen értékes segítségét. Ld. még a 35. és 112. sz. jegyzeteket.

[mlxxxii] Ld. a 2. sz. melléklet vidéki mesterekre vonatkozó részét. Vö. a 112. sz. jegyzettel is.

[mlxxxiii] Vö. a 62-64. sz. jegyzetekkel.

[mlxxxiv] Andocsi mester talán 1784 óta, bizonyosan 1794-1815 között fordult elő a budai céhben, utoljára egy Johann Koppitsch-ról értesülünk, aki bizonyos Emerich Nagy nevű inast szabadított fel; ő akár a pécsi céhből ismerős Julius Nagy apja is lehetett. Vö. a 88. sz. jegyzettel.

[mlxxxv] A Viola név első említése a budai céhben 1792-ből való. Itt kivételesen feljegyezték, hogy Johann Viola inas Csehországból származik.

[mlxxxvi] Ld. az 5. sz. mellékletet.

[mlxxxvii] Sajnos, az inasoknál nem jegyezték fel következetesen, hogy honnan valók, ezért egy ilyen – a fentieknél valószínűleg tágabb – vonzáskört nem tudok felvázolni.

[mlxxxviii] Vö. a 84. sz. jegyzettel.

[mlxxxix] A jegyzőkönyv itt szűkszavú, nem írták, hogy Johann Novak a mostohaapja lenne és a taksából éppen nem derül ki, hogy mester fia. BFL IX. 3.2.

[mxc] Ld. a 79. sz. jegyzetet.

[mxci] Itt is megjegyzem, hogy a vidéki mestereknél sokszor csak az a támpont, hogy mikor jelentik be egy-egy inas beszegődtetését, felszabadítását, esetleg a kettőt együtt, tehát céhtagságuk végét nem mindig tudjuk pontosan.

[mxcii] Az 1828-as összeírásban vagy ez, vagy a következő nemzedékbe tartozó Ilka Antal szerepel Klemencsics Dominicus és Stein Jakab mellett – ez utóbbi éppen nem gyakorolta mesterségét. Ezúton köszönöm meg dr. Dobos Gyula és Cserna Anna szekszárdi levéltárosok segítségét. Vö. még a 113. sz. jegyzettel.

[mxciii] Anton Hofmeister utóbb Bátaszéken lett mester, 1824-ben és 1829-ben szabadult fel nála egy-egy inas. Egy Hofmaister József legalább egy nemzedékkel később, 1862-ben belépett a pécsi mesterek közé; sok inast nevelt és tevékenysége átnyúlt az ipartestületi korba is; egy másik hasonló nevű, Hofmaiszter János bólyi mester 1864-ben lépett a pécsi céhbe. Vö. a 86., 114. és 117. sz. jegyzetekkel.

[mxciv] Vö. a 84. sz. jegyzettel. 1783-ban lett a pécsi céhben mesterré egy Leopold Teisl nevű kaposvári fehérsütő.

[mxcv] Ld. a 35. és 98-99. sz. jegyzeteket. Carl Eipeltauer a 98. sz. jegyzetben említett ifjabb Józsefnek lehetett nemzedéktársa.

[mxcvi] Vö. a 109. sz. jegyzettel. Az 1828-ban összeírt Dom(inicus) Klemencsics-et esetleg a műhelyt átöröklő, más néven is ismert mostohafiúnak tarthatjuk.

[mxcvii] Vö. a 86., 110. és 117. sz. jegyzetekkel.

[mxcviii] Ld. később Járányi István vándorkönyvként is szereplő munkakönyve ismertetésénél. Vö. a 119. és 123. sz. jegyzetekkel.

[mxcix] Külső-mohácsi mesterek között: "*Mathias Klampauer dulcearius artis suae bene gnarus, publico proficuus, huic loco sufficiens, bene substitit, sodalem unum servat, in propria domo habitat, instrumentis necessariis provisus est, mel et ceram in*

circumjacentibus possessionibus centenarum a florenis 10 et 11 comparet. Nundinas Szekszardinenses, QuinqueEcclesienses in terminis superius attactis, nec non Bajenses in festis S. Georgii, Nicolai et Mariae Magdalenae, Zomborienses in festis Annunciatae Beatae Mariae Virginis, Ascensione Corporis Christi, Assumptae Beatae Mariae Virginis et Omnium Sanctorum, Pécsvárdenses in festo S. Adalberti, Assumptionis et S. Lucae frequentat. Taxatur ob opificium ab I. Comitatu et solvit ad cassam militarem 2 fl 40x, domesticam 1 fl 20 x, ex arte hae vitam suam sustentat, ex Imperio, signanter loco Amstedem (?) oriundus, ante annos 28 qua sodalis Regnum intravit, opificium apud parentem didicit, cehae Budensi adscriptus est*."

* a hivatkozott korábbi hely: "*...in festo S. Catharinae, Pentecostes et Stephani Regis, Szekszardiensibus in festo S. Elisabethae, Transfigurationis et Palmarum...*" SZÉCHÉNYI 1785-86. II. ff. 176 v.-177 v. Ugyanezen forrásra utal TABA 1976, 192. et passim: német cukrásznak nevezi.

mc Nevét a budai céhjegyzőkönyv Partolomegeis-nek írta. BFL IX. 3. 2.

mci Ld. később a Járányi István munkakönyvéről írottakat. Vö. a 115. és 123. sz. jegyzetekkel.

mcii BML 1003.a. Polgármesteri iratok 838/1840. Ld. a 87-88. sz. jegyzeteket. Ld. még a 6. sz. mellékletet.

mciii BML IX. 11. 7. Ld. még a 6. sz. mellékletet. Vö. a 81. sz. jegyzettel is.

mciv Ld.a 95. sz. jegyzetet.

mcv BML IX. 11. 8. Vö. a 115. és 119. sz. jegyzetekkel.

mcvi BELICZAY 1960, 13.; WEINER 1981, 28-29. Vö. a 30. sz. jegyzettel is.

mcvii Ld. a 6. sz. mellékletet.

mcviii Csak érdekességképp jegyzem meg, hogy a nyugtaszerű lapok és a különböző számítások után a házzal, földdel kapcsolatos kiadások mellett a gyerekek születését is ebbe a könyvecskébe jegyezték fel: 1871. jan. 16-án Lajos, 1872. jan. 11. Jenő, 1873. márc. 15. Marcsa, 1875. febr. 18. Vilma (Wilma), 1876. okt. 5. Pista született.

IRODALOM

"Ambrus, szt."

1986 = Seibert, Jutta (szerk.), A keresztény művészet lexikona. 19-20. Budapest.

B. HORVÁTH Csilla

1995 A pécsi polgárok vállalkozói tevékenységéről a 19. sz. közepétől az I. világháborúig. = V. Fodor Zsuzsa (szerk.): Vállakozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. 236-246. Veszprém.

BÁLINT Sándor

1977 Ünnepi kalendárium. 1-2. Budapest.

BELICZAY László

1960 A méz ipari feldolgozása. Mézes sütemények. Budapest.

CSERKUTI Adolf

1915 Mi van a liceum-templom tornyában? = Pécsi Napló 1915. április 11. 4-5.

DÓKA Klára

1977 Az Országos Levéltár iratanyaga a céhkataszter kiegészítésénél. = II. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1976. 18-20. Veszprém.

1979 A pest-budai céhes ipar válsága (1840-1872). Budapest.

DOMONKOS Ottó

1977 Céh. = Ortutay Gyula (főszerk.), Magyar Néprajzi Lexikon. 1. Budapest. 412-417.

1985 A főcéhek vonzáskörzetei. = V. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1984. Veszprém. 191-216.

1991 Kézművesség. = Magyar néprajz 3. Budapest.

EPERJESSY Géza

1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686-1848. Budapest.

1979 A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. = Baranyai Helytörténetírás, 1977. Pécs. 253-280.

ERDŐDI Gyula

1979 Válogatott levéltári források a pécsi céhek válságának időszakából 1848-1872. = Baranyai Helytörténetírás, 1977. Pécs. 281-324.

1981 Adalékok a pécsi céhes kisipar tanoncainak oktatásához. = Baranyai Helytörténetírás 1980. Pécs. 59-80.

1982 A siklósi céhek a XVIII–XIX. században. = A Siklósi Vár- és Múzeumbaráti Kör Tudományos Emlékülése Siklóson 1982. március 15-én. Siklós. 31-36.

é. n. Baranya vármegye és Pécs szabad királyi város céhdokumentumainak áttekintő raktári jegyzéke. Kézirat. (Baranya Megyei Levéltár).

ÉRI István–NAGY Lajos–NAGYBÁKAY Péter

1975 A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. 1-2. köt. Budapest.

FÁBIÁN Gyula
1913 A mézeskalács. = Néprajzi Értesítő. 89-98.
GÁL Éva
Pécsi ötvöstörténeti kutatások I. Tanulmányok Pécs történetéből. Pécs.
GÖNYEI Sándor
1962-63 Útmutató a mézesbábos mesterség kutatásához. = Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője. 35-37.
HÁZI Jenő
1982 Soproni polgárcsaládok 1535-1848. I-II. Budapest.
KÉSMÁRKY István
1908 Pécs régi iparos életére vonatkozó eredeti okiratok. *A* Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője. I. 4. Pécs.19-31.
KOPASZ Gábor
1972 Régi pécsi kézműves mesterségek. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 16. (1971)* Pécs. 167-181.
KREMMER Dezső
1915 Régi bábsütő minták. = Magyar Iparművészet. 314-315, 333-336.
KRESZ Mária
1979 Népi szűcsmunka. Budapest.
MADAS József
1978 Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény. Pécs.
MÁNDOKI László
1963 Baranyai céhpecsétek. = Pécsi Műszaki Szemle. 8/1. Pécs. 19-23.
MÁRFI Attila (főszerk.)
1996 Pécs ezer éve. Pécs.
MÓRÓ Mária Anna
1988 Pécs város polgárai. = Baranyai Helytörténetírás 1987/88. Pécs. 51-81.
1995 Pécs város népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. = Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 1. Pécs. 27-36.
MYSKOVSZKY Viktor
1878 A felsőmagyarországi muzeumban lévő czéhpecsétekről. = Archaeológiai Közlemények. XII. 94-100.
NAGYBÁKAY Péter
1995 A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei. Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta. Budapest.
NEMESKÜRTHYOVÁ, Ludmilla
1988 15. és XVI. századi céhszabályzatok a mai Szlovákia területéről. = III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1986. Veszprém. 194-203.
OSTROLUCKA, Milena
1984 Adalékok a kassai mézeskalácsos céh történetéhez. = II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1982. Veszprém. 2. 289-277.

1988 A város és a céhek kapcsolata a 16-XVII. századi Kassán. = III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1986. Veszprém. 204-215.
OTRUBA, Gustav
1988 A bécsi kézművesség és a céhek a 17. és a XVIII. század fordulóján. = III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1986. Veszprém. 161-193.
ROMHÁNYI Gyula
1936 Régi magyar bábsütőformák. = Magyar Iparművészet. 13-15, 21-25.
RÓZSA Miklós
1992 Vándorkönyvek a Nagykanizsai Thúry György Múzeumban. A vándorkönyvek típusai, rendeltetésük és forrásértékük Magyarországon. = Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg. 223-267.
RUZSÁS Lajos
1956 A pécsi ipar a feudalizmus végén. 1686-1848. = Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 6. Pécs.
SZABADFALVI József
1958 A magyar mézeskalácsosság kialakulásának kérdéséhez. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1957. Debrecen. 73-82.
1962 A debreceni mézeskalácsos mesterség. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960-61. Debrecen. 91-141.
1980 Mézeskalácsos, bábos, mézesbábos. = Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. 3. k. Budapest. 589-594.
1986 Mézeskalácsosság Debrecenben. Debrecen.
SZABÓ Sarolta
1994 Kézművesipari műhely- és szerszámkataszter. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Veszprém-Nyiregyháza.
SZAKÁLY Ferenc
1985 Magyar kézművesség a XVI. századi hódoltsági mezővárosokban. = V. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1984. Veszprém. 7-31.
SZALAY Imre
1877 Szalay Ágoston gyűjteménye. = Századok. 586-598.
SZÉCHÉNYI Ferenc
1785-86 Descriptio physico-politico-topographica Comitatus Baranyiensis.. OSZK Kézirattár. Fol. Lat 289. I-IV.
SZŰCS Judit
[1996] Egy csongrádi mézeskalácsos záloglási és becslési jegyzőkönyve (Forrásközlés és elemzés). *Belvedere*, Szeged.
T. MÉREY Klára
1993 Tolna mezőváros iparosainak beszerzési forrásai és áruik piaca a XVIII. század végén. = VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1992. Veszprém. 49-59.
1995 A kézművesek hierarchiája és kereseti viszonyai Dél-Dunántúl két vegyeslakosságú mezővárosában (Tolna, Mohács) a XVIII. század végén.

= IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1994. Budapest-Veszprém.
TABA István
1976 Mohács ipara és kereskedelme 1786-ban. = Baranyai Helytörténetírás. 1976. Pécs. 167-204.
VÁRADY Ferenc
1896-97 Baranya múltja és jelenje. 1-2. Pécs.
WEINER Piroska
1981 Faragott mézeskalácsformák. Budapest

1. sz. melléklet

Erdődi Gyula korábbi pécsi levéltáros után rendeztem újra a céhes anyagot, ennek a munkának részeként a mézeskalácsos és viszagyertyaöntő céh dokumentumait is.

fondszám	sorszám	az irat címe, iratfajta (kiállítója, címzettje is)	kézirat/ ny.	idő v. idő-szak	nyelv	terjedelem	megjegyzés
IX. 11.	1.	Privilégium és céhartikulusok I. Ferenc aláírásával, a város jegyzőkönyvébe való beiktatást tanúsító záradékkal	ny. és kézirat	1823. június 27.	l., n.	21 p.	A privilégiumot a pécsi mézeskalácsosok és viaszgyertyaöntők céhe I. Ferenctől nyerte el; első és utolsó lapok: pergamen, többi papír; bársony kötésben, pecséttel
IX. 11.	2.	Jegyzőkönyv	kézirat	1824. február 29.	n.	9 p.	A privilégiumlevél és céhartikukusok tárgyalása, a 2., 3., 8., 19.., 39., 43. artikulusokhoz fűzött megjegyzésekkel; 2-6. sz. egyforma nagyságú, egyforma papírkötésben; e jegyzőkönyv mellé letéve az ipartársulati anyagnál szereplő jegyzőkönyv (1866-1891) első nyolc oldalának (1866-1872) fénymásolata – ebben az 1872. II. 15-i céhgyűlésnél, már az ipartársulat előkészítésénél Beliczay Imre pesti bábsütő említése
IX. 11.	3.	Mesterkönyv	kézirat	1824-1870.	n., m.	27 p.	Vidéki mesterek külön; 1851-től magyar nyelvű bejegyzésekkel; 2-6. sz. egyforma nagyságú, egyforma papírkötésben
IX. 11.	4.	Inasszegődtető és -felszabadító jegyzőkönyv "Aufdingens und Freysprechens Protocoll"	kézirat	1824-1876	n., m.	68 p.	1858-tól magyar nyelven; az utolsó 4 oldal bejegyzései az ipartársulatra vonatkoznak; 2-6. sz. egyforma nagyságú, egyforma papírkötésben
IX. 11.	5.	Pénztárkönyv "Ausweis aller Einnahmen und Ausgaben..."	kézirat	1824-1878	n., m.	55 p.	Legnagyobbrészt a mesterek befizetései; 1858-tól magyar nyelven;; az utolsó 7 oldal bejegyzései az ipartársulatra vonatkoznak; 2-6. sz. egyforma nagyságú, egyforma papírkötésben

fondszám	sorszám	az irat címe, iratfajta (kiállítója, címzettje is)	kézirat/ ny.	idő v. idő-szak	nyelv	terjedelem	megjegyzés
IX. 11.	6.	Pénztárkönyv "Cassa der Lebzelter-Innung"	kézirat	1843-1874	n., m.	21 p.	A céh vagyonáról; 1858-tól magyar nyelven; az utolsó 2 oldal bejegyzései az ipartársulatra vonatkoznak; 2-6. sz. egyforma nagyságú, egyforma papírkötésben
IX. 11.	7.	Vándorkönyv	ny. és kézirat	1850-1855 (és ?)	n., m.	48 p.	Karch Ferenc mézeskalácsos mesterlegény vándorkönyve, melyet 1850-ben Pécsett állítottak ki; a vándorlás állomásain kívül kül. számadásokat is tartalmaz
IX. 11.	8.	Munkakönyv azaz vándorkönyv	ny. és kézirat	1863-1868 (és ?)	n., m.	80 p.	Járányi István mézeskalácsos mesterlegény vándorkönyve, melyet 1863-ban Pécsett állítottak ki; a vándorlás állomásain kívül kül. számadásokat is tartalmaz, valamint későbbi, idegen bejegyzéseket; két, félig kitépett lapján valami kötelezvény volt
IX. 11.	9.	Tanulólevél	ny.	é. n.	m.	6x1 p.	Hat db. kitöltetlen nyomtatott tanulólevél Szt. Ambrus ábrázolásával, Hochrein J. nyomtatásában kék- fekete ill rózsaszín-fekete nyomat; az egyik nagyon rongált
IX. 11.	10.	Adólap	ny. és kézirat	1846/47	m.	2 p.	A "Bábosok Czéhe" katonaadójáról és városi adójáról, az 1846/47. évre; a hátán írtak tanúsága szerint 3 részletben kifizették

2. sz. melléklet

Mézeskalácsos és viaszöntő mesterek a mesterfelvételi, valamint az inasszegődtetési és inasfelszabadítási jegyzőkönyvek és a számadáskönyv alapján.

Pécsi meste-rek	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Joseph Pucher főcéhmester > +++++++*** ***	-----	-----	-----	-----	1845-ig					
Franz Utsuluts alcéhmester ++** (1835) +	-----	-----	1832-ig							
Franz Hebenstreit alcéhmester 1833-tól **	-----	-----	-----	1842-ig						
Michael Var-ga *	1826-ig									
Ignacz Ferenczfy +*	-----	1830-ig								
Johan Karch (előbb Pécsváradon) 1825 > +++++*	-----	-----	-----	-----	------	-----	1856-ig			
Peter Schaibl 1825 o	-----	-----	-----	1838-ig						
Ignatz Pogantsits 1835 o **			-----	-----	1847-ig					
Ferdinand Pucher 1837 < o +++++* (1857) +*				---	-----	-----	1857-ig			
Julius Nagy 1840 o				-----	-----	-----	-----	-----	1865-ig	

Pécsi meste-rek	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
+++++++***** (1865 v. 1866) +++****										
Franz Hartl 1857 ++++++***							---	-----	-----	------
Mül József 1861 o +*								----	-----	-----
Hofmaister József 1862 # ++++++*****								---	-----	-----
Kertvélesy József 1866 ++*									----	-----
Benko Sándor 1869 o +									-	-----
Járányi István 1869 o									-	-----

Vidéki mesterek	Helynév	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Ferdinand Rosenberger 1824 +*	*Szigetvár*	1828									
Adalbert Amon 1825 # +*	*Siklós*	----	-----	-----	-----	-----	-----	1854			
Jacob Amon 1826 # > +++++++ ******* (1861 v. 1863) *	Marcali	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	1860		
Johan Peter 1826 +**	Bonyhád	----	-----	1837							
Franz Novák 1828 > ++	*Siklós*	--	-----	-----	1842						
Andreas Kukker (Huker) 1828 # ++****	Nagymányok (Pécsvárad?)	--	-----	1839							
Anton Illka 1829 +++***	Szekszárd	-	-----	-----	1840						
Leopold Teisel (Teisl) 1829 > ++++++ *****	Verőce	-	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	1873!
Johan Vaichart (Veichart) 1830 o > +++++***	*Szigetvár*		-----	-----	-----	-----	1850				
Ajudan Lázár 1832 +*	*Siklós*		1834								
Michael Novák 1835 # *	*Szigetvár*			1836							
Leopold Akersman 1837 o	*Szigetvár*			---?							

Vidéki meste-rek	Helynév	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Carl Eipeltauer 1838 +	Simon-tornya			1838							
Paul Hucker 1838 # o	Pécsvárad			--?							
Michael Vinkovits 1838 o +*	*Szigetvár*			--	1843						
Laki János 1839 *	Nagyka-nizsa			-	----	----	----	1858			
Alexius Theodorovits 1839 > ++***	*Siklós*			-	----	1847					
Athanasius Dobrovits 1839 o	Nagyka-nizsa			-?							
Frantz Klementsits 1840 # +++****	Hőgyész				----	----	----	----	1863		
Gabriel Aszalay 1840	Csurgó				-----?						
Stephan Csida (Dzida) 1840 # o +++*****	Kaposvár				-----	----	----	----	1860		
Anton Himel 1840 o	Szekszárd				-----?						
Georg Klementsits 1841 # > ++** (1850 v. 1857)+	Mágocs				----	-----	-----	?			
Aloys Kristofek 1841 o +	Szekszárd				1841						
Johan Mausek 1841	Szulok				----?						

Vidéki meste-rek	Helynév	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Anton Hofmaister 1841 #	Bátaszék				----?						
Josef Schvigl 1843	Zalaszent-László				--?						
Alexander Szabó 1846 o ++** (1872) +*	*Szigetvár*					----	------	-----	1861		
Gerson Deáky 1846 o +*	*Siklós*					----	1852				
Franz Stoll 1847 o ++++*****	Tolna (majd Bonyhád)					---	-----	-----	-----	-----	1871
Anton Ötvös 1850 +++*****	Decs (majd *Siklós*)						-----	-----	1860		
Theodor Kovánszky (Koválszky) 1853 ++++***	*Siklós*						--	-----	-----	-----	1873!
Kutrovacz János 1853	*Siklós*						--?				
Kádas Péter 1857 ++*	*Siklós*							---	1863		
Csida György 1857 # o ++	Mohács (Bátaszék ?)							---	-----	-----	1872
Gingl János 1858 o	Kaposvár							--?			
Theodorovits Tamás 1860 < +*	*Siklós*								-----	1869	
Klementsits (Klemesics) György 1860 # > o ++**	Mágocs								-----	1867	
Holdonner Ignác 1861 # o	Mohács								----?		

Vidéki mesterek	Helynév	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Teiszl Ágoston 1861 < o +*	Verőce								----	1867	
Baumann György (1861) jav.:1845 o ++++++++ ********	Mágocs					-----	-----	-----	-----	-----	1870
Saly Kálmán 1861 o	Nagykanizsa								----?		
Veichart János 1862 < o	*Szigetvár*								---?		
Veichart Vilmos 1862 < o	*Szigetvár*								---?		
Farkas Károly 1862	Nagybajom								---?		
Novák Sándor 1862 # o +*	*Siklós*								---	1865	
Szűcs János 1862 o	Kaposvár								---?		
Amon Sándor 1864 < o	Marcali								-?		
Hofmaiszter János 1864 # +	Németboly								-?		
Suman (Schumann) István 1864o	Mágocs								-?		
Geisz János 1865	Mohács									-----?	
Nagy Ferenc 1866 +****	Szulok									----	1872
Stankovits István 1866 # o +*	*Siklós*									----	1871
Markovics János 1866 o	Pécsvárad									----?	

Vidéki mesterek	Helynév	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Herman József 1866	Magyaregregy									----?	
Bárány László 1869 # o ++*	Nagyatád (majd Pécs)									-	1871
Bárány Flórián 1870 #	Somogyszil										-----?

A mesterfelvételi jegyzőkönyvben nem, csak az inasszegődtetési és inasfelszabadítási jegyzőkönyvben szereplő vidéki mesterek, első előfordulásuk évszámával.

Vidéki mesterek	Helynév	1824	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870
Johann Matusek 1847 +*	Kaposvár					1847					
Stephan Klembauer (Klambaur) 1851 ++++++******	Mohács						----	-----	-----	1866	
Michael Stankovits 1852 # +++***	*Siklós*						---	-----	-----	1865	
Anton Weinger (Veininger) 1854 ++++****	Kaposvár						-	-----	-----	1869	
Holdonner Károly 1861 # o +++++****	Mohács								----	1869	
Vainha(rt) György 1862 +	Pécsvárad								1862		
Halász Alexander özvegye 1862 +*	*Siklós*								1862		
Guzek Jakab 1864 *	?								1864		
Huhman József 1871 +*	?										1871

A mesterek nevét a jegyzőkönyvek írását követve, helyenként a névváltozatokat is jelölve írtam, a helyneveket azonban mai változatukban, így pl. a Zala me-

gyei Szent László egyháza helyett Zalaszentlászlót. Az első öt pécsi mézesbábos mester volt a céh tagja 1823-ban, amikor céhprivilégiumukat és szabályzatukat I. Ferenctől megkapták, az ő nevüket *dőlt betűs írással* emeltem ki és a név mellett nem szerepel a belépésre utaló évszám. A többi mesternél a név után szereplő évszám a céhbe való felvételük idejét jelzi; a zárójelbe tett évszám azt, amikortól a mester özvegye szerepel csak a jegyzőkönyvekben, ill. számadáskönyvben. Az itt tárgyalt időszak első főcéhmestere, Pucher József után valószínűleg Karch, majd Nagy és végül Hartl lettek a céh vezetői: itt csak a *vezetéknevet* emeltem ki. A + jel az inas felvételét, beszegődtetését, a * jel a felszabadítását jelzi. A > jel mutatja, hogy a céhmesterek között az illető mester fia is megtalálható, a < jel az apára, a # jel testvérre vagy egyéb feltehető rokonságra utal – ezek közül néhányat természetesen még további kutatásnak kell tisztázni, megerősíteni. Végül o jellel kívántam felhívni a figyelmet arra, hogy a mester valamikor ugyanezen céhben inaskodott, tehát "saját nevelés"-nek tekinthető. A pécsi mestereknél többé-kevésbé követhető volt, meddig éltek, meddig voltak a céh tagjai, a számadáskönyvben látható, meddig fizettek; a vidéki mestereknél ritkán ill. következetlenül találunk erre vonatkozó adatot, az utolsó inasfelszabadítás éve sok helyen a támpont, így a táblázatban is ennek megfelelően jelöltem.

3. melléklet

Madas József Pécs-belváros telkei és házai c. könyve alapján néhány mézeskalácsos vagy viaszgyertyaöntő mester háza (az oldalszámok az ill. jegyzetben szerepelnek)

1. Kossuth L. (=Király) u. 42.(a Líceumtemplom melletti ház)
1722.: Griensteidl Ferenc mézesbábosé
1732.: Grenstaidl Ferenc bábsütőé
1748.: Ocsolut (sic!) Pál gyertyaöntőé
1764.: Ucsulud Pál gyertyaöntőé
1774.: Paur (sic!) József gyertyaöntőé
1786.: Paur Józsefé
1791.: Paur a déli szomszéd telket is megveszi
1797.: Pauer József gyertyaöntő
1813.: Bucher (sic!) Józsefé
1816.: Pucher József házát mostohafia, Bauer József örökölte
1826.: Bauer József házát megvette Berger József

2. Sallai u. (Ferencesek utcája) 25.
1784.: Pohárnik Mihály árváinak házát megvette Utsuluts Ferenc gyertyaöntő
1794.: Utsuluts Ferencé

3. Kossuth L. (=Király) u. 40. (az 1. sz. alatt említett ház szomszédja)
1794.: Pucher Józsefé

1800.: a Kovacsics-házat, melyet árverésen özv. Petrovszkynének adtak át, megvette Pucher József
1803.: Pucher József gyertyaöntő eladta Szentiványi Mihálynének

4. Kossuth L. (=Király) u. 14. (vö. ezzel az 5. sz. alattiakat)
1804.: Frank Györgytől Pucher Józsefé
1813.: Bucher Józsefé
1828.: Pucher József gyertyaöntő és tribunus
1843.: id. Pucher József serfőző (?) eladott telkéből egy részt Gyenes János káptalani uradalmi mérnöknek
1850.: ifj. Pucher Józseftől Littke Lőrincé

5. Perczel u. 15. és Boltív köz 5. (vö. ezzel a 4. sz. alattiakat)
1804.: Frank Györgytől Pucher Józsefé
1813.: Bucher Józsefé
1828.: Pucher József gyertyaöntő és tribunus
1843.: id. Pucher József serfőző (?) eladott telkéből egy részt Gyenes János káptalani uradalmi mérnöknek

6. Jókai tér 9.
1850. : néhai Mundshart Tamás háza Nagy Gyula bábos és felesége Mundshart Emilia tulajdona
1856.: Nagy Gyuláé és felesége Mundshart Emiliáé
1864.: Nagy-örökösöké
1864.: Nagy Gyulánéé
1885.: Nagy Gyulánéé

4. sz. melléklet
Szent Ambrus ábrázolás egy kitöltetlen tanulólevélről (Erdős Géza rajza a gyűjteményben lévő eredetiről)

4. sz. melléklet

A pécsi mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő céhbe tartozó vidéki mesterek székhelye, a pécsi céh vonzáskörzete
(a helynevek írása mai formájuk szerint; zárójelben a forrásunkban szereplő írásmód, ha az viszonylag jelentősen eltért a mai névtől, kivéve Verőcét, amely mindkét formában előfordult; nem vettem számításba, ha ts-t írtak cs helyett, cz-t c helyett stb.; kiemelve az akkori Baranya vármegyébe tartozó helyneveket)

1= Pécs	14= Nagybajom
2= Bátaszék	15= Nagykanizsa (Kanizsa)
3= Bóly (Német Bóly)	16= Nagymányok

4= Bonyhád
5= Csurgó
6= Decs
7= Hőgyész
8= Kaposvár
9= Magyaregregy
10= Marcali
11= Mágocs
12= Mohács
13= Nagyatád
17= Pécsvárad
18= Siklós
19= Simontornya
20= Somogyszil (Szil)
21= Szekszárd
22= Szigetvár (Sziget, Gross Sigeth)
23= Szulok
24= Tolna
25= Virovitica (Verőce)
26= Zalaszentlászló (Szent László Egyháza)

5. sz. melléklet

Nagy Gyula, Karch Ferenc és Járányi István mesterlegények vándorlásának állomásai (a helynevek mai megfelelői szerepelnek zárójelben).

= Nagy Gyula állomásai
= Karch Ferenc állomásai
= Járányi István állomásai, az útvonal jelölésével

1= Pécs
2= Baja
3= Bodajk
4= Buda
5= Esztergom
6= Jablunka (Jablunkov)
7= Kecskemét
8= Kisbér
9= Körmöcbánya (Kremnica)
10= Losonc (Lučenec)
11= Mór
12= Pápa
13= Pest
14= Selmecbánya (Banská Stiavnica)
15= Szigetvár
16= Szulok
17= Teschen (Cesky Tesin)
18= Troppau (Opava)
19= Varasd (Varaždin)
20= Veszprém

Papp Árpád

VAJDASÁG NÉPRAJZI ATLASZA

Az Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság néprajzi szakosztályából önállóvá lett Kiss Lajos Néprajzi Társaság hosszútávú tervei között szerepel Vajdaság Néprajzi Atlaszának elkészítése. Az eddigi gyakorlattól eltérően néprajzosaink szükös anyagi feltételek mellett, intézményi keret nélkül, de mindenféleképp közös akarattal és koncepcióval lépnek fel a régióban rendhagyónak számító vállalkozással. A vidékünkön ily módon rendhagyónak számító projektum előkészületei az 1995-ös évre tehetőek, amikor már mint kutatási terv az elvégzendő feladatok között szerepelt. Noha az európai néprajzi atlaszok elkészítésének két nagy hulláma is már kutatástörténeti adaléknak tekinthető, a címbe foglalt terület napjainkban történő kutatása ha lehet, még több új és érdekes adatot hoz felszinre.

A *módszertani előzményként* kezeltük a lengyel, a jugoszláv, a magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlaszát, de közvetlenebbül a Magyar Néprajzi Atlaszt és a Magyar Nyelvjárások Atlaszát (a továbbiakban MNA és MNyA). Az utóbbiak kutatópontjai kiterjedtek Vajdaság területére is, de azt – az atlaszok célkitűzése más lévén – nem teljességében dolgozták fel.

Egy regionális atlasz – ilyen lenne Vajdaság Néprajzi Atlasza (a továbbiakban VNA) – teljesebb és árnyaltabb képet nyújthatna (erre láthattunk remek példát Szolnok Megye Néprajzi Atlaszának eredményeit figyelembe véve).

Célunk elsősorban a vajdasági magyarság jelen és közelmúlt állapotának rögzítése lenne, a mellettük élő nemzetiségekkel kialakított kapcsolatrendszert figyelembe véve.

Az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára szokatlan módon nyílik lehetőség. Tekintettel arra, hogy a Jugoszláv Néprajzi Atlasz kutatópontjai értelemszerűen kiterjedtek Vajdaság településeire is, ott karakterisztikusnak tekintett településeken kiválasztott nemzetiségeket kérdeztek végig. Így került sor többek között az alaphálózatban 20, a kiegészitő hálózatban további 13 magyarok lakta település felvitelére a Jugoszláv Néprajzi Atlasz esetében. Számunkra azonban az a 11 magyarok lakta település lesz fontos, amelyet majd mind kutatópontot kezelünk, és a már előbb említett Jugoszláv N. A, mint szerb nemzetiségű kutatópontot kezelt. Ezek a települések a kompatibilis kérdések esetében összehasonlításra nyújtanak lehetőséget.

A vizsgált időszakok: A vizsgálat elején hangsúlyosnak tekintett időszakok két szempontot követnek: 1. A közvetlen módszertani előzményként elkönyvelt MNA 1910-es és a mondhatni szinkronvizsgálatnak tekinthető MNyA-val történő összhangba állítása, annak folytatása, 2. A régió fejlődésének három, jól elkülöníthető szakaszhatára lényeges.

Az eredeti célt nem tévesztve szem elől, azzal összhangban:

A) 1948-at megelőző szakasz: az államosítás, a gazdasági struktúraváltás még nem teljes, a demográfiai változás megtörtént (a németek kitelepítése, a gaz-

daságilag elmaradott vidékek lakosságának északra települése) a bennünket érdeklő interetnikus hatások minimálisnak tekinthetők, illetve új helyzet állt elő.

B) 1968: Az "*aranykor*", a legnagyobb méretű asszimiláció, uniformizálódás, gazdasági fellendülés időszaka.

C) 1988: az előző szakasz második hullámhegye, a polgárháborút, a rohamos demográfiai változásokat eredményező időszakot közvetlenül megelőző időszak. A későbbi évek vizsgálatát az tehetné lehetetlenné, hogy csak bizonyos nemzetiségek (elsősorban a magyarra gondolok) körében van előzményként és összehasonlítási alapként használható kutatás.

A *témakörök* rendezőelvei, egyrészt a MNA és MNyA immár hagyományosnak tekinthető kérdéskörei közül választottuk ki a területen vizsgálható témaköröket. Ezzel folytonosságot és összehasonlíthatóságot kölcsönzünk az eddig elvégzett és az elvégzésre váró atlaszmunkálatoknak. Az összehasonlítás érdekében a Jugoszláv Néprajzi Atlasz – mely a fennebb idézettnél közel négyszer több kérdést tesz fel – összehasonlításra alkalmas kérdéseit is bevontuk. Olyan kérdéscsoportok kiválasztása, melyekre feldolgozható és értékelhető válaszokat kapnánk figyelembe véve a vizsgált időszakot.

Ilyen kettős szűrőn keresztül a területi adottságokat és gazdasági tényeket figyelembe véve alakítottuk ki 17 témakört, amit a *témakörök* címszó alatt tárgyalunk.

A *kutatópontok* a településtörténeti ismérvekkel már felvértezett MNA illetve MNyA munkacsoport által kiválasztottakkal megegyeznek, és ha arra szükség van – szórványok és szigetek esetében – (Dél-Bácska, Szerémség, Dél-Bánát) újabbakkal bővültek.

Mindezt tettük annak érdekében, hogy a tömbben, szigetben és szórványban élő magyarság is megfelelően reprezentálva legyen.

Ennek alapján a kutatópontok kiválasztási szempontjai a következőek.

Minden, a Magyar Néprajzi Atlasz Vajdaságban elhelyezett kutatópontját átvettük.

Második szempont a Magyar Nyelvjárási Atlasz kutatópontjainak előfordulása, illetve a helyi nyelvjárási atlaszok kutatópontjainak bevétele volt.

Harmadik szempont a Jugoszláv Néprajzi Atlasz (JEA) Vajdaságban elvégzett gyűjtésének lehetséges beemelése az összehasonlítás reményében a közös kérdéseknél. Ezért azok a települések, ahol szándékaink szerint kutatni szeretnénk nemritkán egybeesnek azokkal, ahol mondjuk már elvégezték a más nemzetiségűek kutatását. (A rövidítések sz-szerb, m-magyar.)

Több kutatópont lett kijelölve a magyarok által sűrűbben lakott és kevesebb a ritkábban lakott területeken. (Bácska 24, Bánát 18, Szerémség 4).
Továbbra is igyekeztünk egy négyzethálós rendszernek is eleget tenni, de ez helyenkét lehetetlenné vált, ugyanis nagy területeken egyáltalán nem található magyarajkú lakosság, legjobb igyekezetünk ellenére.

A három vaktérkép a kutatópontok területi eloszlását mutatja be.

Az 1.sz. térképen a VNA kutatópontjait láthatjuk. A számok feloldása a táblázat második oszlopában található.

Rövidítések

Sz = Szabadka
Zo = Zombor
Zr = Zrenjanin /Nagybecskerek/
Ú = Újvidék
Bg = Belgrád

A 2. sz. térkép a Jugoszláv Néprajzi Atlasz által kutatásra érdemesnek tartott magyar települések. Csak abban az esetben használtuk fel, amennyiben az az elsődleges koncepció célkitűzéseivel egybeesett.

A 3. sz. térkép a Vajdasági Néprajzi Atlasz és a Jugoszláv Néprajzi Atlasz azon pontjait mutatja be, ahol az előbbi a magyar, az utóbbi a szerb lakosság körében végzett kutatást.

	Település	MNA	MNyA	JEA
1.	Ludas		helyi	mI,II
2.	Martonos	+	helyi	
3.	Rábé-Majdán		helyi	m I,II
4.	Bajmok		helyi	
5.	Feketető		helyi	
6.	Csóka		helyi	mI,II,III,IV
7.	Őrszállás			sz I,II
8.	Csantavér	+	helyi	
9.	Fölsőhegy			mI,II
10.	Pacsér	+	helyi	sz,I,II,III,IV
11.	Bezdán		helyi	
12.	Szaján	+	helyi	m I,II
13.	Padé		helyi	
14.	Topolya	+	helyi	
15.	Telecska		helyi	
16.	Bajsa		+ és helyi	szI,II,III,IV
17.	Mohol	+	helyi	szI,II,III,IV
18.	Bácskertes (Kupuszina)	+	+ és helyi	mI,II
19.	Kishegyes	+	helyi	mI
20.	Péterréve		+ és helyi	szI,II,III,IV
21.	Tóba		helyi	
22.	Magyarcsernye		helyi	
23.	Tamásfalva (Hetin)		helyi	mI,II
24.	Feketics	+	helyi	

	Település	MNA	MNyA	JEA
25.	Doroszló	+	helyi	mI,II
26.	Kula		helyi	szI,II,III,IV
27.	Óbecse		helyi	
28.	Torda	+	+ és helyi	
29.	Magyarittabé		+ és helyi	
30.	Gombos		helyi	mI
31.	Szenttamás		helyi	szI,II,III,IV
32.	Szentmihály		helyi	mI,II
33.	Temerin	+	+ és helyi	mI
34.	Bóka			mI,II,
35.	Piros	+	+ és helyi	mI,II
36.	Tiszakálmánfalva (Budiszava)			
37.	Ürményháza	+	helyi	
38.	Torontálvásárhely (Debeljacsa)	+	+ és helyi	mI,II
39.	Udvarszállás			
40.	Fejértelep			
41.	Hertelendyfalva	+	helyi	
42.	Székelykeve	+	helyi	
43.	Erdővég		helyi	
44.	Maradék		helyi	
45.	Vogány		helyi	szI,II,III,IV
46.	Platics		helyi	

A kérdésekre adott válaszok közül jelentős része nem vetíthető térképre; ezek egy később létrehozandó adattár alapját képeznék.

A VNA megvalósítását – az ötlettől a kivitelezésig – négy szakaszra bonthatjuk:

I. Előmunkálatok (1997)
II. A tulajdonképpeni adatgyüjtés (1998)
III. Feldolgozás (1999)
IV. Az eredmények közzététele, az atlasz elkészítése (2000)

A feldolgozásnak nemcsak a témakörök feldolgozására, de a könnyen kezelhető és tetszetős információhalmaz kialakítására is törekednie kell. Ennek érdekében az adatok nemcsak a kérdésekre adott válaszok lennének, hanem a vizsgált terület lehetőségekhez mért legátfogóbb bemutatás is. A technikai felkészültség függvényében tehát audio-vizuális adatok is felvételt nyernének.

I. Témakörök

1. Földművelés (Kovács Endre)
2. Állattartás (Mr Pénovátz Antal)
3. Település (Dr Harkai Imre)
4. Építkezés (Dr Harkai Imre)
5. Lakásbelső (Beszédes-Dévavári Valéria)
6. Demográfiai változások (Mr Mirnics Károly)
7. Táplálkozás (Papp Árpád)
8. Emberélet fordulói (Nagyabonyi Ágnes)
9. Jeles napok szokásai (Dr. Borús Rózsa)
10. Gyógyítás (Dr Balla Ferenc)
11. Lokális kapcsolatok (Klamár Zoltán)
12.Néphit (Papp Árpád)
13. Népi vallásosság (Mr Silling István)
14. Néptánc (Brezovszki Eszter)
15. Népköltészet (Raffai Judit)
16. Identitás (Papp Árpád)
17. Ipar (Klamár Zoltán)

II. Vizuális megjelenítés

A számítógépes adatrögzítés lehetőségeit kiaknázva az Atlasz nemcsak egymásra vetíthető térképlapokat, de nagyszámú korabeli és újonnan készült, összehasonlításra alkalmas fényképfelvételt is tartalmazna. Emellett a helyi térképek összegyűjtése is terveink között szerepel. Itt a katonai felméréseket és a nem kompatibilis, de fontos helyi térképeket kell érteni.

III. Helytörténeti kutatások

A kutatópontokként kiemelt települések demográfiai bemutatásán túl azok rövid és tárgyilagos történeti bemutatását is elvégeznénk. Ez a területre vonatkozó összefoglaló tanulmányt egészítené ki.

Az összegyűjtött anyag CD-ROM-on lesz hozzáférhető. Az így elkészült lemez oktatási, demonstrációs és kutatási célokra egyaránt felhasználható lenne, ugyanakkor a határon túli magyarok jól körülhatárolható és jelentős hányadáról is kellően pontos képet nyújthatna.

A négyéves program 1997-ben indult és szándékaink szerint 2000-ben zárulna.

A feldolgozásra kerülő adatok kiaknázásának (a kérdések kényszerű "*rosszasága*"mellett) csak a felhasználó fantáziája szabhat határt.

Ha a vizuális részt szemléljük, akkor például alkalmunk nyílik egy település összes jelentős épületét áttekintenünk (képzeljünk el egy m x n méretű mátrixot, amiben az első település az m1 oszlop jelzetet kapja), vagy amennyiben például a

gazdasági épületek változatait szándékozzuk áttekinteni, a nx sort aktivizáljuk. Ugyanezt a kérdőívek anyagával is elvégezhetjük.

További, a kutatásban és elemzésben döntő fontosságú újítás a jelenségek egymásravetítésének lehetősége. Ha például arra vagzunk kiváncsiak, hogy hol vannak napsugaras házak és a férfiak a lakodalom szakácsai, valamint hol volt a temetkezésnél a halotti koszorú még a közelmúltig használatban, erre az ún. *Expert-system* a kialakított hyperlink-rendszerrel – mely ezidáig nem volt kellőképpen elterjedve- a Windows rendszerbe beépített Delphi 2.0 adatfeldolgozó software könnyűszerrel választ ad.

A terepmunka folyamatban van, a kijelölt kutatóhelyek 85%-án folyamatos a munka vagy pedig már átadták a kérdőíveket és az ellenőrző gyűjtés várat magára. Szándékaink szerint a még le nem fedett 8 kutatóponton is elkezdjük a év folyamán a gyűjtést.

Párhuzamosan a fotodokumentáció elkészítését is az őszi-téli időszakra tervezzük, mint ahogy a már elkészült számítógépes program segítségével történő adatbevitelt is, amire a technikai feltételeket már megteremtettük.

A kutatás támogatásáért köszönetet kell mondanunk az OKTK közalapitvány Magyarságkutatás főirányának, a Pro Renovanda Culturae Hungariae közalapítványnak, valamint a budapesti ELTE-BTK Folklore Tanszékének csakúgy, mint a kutatást végző szakembereknek és lelkes terepmunkásainak.

1. térkép A Vajdasági Néprajzi Atlasz kutatópontja

2. térkép A Jugoszláv Néprajzi Atlasz által kutatásra érdemesnek tartott magyar lakta települések

3. térkép A térképen a Vajdasági Néprajzi Atlasz és a Jugoszláv Néprajzi Atlasz azon pontjait mutatja, ahol az előbbi a magyar, az utóbbi a szerb lakosság körében végzett kutatást

IV. STUDIEN ZUR GESICHTE DES HANDWERKS

Judit Knézy

DIE ROLLE DER DEUTSCHEN HANDWERKER BEIM AUSBAU DER MEIEREIEN (IM XVIII. JAHRHUNDERT UND ZUR REFORMZEIT)

Unter anderem ist das XVIII. Jahrhundert der Zeitraum der Entwicklung, des Ausbaues der Privatwirtschaft der Gutsherrn. Ab der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts breitete sich diese Baulust in den größeren Herrschaftsgütern auch auf entferntere kleinere Landsgutzentren aus. Gleichzeitig mit diesem Prozeß wurden die Handwerker in den Marktflecken von den Gutsherren berufen.

Die Tätigkeit der in den größeren Landsgutzentren entstandenen Baubüros breitete sich aus dem Gesichtspunkt der Planung, Arbeitsorganisation auch auf weiter entferntere Güter aus. Die Landsgüter der Familie Széchenyi in Somogy wurden von demselben Hoptätter wie die Gebäude des Landsgutes in Marcali, sowie in Csokonya geplant. Ähnlich war es im Landsgut in Keszthely, Keresztúr und Csorgó der Familie Festetics. Die zum Bau, zur Renovierung, zur Reparatur notwendigen Handwerker wurden möglichst aus der Nähe herbeigeholt, gab es solche aber nicht, dann wurden sie von der Herrschaft aus anderen Zentren gesichert. In der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts war es wichtig, "*Rauchschnitzer*", Glaser, Schlosser, Tischler, Maurer, Zimmermänner auch von der anderen Komitatsseite zu sichern. In dieser Zeit sind die gebildeteren Maurer, Tischler, manchmal auch die Zimmermänner, Glaser von deutscher Nationalität gewesen.

Schon in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts kam es zum Ausbau, zur grundlegenden Modernisierung der Meiereien der Kleinadligen mit mittlerem Besitz. Als Beispiel dafür führt die Darlegung die Bauarbeiten im Gutshof in Mocsolád von Mihály Kacskovics in Külső-Somogy auf. Dies ist ein solches Gebiet, wo die meisten deutschen Volksgruppen in dem Komitat lebten. Zu beachten ist, für welche Arbeiten in dieser Herrschaft die Deutschen und für welche Arbeiten die ungarischen Meister und Spezialisten beschäftigt wurden.

Klára T. Mérey

DIE LAGE DES HANDWERKS IN TRANSDANUBIEN UM 1810

Die Studie veröffentlicht einen Überblick eines Meldung machenden Offiziers über die Lage des Handwerks im Gebiet von Transdanubien. Der in der "*Sturmpause*" der Napoleonkriege entstandene Bericht zeigt ein zerstreutes und unbedeutendes Bild des Gewerbes aufgrund der persönlichen Erfahrungen der Armeeoffiziere.(Siehe Landkarte). Sie erwähnt nicht die Werkstätten des Handwerks, bemerkt aber, daß auf den bewohnten Gebieten von Ungarn meistens nur 4 verschiedene Handwerke vorhanden waren: Schuster, Knopfmacher, Schneider und Kürschner.

Das war eine Gegend mit schwerem Schicksal, mit neuen Siedlungen. Die Niederschrift zeigt ein konkretes Bild über eine Stadion der Entwicklung des Handwerks.

Éva Gyulai

HANDWERKER IN MARKTFLECKEN AM RANDE VON FRONDIENSTGEGENDEN (GEWERBEBETREIBUNG IN MISKOLC IM XVI–XVII. JAHRHUNDERT)

Die Verfasserin untersucht die Entwicklung der Gewerbeindustrie in einer Stadt in einer wichtigen Gegend in der Türkenzeit. In Miskolc, wo in den ersten Jahrzehnten des XVI. Jahrhunderts zwei Zünfte gebildet wurden, im Zeitraum der landwirtschaftlichen Konjunktur, in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts wurden viele Arten von Gewerbe betrieben, zum Teil zur Lieferung an das herrschaftliche Zentrum, zum anderen Teil an Miskolc und seine Marktumgebung. Im XVII. Jahrhundert verringerte sich die Zahl der Gewerbe, obwohl sich die der Zünfte erhöhte. Eine Ausnahme bildeten die traditionellen Markfleckengewerbe (Metzger, Kleidungs- und Ledergewerbe), für welche der sich in immer größer werdenden Zahl niederlassende Adel den wichtigsten Markt bedeutete. Nur die Zunft der Schlosser und Büchsenmeister vertrat die "*vornehmen*" Gewerbezweige, dessen Ausübende sich vor allem zur Zeit der Feldzüge bereicherten.

Die Einwohnerzahl der Stadt schwoll im XVII. Jahrhundert an oder verringerte sich wenigstens nicht im Verhältnis zur Bevölkerung des XVI. Jahrhunderts. Die Nähe der Burg von Diósgyõr, die zentrale Lage der Stadt zwischen den Ortschaften des unteren Bükkgebirges und der Gegend von Sajó sicherten die entsprechende Nachfrage nach den Handwerkserzeugnissen. So wurde Miskolc das Handwerkszentrum des Komitates Borsod und gleichzeitig von ganz Nord-Ostungarn, wo jeder dritte oder vierte Händler sich auch mit dem Handwerk beschäftigte und wohin die Burschen kamen, um ein Handwerk zu erlernen. Der Anstieg der Handwerkerzahl wurde auch von den Türken nicht behindert.

Katalin Forró

DIE WIRKUNG DER PHYLLOXERASEUCHE AUF DAS HANDWERK VON VÁC

In den Jahren von 1885-1887 wurde ein großer Teil der Weintrauben in der Umgebung von Vác durch die Phylloxera vernichtet. Das verursachte einen großen Schaden für die Einwohner der Stadt, auch für die Handwerker, die neben der Handwerkstätigkeit einen großen Teil ihres Verdienstes aus dem Weinanbau erwarben.

Die Reblaus machte eine Konstruktionsänderung des Wirtschaftslebens, so des Handwerkes notwendig. In der Arbeit von Katalin Forró werden dieser Verlauf und seine Ergebnisse überprüft.

In Vác stieg die Zahl der Handwerker nach der Auflösung der Zünfte sprunghaft an, aber die infolge des Eisenbahnbaues leicht zu erreichende Hauptstadt bedeutete eine Konkurrenz. Nach der Beschädigung durch die Reblaus war für die Handwerker auch der zahlungsfähige innere Markt verloren gegangen.

Die Lösung bedeutete die Ansiedlung von Fabriken, durch die die überflüssige Arbeitskraft aufgesaugt wurde. Diese änderten das Gesicht der Stadt, aber sie wirkten sich günstig auf das Wirtschaftsleben, auf das finanzielle Wachstum aus.

Im November 1889 wurde die Erste Ungarische Strickwirkerfabrik eröffnet, zwei Jahre später begann die Walzenmühle von Vác ihre Tätigkeit, dann 1894 die Vácer Zinkwalzenwerk AG.

Judit Szücs

SCHMIEDE UND WAGNER IN CSONGRÁD IM XIX. JAHRHUNDERT

Beim Verhältnis der Bauern und der Handwerker sind die Arbeit und Erzeugnisse der Schmiede und Wagner am wichtigsten gewesen. In Csongrád bildeten die Vertreter dieser zwei Handwerke im Jahre 1820 eine Zunft. 1828 waren von 102 Meistern 9 Schmiede, 5 Wagner, von 25 Gehilfen 5 Schmiede, 1 Wagner, in der Mitte des XIX. Jahrhunderts sind von den Meistern der 316 Zünfte 27 Schmiede und Wagner gewesen. Ihre Zahl erhöhte sich innerhalb von ein paar Jahrzehnten auf das Doppelte.

Aus dieser Zeit, aus den Jahren zwischen 1854-1860 ist aus den Dokumenten für Inventur und aus dem Todesregister zu ersehen, daß darunter 5 Schmiede, 2 Schmiedehefrauen, 1 Wagner gewesen ist. Die Tatsache ist, daß das Inventar der Handwerker im XVIII–XIX. Jahrhundert selten eine Werkstatteinrichtung enthielten, dies wird auch an dem Beispiel von Csongrád bestärkt. Aber aufgrund der Inventuren, der Versteigerungsprotokolle und mit beiden in Verbindung stehenden Prozeßdokumenten konnten die Lebensverhältnisse der Familien der Schmiede und Wagner, ihre familiäre-gesellschaftliche, finanzielle und fachliche Lage untersucht werden.

An der Inventur des wohlhabendesten Landwirtes von Csongrád konnten die möglichen Arten der Verbindung zwischen dem Bauer und dem Handwerker gezeigt werden. Die beweglichen Güter jener Inventur an die Reihe genommen, habe ich mit volkskundlichen Methoden, mit annähender Genauigkeit rekonstruiert, welche Einrichtungen, Werkzeuge von einem Schmied und Stellmacher hergestellt sein könnten.

Aus der Überprüfung einer Familienrekonstruktion kann ich vier Generationen einer Schmied-Wagner-Familie im Laufe des XIX. Jahrhunderts hervorrufen, deren Mitglieder der zweiten und dritten Generation im örtlichen Handwerk und im öffentlichen Leben der Stadt eine leitende Rolle gespielt haben.

Die obigen Teiluntersuchungen stehen in Verbindung mit den aufgrund der Handwerker des XIX. Jahrhunderts und dem Inventar des ganzen Volkes und anderen Archivquellen ausgeführten und danach auszuführenden Untersuchungen.

Lajos Kemecsi

HANDWERKER FÜR FAHRZEUGHERSTELLUNG IN NORD-TRANSDANUBIEN

Die Herstellung von Wagen, Fuhrwerken war eine schwierige, harmonisierte Tätigkeit. Zur Bearbeitung, Herstellung der Ersatzteile waren gründliche Kenntnisse, Fachwissen und ein bestimmter Werkzeugbestand notwendig. Neben dem Meistern – wie Wagner, Schmied – müssen auch bäuerliche Schnitzer, geschickte Bauern erwähnt werden. Die Fahrzeuge wurden gemeinsam von den im Käuferkreis lebenden Handwerkern und den Bauern bis in unsere Tage hergestellt.

Für die Marklage der verschiedenen Handwerkserzeugnisse – so auch die Arbeiten der Wagner und der Schmiede – , für das Vorstellen der Unterschiede der Gegenden sind in erster Linie die Limitationen fähig. Mit der Überprüfung der Preistarife können wir auch die Strukturänderung der Produkte und die Erschließung der Kennzeichen der Gegend erleichtern. Die Benennung der Erzeugnisse in den Preistarifen, ihre Herstellungstechnik, das eventuelle Nennen ihres Rohstoffes machen es möglich, daß auch die anfertigenden Meister, die Zünfte an der Formulierung der Limitationen teilnahmen. Mit einer, bis jetzt nur in Einzelheiten publizierten Analyse des Preistarifes des Komitats Komárom, die im Jahre 1813 angefertigt wurde, möchte der Verfasser die Vielfältigkeit des Limitationsgebrauches bei der Forschung der Verkehrsmittel, der Fahrzeuge bescheinigen.

Das aufgrund der Preistarife entfaltete Bild wird nach der Auflösung der Zunftordnung umgestaltet. Die Radhersteller sind danach zum Teil selbständig, zum Teil fungieren sie als Angestellte der Herrschaft. Die in den Städten Lebenden sind meistens talentierter als ihre Gefährten in den Dörfern. Auch unter ihnen wurde angenommen, daß die Besteller den Gegenwert der vollendeten Arbeit zum Teil mit Produkten bezahlen.

Die wichtigste Administration der Schmiedemeister war die Führung des sog. Schuldnerbuches. Ein solches Kontobuch ist in der ortsgeschichtlichen Sammlung des Museums von Tata zu finden. Es ist mit den früher in der Fachliteratur über Volkskunst mitgeteilten Kontobüchern gut vergleichbar, weil sie zum Teil zur gleichen Zeit angefertigt wurden. So ist der Vergleich der Arbeit, ihrer Preise, eines Dorfschmiedes und eines Handwerkers der Marktflecken möglich.

Mit der Überprüfung der Preistarife, der Aufzeichnungen macht uns der Verfasser auf den immer selteneren Handwerker unserer Zeit, der seine Arbeit aufgrund der geschriebenen und ungeschriebenen Regelungen der Traditionen vollendet, aufmerksam.

Péter Erdélyi

DIE HANDWERKER IM MARKTFLECKEN CSONGRÁD AUF DEM LANDSGUT VON KÁROLYI IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

Das Hauptthema der Darlegung ist die Entstehung des Handwerks eines Marktfleckens in der Tiefebene in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In erster Linie wird überprüft, welche Verbindung die Handwerker außerhalb und im Rahmen der Zunft organisierten Handwerker mit dem Landsgut von Károlyi ausgebaut hatten.

Aufgrund der Landesregistrierung von 1828 und der Steuerverzeichnisse des Komitates ragt in erster Linie die Rolle des Mühlhandwerkes aus den anderen Gewerbezweigen heraus. Deshalb überprüft die Studie die Tätigkeitsrahmen des örtlichen Mühlenhandwerkes, konzentriert sich in erster Linie auf die Wassermühlen der Theiß, sie möchte ihren Aufbau, ihre Leistungen im Spiegel der Protokolle über Schätzung der Schäden vorstellen.

Beim Studieren der Dokumente der Administration des Landsgutes lenkt er die Aufmerksamkeit auch auf die technischen Voraussetzungen und Meister der in der direkten Handhabung der Herrschaft stehenden Bierbrauerei und Schnapsbrennerei sowie der Ziegelbrennerei.

Da die Quellen des modernen Handwerks sehr mangelhaft gewesen sind, versucht die Darlegung die Verhältnisse der Arbeitsübernahme vom Handwerk aufgrund der mündlichen Protokolle der Gerichtsbarkeit der Stadt zu rekonstruieren. Sie übernimmt auch die Erschließung der charakteristischen Kennzeichen der Lohn-, Zahlungs- und Verkaufsverhältnisse.

Fazit: Die Studie möchte die Besonderheiten und charakteristischen Spezifika der im kleinsten Oppidum des Landsgutes der südlichen Tiefebene von Károlyi ausgeübten Handwerkstätigkeit zeigen.

Sarolta Szabó

DIE ROLLE DER TÄTIGKEIT DER LANDWIRTSCHAFT IM LEBEN DER HANDWERKER VON NYÍREGYHÁZA

Die Studien berichten über die eigenartige Lage der Handwerker in Marktflecken, am Beispiel von Nyíregyháza. Aus den Registrierungen ist deutlich zu sehen, daß die Zahl der hier lebenden Handwerker wesentlich höher war als in anderen Siedlungen. Das von den Türken vernichtete Nyíregyháza wurde im XVIII. Jahrhundert erneut besiedelt. Jedem Ansiedler wurde Land zugeteilt, aber im weiteren erhielt die Gemeinschaft eine Autonomie. Am Ende des XVIII. Jahrhunderts erhöhte sich die Zahl der Handwerker, diese aber erhielten nicht mehr die Möglichkeit zum Landerhalt. Sie konnten höchstens ein Weinanbaugebiet erhalten oder einige Tiere halten.

Damit hatte die Gemeinschaft erreicht, daß die Einwohnerschaft von den Ortshandwerkern versorgt wird und jene den engen Feldmark nicht den nur aus Landwirtschaft Lebenden wegnehmen.

Gergely Csifféry

HERRSCHAFTLICHE BIERBRAUEREI IM KOMITAT HEVES DES XVIII–XIX. JAHRHUNDERTS

Der Verfasser zeigt die ungarische Geschichte des Industriezweiges ab Anfang des XI. Jahrhunderts. Er geht auf die aus Honig und Getreide gebrauten Biere, und auf die frühen Darlegungen der Hopfenbierbrauerei ein. Danach spricht er über die nach der Türkenverteibung im Komitat Heves entstandenen Bierbrauereien. In diesem Gebiet entstanden im Laufe des XVIII–XIX. Jahrhunderts in 35 Ortschaften 40 Bierhäuser, davon war ein Viertel kirchlich, die Hälfte ein Zubehör der Weltherrschaft, je 2 im bürgerlichen und Gemeindebesitz, eins aber im Besitz der Schatzkammer tätig.

Er untersucht die Gründe zur langzeitigen Tätigkeit der Bierbrauereien. Die längste Zeit waren die Bierbrauereien der großen Herrschaftsgüter tätig, wo die Bierbrauerei, die Schnapsbrennerei, die Kneipe, das Gasthaus gemeinsam mit der Wirtschaft tätig waren. Die Bierbrauereien und die Gasthäuser bedeuteten die Deckung des täglichen Kreditbedarfes der Herrschaftsgüter. Auch die langfristige Lebensfähigkeit der herrschaftlichen Bierbrauereien mit kleinem Umsatz, geringer Produktion machten es möglich, daß auch die Tätigkeit jener auf die Wirtschaft aufgebaut wurde (Mastanstalten, Hefeanfertigung, Schnapsbrennerei). Das nach dem Brauen zurückgebliebene Nebenprodukt, der Malz wurde an die in den Mastanstalten gehaltenen Tiere verfüttert, das sich selbst versorgende Herrschaftsgut kam regelmäßig zu Hefe, auch das verdorbene Bier ging nicht verloren, weil es zu Schnaps gebrannt wurde. Die Rentabilität der Bierbrauereien der Herrschaftsgüter wurde dadurch gesichert, daß ein Teil der Arbeiten des Bierbrauens mit den Fronbauern der Gutsherrn (Holzarbeiter, Fuhrmänner, Gerste- und Hopfenproduktion usw.) umsonst ausgeführt werden konnte.

Laut der Meinung des Verfassers ist bei der Entstehung der weltlichen und kirchlichen Herrschaftsgewerben die eine Kraft gewesen, daß ein nicht von Wetter- und Naturverhältnissen abhängiges, regelmäßiges Gehalt gesichert wurde. Das ist besonders für die Bierbrauerei gültig. Die Gutsherren benötigten für ihre ständigen Ausgaben Bargeld, ein sog. Umlaufkapital. Das bekamen sie durch eine Einnahme aus gutsherrlicher Weinausschenkung in die Hände, aber nur zum Teil. Die Menge des zu verkaufenden Weines war beschränkt, und der konnte nicht so "*hergestellt*" werden wie das aus Gerste, Hopfen, Wasser gebraute Bier. Außerdem wurde diese Möglichkeit durch das Gesetz der Avitizität von 1848 ausgeschlossen, daß auf den Besitz eine Hypothek aufgenommen wurde.

Damit steht im Zusammenhang, daß es vor 1848 mehr als 800 Bierbrauereien in dem geschichtlichen Ungarn gab. Die Reduzierung nach der Revolution und dem Freiheitskampf beeinflußte, daß die Bierbrauerei nach 1850 unter staatliche Steuerzahlung fiel. Eine sichtbare Reduzierung der Zahl der Fabriken erfolgte bis zum Jahre 1870, bis dahin wurde 60% der traditionellen kleinen Bierbrauereien aufgelöst. 1862 können wir als Beginn der großindustriellen Bierherstellung in Ungarn rechnen, als die Bierbrauerei von Antal Dréher enstand, und von dann an trat die Bierbrauerei aus dem Kreis des Manufakturenhandwerkes heraus.

Horst Klusch

A SÖRFŐZŐIPAR FEJLŐDÉSE ERDÉLYBEN

A szerző az iparág történetét a kezdetektől napjainkig kíséri végig. Az első sörfőző műhelyek itt is a kolostorokban voltak, ahol e tevékenységről 1200 körül van már adat. A XIV. századtól a sörhöz komlót is használtak.

A sörfogyasztás igen lassan terjedt el a középkorban. A szőlőtermelő gazdák a bor eladására törekedtek, a hegyes vidéken termelt gyümölcs pedig pálinka főzésére adott lehetőséget.

Ennek ellenére a XVI. század közepén már találkozunk kolostoron kívüli sörfőzők neveivel is. Számuk a XVIII. században nőtt meg, ami kapcsolatban van a mezőgazdaság fejlődésével. A hegyvidéki körülmények között elsősorban árpa és komló termelésére volt lehetőség, mely terményeket ily módon hasznosították.

Egymás után nyíltak a sörházak a nagyobb városokban. Nagyszebenben 1711-től, Temesvárott 1718-tól, Karánsebesen 1722-től, Orsován 1726-tól volt városi sörfőző. Egy évszázaddal később már sörgyárakról beszélhetünk Arad, Kolozsvár, Nagyszeben, Szatmárnémeti stb. városokban. A XX. században egyenletes fejlődés következett be, és Erdélyben is néhány sörfajta uralta el a piacot.

A sörtermelés főként az 1970-es években növekedett, majd az 1980-as évektől stagnált, ami a külföldi behozatalnak köszönhető. Az 1990-es években az egy főre jutó sörfogyasztás és a termelés is visszaesett.

Sándor Győriványi

DIE AUSWAHL UND QUALITÄT DER HANDELS-SEILWAREN. WARENGESCHICHTE

Der Verfasser bemüht sich in der Einleitung den Begriff der landwirtschaftlichen Seilwaren klarzustellen, der bei weitem nicht eindeutig ist. Er vergleicht die aus verschiedenen Epochen stammenden Preistarife, welche fast 250 Arten von Waren aufzählen. Er faßt die Angaben der gedruckten Preislisten und der Fachliteratur zusammen.

In den einzelnen Artikeln beschäftigt er sich als erstes mit dem Zugstrang, welcher beim Schiffschlepp, beim Ziehen von Fuhrwerken, Kutschen und auch im Ackerbau eine wichtige Rolle spielte. Wegen der Schwere der Fahrzeuge war es notwendig, daß der Zugstrang aus starkem Material angefertigt wurden.

Einfachen Zugstrang gegenüber ergab sich im Falle von Halftern die Möglichkeit zur Anfertigung von Paradeprodukten, welche einen eigenartigen Stil ausdrückten.

Unter den sonstigen Seilwaren für die Landwirtschaft überprüft der Verfasser die zur Führung von Rindern dienenden Rind- und Kalbseile, Ackerzügel, Halsriemen, Fangleinen, Seilbügel, schließlich schließt er die Reihe

István Wöller

WASSERMÜHLEN AUF DEM BACH SÉD IN ÖRVÉNYES

Der Verfasser zeigt aufgrund einer jahrzehntelangen Forschung eine bedeutende Gruppe der Wassermühlen des Komitats Veszprém, welche in dem Bach Séd von Örvényes gebaut wurden. Diese Wasserader wurde aus zwei Wasserquellen genährt: aus dem Séd von Vászoly und Pécs, deren Gesamtwassermenge 200 Liter/sec. betrug. Diese Wassermenge blieb bis zum Bau der kleinen Wasserwerke und war zum Antrieb zahlreicher Wassermühlen fähig.

Die untersuchten Mühlen sind in den Ortschaften Vászoly, Pécsely und Örvényes tätig gewesen, deren Gutsherren im Feudalismus kirchliche Besitzer gewesen sind. Laut der Forschungen des Verfassers wurde in der ersten Mühle schon im XI. Jahrhundert gemahlen. Die Kraftübertragung entstand durch ein obenschlächtiges Wasserrad, deren Durchmesser zwischen 3-7 m lag. Auf kleinste wurden die Räder der Wassermühle von Örvényes dimensioniert.

Der kleinere Teil der Mühlen wurde von Müllern mit Konvention, der größere Teil mit Verträgen benutzt, von denen schriftlich die Mietkosten und die Instandhaltung der Mühle mit den Mühlenbesitzern festgelegt wurde. Von technologischem Gesichtspunkt aus wurde das einmalige, einfache Mühlen angewandt, und die Mehlarten durch Sieben getrennt. Ab dem XVIII. Jahrhundert wurde das Getreide vor dem Mahlen abgewetzt, d.h. die äußeren, groben Teile wurden abgetrennt, und auch die Befeuchtung vor dem Mahlen war Sitte.

Entsprechend des moderneren Mahlverfahrens wurde das Getreide zuerst zu Schrot gestampft, was gesäubert und zu Mehl zermürbt wird. Diese Technologie

aber wurde auf den geprüften Gebieten nicht angewandt, entgegen dessen, daß ein Teil der Mühlen auch in diesem Jahrhundert noch tätig waren. Zuletzt –im Jahre 1985– wurde die Örvényeser obere Mühle stillgelegt, die ein Baudenkmal der Handwerker wurde.

Gergely Csifféry

DIE GESCHICHTE DES MÜHLSTEINABBAUS VON GYÖNGYÖSSOLYMOS

Laut der schriftlichen Quellen und der archäologischen Funde kann die Benutzung der handbetriebenen Mahlsteine und Wassermühlen in Ungarn seit dem XI. Jahrhundert nachgewiesen werden. Die sich seit dem XIII-XIV. Jahrhundert immer mehr verbreitenden Handmühlen und die verschiedenen Trocken- und Wassermühlen, später die sich seit dem XVII. Jahrhundert verbreitenden Windmühlen brauchten zum Mahlen zahlreiche geschnitzte Mahl- und Mühlsteine. Die ständige Benutzung der Mahlsteine rief eine bedeutende sogenannte Hintergrundindustrie ins Leben, d.h. deren Bruch und Schnitzerei. Auf Grund der Datensammlung des Autors entstanden im XIII-XX. Jahrhundert auf dem Gebiet des historischen Ungarns 90 bedeutende Steinbrüche.

Im Bezirk Heves können der Gyöngyössolymoser Steinbruch, die Mühl- und Mahlsteinfertigung auf Grund der Burggrabungen in Kisnána ausgegrabenen Mahlsteinstücke seit dem XIV. Jahrhundert archäologisch bewiesen werden. Die örtliche Mühlsteinfertigung kann laut der schriftlichen Quellen seit 1533 nachgewiesen werden. Nach Archivdaten aus dem XVIII. Jahrhundert wurde der Solymoser Mühlstein in erster Linie von den Siedlungen gekauft, die nicht weiter als 50-60 km vom Dorf entfernt lagen, d.h. dieser Steinbruch verfügte über einen regionalen Markt und war von örtlicher Bedeutung. Darüber hinaus waren die hier angefertigten per Hand betätigten Mahlsteine auch im Kreise der Töpfer der Tiefebene gefragt, deshalb wurden die Steine auch 150-200 km weit geliefert. Der Durchmesser dieser Steine betrug im Durchschnitt 108 bzw. 136 cm und sie waren 25 cm dick.

Die Veränderungen in der Mühlindustrie im XIX. Jahrhundert hatten auf das frühere, traditionsreiche einheimische Mühl- und Mahlsteingewerbe große Wirkung. Die Zahl der Mühlen, die sich auf Dampfkraft einrichteten, nahm rasch zu. Die Erfindung von András Mechwart, das Walzwerk aus Gußeisen, änderte die bisherige Mahltechnik und verdrängte die geschnitzten Mahlsteine endgültig. Der Anstieg der Zahl der Dampfmühlen hatte die Folge, daß sich in Ungarn – auch im Mátra-Gebirge – die Zahl der Trocken-, Wind- und Wassermühlen verringerte, dadurch sank der Bedarf der traditionellen Mühlsteine. Statt dessen brauchten die Dampfmühlen, die von größerer Leistung waren und sich schneller drehten, andere stärkere, gegen den Verschleiß beständigere Steine. Diesen Anspruch erfüllten die anfangs vom Ausland hereingebrachten und ab 1859 auch in Ungarn hergestellten sogenannten *französischen* Mühlsteine mit *La Ferte*-Muster. Die Benutzung der französischen Steine verminderte die Anfrage nach den traditionellen Mühlsteine.

In Gyöngyössolymos wurde die Anfertigung der sogenannten französischen Steine nicht übernommen, statt dessen wurde zwischen den zwei Weltkriegen mit dem Abbruch der weichen und porösen Mühlsteine (auf dem "Kishegy" oder Csáki kõ) aufgehört und 4,5 km vom Dorf entfernt mit dem Abbruch des Hydroquarzit in Asztag-kõ begonnen. Von dieser Zeit an wurde der Mühlstein und Mühlfutterstein ungefähr bis 1949 aus diesem Hydroquarzit hergestellt. Aus dem zwischen den zwei Weltkriegen eröffneten Bruch auf dem Solymoser "Kishegy" werden Bausteine und geschnitzte Steine bis in unsere Tage gewonnen.

Klára Dóka

DIE ARCHIVQUELLEN DER HANDWERKERGESCHICHTE (1850-1950)

Die Arbeit teilt die Quellen der Handwerkergeschichte der Bürgerepoche in drei Gruppen: Archivdokumente
Gedruckte Quellen
Zunftgegenstände

Als Erstes erfolgt ein Überblick über wichtige Gesetze und Verordnungen aus dem Anlaß der Forschung, die – unter anderem – die Bedingungen zur selbständigen Arbeitsvollendung, zum Eröffnen einer Werkstatt, die Art der Entstehung von Handwerkerorganisationen, die Normen der Verbindung der Gesellen, Gehilfen, Meister bestimmten.

In dem überprüften Zeitraum galten die nachstehenden Verordnungen:

1. Vorübergehende Gewerbevorschriften von Geringer im Jahre 1851, die hauptsächlich nur die Zunftregeln modernisierten
2. Die im Jahre 1859 in der Form eines kaiserlichen offenen Befehls herausgegebenen Gewerbevorschriften.
3. Das erste Gewerbegesetz von 1872, welches auf dem Prinzip der freien Gewerbebetreibung ohne vorausgesetzte Fachausbildung beruhte.
4. Das im Jahre 1884 herausgegebene zweite Gewerbegesetz, laut dessen das Eröffnen einer Werkstatt schon durch Fachkenntnisse bedingt war.
5. Die Verordnungen über die Verstaatlichung von 1948-1949.

Im Sinne der Aufzählung sind bis 1872 Zünfte, bis 1884 Gewerbegesellschaften, bis 1949 Gewerbekörperschaften tätig gewesen und daraus entsprangen die Archivdokumente.

Die hauptsächlichsten Einheiten des Schriftmaterials sind: die Sicherung der Rechte der Körperschaften, die sich auf die Nachwuchsausbildung, auf die Beurteilung der Anträge zur Gewerbebetreibung beziehenden Dokumente. Gedruckte Quellen sind die Veröffentlichungen der Körperschaften, die Warenkataloge, die Industrie- und Handelsstatistiken. Das Sachmaterial ist zum großen Teil eine Sammlung der Museen über Handwerker.

Gergely Csifféry

DER GEBRAUCH VON BODENMARKEN, MEISTERKARTEN, FIRMENSCHUTZMARKEN IM HANDWERK DER FEINKERAMIK UNGARNS

Ohne der Kenntnis einer Bodenmarkensammlung einer Fayence-, Porzellan- oder Tongutmanufaktur können verschiedene in Gemein- oder Privatsammlungen bewahrte Keramiken schwer identifiziert werden, ebenso hilft sie auch beim genaueren Studieren der heimischen Wirtschaftsgeschichte.

Zur Kennzeichnung der Keramikgegenstände wurde schon im Mittelalter die Bodenmarke in Ungarn benutzt. Diese eingedruckten, gewölbten sowie eingeritzten Zeichen waren gerade Kreuze, Ringe und Kombinationen dieser. Den Herstellern wurde durch die Zeichen eine sichere Anonymität gesichert, es konnte nicht festgestellt werden, wer und wo sie angefertigt wurden, es war nur vermutbar, daß die Benutzung gleicher Zeichen kennzeichnend für eine Werkstatt dar.

Die Bodenmarken auf den in Ungarn der Neuzeit angefertigten Keramikgegenstände können aufgrund des Gebrauchs bestimmter Symbole (Bogen, Schwert, Wappen, Stern, Kirche, Schild usw.) typisiert werden, aber das ist nicht die Hauptsache, sondern das, welche gemeinsamen Züge die Keramikmarkierungen besitzen.

Die geschriebenen Markierungen können mit drei Gruppen umrissen werden: 1. Auf den Gegenständen wurden die Anfangsbuchstaben des Namens der Siedlung vermerkt, oder deren vollkommene Benennung, welche in jedem Fall zur Bezeichnung des Herstellortes dienen. 2. Unter den Aufschriften sind Buchstabenmonogramme oder Personen zu finden, die die Namen der Eigentümer, Mieter sein könnten. Neben den Namen der Eigentümer ist manchmal auch das Adelwappen der Familie vermerkt. Weiterhin kommen auch die Namen der Meister (Maler und Töpfermeister, Dreher) vor. 3. Die dritte Gruppe der Anschriftzeichen bilden die Zahlen. Die Jahreszahlen (1838, 1772 usw.) vermerken in den meisten Fällen den genauen Zeitpunkt der Anfertigung. Außerdem können auch sonstige römische und arabische Ziffern auf den Gegenständen vorkommen, mit denen sich die Forschung bis jetzt beschäftigte.

Der Verfasser nimmt an, daß die in den Fayence-, Tongut- und Porzellanmanufakturen bzw. Firmen in Ungarn gefertigten benutzten Topfmarkierungen weisen Merkmale von Haban auf. Auf den Fayencetöpfen von Haban sind ab dem Ende des XVI. Jahrhunderts fast immer die Jahreszahl der Herstellung und die Anfangsbuchstaben des Namens des Bestellers vermerkt. Die Habaner benutzen die ersten Meisterkennzeichen und ab der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts werden auch die Namen der Meister, die die Töpfe herstellen, vermerkt.

In Ungarn entstand zuerst in Holitsch (Holics) im Jahre 1743 eine Fayencetopf-Manufaktur, wo ab Beginn der Firmentätigkeit der deutsche oder slowakische Name des Herstellungsortes HF (Hollitscher Fabrik) oder HH (Hollitscher Herrschaft, HOLICKE PANTSVI) aufgeführt wurde. Die Hollitscher Manufaktur hatte einen außerordentlichen starken Einfluß auf die später entstandenen Keramikfabriken Ungarns. Gleichzeitig gründeten die in Hollitsch Arbeitenden im Jahre 1802 die Tontopffabrik von Pápa, wo die Bodenmarke der Firma der Name der Stadt ist, ähnlich wie in der Budaer Tontopffabrik von Domokos Kuny im Jahre 1809, wo

die Markierung OF die Abkürzung der OF(NER) F(ABRIK) war, nach dem Muster der H (OLLITSCHER) F(ABRIK).

Danach legt der Verfasser dar, wie die Namen der Eigentümer, Mieter bei einer Reihe heimischer Tontopfhersteller vorkommen.

Die regelmäßige Benutzung der neben den Topfmarkierungen zu findenden römischen und arabischen Ziffern erklärt der Verfasser damit, daß die die speziellen Arbeiten (Drehen, Malerei, Brennerei) ausführenden Arbeiter ihren Lohn nach dem Zusammenzählen der fehlerlosen Fertigerzeugnisse erhielten. Diese Qualitätskontrolle wurde aus dem Grunde benutzt, damit die Arbeiter in den Tontopf- und Porzellanfabriken des Zeitalters meistens aufgrund ihrer Leistung bezahlt wurden.

Schließlich spricht der Verfasser über das Merkmal der Schutzmarke der Bodenstempel, der Topfmarken, welche zum Markenschutz dienten. In Ungarn aber verfügten zwei Fabriken (die Fabriken in Herend und die Zsolnay-Fabrik in Pécs) über eine registrierte Schutzmarke zwischen 1875-1944.

Zum Schluß ruft er zur Beachtung dessen auf, daß von Ilona P. Brestyánszky 3465 verschiedene Bodenmarken der europäischen Fabriken und Werke für Topfherstellung gesammelt wurden. In der Sammlung sind nebeneinander die Markierungen der ungarischen und ausländischen Firmen zu finden, und die Topfmarken zeigen inhaltsmäßig und formell ähnliche Züge. Das ist damit zu erklären, daß die Handwerkstätigkeit der Habaner in der Feinkeramik in zahlreichen Ländern Europas nachprüfbar ist, vor allem ihre Wirkung auf die Fayence-, Hartziegel- und Porzellanherstellung. Darüber hinaus zeigen deshalb auch die in der europäischen Keramikindustrie benutzten Bodenmarken und Firmenmarken ähnliche Züge, nachdem die Auswanderung im kontinentalen Maße der gut ausgebildeten Arbeitskräfte im XVIII–XIX. Jahrhundert bekannt ist.

Elvira Balogh

AUSBILDUNG VON HANDWERKERLEHRLINGEN IN PÁPA

In der Einleitung macht die Verfasserin die Handwerkerausbildung vor der Herausgabe des Gewerbegesetzes von 1884 bekannt, welche zum Teil innerhalb der Zünfte, zum Teil in einer Sonntagsschule erfolgte. Ab 1877 wurden die Lehrlingsschulen zur Gewohnheit, und mit dem Gewerbegesetz von 1884 trat der Schulbesuch in Gesetzeskraft, es sagte sogar über eine verbindliche Organisierung von Schulen in allen Städten und Siedlungen aus.

Pápa war in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts eine der wichtigsten Schulstädten von Transdanubien, wo außer dem berühmten Reformierten Kollegium auch andere Lehranstalten tätig waren. Im Jahre 1910 sind nur 10,4% der Einwohner der Stadt Analphabeten gewesen, bei dem fast 40%igen Landesdurchschnitt.

Die Schule für Handwerkslehrlinge wurde schon 1883, also noch vor der Herausgabe des zweiten Gewerbegesetzes gegründet. Es wurden allgemeine Fächer

und Zeichnen unterrichtet. Die eingeschulten Lehrlinge vertraten schon im ersten Jahr 43 Gewerbezweige, 1886 betrug ihre Gesamtzahl 308.

In den Jahren 1893/1894 bestimmte das Ministerium für Religion und Unterrichtswesen in der Verordnung über "*die Organisation von Handwerksschulen*" den Lehrstoff, welcher in den nachfolgenden 30 Jahren unterrichtet werden mußte. Die Schulen sind im ersten Weltkrieg als Krankenhäuser tätig gewesen.

Das abgeänderte Gewerbegesetz von 1922 beschäftigte sich ausführlich mit der Organisation der Schulen. Das Lehrjahr dauerte 10 Monate, der Unterricht betrug wöchentlich 9 Stunden. 1924 schrieb Sándor Littván, der Direktor für Gewerbeunterricht für die Lehrlingsschulen ein Buch, welches auch in Pápa benutzt wurde. In diesem Jahr wurde in der Stadt auch eine Gewerbeschule für Frauen eröffnet.

Zur Zeit der Wirtschaftskrise von 1929/1933 verschlechterte sich die Lage der Handwerker. Sie besaßen immer weniger Gesellen, was auch an der Personenzahl in den Matrikeln der Schulen sichtbar war. Im Jahre 1936 wurde die Lehrlingsschule vom Ministerium für Religion und Unterrichtswesen als Fachschule eingestuft. Das bedeutete, daß die Pflicht bestand, die Lehrlinge mindestens ab der II. Klasse in verwandte Handwerksfachgruppen einzustufen, und wenn ihre Zahl die 40 Personen erreichen sollte, ihnen eine Ausbildung in Fachrichtung gesichert werden mußte. Die Fachschule gehörte nicht unter die Aufsicht der Stadt, sondern unter die des Generaldirektors des Lehrbezirkes. In diesem Rahmen ist sie bis zu ihrer Auflösung am 30. Juni 1948 tätig gewesen.

György Biró

DIE ALLGEMEINE GEWERBEKÖRPERSCHAFT VON GYULA

Die Arbeit wurde aus zwei Teilen aufgebaut. In der Einleitung beschäftigt sich der Verfasser mit der feudalzeitlichen Geschichte des Ortshandwerks, und untersucht detailliert die Zunftorganisationen. Er bestimmt die Rechte und Pflichten der einzelnen Beamten. Ab dem Jahre 1872 übersieht er die Lage der Gewerbegesellschaften, zeigt den Unterschied zwischen der feudalen Struktur und den Bürgerverhältnissen. Er stellt fest, daß sich der Gesetzartikel VIII von 1872 als liberal erwiesen hat, nach dem die Ausbildung noch nicht fordernden Gesetz haben die Handwerker Waren mit schlechter Qualität auf dem Markt verbreitet. Im Jahre 1884 war die Genehmigung des Handwerkes durch das Gewerbegesetz schon mit einem Lehrabschluß verbunden. Die Genehmigung wurde von dem zuständigen Vorstand erteilt. Ein wichtiger Teil war auch das Entstehen der Gewerbekörperschaften, welchen durch die Gewerbenovelle von 1922 ein größerer Wirkungskreis als früher gesichert wurde.

Im zweiten Teil der Arbeit beschäftigt sich der Verfasser mit der Entstehung und Tätigkeit der Gewerbekörperschaft von Gyula. Zwar sind schon 1885 Versuche ausgeführt wurden, so kam es doch zur endgültigen Entstehung erst 1914. In der Körperschaft waren die meisten Handwerker mit dem Schuster-, Schneider-, Maurerfach vertreten. Nicht nur die Stadt Gyula, sondern auch die Handwerker der

Umgebung traten ein, um die in dem Gesetz vorgeschriebene Personenzahl zu erreichen.

Die Folge dessen war, daß nach dem Entstehen der Grenzen durch den Trianonvertrag, die Mehrheit ihrer Mitglieder verlorenging. Ab 1924 war die Körperschaft nur mit den Handwerkern von Doboz, Kétegyháza, Gyulavár tätig.

Zum Abschluß beschäftigt sich der Verfasser mit der Unterstützungstätigkeit des Vereins, mit den damit verbundenen Instituten und teilt die Grundregel von 1914 mit.

Gyula Bartusz

DIE ENTWICKLUNG DER KLEININDUSTRIE UND DES HANDWERKS IN DER SLOWAKEI

Der Verfasser der Studie ist der Sekretär der Industriekörperschaft der Südregion Sitz Párkány, der sich neben seinen täglichen Aufgaben auch mit Geschichtefoschung beschäftigt. Dem ist zu danken, daß er die aktuellen Probleme, die er in seiner Arbeit bekanntmacht, unter der Kenntnis der Vergangenheit betrachtet. Aus dem Geschichtsstoff hebt er aber hervor, was auch für die gegenwärtige Entwicklung interessant sein kann.

Den historischen Überblick beginnt er mit der Urzeit und gibt eine kurze Aufzeichnung über die Industrie der betroffenen, ehemaligen ungarischen Komitate bis zum Jahre 1872. Er beschäftigt sich mit den Industriegesetzen des 19. Jahrhunderts, dann geht er auf die Analyse der tschechoslowakischen Lage über. Er macht mit dem Industriegesetz von 1924 bekannt, welches ähnlich der zwei Jahre früheren Ungarischen Industrienovelle die Berechtigungen der Industriekörperschaften verbreitert.

Mit großer Stärke meldete sich die Saugwirkung des entwickelteren Tschechei, wo mehr Handwerker Arbeit fanden. Nur die Zahl der Maurer, Zimmermänner, Tischler war auf dem slowakischen Gebiet relativ größer als auf dem tschechischen.

Im Jahre 1950 wurden die Industriekörperschaften aufgelöst, zu einer Neuorganisierung kam es erst nach 1989. Neben den Industriekörperschaften entstanden auch andere Organisationen für den Interessenschutz (Unternehmergesellschaften, Handwerkerverband, Branchenorganisationen), was auch die Zersplitterung der Kräfte bedeutete.

György Gál

DIE WERKZEUGE DER VERBESSERUNG VON STREICHINSTRUMENTEN

Der Verfasser führt in diesem Aufsatz die wichtigsten Werkezuge des Geigenrestaurierer Handwerks vor. Es beruht sich hauptsächlich auf seiner eigene Sammlung. Die Sammlung besteht aus Werkzeugen, die ab Mitte vorigen Jahrhundert bis etwa 1960 stammen.

Mit freundlicher Genehmigung der Georg Walther GmbH, Mittenwald stellt die moderne Wekzeuge vor, die dort tagtäglich entwickelt werden.

Der Verfasser hat sich vorgenommen die Geschichte der Geigenbauer Handwerk in Ungarn zu bearbeiten. So kam er ins Atelier des Meisters Wilhelm Brückner in Erfurt, dessen Urgrossvater einst in Ungarn tätig gewesen war.

Er ist im Bewusstsein, dass diese Aufsatz nur ein bescheidenes Versuch um das zu retten, was in Ungarn aus den Schätzen des Handwerks noch erreichbar ist. Aber er weiss auch, dass seine körperliche und schöpferische Kraft zu wenig sei ohne Unterstützung den, mit Eifer angefangene Arbeit fortzusetzen.

Uwe Fiedler

A CHEMNITZI KÉZMŰVESEK KAPCSOLATA A LÖVÉSZEGYLETTEL ÉS A VÁROS VÉDELMÉVEL

A szerző a chemnitzi lövészegylet történetéről készült múzeumi összeállítást tekinti forrásnak, mely 78 múzeumi kiállításra alkalmas dokumentumot tartalmaz. Megállapítja, hogy az iparosodott városban a kézműveseknek szerepet kellett vállalniuk a közösség védelmében. Köztük a kőművesek, pékek, könyvkötők, aranyművesek, posztósok, vászonszövők emelkednek ki.

A források közül az elsők 1414-ből származnak, amikor csak hat céh működött a városban. Maga a lövészegylet 1430–1444 közt alakult. Különösen fontos volt szerepe az 1546/1547. évi schmalkaldeni háborúban. Ekkor kényszerszolgálatra utasították a lövészegylet tagjait, akik elsősorban a céhek ifjúmesterei voltak. Egy részüket speciálisan ki is képezték a fegyverforgatásra. A hadi események során azonban a városi katonaság is készenlétben állt.

Hasonló volt a helyzet a 30 éves háború esetén is. Ekkor főként a vászonszövők és a posztósok tevékenysége emelkedett ki. Később csökkent a kézművesek védelmi szerepe: 1681-ben már csak 25-30 kézművest köteleztek fegyverforgatásra. 1681/1682-ben a tartomány hadügyét megreformálták, ami szintén a lövészegyletek visszaszorulásához vezetett.

Ez látszott már az 1812/1813. évi háborúban is, majd 1830-tól a kézművesek már egyáltalán nem vettek részt a város védelmében.

Annamária Jeney-Tóth

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ZÜNFTE VON KLAUSENBURG IM 17. JH. (FORSCHUNGSBERICHT)

Klausenburg war eine der bedeutendsten Städte des Fürstentum von Siebenbürgen im XVII. Jh. Hier in dieser Stadt ging schon im XIV. Jh. Die Entwicklung der Zünfte an, jedoch blühte es erst im nächsten Jh. auf. Die Lage änderte sich mit

der Herausbildung des Fürstentums von Siebenbürgen, daß alle Ebenen des Wirtschaftslebens wurden viel besser durchsichtbar und kontrollierbar und es war kein Zufall, daß diese in der Wirtschaftspolitik des Fürsten eine wichtige Rolle gespielt haben.

In meinem Aufsatz beschäftige ich mich bloß mit dem ersten Quartal des XVII. Jhs., aufgrund der Einträge der Stadtbücher von Klausenburg. Die Stadtbücher sind in verschiedene Sektionen geteilt, wie: Rechenschaftsbücher, Protokolle von Gerichtsverfahren, Protokolle von Magistratssitzungen, usw. Letzgenannte stehen nur aus der Periode 1600–1622 von der ersten Hälfte edr XVII. Jh. zur Verfügung, das macht aber mehrere Hunderte von Sciten aus, und dic Basis des Autsatzes bilden die Verordnungen, die Bezug auf die Zünfte, erwähnt in den Protokollen haben.

Es ist sehr interessant für mich, daß die Protokolle der sogenannten "Sammlung der hundert Männer" – also die Ratsversammlungsprotokolle beinhalten sehr viele Verordnungen für die Zünfte, gleichzeitig betreffen diese Order nur wenige Zünfte. Andererseits sind diese Anschreibungen ziemlich einheitlich: Ordung des Gewerks, Preisregelungen, usw.

Die Gewerke, die durch diese Regelungen betroffen waren, sind die folgenden: Metrzgerzunft, die Zunft der Büttner, und die Zunft der Schuhmacher. Alle diese Zünfte verarbeiten vorrangig durch die Landwirtschaft hergestellte Produkte oder ihre Produkte werden in der Landwirtschaft benötigt. Was die Metzger angeht, sind die Limitationen der Fleischpreise zu erwähnen. Die Büttner sind meistens in der Lesezeit angeführt: sie arbeiten zu teuer oder produzieren zu wenig Fässer…

Das Ziel ist natürlich die Fortsetzung der Forschung und eine komplexe Bewertung der Tätigkeit der Zünfte von Klausenburg im XVII. Jh. alles mit Hilfe der Dokumente der Zünfte und der Stadtbücher.

Elke Schlenkrich

A CHEMNITZI VÁSZONSZÖVŐK ELSZEGÉNYEDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN

A szerző az újkori társadalomtörténet egyik sajátos jelenségével foglalkozik egy népes iparűző réteg viszonyain keresztül. A társadalmi helyzet romlása, a talajvesztés minden korszaknak sajátja, de különösen sok problémát jelentett a kapitalizmus kialakulása idején.

Elke Schlenkrich nem általános kérdésnek tekinti az elszegényedést, hanem azt négyféle fő okra vezeti vissza:

1. Személyes okok: betegség, idős kor, sok gyermek, a gyerekek vagy más családtagok betegsége.

2. Az iparűzés és értékesítés: a manufaktúrák és gyárak nyomása, az idegen áruk versenye.

3. Politikai helyzet: háborúk.

4. Természeti katasztrófák: árvizek, tűzesetek stb.

Megállapítja, hogy az okok sohasem magukban jelentkeznek, hanem egymással szoros összefüggésben.

Részletesen bemutatja, hogyan próbáltak a céhek is védekezni az elszegényedés ellen. Különféle privilégiumokkal próbálták védeni tagjaikat a gyárak konkurenciájától, az idegen áruk versenyétől. Segélyegyleteket hoztak létre a személyes tragédiák csökkentése érdekében, de megnyugtatóan nem tudták a helyzetet megoldani.

Rózsa Miklós

A PESTI CUKRÁSZOK JÖVEDELMI ÉS VAGYONI VISZONYAI A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Előadó a XVIII. századi *budai és pesti* cukrászok gazdaságban és társadalomban elfoglalt helyének, és ezen belül jövedelmi és vagyoni helyzetének az 1986-ban volt III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpozium elé tárása után a XIX. század első fele *budai* cukrászainak jövedelmi és vagyoni helyzetét mutatta be a IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpoziumon. Német nyelvű előadásai megtalálhatók a két szimpozium előadásait tartalmazó kötetekben.

A XIX. század első fele *pesti* cukrászai jövedelmi és vagyoni helyzetének vizsgálatához hiányzanak a pesti városi adóigazgatás összeírásai, adókirovási és adóbeszedési nyilvántartásai. Ezért elsősorban végrendeletekre, hagyatéki és csődleltárakra kellett támaszkodni. A több irányú levéltári kutatás során nyert adatok eltérő előfordulása és fajtája határozta meg a végzett vizsgálat eredményei bemutatásának módszerét.

Előadó a XIX. század első fele *pesti* cukrászai közül azokat sorba véve, akik jövedelmére némi következtetést engedő és vagyoni adottságaikról tudósító különböző eredetű levéltári adatok maradtak fenn, részletesen mutatja be e cukrászok jövedelmi és vagyoni helyzetének alakulását. Teszi ezt annak jegyében, hogy a cukrászok együttessége alapján történő általánosítások takarva hagyják azokat az egyedi vonatkozású részadatokat, amelyek ismerete szükséges egy-egy cukrász jövedelmi és vagyoni helyzetéről megfelelő kép kialakításához.

Az ismertetésre kerülő adatok a következőképpen foglalhatók össze. A tárgyalt cukrászok vagyonának nagyobb részét boltjukbeli áruik képviselik. Ez az átlagos, esetleg ennél alacsonyabb jövedelemszerzésre, kisebb értékű üzemi beruházások és költségráfordítás lehetőségére, szerényen berendezett lakásra és szerényebb életvitelre enged következtetni. A cukrászok kisebb részének a társaikéval szemben kiemelkedő jövedelme, ebből kifolyólag tekintélyes összegű forgóeszközállománya, a napi élettel járó szükségletet, de igényeket is magasabb szinten lehetővé tevő és ingatlanokban is megvalósult vagyona volt.

A cukrászok jövedelmi és vagyoni helyzetét alapvetően az határozta meg, hogy termékeik előállítása, értékesítése és fogyasztása miként jelentkezett a tevékenységüket kondicionáló tényezőkben, folyamatokban és viszonylatokban, ame-

lyek kézművességük folytán köztük és a társadalom többi alanyai között kialakultak.

Józsáné Halász Margit

AUS DER GESCHICHTE DER UNGARISCHEN BUCHBINDERZUNFT

Die Studie beschäftigt sich mit dem zum Kreis der Luxusgewerbe gehörenden Handwerk, der Buchbinderei. In ihrer Einleitung wird hervorgehoben, daß die Forschung der Geschichte des über mehrere Generationen hinaus betriebenen Gewerbes weit in der traditionellen Handwerksgeschichte hinaus gezeigt wird, da diese ja gleichzeitig mit der Genealogie, Kunstgeschichte, mit dem Handel in Verbindung steht.

Wie jedes andere Handwerk im Feudalismus war auch die Buchbinderei im Rahmen einer Zunft tätig. Da die Meister ein nicht für die elementare Lebenserhaltung notwendiges Gewerbe betrieben, entstanden auch die Zünfte später als in anderen Gebieten. In Ungarn wird 1483 zum ersten Mal ein Buchbinder erwähnt, der in Esztergom tätig war, die erste Zunft aber entstand im Jahre 1658 in Pozsony /Preßburg/. Das Entstehen der Organisationen ist mit Druckereien, Universitäten oder anderen Schulen verbunden.

Außer in Pozsony waren bedeutende Zünfte in Nagyszombat, Kassa, Lõcse, Eperjes, Debrecen, Buda, Pest, Sopron, Kolozsvár, Kecskemét tätig.

Die Verfasserin zeigt ausführlich die Verbindung zwischen den Zünften und der Stadt: die Beteiligung der Meister an der Leitung der Stadt, den Verlauf zum Erwerb des Bürgerrechts, die damit verbundenen Berechtigungen (Markthandel). Er beschäftigt sich mit den inneren Verhältnissen der Zünfte. Er legt die Rolle der Oberzunftmeister, Unterzunftmeister und der Beisitzmeister, die Vorschriften in Verbindung mit der Führung der Zunftbücher dar. Getrennt geht er auf die Lage der Burschen, auf ihre Ausbildung, auf die Probleme im Zusammenhang mit dem Ausscheiden zum selbständigen Meister ein. Der Weg dazu war auch im Falle der Buchbinder die Anfertigung eines Meisterstückes, wobei sehr schöne Werke entstanden. Mit dem Erschweren des Meisterstückes erstrebten die Meister, daß ihre Zahl nicht ansteigt, aber damit wuchsen die Möglichkeiten zur illegalen Tätigkeit außerhalb der Organisationen.

Ab dem Ende des 18. Jahrhunderts wurden die Zunftrechte nicht nur von den Behörden verkürzt, sondern auch die Organisationen selbst änderten sich. Es gab keine Formen von Arbeitsorganisationen mehr wie im früheren Zeitraum, nur weniger lockere Organisationen für Interessenschutz, obwohl sie ihre Interessen immer weniger gültig machen konnten.

mit den in Meter erhältlichen Schnurarten ab.

Zsófia T. Papp

LEBKUCHENBÄCKER VON PÉCS

In der Studie werden von der Verfasserin die Zünfte, ihre Geschichte, das Gewerbe der Lebkuchenbäcker, die Lebzelter und das Wissenswerte über die damit in Verbindung stehenden Zünfte berührt, den Lebzeltern eine Stelle unter den übrigen Zünften von Pécs verschafft, dann einige Momente aus dem Leben der Lebkuchenbäcker aufgrund der in dem Archiv des Komitats Baranya bewahrten Dokumente bekanntgegeben.

Er schreibt nieder, daß die ersten Meister schon nach der Vertreibung der Türken in der Stadt tätig waren, und bis 1823, bis zur Zunftgründung Provinzmitglieder der Budapester Körperschaft gewesen sind. Obwohl Pécs ein Bischofssitz war, haben fünf Lebkuchenbäcker im Jahre 1823 einen Zunftbrief erhalten, und auch aus den umliegenden Dörfern ließ man sich in die Körperschaft eintragen. Meister aus 25 Siedlungen kamen aus den Komitaten Baranya, Somogy, Tolna, Zala , Verõce vor.

Die Lebkuchenbäckerei forderte ein hohes fachliches Wissen, das in vielen Fällen vom Vater auf den Sohn übertragen wurde, bzw. heirateten die Altgesellen die Witwen der Meister. Mit der großen Gesellenanzahl werden die Kenntnisse der Meister von Pécs bewiesen. Die hier frei gewordenen Gesellen kamen oft –nach dem Beenden ihrer Wanderschaft– nach Pécs zurück und erhielten hier das Meisterrecht.

Im Jahre 1872 beendete auch die Zunft der Lebkuchenbäcker von Pécs ihre Tätigkeit, bzw. es entstand ein Handwerkerverein, dieser wurde im Jahre 1900 aufgelöst.

Árpád Papp

VOLKSKUNDEATLAS DER VOJVODINA

In der Arbeit des Verfassers wird über eine Initiative der Ethnographische Gesellschaft "Lajos Kiss" berichtet. Die Teilnehmer an der Arbeit haben bezugnehmend auf das Muster des Ungarischen Volkskundeatlasses und des Ungarischen Dialektatlasses die Anfertigung eines ein volkommeneres und nuancierteres Bild schaffenden regionalen Atlasses beschlossen.

Als Ausgangspunkt haben sie den Zustand des Jahres 1910 betrachtet, dann haben sie die Jahre 1948, 1968, 1988 als Epochengrenze festgelegt. Die Forschungsorte sind gleich der in den zwei Arbeiten genannten Angaben, bzw. wurden jene in vereinzelten Fällen mit Neuerem ergänzt.

Unter der Nutzung der Möglichkeiten der EDV-Datenerfassung wird der Atlas nicht nur aufeinander projektierbare Landkarten, sondern auch zeitgenössische und neu gefertigte, zum Vergleich geeignete Fotoaufnahmen enthalten. Über die in der demographischen Vorstellung als Forschungspunkt herausgehobene Siedlungen hinaus wird auch eine kurze und sachliche geschichtliche Vorstellung jener ausgeführt.

Das gesammelte Material ist auf einem CD-ROM zugänglich und kann zu Lehr-, Demonstrations-, Forscherzielen verwendet werden.